"E. J. W. GIBB MEMORIAL"

SERIES.

NEW SERIES

VOL. II.

THE
RÁḤAT-UṢ-ṢUDÚR
WA
ÁYAT-UṢ-SURÚR
BEING A HISTORY OF THE SALJÚQS

BY

MUḤAMMAD IBN ʿALÍ
IBN SULAYMÁN AR-RÁWANDÍ

EDITED WITH NOTES, GLOSSARY AND INDICES

BY

MUḤAMMAD IQBÁL
SOMETIME STUDENT IN THE ALIGARH COLLEGE (INDIA).

PRINTED BY MESSRS E. J. BRILL OF LEYDEN
FOR THE TRUSTEES OF THE "E. J. W. GIBB MEMORIAL"
AND PUBLISHED BY MESSRS LUZAC & CO.,
46, GREAT RUSSELL STREET, LONDON, W.C.
1921

"E. J. W. GIBB MEMORIAL" PUBLICATIONS.

OLD SERIES. (25 works, 37 published volumes.)

I. Bábur-náma (Turki text, fac-simile), ed. Beveridge, 1905. *Out of print.*

II. History of Ṭabaristán of Ibn Isfandiyár, abridged transl. Browne, 1905, 8*s.*

III, 1-5. History of Rasúlí dynasty of Yaman by al-Khazrají; 1, 2 transl. of Sir James Redhouse; 1907–8, 7*s.* each; 3, Annotations by the same, 1908, 5*s.*; 4, 5, Arabic text ed. Muḥammad ʿAsal, 1908–1913 8*s.* each.

IV. Omayyads and ʿAbbásids, transl. Margoliouth from the Arabic of G. Zaidán, 1907, 5*s.*

V. Travels of Ibn Jubayr, Arabic text, ed. de Goeje, 1907, 10*s.*

VI, 1, 2, 3, 5, 6. Yáqút's Dict. of learned men (*Irshádu-'l-Arib*), Arabic text, ed. Margoliouth, 1908–1913; 20*s.*, 12*s.*, 10*s.*, 15*s.*, 15*s.* respectively.

VII, 1, 5, 6. Tajáribu'l-Umam of Miskawayhi (Arabic text, fac-simile), ed. le Strange and others, 1909–1917, 7*s.* each vol.

VIII. Marzubán-náma (Persian text), ed. Mírzá Muḥammad, 1909, 12*s.*

IX. Textes Ḥouroûfîs (French and Persian), by Huart and Rizá Tevfíq, 1909, 10*s.*

X. Muʿjam, an old Persian system of prosody, by Shams-i-Qays, ed. Mírzá Muḥammad, 1909, 15*s.*

XI, 1, 2. Chahár Maqála; 1, Persian text, ed. and annotated by Mírzá Muḥammad, 1910. 12*s.*; 2, English transl. and notes by Browne, 1921, 15*s.*

XII. Introduction à l'Histoire des Mongols, by Blochet, 1910, 10*s.*

XIII. Díwán of Ḥassán b. Thábit (Arabic text), ed. Hirschfeld, 1910, 7*s.* 6*d.*

XIV, 1, 2. Taʾríkh-i-Guzída of Ḥamdu'lláh Mustawfí; 1, Persian text, fac-simile, 1911, 15*s.*; 2, Abridged translation and Indices by Browne, 1914, 10*s.*

XV. Nuqtatu'l-Káf (History of the Báb), by Mírzá Ján (Persian text), ed. Browne, 1911, 12*s.*

XVI, 1, 2, 3. Taʾríkh-i-Jahán-gushá of Juwayní, Persian text, ed. Mírzá Muḥammad; 1, Mongols, 1912, 15*s.*; 2, Khwárazmsháhs, 1916, 15*s.*; 3, Assassins, in preparation.

XVII. Kashfu'l-Maḥjúb (Ṣufi doctrine), transl. Nicholson, 1911, 15*s.*

XVIII, 2 (all hitherto published), Jámi'u't-Tawáríkh of Rashídu'd-Dín Faḍlu'lláh (Persian text), ed. and annotated by Blochet, 1912, 15*s.*

XIX. Kitábu'l-Wulát of al-Kindi (Arabic text), ed. Guest, 1912, 15*s.*

XX Kitábu'l-Ansáb of as-Sam'áni (Arabic text, fac-simile), 1913, 20*s.*

XXI. Díwáns of 'Ámir b. aṭ-Ṭufayl and 'Abid b. al-Abraṣ Arabic text and translation by Sir Charles J. Lyall, 1914, 12*s.*

XXII. Kitábu'l-Lum'a (Arabic text), ed. Nicholson, 1915, 15*s.*

XXIII, 1, 2. *Nuzhatu-'l-Qulúb* of Ḥamdu'llah Mustawfi, 1, Persian text, ed. le Strange, 1915, 8*s.*, 2, English transl. le Strange, 1919, 8*s.*

XXIV Shamsu'l-'Ulúm of Nashwán al-Ḥimyarí, extracts from the Arabic text with German Introduction and Notes by 'Aẓímu'd-Dín Ahmad, 1916, 5*s.*

[XXV. Díwáns of aṭ-Ṭufayl b. 'Awf and aṭ-Ṭirimmáḥ b. Ḥakím (Arabic text), ed. Krenkow, in preparation.]

NEW SERIES

I. Fárs-náma of Ibnu'l-Balkhí, Persian text, ed. le Strange and Nicholson, 1921, 20*s.*

II Ráḥatu'ṣ-Ṣudúr (History of Saljuqs) of ar-Ráwandí, Persian text, ed. Muhammad Iqbal, 1921, 47*s.* 6*d.*

IN PREPARATION

Letters of Rashídu'd-Din Faḍlu'lláh, abridged English transl. by Muhammad Shafi', followed by transl. of Tansúq-náma (on Precious stones) by the late Sir A. Houtum-Schindler

Mázandarán, topography of, and travels in, by H. L. Rabino, with Map

This Volume is one
of a Series
published by the Trustees of the

"*E. J. W. GIBB MEMORIAL.*"

The Funds of this Memorial are derived from the Interest accruing from a Sum of money given by the late MRS. GIBB of Glasgow, to perpetuate the Memory of her beloved son

ELIAS JOHN WILKINSON GIBB,

and to promote those researches into the History, Literature, Philosophy and Religion of the Turks, Persians and Arabs, to which, from his Youth upwards, until his premature and deeply lamented Death in his forty-fifth year, on December 5, 1901, his life was devoted.

تِلْكَ آثَارُنَا تَدُلُّ عَلَيْنَا ، فَانْظُرُوا بَعْدَنَا إِلَى الْآثَارِ

"These are our works, these works our souls display;
Behold our works when we have passed away".

"E J W GIBB MEMORIAL".

ORIGINAL TRUSTEES

[JANE GIBB, died November 26, 1904],
E G BROWNE,
G E STRANGE,
[H F AMEDROZ, died March 17, 1917]
A G ELLIS,
R A NICHOLSON,
SIR T DENISON ROSS,

ADDITIONAL TRUSTEE

IDA W E OGILVY GREGORY, appointed 1905

CLERK OF THE TRUST.

W L RAYNES,
15, Sidney Street,
CAMBRIDGE

PUBLISHER FOR THE TRUSTEES

MESSRS LUZAC & Co.,
46, Great Russell Street,
LONDON, W.C.

PREFACE.

The present volume contains the text of a rare, and, so far as known, unique manuscript history of the great Saljúq dynasty of Persia by Muḥammad b. ʿAlí b. Sulaymán ar-Ráwandí. The MS., written in large clear *naskh* and dated 1st of Ramaḍán, 635 (April 17, 1238), formerly belonged to the late M. Schefer, and is now preserved in the Bibliothèque Nationale in Paris [1]). The work of ar-Ráwandí became known to Persian students as early as 1865, when it was noticed by De Jong and De Goeje in the *Catalogus Codicum Orientalium Bibliothecae Academiae Lugduno Batavae* (vol. III, p. 25) as forming the original of the *Tawáríkh-i-ál-i-Saljúq* compiled in Turkish during the reign of Sulṭán Murád II (1421—1451) in three parts [2]), of which the second one is a translation of the present book. This fact was observed again by Prof. Houtsma in a short essay entitled "*Ueber eine Türkische Chronik zur Geschichte der Selǵuqen Klein-Asiens*" which was read in the sixth International Congress of Orientalists held at Leyden in 1883 [3]). But the existence of the original work was not known until M. Schefer, the former owner

---

1) Supplément Persan 1314. See M. Blochet's Catalogue, Vol. I, pp. 276—7. A transcript of it was made by Mírzá Kázim-Záda for Professor E. G. Browne in 1913 and by him placed at my disposal to work with.

2) The third part, forming the Turkish translation of Ibn Bíbí's Persian history of the Saljúqs of Asia Minor, was published by Prof. Houtsma in his *Recueil de Textes relatifs à l'histoire des Seljoucides* (Vol. III), Leyden, 1902.

3) See p. 371 of the *Actes du Sixième Congrès International des Orientalistes* (2e partie, section 1: Semitique).

of the unique MS, published (in 1886) an extract from it comprising the reign of Sultan Sanjar [1]), in the '*Nouveaux Melanges Orientaux*' (Vol 2, pp 31—47) with French translation and notes and a photograph of one page (f. 62*b*) A second extract comprising the history from the beginning until the death of Malikshah [2]) was published by the same scholar in 1897 in his '*Supplement*' to the *Siasset Nameh* of Nizam-ul Mulk (pp 70—114) A complete account of the MS was given in the *J R A. S* for 1902 (pp 565—610 and 849—887) by Professor E G Browne, who, having been struck by the value it derives from its antiquity and the authority of its contents [3]), singled it out for publication.

We are fortunate in possessing ample and authentic records of the history of the Great Saljuqs who ruled Persia from 429 to 590 (1037—1194) This period of nearly 160 years can distinctly be divided into three parts for each of which we have excellent histories written by great scholars who were not only eye witnesses of the events which they recorded but also took an active part in them The first of these three epochs, which we may call the 'Empire Period', ends with the death of Malikshah in 485/1092. On this we possess the admirable history of Bayhaqi [4]) together with the later Annals of Ibn-ul-Athir, which, though not contemporary, are based on excellent earlier authorities and are rich in details The second or 'Middle Period' (or the 'Period of Sanjar', for he held supreme authority over the central ruling line of 'Iraq) is brought to a close by his death in 552/1157, and is fully recorded both by Ibn ul-Athir and the famous 'Imad ud din

---

1) See pp 167—184 of the text

2) See pp 86 136 of the text

3) Besides being a contemporary historical record it may possibly have been copied from the author's autograph and if [illegible] his lifetime or at any rate soon after his death

4) Called '*Zainu-l-akhbar*' published in the Bibliotheca Indica series (Calcutta 1862)

al-Kátib al-Iṣfahání [1]). The third and the last period (552—590 1157—1194) is the 'Period of Decline and Fall' on which the present work is an incomparable authority, for the author himself and his uncles, as we shall see later on, were some of the favourite courtiers of Sulṭán Ṭughril the last of the Saljúqs, and so had easy access to first-hand information as to all that passed at the court [2]).

On the other hand our MS. is rich in linguistic interest, for on account of its age it has preserved archaic spellings and expressions. Besides, it contains a considerable number of verses by some of the greatest Persian poets like Anwarí, Nizámí, Mujír-i-Baylaqání, Athír-i-Akhsíkatí, Ḥasan-i-Ghaznawí and Jamál-ud-dín Iṣfahání, most of whom were contemporaries of our author. These verses, representing the oldest and the most authoritative text yet available, are of great value to us, considering how much the works of these ancient poets have been tampered with by unscrupulous or ignorant scribes so that it has become impossible to find a single line in two different MSS. without a number of variants.

In editing this book I have tried, in general, to imitate the admirable edition of the *Ta'rikh-i-Jahán-Gushá* by the learned Mírzá Muḥammad Qazwíní. In order to enable readers to verify historical statements and facts I have thought it proper always to give references to parallel passages in Ibn-

---

1) His book is in fact the Arabic translation of the earlier Persian Chronicle by the Wazír Anúsharwán b. Khálid, and has been published in al-Bundárí's Arabic recension, entitled زبدة النصرة و نخبة العصرة, by Houtsma (Leyden 1889).

2) Two more contemporary authorities for this period may briefly be mentioned here. The first is the *Zubdat-ut-tawárikh* of Ṣadr-ud-dín 'Alí al-Ḥusayní written in 622/1225 and preserved in a unique MS in the British Museum (See Rieu's *Supplement* to the Arabic Cat. p. 342). It contains many details on the career of Sulṭán Ṭughril not to be found in the present book. The other is an appendix (*dhayl*) at the end of the Saljúq history in the *Jámi'ut-tawárikh* of Rashíd-ud-dín, by Abú Ḥámid Muḥammad b. Ibráhím, who wrote it in 599/1202. It treats at greater length of the last ten years of Ṭughril's reign (580—590).

ul Athír and al Bundari, two of the greatest independent authorities on the history of the Saljuqs I have frequently supplied dates either in foot notes or in square brackets wherever they were wanting In the text I have made use of parentheses ( ) in giving references to the passages of the *Shâhnama* (from which the author quotes so frequently) whenever two or more successive lines are cited On no account should it be thought that I have added anything fresh from the *Shâhnama* not originally given in the text I did realise the fact that this may cause confusion to some readers, but it was when a part of the book was already printed off and so I persisted in it for the sake of consistency

In the original MS wherever the vowel points are given, the *fathah* preceding *alif* and the *kasrah* preceding *yá*, are written vertically ( ) e g باسر ,إسْلام ,دِں ,نَصر etc At first I intended to retain this mark but on being convinced that it was no archaism soon gave it up A few pages in the beginning of the book will be found marked with this vertical sign Other inconsistencies of similar nature will be met with and I beg that they may be overlooked

In the glossary (pp 489—516) I have included some words and phrases that are neither rare nor archaic, but in doing so I have kept in view the same consideration with which Dr Nicholson prepared the glossary in his edition of the *Tadhkirat ul Awliya*, namely, "that it may some day be of service to the author of a scientific Persian lexicon in which the usage of every word will be illustrated by examples cited from trustworthy texts" I have also given frequent references to several other books of contemporary authorship wherever I could find the same word or phrase used in any of them

The disadvantages of editing a text from a single codex are well recognised by scholars and I need not say that many of my difficulties have been left unsolved Some pas

sages and verses (especially those by Mujír-i-Baylaqáni) still remain obscure in spite of the efforts of several competent scholars to find out their meaning. The *Fahlawiyyát* or dialect verses on pp. 45, 46 and 460 are left entirely unexplained, for it could not even be discovered what particular dialect they represent [1]). A few proper names remain unidentified, for the author introduces them in an abrupt manner, presuming apparently that they are known to his readers.

I have made use of punctuation marks perhaps more frequently than was necessary, but I have often been compelled to do so by the author's jerky style of writing and abrupt statements.

I have now to thank all those fellow students who have helped me in my work. My deepest gratitude is due to my learned friend Mírzá Muḥammad of Qazwín, now residing in Paris and well known to Persian students as editor of some of the most valuable books published in the "E. J. W. Gibb Memorial" series. He read through all the proof-sheets and took great pains in collating them with the original MS. in the Bibliothèque Nationale [2]), and to his careful scrutiny the book owes many corrections and emendations. I also referred to him several of my difficulties which he did his best to solve, and of his remarks the more important ones will be found mentioned in his name throughout my notes. Acknowledgement is also due to my friend Mírzá Dhabíḥ-ullah Bihrúz, Persian teacher in this University, who helped me through some of the doubtful passages and expressions, and to M. Blochet for very kindly supplying me with photographs of figures and charts (pp. 438—9 and 451) from the original MS.

---

1) M. Schefer asserts (*Nouveaux Mélanges Orientaux*, Vol. II, pp. 7 and 13) that they are in Kurdish dialect, but does not explain their meaning.

2) I myself also collated the transcript with the original MS in Paris before copying it out for the press.

The edition owes its appearance to Professor Edward G. Browne who first realised the importance of the book and marked it out for publication I am indebted to him for his constant advice and help and for placing at my service some of his most precious books and manuscripts

MUHAMMAD IQBÁL

CAMBRIDGE
August, 1921

1. THE AUTHOR.

All that we know about the author is to be gathered entirely from his own work. His full name was Abu Bakr Najm-ud-dín Muḥammad b. ʿAlí b. Sulaymán b. Muḥammad b. Aḥmad b. al-Ḥusayn b. Himmat ar-Ráwandí. He belonged to a learned family of Ráwand (a small town in the neighbourhood of Káshán), whose members were all scholars and professors. He lost his father before he could finish his education as a boy. He was eager to continue his studies, but had no means to do so, for a severe famine raged in Iṣfahán and the surrounding districts from the year 570/1174—5 onwards. His maternal uncle Táj-ud-dín Aḥmad b. Muḥammad b. ʿAlí ar-Ráwandí took charge of him and became his guardian as well as his teacher. Táj-ud-dín was a very learned man and held a professorship in a college founded at Hamadán by Jamál-ud-dín Áy Ába the *Atábek* of Sulṭán Ṭughril. He was master of the science of jurisprudence, controversy, exegesis of the Qur'án, traditions and literature, both Arabic and Persian, and was the author of several books on these subjects. He was also a great calligraphist. Our author remained in his charge for ten years (apparently from 570/1174 to 580/1184), and during this period visited with him all the great cities of ʿIráq and acquired proficiency in calligraphy (he learnt to write 70 different hands), book-binding and gilding (*tadhhíb*). He also acquired the science of law and theology from some of the famous doctors of his time, like Fakhr-ud-dín al-Balkhí, Bahá-ud-dín al-Yazdí and Ṣafiyy-ud-

dín al Isfahaní (who was professor in a college founded at Hamadan by the mother of Sultán Arsalán) [1]), and from them he obtained licenses to lecture He sums up his great qualifications in a few verses addressed to his patron Sultan Kaykhusraw of Rum as follows [2])

خسروا سه سالهاے دراز • رهد وردند سه ر روی و رسا
در مدارس سی که جان دادم • سهسا رور کرده چون بلدا
علم فقه و خلاف خوانده سی • سرد همسّ خود سه داسا
سارے و پارسی سدانسته • سعرهاے چو لولوے لالا
خطّ و ندهب و خلد و مصحفرا • کرده خواهکه نسس همتا
هرچ چون من کسی نداند کرد • ار صانع من آن کم ایسا

Sultan Tughril, the last of the Saljuqs (ruled 571—590/1175—1194) was a great patron of learned men and was himself keen to acquire knowledge In the year 577/1181 he was struck with a desire to learn calligraphy and employed Zayn ud dín Mahmud b Muhammad b ʿAlí ar-Rawandí (another maternal uncle of our author) as his instructor When the Sultan became proficient in that art he undertook to make a copy of the Qur'an and gathered round him several gilders (*mudhahhibán*) and illuminators to decorate his manuscript, each part (*sí-pára*) of which cost 100 western dínars (*dínár-i maghribí*) [3]) It was apparently on this occasion that the author was introduced by his uncle as an artist to the Sultán [4]) Gradually he rose high in the Royal favour and we learn from him (p 344) how on one

1) See p 300 of the text

2) p 437, ll 7—12

3) This copy of the Qur'an was never bound in one volume, for, as the author says (p 44) a part of it went into the possession of ʿAlá ud dín, lord of Marágha, another into that of Bektimúr, king of Akhlát, while a third was left with the gilders

4) For these details see Jp 39—44

occasion he succeeded in getting from the Sulṭán a double compensation for the property of one of his friends whose house was plundered by the soldiers in a riot occuring at Hamadán in 583/1187.

His uncles, all of whom were professional teachers, were held in high esteem by the Sulṭán and the nobility, who sent their sons to them for education and they took pride in being their pupils. The family had acquired so high a reputation for calligraphy that the *Káshí* script (*Khaṭṭ-i-Káshiyán*) became well recognised and famous. Zayn-ud-dín was in addition a poet and wrote poetry in Persian as well as in Arabic. His style of writing was very popular in ʿIráq and much imitated by scholars and poets [1]).

Our author's connection with Sulṭán Ṭughril was finally severed in the year 585/1189, when he left ʿIráq to accompany his uncle Zayn-ud-dín to Mázandarán where the latter was sent by the Sulṭán as envoy to the king of that country [2]). But the climate of that place did not suit him and he consequently fell ill and returned to his native town Ráwand after a sojourn of six months. Here his suffering continued for another year. Soon after his return in 586/1190, the Sulṭán was seized by the rebellious *Atábek* Qizil Arslán and imprisoned by him in the fortress of Dizmár (near Tabríz) [3]). His captivity lasted for nearly two years, and although he regained his throne in 588/1192 after the *Atábek* was murdered, he was unable to devote his attention to any peaceful pursuit and spent the next year and a half (588—590) in fruitless efforts to restore order in his kingdom. Finally

---

1) I find that one of his works, a Persian translation of *Sharaf-un-nubuwwat* (a book on *ḥadíth*: see Hájji Khalífa, IV, 44) is still preserved in the library of Waliyy-ud-dín, situated inside the mosque of Sulṭán Báyazíd in Constantinople (N°. 888 in the Catalogue of that library). See also an Arabic qasída composed by him in 577/1181—2 (pp. 52—4).

2) See p. 357.

3) See p. 362.

he was killed in the memorable battle against the army of Khwárazmsháh outside Ray on the 24th of Rabí' I, 590 (19th of March, 1194), when the great Saljúq dynasty came to an end

Our author, after his return from Mazandarán (in 586), was forced to seek his livelihood elsewhere, and it was probably then that he became attached to the great and rich *'Alawí* family of Hamadán as teacher to the three sons of Amír Sayyid Fakhr-ud-dín 'Alá-ud-dawla 'Arabsháh, namely, Majd-ud-dín Humayun, Fakhr-ud-dín Khusrawsháh, and 'Imad-ud-dín Mardanshah Amír Sayyid 'Arabshah, whose sister was married to Sultan Arslan, was the head of that family and was strangled by Sultan Tughril in 584 (or early 585) for conspiring against him [1]). The author spent nearly six years in that family, and the next two with a young pupil of his named Shihab-ud-dín Ahmad b Abi Mansur b Muhammad b Mansúr al-Bazzaz al-Qásání with whom he was very intimate It was here that he was first struck with the idea of writing this book, and promised his young friend to mention his name therein as a token of gratitude for his favours [2]). He had also in mind to compile an anthology of poems by the then modern Persian poets, and he was inspired with this idea by the example of a certain Shams-ud-dín Ahmad b. Minuchihr Shast Galleh (?) who was advised by Sayyid Ashraf the poet to learn by heart poems of modern poets like 'Imádí, Anwarí and Abu'l Faraj-i-Runí and to avoid the ancient ones like Sanáí, 'Unsurí, Mu'izzí and Rudakí [3]) It seems that finally he combined the two ideas together and produced the present book containing both history and anthology.

He was unable to give effect to his intention for some

1) See p 352 The author composed an elegy on him (See pp 353—5)
2) See pp 47—9
3) See pp 57—8

time, for there was no peace in the country during the years following the death of Sulṭán Ṭughril. ʿIráq was occupied by the army of Khwárazmsháh and people suffered immensely from the misrule and tyranny of his Turkish lieutenants. There was no respect left for any learning or morality; learned men were neglected, and valuable books were either destroyed or sold wholesale by these tyrant chiefs. Corruption prevailed and money was unjustly extorted from people by the myrmidons (mostly *Ráfiḍís* or Shíʿites) of the cruel governors. Of this state of misgovernment and disorder the author complains more than once [1]). During these years, therefore, he led a life of retirement and seclusion, devoting his time to study.

He began to write this book in 599/1202, and was engaged on it for the next two or three years. After completing it he was naturally anxious to dedicate it to someone of the Saljúq Sulṭáns of Asia Minor (the history of whose forefathers it was) in the hope of earning a rich reward and renewing his former connection with the house of Saljúq. His attention was therefore directed to the then ruling Sulṭán Rukn-ud-dín Sulaymánsháh, who had usurped the throne from his elder brother Ghiyáth-ud-dín Kaykhusraw in 597/1200—1, and ruled for four years until his death in 601/1204—5. The author says (p. 461) that he was about to dedicate his book to Rukn-ud-dín when, on learning the fact that he was a usurper and that the real heir to the throne was his brother Kaykhusraw, he changed his mind and dedicated it to the latter. The truth, however, is that the first edition of this book *was* dedicated to Rukn-ud-dín, but after his death in 601/1204—5 and Kaykhusraw's restoration to the throne, the author was compelled to change his dedication. He therefore seems to have revised the book and to have made

1) See for instance pp. 30—38.

the alterations necessary to fit it for presentation to the new Sulṭán. It appears however, that the revision was not very carefully done, for we sill find many traces of the former dedication to Rukn-ud-dín Sulaymánsháh. Note for example the following passages:

(۱) پیوسته این شهریار جهاندار از بهر کسان خوان می نهاذ شیران لشکرش از سگان ایخازی برای کرگسان خوان نهاذند (ص ۲٦ س ۱–۲)

Here the author is evidently speaking of Sulaymánsháh's campaign in Abkház, of which a description is given in the Turkish translation of Ibn-i-Bibí's history of the Saljúqs of Asia Minor (ed. Houtsma p. 57 *et seqq.*).

(۲) ای آنك تراست ملك آناش • با دیو و پری زبر خاتم (ص ۱۲۲ س ۲۲)،

(۳) پُشت دین بُلطنّر آن شاهی • کآمذ آناش شاه پیغمبر (ص ۲۵۸ س ۷)

In both these lines there is clearly an allusion to Sulaymán the prophet and therefore he means Sulaymánsháh. His name is also to be found written in red ink at the bottom of the chart on p. 451 of our book, which shows that the chart was prepared for presentation to Sulaymánsháh.

The author, however, tries to conceal this fact saying that the book was originally meant for Kaykhusraw, and that the conquest of Anatolia by this sovereign in 603/1206—7 was considered to be the proper occasion to present the book to him [1]). He himself went to Qúniya (Iconium) taking with him evidently the revised edition of his book, and perhaps presented it personally to the Sulṭán [2]). This he did apparently at the encouragement and suggestion of a certain Jamál-ud-dín Abú Bakr b. Abi'l-ʿAlá ar-Rúmí, a merchant

1) pp. 62—3.
2) p. 64.

who happened to visit Hamadán, and spoke warmly of the generosity and other good qualities of Kaykhusraw to the people of that town [1]).

The author tells us nothing more about himself after this. Of his other works besides the present one he mentions two as having been already written, namely, a book in condemnation of the *Ráfiḍís* and another on the principles of calligraphy (*uṣúl-i-Khaṭṭ*) [2]). He announces his intention of writing two more, to wit, a separate history of the reign of Sulṭán Ṭughril and a general history from the time of Adam down to his own time [3]). None of these four works is known to me to exist.

2. CONTENTS AND SOURCES OF THE BOOK.

In the main, our book contains the history of the Great Saljúqs from the rise of the dynasty early in the 5th century of the *hijra* down to its fall in 590/1194. In a supplementary chapter (pp. 375—403) is given a detailed account of the events of the next five years, bringing the whole narrative down to the year 595/1199. The great historical interest of the book lies in its record for the years 555—595/1160—1199, covering the reigns of the last two sovereigns of the dynasty — Arslán and Ṭughril [4]). The information supplied by the author on this period is at once first-hand and detailed. For the earlier part of the history, however, the book is hardly instructive — the reigns of the first twelve Sulṭáns are dealt with in a singularly brief and uninteresting manner. Though written in a clear and simple style, typical of the

---

1) pp. 461—2.

2) p. 394 ll. 23—4 and p. 445 l. 15.

3) p. 44 ll. 18—9 and p. 463 ll. 3—6.

4) pp. 281—403. The value of our book is still more enhanced when we consider the fact that almost nothing is to be found either in al-Bundárí or Ibn-ul-Athír on the Saljúq history of this period.

pre-Mongol Persian writings, the beauty of the book is to a great extent marred by a large amount of extraneous matter — lengthy digressions, frequent citation (mostly inapt) of commonplace Arabic maxims (some of them being of considerable length) with their Persian translations, and a large quantity of poetry According to my estimate the book would be reduced to a quarter of its present size if all its discursive matter were taken out

In all, the author cites 264 Arabic proverbs, almost all of them being borrowed without any acknowledgement from Thaʿalibí's book the *Kitab ul-Farâ'id w'al-Qalâ'id* [1]) The total number of verses quoted is 2,799, of which 511 are by the author himself (in praise of his patron Kaykhusraw), 144 by Anwarí, 196 by Sayyid Ashraf (Hasan Ghaznawí), 77 by Athír Akhsíkatí, 348 by Mujír Baylaqání, 81 by Jamal-ud-dín Isfahaní, 72 by ʿImadí, 249 by Nizamí (mostly from his famous *mathnawí* the *Khusraw Shírín*), 122 by various Arabic poets (mostly Tughra'í and Mutanabbí), 6 *Fahlawiyyat* or dialect verses, 676 from the *Shahnama*, and the rest, numbering about 323, by various Persian poets Those by Nizamí and from the *Shahnama* are quoted without acknowledgement, others indifferently. Lines borrowed from the *Shâhnâma* are unfortunately not in continuous passages, the author probably had in hand a selection of moral verses from that book and quotes them at random Out of the total number 676, I was able to trace 526 in Turner Macan's edition (Calcutta 1829) As the text of these lines from the *Shahnama* is one of the oldest we yet possess, I here give

1) See Rieu's Supplement to the Catalogue of Arab MSS in the Brit Museum (p 634) It is a collection of moral and political maxims arranged under 8 different headings Some attribute it to Abu l Hasan Muhammad b al Husayn al Ahwází who was anterior to Thaʿalibi

MSS of this work are common, but the references in my notes are to *Fonds Arabe* 3956 in the Bibliothèque Nationale

a list of all those that I have been able to trace, for the benefit of the scholar who may some day undertake a critical edition of the great Persian epic, based on the best and the oldest texts. I shall refer in parallel columns to the pages and lines in Macan's edition and the pages of the present book:

reference to Macan's edition	reference to the present book.	reference to Macan's edition	reference to the present book
P. 26 ll. 27	P. 268	P. 337 ll. 23	P. 383
„ 30 „ 15—17	„ 228	„ 350 „ 19	„ 228
„ 46 „ 27	„ 5	„ 352 „ 17	„ 60 & 367
„ — „ 28	„ 69	„ 378 „ 11	„ 388
„ 47 „ 1, 24	„ —	„ 400 „ 1—2	„ 336
„ 50 „ 16, 20	„ 178 & 227	„ 411 „ 23	„ 179
„ 57 „ 21	„ 340	„ 438 „ 20	„ 140 & 363
„ 67 „ 9	„ 337	„ 439 „ 6	„ 91 & 285
„ — „ 10	„ 367	„ 446 „ 8	„ 128
„ 73 „ 6	„ 349	„ 447 „ 4—7	„ 362—3
„ — „ 9	„ 340	„ 459 „ 15—17	„ 264
„ 75 „ 18, 19, 21	„ 342	„ 462 „ 13, 18—19	„ 161
„ 78 „ 14—15	„ 50	„ 467 „ 16	„ 146
„ 90 „ 18—19	„ 335 & 388	„ — „ 20	„ 38
„ 125 „ 20—21	„ 341	„ 473 „ 14	„ —
„ 145 „ 14—15	„ 348	„ — „ 22	„ 118
„ 154 „ 5—6	„ 263	„ 489 „ 6	„ 337
„ — „ 7—8	„ 61	„ 504 „ 19—20	„ 38
„ — „ 13	„ 228	„ 507 „ 2	„ 362
„ — „ 16	„ 101	„ — „ 4	„ 335 & 376
„ 167 „ 5	„ 226	„ 511 „ 4	„ 61
„ 175 „ 24	„ —	„ 546 „ 24	„ 140
„ 176 „ 9—10, 15	„ —	„ — „ 26	„ 335
„ 184 „ 8	„ 93	„ — „ 27	„ 376
„ — „ 9	„ 50	„ 547 „ 2	„ 61
„ 189 „ 4—6	„ 383	„ — „ 2, 4	„ 376
„ 198 „ 18—20	„ 228	„ — „ 19 et seqq (10 lines)	„ 29
„ 202 „ 25—26	„ 382		
„ 224 „ 17	„ 230	„ 588 „ 6—8	„ 371
„ — „ 15, 17	„ 339	„ 589 „ 20, 26	„ 236
„ 228 „ 1, 23	„ 377	„ 608 „ 28	„ 102
„ 231 „ 14—21	„ 358	„ 684 „ 20	„ 342
„ 243 „ 22	„ 382	„ 686 „ 1	„ —
„ 261 „ 15—16	„ 242	„ 706 „ 2	„ 59 & 352
„ 282 „ 2	„ 337	„ 714 „ 17	„ 118

reference to Macan's edition	reference to the present book	reference to Macan's edition	reference to the present book
P. 751 ll. 27—28	P. 101	P. 1030 ll. 17	P. 268
„ 757 „ 12—13	„ 342	„ 1104 „ 12	„ 393
„ 796 „ 19	„ 101	„ 1118 „ 2—5	„ 266
„ 805 „ 12—16	„ 118	„ 1151 „ 15—16	„ 278
„ 806 „ 1, 6—11	„ 42	„ 1154 „ 10	„ —
„ 813 „ 22	„ 350	„ 1156 „ 2	„ 29
„ 815 „ 7—8	„ 90	„ 1161 „ 22	„ 278
„ — „ 25	„ 349	„ 1169 „ 22	„ 388
„ 820 „ 15	„ —	„ 1175 „ 10	„ 284
„ 822 „ 24	„ —	„ —— „ 11	„ 378
„ 824 „ 4—5	„ 340	„ 1218 „ 26, 28	„ 61
„ 825 „ 3	„ 341	„ 1222 „ 9—11	„ 385
„ 832 „ 6	„ 383	„ 1234 „ 25	„ 278
„ 834 „ 6—7	„ 347	„ 1239 „ 11	„ 122
„ 836 „ 22	„ 128	„ 1242 „ 7—8, 10	„ 61
„ 847 „ 27	„ 59	„ 1268 „ 16	„ 122
„ 859 „ 2	„ 130	„ 1304 „ 16	„ 262
„ — „ 13	„ 102	„ —— „ 17	„ 59 & 386
„ 860 „ 15—17	„ 285	„ 1330 „ 14	„ 146
„ 881 „ 6—8	„ 142	„ 1356 „ 5	„ 61 & 122
„ 891 „ 8	„ 162	„ 1357 „ 11	„ 122
„ 893 „ 15—16	„ —	„ 1358 „ 12	„ 42
„ 897 „ 4	„ 173	„ 1361 „ 4—5	„ 278
„ — „ 28	„ 162	„ —— „ 6—7	„ 42
„ 905 „ 4—6, 8—10, 15—17, 21	„ 148—9	„ 1404 „ 23	„ 134
„ — „ 12—13	„ 112—3	„ 1411 „ 20	„ 363
„ 924 „ 16	„ 146	„ —— „ 21	„ 278
„ 946 „ 3	„ 336	„ —— „ 25—26	„ 66
„ 965 „ 22	„ 230	„ 1412 „ 1—2	„ —
„ 969 „ 25—26	„ 155	„ —— „ 18	„ 265
„ 981 „ 23	„ 230	„ 1414 „ 6	„ 159
„ 986 „ 14	„ 261	„ 1418 „ 5	„ 380
„ 988 „ 8	„ 263	„ 1421 „ 5—7	„ 228
„ 993 „ 6—7, 11—12	„ 130	„ 1422 „ 5	„ 157
„ 996 „ 4	„ —	„ 1423 „ 14—15	„ 90
„ 1001 „ 6	„ —	„ 1424 „ 3—4	„ 284—5
„ 1003 „ 26	„ 148	„ —— „ 12	„ 367
„ 1004 „ 1	„ —	„ 1426 „ 11, 17	„ 112
„ 1015 „ 12—13, 23—24,	„ 130	„ 1427 „ 12	„ 368
„ 1018 „ 4—6	„ 204	„ —— „ 14, 15	„ 398
„ 1029 „ 26	„ —	„ 1429 „ 9, 11	„ 375
		„ 1455 „ 26	„ 293

reference to Macan's edition	reference to the present book
P. 1455 ll. 19, 25	P. 245
„ 1456 „ 1	„ 178
„ —— „ 11—12	„ 154
„ —— „ 2—5	„ 295
„ —— „ 13—14, 18—19	„ 235—6
„ —— „ 6—7, 9—10	„ 241 & 377
„ 1458 „ 13	„ 380
„ —— „ 24	„ 378
„ 1460 „ 2, 6	„ 179
„ 1471 „ 2	„ —
„ —— „ 3—5	„ 176
„ 1509 „ 28	„ 260
„ 1510 „ 2	„ 261
„ 1515 „ 21	„ 378
„ 1535 „ 13	„ 59 & 41
„ —— „ 9	„ 66
„ 1587 „ 4	„ 184
„ 1588 „ 19—20	„ 260—1
„ 1589 „ 2—3	„ 184
„ 1590 „ 14	„ 177
„ 1595 „ 4	„ 378
„ —— „ 24—25	„ 153
„ 1596 „ 3—6, 9—10	„ 294—5
„ 1597 „ 9—10	„ 184
„ 1603 „ 7, 9	„ 293
„ —— „ 12—13	„ 260
„ —— „ 16, 17, 20	„ 393
„ —— „ 22—23	„ 170
„ 1617 „ 10, 12	„ 184
„ 1618 „ 28	„ 169
„ 1619 „ 1, 3—4	„ 170
„ —— „ 5—6	„ 339
„ —— „ 7	„ 171
„ —— „ 8	„ 184
„ —— „ 17—18	„ 244
„ —— „ 19—20	„ 130
„ 1623 „ 27	„ 175
„ 1624 „ 10—11, 18	„ —
„ 1626 „ 23—25	„ —
„ 1646 „ 15—16	„ 176
„ 1647 „ 15	„ 91
„ 1649 „ 12—17, 20—21	„ 91—92

reference to Macan's edition	reference to the present book
P. 1651 ll. 3—4	P. 91
„ —— „ 6	„ 177
„ —— „ 7—9	„ 274
„ 1654 „ 25	„ 91
„ 1655 „ 23	„ 297
„ 1661 „ 9	„ —
„ 1671 „ 23—25	„ 169—170
„ 1673 „ 11—12	„ 347
„ 1676 „ 17, 19	„ 109
„ —— „ 11—15, 20—22	„ 46—7
„ 1677 „ 8, 17, 20	„ 391
„ —— „ 26	„ 135
„ —— „ 27—29	„ 120
„ 1678 „ 3	„ 391
„ —— „ 4—5, 7—8	„ 134—5
„ —— „ 16—18	„ 368
„ —— „ 19—20	„ 365
„ 1684 „ 11	„ 157
„ —— „ 12—13	„ 367
„ —— „ 17—18	„ 65
„ 1690 „ 14	„ 367
„ 1695 „ 23	„ —
„ 1698 „ 17	„ 376
„ 1699 „ 28	„ 266
„ 1711 „ 20—24	„ 204
„ 1712 „ 2—3	„ —
„ 1714 „ 6—7	„ 342
„ —— „ 9	„ 393
„ 1715 „ 2	„ 155
„ 1717 „ 18	„ 263
„ 1718 „ 22—26	„ 384
„ 1729 „ 11	„ 177
„ —— „ 10, 18—19, 21—22	„ 225
„ 1753 „ 23—24	„ 378
„ 1765 „ 5, 7	„ 382
„ —— „ 27	„ 175
„ 1770 „ 24	„ 292
„ 1774 „ 16—17	„ —
„ 1781 „ 17—19	„ —
„ 1784 „ 27—28	„ 376
„ 1785 „ 8	„ 69

reference to Mancan's edition	reference to the present book	reference to Macan's edition	reference to the present boo
P 1787 ll 6—8	P 260	P 2014 ll 12, 14—16	P 101 & 1
„ —— „ 28	„ 69	„ 2015 „ 23	„ 243
„ 1792 „ 5	„ 334	„ 2023 „ 13—18	„ 144
„ —— „ 11	„ 29	„ 2026 „ 6	„ 256
„ 1793 „ 4	„ 378	„ 2042 „ 10	„ —
„ 1796 „ 18—19	„ 297	„ 2050 „ 5	„ 263
„ 1856 „ 4	„ 378	„ 2058 „ 6	„ 261
„ 1865 „ 22	„ 144	„ 2059 „ 2	„ 256
„ 1875 „ 27	„ 242	„ 2060 „ 7—9	„ —
„ 1877 „ 4	„ —	„ —— „ 10—11	„ 262
„ —— „ 9—10	„ 155	„ —— „ 18	„ 263
„ 1878 „ 9—10	„ —	„ —— „ 19	„ 229
„ 1881 „ 26	„ —	„ 2061 „ 1	„ 260
„ 1882 „ 11 13	„ —	„ —— „ 8—9	„ 173
„ 1892 „ 22	„ 144	„ 2063 „ 21	„ 126
„ 1903 „ 28	„ 239	„ —— „ 22	„ 243
„ 1913 „ 11—12	„ 144	„ 2064 „ 16	„ 127
„ 1951 „ 21	„ 113	„ 2080 „ 4, 9—10	„ 112
„ 1973 „ 12	„ 375	„ 2084 „ 18	„ 230
„ 2014 „ 17	„ 256	„ 2086 „ 7	„ 127

Lines quoted from *Khusrau Shirin* of Nizami are not so numerous and are happily in continuous passages which can be easily traced in this book by looking up that name in the index of books.

The only source of our author's historical information for the earlier part of his book has been the work of Zahir uddin of Nishapur (see pp 64—5) who was the tutor of Sultan Arslan and a relation of our author's [1])

The contents of the sundry sections at the end of the book are to my mind not so important as might appear at first sight Of these the two sections on shooting (with arrows) and horse racing (pp 428—434) can be dismissed as entirely

1) By the work of Zahir ud-din is meant apparently the *Saljuqnama* (a history of the Great Saljuqs) whose importance as forming the primary source of most of the later Persian histories will be discussed later on

uninteresting, for they only discuss the lawfulness or otherwise of these practices under various conditions, from a religious point of view. In like manner is discussed the lawfulness of wine in the chapter set apart for it (pp. 416—428). The sources of all such matter are some of the well-known books on Ḥanafí Law, enumerated by the author on p. 418, namely, the commentaries of *al-Jámiᶜ-ul-Kabír*, *al-Jámiᶜ-uṣ-Ṣaghír*, *Mukhtaṣar-i-Ṭaḥáwí*, *Mukhtaṣar-i-Karkhí*, *Masᶜúdí*, the commentaries of *Qudúrí* and *Mújaz-i-Farghání* [1]). The medicinal properties of different wines (pp. 426—8) are verbally borrowed (without acknowledgement) from the great *Dhakhíra-i-Khwárazmsháhí* of Ismaᶜíl Jurjání (died 531) [2]).

The section on chess (pp. 405—416) contains nothing that is extraordinary or instructive. It is more or less a repetition of what has been so often told both by earlier and later writers on chess in Arabic as well as in Pesian — that the game of chess was invented in India and brought to Persia in the reign of Anusharwán the Just, that his minister Buzurjmihr made certain alterations in it and that it was passed thence to the Byzantines who in their turn introduced further modifications.

The subject of the origin and history of chess being exceedingly vast, we cannot possibly do any amount of justice to it by making a few superficial remarks. It may therefore suffice here to refer the curious reader to a very recent book, an exhaustive treatment of the subject based on all the best available sources, both eastern and western, entitled "A History of Chess" by H. J. R. Murray (Oxford 1913) [3]).

The chapter on calligraphy (pp. 437—447) is interesting as showing the nature of *Khaṭṭ-i-mansúb*, a system of con-

1) See notes pp. 487—8.

2) See Rieu's Pers. Cat. p. 466—7.

3) The first 393 pages of this book contain the history and progress of the game in Asia and therefore are of special interest to us.

structing the figures of alphabetical letters on geometrical principles, i e. each succeeding letter to be constructed with the help of the preceding ones, so that all the letters are related (*mansúb*) to one another. Four different kinds of script are mentioned viz, *naskh*, *riqa'*, *thulth* and *muhaqqaq*, and in many cases (*e. g* in the case of *alif*, *dal*, *ra'*, *kaf*, *lám*, *mim*, *nún*, *waw* and *ya'*), the author indicates distinctive methods of constructing letters according to these various scripts

The section on *al ghalib w'al-maghlúb* (pp. 447—457) points out the method of calculating the results of contests between rivals This method, according to our author, was first taught by Nicomachus to his son Aristotle who brought it to Alexander the Great, who, on being introduced to it was so much convinced of its truth and certainty that he never engaged in any war or contest if according to this method the result was to be his defeat Briefly stated the method is this

First of all find out, according to the *abjad* system, the sum of all the letters contained in the name of one of the two adversaries going to engage in a fight or a match, then cast out the nines and seek the remainder in the extreme right-hand vertical row of letters in the chart on p 451, find out similarly the remainder in the second adversary's name and seek it in that horizontal row in which the first remainder lies If the second remainder happens to be a black letter, the first adversary will win, if red the second, and if green they will make peace with each other [1]). The

1) As will be seen there are no green letters in the chart The only letters that can be turned green without upsetting the results of the examples on pp 452—6 are nine in number, *i.e* one red letter in each row identical with the extreme right hand (black) letter in that row, *e g* red *alif* in the first row, red *ha* in the second, red *jim* in the third red *dal* in the fourth and so on But this would be unnecessary because even without doing so the result will remain the same for the author tells us (p 452 ll 1—2) that if the two remainders be identical, there will be peace between the opponents

absurdities of this method are too evident to be pointed out. First of all it is clear that if the same two opponents engage in a series of contests, the result of all of them according to this calculation will be the same, which means evidently that one and the same person will always win and the other always lose. Besides, the method of dealing with the names and finding out the sums of letters in them is quite arbitrary. In the examples given on pp. 452—6 the author sometimes takes into account the *kunya* and leaves out the proper name and sometimes otherwise. At one time the doubled letters (*ḥurúf-i-mushaddada*) are counted twice, at another time only once. The letter *alif* in *ibn* or *abú* is sometimes taken into account, sometimes left out, and so forth.

3. SOME OF THE LATER HISTORIES THAT BORROW DIRECTLY OR INDIRECTLY FROM THE PRESENT WORK.

As we have already indicated (p. XXVI *supra*), the only source of our author's information for the early part of his history is the *Saljúqnáma* of Ẓahír-ud-dín Níshápurí, who wrote it during the reign of Sulṭán Ṭughril the last of the Saljúqs. The work is not known to exist, but we have reasons to believe that it forms the primary source (for the Saljúq period) of nearly all the succeeding Persian histories. Besides our author, it has been used by Ḥamdulláh Mustawfí (wrote A. H. 730) and Ḥáfiẓ Abrú (wrote A. H. 830) in compiling their great general histories, viz. the *Ta'ríkh-i-Guzída* and the *Zubdat-ut-tawáríkh* respectively. Both of them mention it as one of their sources [1]).

1) See page 8 of the facsimile of the former published in the "E. J. W. Gibb Memorial" series, and p. 62 of the *Collections Scientifiques de l'Institut des Langues Orientales du Ministère des Affaires Étrangères* (Vol. III, Les Manuscrits Persans, St. Pétersbourg, 1886), where the contents of the latter are fully described by Baron Victor Rosen (pp. 52—111).

That all these three authors quote verbally a good deal from the *Saljúqnama* is shown by several common passages occuring in their books [1]) The following may be noticed —

تأريخ گزيده	راحة الصّدور
۱، گفت امسب با سلطان حکایت نشابست گفت که بحهت غمّ کوفته خاطر بود مگر در حبس از صحرت رهسر از بگس مکده است (ص ٤٤٣)	۱، گفت دوش ازس معنی با سلطان حبری نشابست گفت که نسب غمّش دلسگ بود مگر دوش در حبس از سر صحرت و بهر رهر از بگس بر مکد (ص ۱۲۷)
۲، و چهل و هست هزار سوار پیوسته ملازم او بودندی و اقطاعات ایشان در ممالك پراگنده ودی تا هرجا که برسیدندی بار ماندگی نمودی (ص ٤٤٩)	۲، و لشکری که همواره ملازم رکاب بودند . چهل و شش هزار سوار بودند و اقطاعات انشان در بلاد ممالك پراگنده بودی تا بهر طرف که رسیدندی انشانرا علوفه معدّ بودی (ص ۱۲۱)
۳، سلطان حواست تا رفاف بدار الملك رَی باشد . نسب حوشی هوا نصران بیرونی برول کرد رُعاف برو مستولی شد و هیچ چیز امساك پذیرفت (ص ٤۲۸–٤۲۹)	۳، سوی رَی رفت تا رفاف بدار الملك باشد نصران بیرونی بدر رَی . از جهت حکی هوا برول فرمود . رُعاف برو مستولی شد و هیچ دارو امساك پذیرفت (ص ۱۱۱–۱۱۲)

1) M Blochet is of opinion (see his Pers Cat of the Bibl Nationale, Vol I p 277) that the *Ashat ul Sudur* was directly used by Hamdulláh Mustawfí, but I think it to be unlikely, for he enumerates all his sources in the Preface of his book and I see no reason why he should omit the name of this work

٤، جواب فرستاد که دو سه روز دیگر تحمّل کنید تا این سگ یعنی سلطانرا از پای بر گیریم چون سلطان محرور مزاج بود هر ماه فصد کردی سعد الملك فصّاد ملك‌را بفریفت و نیش او زهر آلود کرد تا بدان فصد کند (ص ٤٥٤—٤٥٥)	٤، جواب داد که یك هفته صبر کنید... چندانك ما این سگ‌را از پای بر گیریم یعنی سلطان‌را، و سلطان بغایت محرور مزاج بوذ و هر ماه فصد کردی سعد الملك با فصّاد راست کرده بوذ و نیشی بداذه زهر آلود تا سلطان‌را بذان فصد کند (ص ١٥٩—١٦٠)
٥، غزّان زن و بچّه در پیش داشتند و بتضرّع زینهار خواستند و از هر خانهٔ یك من نقره و یك اسپ بجرم میدادند (ص ٤٦١)	٥، غزّان زنان و اطفال خردرا در پیش داشتند و تضرّع کنان پیش آمذند و زنهار خواستند و از هر خانهٔ هفت من نقره قبول می کردند که بدهند (ص ١٧٩)

The *Zubdat-ut-tawáríkh* of Ḥáfiẓ Abrú being rare, is unfortunately not accessible to me, otherwise it would have been interesting similarly to notice such passages therein.

The *Ta'ríkh-i-Guzída* and the *Zubdat-ut-tawáríkh* have both been popular sources with all the later Persian historians who therefore have indirectly used the *Saljúqnáma*. Among them the authors of the *Rawḍat-uṣ-Ṣafá*, the *Ḥabíb-us-Siyar* and the *Ta'ríkh-i-Alfí* deserve our notice, for these books are very famous alike in the East and in the West. All these three authors have, in their Prefaces, acknowledged the use of the *Ta'ríkh-i-Guzída* [1]). The traces of this common source of theirs are to be found in all of them, but it may

1) M. Blochet thinks again (*loc. cit*) that the *Ráḥat-uṣ-Ṣudúr* has been the direct source of Mírkhwánd the author of *Rawḍat-uṣ-Ṣafá*, but here again I have to disagree with him on the ground that our book is not included in the long list of his sources which he gives at the beginning of his book.

suffice to compare, for interest's sake, a few passages from the most famous of them, the *Rauḍat-us-Ṣafa*, with those of our own book:—

روضة الصّفا	راحة الصّدور
۱، با وزیر بگوی که بد بدعت و زشت قاعده در جهان آوردی رود باشد که هرچه در بارهٔ من اندیشی در بارهٔ اعقاب خویش مشاهده کنی،	۱، وزیررا بگوی که بد بدعتی و زشت قاعدتی در جهان آوردی بورزیر کسش ازجوکه این سنّت در حقّ خویش و اعقاب خود نهی (ص ۱۱۸)
۲، در عهد او بابائی در اصفهان پدید آمد که اورا علوی مدنی میگفتند و در آخر روز بسر کوچهٔ خویش عصا بدست بایستادی و گفتی خدایس بیامرزاد که این پیر ضررا بخانهٔ او رساند،	۲، و در آن عهد بابائی ظاهر شد اورا علوی مدنی گفتندی، آخر روز بر در کوچهٔ خود ایستادی عصائی در دست دعا کردی که خدایش بیامرزاد که دست این بابا کوتاه کرد و بدر خانه رساند (ص ۱۵۷)
۳، سلطان سنجر پادشاهی بود از آل سلجوق ممتّع بطول عمر و طیب عیش و نشر ذکر و جمع مال و فتح بلاد و قمع اهل فتنه ... مراسم جهانگیری و جهانداری نیکو دانستی . . اگرچه در جزئیات امور ساده لوح بود امّا در کلّیات قضایا دقیقهٔ مهمل نگذاشتی	۳، سلطان سنجر پادشاهی بود از آل سلجوق ممتّع بطول عمر او ممتّع نر کس بود و نشر ذکر و طیب عیش و تحصیل مال و ظفر بر مراد و قمع اضداد و فتح بلاد کرد ... آیین جهانداری و قواعد شهریاری نیکو دانستی . . اگرچه در جزئیات امور ساده دل و بانسانی طبع بود رایی

	صایب و عزیتی صادق داشت (ص ۱٦۸)
٤، روز دیگر وقت اشتداد حرارت طشت داری بتصوّر آنکه سلطان در خوابست با دیگری میگفت که سلجوقیان قومی عظیم بی حمیّت اند ... مردیرا که این همه کفران نعمت از وی صادر شد اکنون اورا وزیر میسازد و بر وی اعتماد می فرماید	٤، روز دیگر گرمگاه سلطان در خرگاه خویش آسایش داده بوذ طشت داری بامید آنك سلطان خفتست با قومی می گفت چه بی حمیّت قومی اند این سلجوقیان مردی این همه سختی بروے سلطان آورد ... اکنون دیگر اورا وزارت می دهذ و برو اعتماد می کنذ (ص ۱٤۷–۱٤۸)

Other works that are directly drawn from the present one are the following: —

(1) A compendium on the history of the Saljúqs appended at the end of a manuscript of the *Ta'rikh-i-Jahán-Gushây* in the Bibliothèque Nationale (Supplément Persan 1556). Of this compendium an account is given by Mírzá Muḥammad in his Persian introduction (p. قبّ) to the 1st volume of that book, and I think I cannot do better than summarize his account [1]):

This compendium, of which neither the author nor the date is known, omits the whole of the Preface (37 ff. of the MS. of the *Ráḥat-uṣ-Ṣudúr*), replacing it by a short Preface of only half a page. It also omits the whole conclusion (25 ff. of the original). Lastly, it omits the poems, proverbs and other extraneous matters. As regards the historical portion of the text, however, it is preserved intact, without the change, diminution or addition of a single word, so that in so far

1) See p. LXXV of Prof. Browne's English translation of the Persian introduction.

as the *Rahat us Sudur* is a historical text this abridgement practically supplies a second codex [1])

(2) A treatise on the Saljuq history entitled *al ʿUrada fi l Hikayat is Saljuqiyya* of which also an account is supplied by Mirza Muhammad [2]) some of whose remarks I again quote —

"The second of the abridgements of the *Rahatu s Sudur* is entitled *al ʿUrada fi l Hikayat is Saljuqiyya*, and is by Muhammad b Muhammad b Muhammad b ʿAbdu'llah b an Nizam al Husayni al Yazdi who was *vazir* to Abu Saʿid the last effective Mongol ruler of Persia (reigned A H 717—736 = A D 1317—1336) and who died in A H 743 (= A D 1342—3) For an edition of this work, which was compiled in A H 711 (= A D 1311—12) we are indebted to Dr Karl Sussheim who published an Oriental edition, with Preface and notes in Turkish at the Maʿarif Press in Cairo in A H 1326 (= A D 1908) and an Occidental edition, published by Messrs Brill of Leyden in 1909 containing the same text, page for page and line for line, but with German Preface and Notes This abridgement, like the last, omits the Preface, Conclusion and digressions of the *Rahat us-Sudur*, but, instead of leaving the historical portion of the text untouched in its original form, the compiler has thought fit to rewrite it in a very ornate and artificial style In his Preface he omits all mention of the *Rahat us Sudur*, though he mentions as the basis of his work another history of the Saljuqs extending to the reign of Sultan Mahmud b Muhammad b Malikshah [3]), yet as a matter of fact he has, apart

1) I had an opportunity of going through it during my short stay in Paris, and I noted down several variants which I have given in foot notes. The name of this compendium is not known but I have called it (perhaps erroneously) *Kitab i Jami* throughout my notes

2) *Loc cit* pp LXXV LXXVI

3) Dr Ilieu conjectures (Ivers Catalogue of the Brit Museum p 849 col *a*) that the basis of *al ʿUrada* (erroneously written *al ʿUrdaiyya* in his MS) is

from the excisions and verbal alterations above mentioned, exactly followed the *Ráḥat-uṣ-Ṣudúr*, so that we have here an example of plagiarism precisely similar to that presented by the *Bazm-árá*, which, pretending to be an independent work, is a mere reproduction (with some verbal changes) of the *Lubábu'l-Albáb* of Muḥammad ᶜAwfí" [1]).

(3) The section on the Saljúq history in the great *Jámiᶜ-ut-tawárikh* of Rashíd-ud-dín. It is exactly like the compendium described above, with the difference that there is added at the end of it a Supplement (*dhayl*), treating of the reign of Sulṭán Ṭughril, by Abú Ḥámid Muḥammad b. Ibráhím who wrote it in the year 599 or, as he himself says, eight years and two months after the death of the Sulṭán. I have used this section of the *Jámiᶜ-ut-tawárikh* as a second copy of the *Ráḥat-uṣ-Ṣudúr* for the historical portion of the text, and it has been of great help to me in clearing up several doubtful readings [2]).

So far as I have been able to ascertain, Rashíd-ud-dín has not acknowledged the use of this book, and unless he has done so in some other portion of his history which I may not have seen, this omission on the part of a great historian like him is remarkable if not unpardonable.

---

the *Saljúqnama* of Ẓahír-ud-dín. This is quite possible, but we may remark that the *Saljúqnama* was written during the reign of the last Sulṭán Ṭughril and therefore must have been brought down to that time and not stopped with the reign of Maḥmúd. But in any case there is no doubt that the author of *al-ᶜUráḍa* has tried to conceal his plagiarism by making a false statement.

1) Dr. Süssheim thinks (p. XXVII of his German introduction) that *al-ᶜUráḍa* served as a source to Mírkhwánd in compiling the *Rawḍat-uṣ-Ṣafá*, on the ground that several similar passages are to be found in both. This, in my opinion, is not a sufficient ground, for Persian historians as a rule quote so freely from one another that it is always possible to trace similar and even identical passages in any two books on the same period. Besides Mirkhwánd fully enumerates his sources in his Preface, without mentioning *al-ᶜUráḍa*, and we see no reason why he should have omitted it if he had made use of it.

2) A part of the *Jámiᶜ-ut-tawárikh* (a MS. belonging to the "E. J. W. Gibb Trust") containing the history of the Saljúqs, was kindly placed at my disposal by Prof. E. G. Browne. It is a modern copy but clearly written and fairly correct.

(4) A Turkish version of the present work which forms part of a large MS history entitled *Tawarikh-i-al-i-Saljuq*. This history, compiled in the reign of Sultan Murad II (1421—1451) is anonymous, and is divided into 3 parts, of which the first contains the legendary history of the ancient Turkish tribes translated from the *Jami'-ut-tawarikh*, the second is translated from the present work, and the third from Ibn-i-Bibi's Persian history of the Saljuqs of Asia Minor. This last part has been published by Prof. Houtsma in his *Recueil de textes relatifs a l'histoire des Seljoucides* (vol. III, Leyden 1902), from the Leyden MS. No. DCCCCXLII [1]).

Of the Turkish version of the *Rahat-us-Sudur* several other MSS are known to exist, viz one at Dresden, another in the Asiatic Museum in St. Petersburg and three more in the library of Topkapu-Serai in Constantinople [2])

(5) Lastly we may make mention of the *Ta'rikh-i-Jahan Ara* by Qadi Ahmad Ghafiari who wrote it in 971 1563—4. It is not, like those mentioned above, derived entirely from the *Rahat-us-Sudur* but the author probably had it before him while writing. Compare the following passages.

تأريخ جهان آرا | راحة الصّدور

ا ، سلطان ملكشاه صورتی خوب و | ا ، سلطان ملكشاه صورتی خوب
قدّی باعتدال و یالی افراخته و | داشت و قدّی تمام یالی افراشته

1) It is by a mistake that in the Leyden Catalogue (vol III, pp 24—5) the entire work (i.e all the three parts) is attributed to ar-Rawandi, a mistake the cause of which has been explained by Houtsma in his introduction (p. VI, note 3).

2) See p 53 (note 4) of the *Osmanische Dokumente* by W Lang and J Marquart published in the *Abhandlungen der Königl. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen (Philologisch-Historische Klasse)* Berlin 1914 Prof Marquart tells us (*loc. cit.*) that an edition of the Turkish version of *Rahat-us-Sudur* was begun in Constantinople a few years ago, but did not appear for certain reasons.

بازوی قوی بـا ضخمی مایل و محاسنی گرد داشت چهره‌اش سرخ و سپید یك چشم‌را بـر حسب عادت شکسته داشتی و تمام اسلحه خوب بکار فرمودی و در سواری و گوی باختن چالاك بوذ (نسخهٔ برتش میوزیم Or 141, f. 89a—b)

و بازوی قوی بضخمی مایل بوذ محاسنی گرد رنگ چهـره سرخ سپید، یك چشم اندك مایـه شکسته داشتی از عادت نـه از خلقت جمله سلاحها کار فرموذی، در سواری و گوی باختن بغایت چالاك بود (ص ۱۲۵)

۲، برکیارق چهرهٔ خوب و قامت معتدل و ابروی گشاده و خط و شارب بهم پیوسته داشت (f. 89b)

۲، سلطان برکیارق خوب چهره بغایت بوذ معتدل قامت خطّ و محاسن بهم پیوسته ابـرو گشاذه (ص ۱۲۸)

۴، سلطان محمّد تمام قد کشیده ابرو بود چهره‌اش اندك مایل بزردی و محاسن سیاه و انبوه بطول مایل داشت (f. 90a)

۴، سلطان محمّد تمام بالا بوذ کشیذه ابرو چهره باندك مایه زردے مایل محاسن سیاه و انبوه بطول مایل (ص ۱۵۲)

٤، سنجر بچهره گندم گون آبله روی محاسن در طول و عرض مایل باعتدال پشت و یال افراشتـه معتدل القامة بود (f. 90b)

٤، سلطان سنجر گندم گون آبلـه نشان بوذ محاسنی تمام در طول و عرض ... پشت و یال افراشته بالا تمام و سینه پهن (ص ۱٦۷)

٥، ملکشاه [بن محمود] چهره‌اش بزردی مایل روی آبله نشان محاسن گرد میانه بالا بود (f. 91b)

٥، سلطان ملکشاه .. آبلـه رو بوذ چهره بزردی مایل محاسن گرد قوی بازو .. معتدل قامت، (ص ۲٤۹)

4 ORTHOGRAPHICAL AND GRAMMATICAL PECULIARITIES OF THE BOOK.

The MS, like all those of the 7th and earlier centuries, has the following peculiarities in spellings

1) ا is not always marked with a *medda* (آ). For the sake of uniformity I have supplied it everywhere in the printed text

2) ا is nearly always omitted from است and اند as well as from other words when joined to the preceding words, as

بیرونست (= بیرون است)، بردبکترست، پاکست، سه‌ست، شاهد (= شاه اند)، بکد (= بك اند)،

ارشان (= از ایشان)، ارجا، کدر (= کاندر)، ومرور (= وامرور)، سرجام (= سر انجام)، بایرد (= باید ارد)،

ا is also omitted in *kunyas* as

بو البرکات (= ابو البرکات)، بو الفصل،

3) ك ,ر ,ح ,ب are written uniformly for پ, چ, ژ and گ respectively, with no distinctive marks

4) ه is sometimes written for ب as:

ه بهتر (= بهتر)، ه نداد، ه چو تو (ص ۱۵۱ س ۱۲)،

5) ذ (dhal) is always written for د (dal) in Persian words

(a) when the letter preceding it is vocalized *(mutaharrik)* as in صَذ, بُذند, خُداوند, جرَذ, and

(b) when it is preceded by long vowels *ā, ī, ū* as in آمذ, کذد, بُود, فرسُود, باذ, داماذ etc

But when the preceding letter is quiescent *(sākin)*, it is written د (without dot) as in مُرْد, آوَرْد, مُرْد etc

6) نه is sometimes separately written instead of ا in negatives as:

دور نه بُوَد (= دُور نبود)، نـه زیبد (= نزیبد) نـه گذشته بود (۱۲، ۲۹۸)، باز نه ایستد (۵: ۴۲۲)

7) و and ا are both omitted in the word ابو as:

بُلمعالی (= ابو المعالی)، بُلغنایم (= ابو الغنایم)، بُلفضل (= ابو الفضل)

8) ه (final) is generally not written in compounds formed with چه and که as:

هرچ (= هرچه)، انچ (= آنچه)، چنانك (= چنانکه)، چندانك، بدانك (= بدان که)، هرك (= هر که)،

چی is sometimes written for چه and کی for که.

ه is omitted from چه and که when joined to the following word as:

چگنت (= چه گُفت)، چباشد (= چه باشد)، کچون (= که چون؛ کچونان، کحالی، کِنا (= که تا)،

9) ء is omitted after prolonged ا as:

بها الدّین (= بهاء الدّین)، ماورا النّهر (= ماوراء النّهر).

10) ی is written instead of ء when followed by another ی as:

جایی (= جائی)، رُویی (= رُوئی)، خُویی، جُذایی؛

11) ء is written for ا before pronominal suffixes in words ending in ه, and also in second person singular in the present perfect tense as:

سایهٔش (= سایه‌اش)، خزانهٔش، والدهٔش؛ بندهٔت؛ آوردهٔی (= آورده‌ئی)، بهاذهٔی؛ ماندهٔی،

12) An additional ی is written to denote indefiniteness in words ending in ه as

رمانه‌ئی، مجموعه‌ئی، کلمه‌ئی، عرصه‌ئی، بهره‌ئی،

13) When two words are joined in such wise that the second begins with the same letter as the first ends in, one of the two similar letters is sometimes dropped as

هرور (= هر رور)، سحرس (= سحر برس)،

The following words have archaic spellings

خوراسان، اصفاهان (۱۲٤، ۱۹)، ساهاساه (۲۱۷، ۱۱)

Other archaic words have been noticed in the glossary

Of the grammatical peculiarities I have noticed the following

1) The prefix ن is used with negatives as

نگرفت، نپوسد، نمرد، نگذاشت،

2) ی is used before negatives as

ی بندد، ی روند

3) Final ه is omitted in forming plurals with ها as

دندها (= دندهها)، خانها (= خانه‌ها)، خاها (= خانه‌ها)،

4) The perfect tense is used in a contracted form as

دادست (= داده است)، نادست، ساخست، آمدست،

5) با is used instead of ز as

مار پنجگانه‌را با سه (= سه) آوردند (ص ۲۹٤)

نکها با باد (= باد) پادشاه دهد (٤۰٦)

با همدان آمدند، با در مردمان ن بودند (۲٤۹)

6) شان instead of ایشان‌را as

کشان (= که ایشان‌را) نکشد با ناورند (۲۲)

ار مان سلطانشان بدرکند (۲۲)

تا محکمشان بنشانند (۲۵۱)

گوش بگرفته‌شان پیش تو یزدان آرد (۱۵۰)

7) بی is once used for می:

قبالها بی خواست (= می خواست)، ص ۲۸۱ س ۱۹،

8) هرچ is used for هرك (i. e. هر که) as:

گوشت گوسفند نه بکار بود چنانك هرچ بخورد اجلش برسد (۲۵۹، ۱)

هرچ بتحریم آن فتوی دهد کافر شود (۴۱۷)

هرچ بزیارت طوس رسد بهفتاد حج مقبول باشد (۲۹۴)

هرچ پنج زوذتر بر هدف زند بُردهٔ وی باشد (۴۲۰، ۲۲)

9) را is often omitted after direct objects as:

بو نصر کندری یك سال باخوذ گردانید (۱۱۷، ۱۴)، (= بونصر کندری‌را)،

می سگالیذند که گردبازو بگیرند (۲۷۷، ۱۲)، (= گرد بازورا)،

مُلكِ سلیمان منوّش خواست کردن (۲۵۶ : ۶)، (= مُلكِ سلیمان‌را)،

سلطان چنان نموذند که ما از اتابك گریخته آمذیم (۳۶۲، ۸)، (= سلطان‌را چنان نموذند)،

مادّهٔ آن فتنه از رَی برداشت (۳۶۶)، (= مادّهٔ آن فتنه‌را)

عراق خراب و یباب گذاشتند (۲۹۹)، (= عراق‌را)،

Notice also the following usages of را

(۱) لِلّه‌را مرا بگذار (۷۷، ۲۱)

(۲) شب‌را غریبوی در شهر افتاذ (۲۹۹، ۲)

10) The word بن is often omitted from proper names as:

محمّدِ یحیی (= محمّد بن یحیی)، محمّدِ منصور (= محمّد بن منصور)،

مظفّر الدّینِ حمّاد (= بن حمّاد)،

Notice also زنگیِ پارس *i. e.* Zangí of Párs.

11) The plural of چند is used once as چندها (p. 57 l. 7).

12) The final ی which usually distinguishes the subjunctive from the indicative .seems sometimes to be employed also in the latter mood, as:

بابا طاهر پارهٔ شیفته گونه بوذی (=بوذ)، (ص ۹۹ س ۲)،
پلنگ پیش او روباه لگ آیذی (=آیذ)، (ص ٤۰۰ س ۷–۸)،

In the second passage, however, the verb آیذی may perhaps be regarded as a subjunctive.

المعجم فی تأریخ ملوك العجم لفضل الله بن عبد الله —، ٦٩ح،
المعجم لشمس قیس (المعجم فی معاییر اشعار العجم)، طبع میرزا محمّد قزوینی —، ٧ح، ٤٨٦، ٤٩٤، ٤٩٥، ٤٩٦، ٤٩٨، ٥٠٣، ٥٠٥، ٥٠٧، ٥١٥،
مقامات حمیدی، نسخهٔ ب م (Add 7620) —، ٤٨٣، ٤٩٠، ٤٩٢، ٤٩٥، ٥٠٣، ٥٠٦،
موجز قرغانی (فی العروض) —، ٤١٨، ٤٢٠، ٤٨٨،

نزهة المشتاق فی اختراق الآفاق للادریسی —، ١٢٠ح،

النوادر فی الوفیات لصلاح الصّفدی، نسخهٔ ب م (Or 6645, Or 5320) —، ٤٧٥، ٤٨٠، ٤٨٣،

نهایة الدّهر للثّعالبی —، ٦٤ح، ٢٩٨ح، ٤٠ح،

(اسماء کتب انکلیسی)

(1) A History of Chess, by H J R Murray (Oxford, 1913) — 408*n*, 410*n*, 411*n*, 414*n* 508.
(2) A Literary History of the Arabs, by R. A. Nicholson, — 233 *n*.
(3) A Literary History of Persia by E. G. Browne, — 99*n*
(4) The Lands of the Eastern Caliphate by G Lo Strango, — 284*n*
(5) Persian Literature under Tartar Dominion by E G. Browne, — 425*n*

لباب الالباب عوفى، طبع ليدن —، ٦٢، ١٢٦، ١٧٣، ١٧٤، ٢١٠،
٤٢١ (حَ فى المواضع)، ٤٧٦، ٤٧٨، ٤٩٩، ٥٠٠، ٥٠٢، ٥٠٤،
٥٠٥، ٥٠٧، ٥١١، ٥١٣، ٥١٤، ٥١٥،
لسان العرب —، ٢١٠ح، ٢٨٦ح، ٤٣٨ح، ٤٦٨، ٤٦٩، ٤٧١،
ليلى مجنون نظامى، مثنوى، ٢٢٤، ٢٥٥، ٢٩٠، ٢٩٥، ٤٦٤ (حَ فى
جميع المواضع)،

مجانى الادب طبع بيروت —، ٥٠ح، ٨٨ح،
مجمع الامثال للميدانى —، ٤٧ح، ٢١٧ح، ٢٦١ح،
مجمع الفصحاء لرضاقلى خان —، ١٢٦ح، ٢٩٢ح،
مجمل فصيحى خوافى —، ٨٨ح،
مختصر سلجوقنامه لابن بيبى، طبع هونسما —، ١٢٧ح، ٢١٧ح، ٤٠٤ح،
مختصر طحاوى (فى الفروع) —، ٤١٨، ٤٨٧،
مختصر كرخى (فى الفروع) —، ٤١٨، ٤٨٧،
مخزن الاسرار نظامى، مثنوى —، ٢١٧ح،
مرزبان نامه للوراوينى، طبع ميرزا محمّد قزوينى —، ٤٧٧، ٤٩٠، ٤٩١،
٤٩٢، ٤٩٣، ٤٩٧، ٤٩٩، ٥٠٠، ٥٠١، ٥٠٣، ٥٠٥، ٥٠٦،
٥٠٩، ٥١١، ٥١٣، ٥١٤، ٥١٥،
المستطرف للأبشيهى —، ٢١٥ح،
مسعودى (فى الفروع) —، ٤١٨، ٤٨٨،
مشكوٰة المصابيح (فى الحديث) —، ٦ح، ٦٠ح، ٤١٦ح، ٤٦٨، ٤٦٩،
٤٧٨،
مصطلحات بهار عجم (فى اللغة) —، ٢١٢ح، ٤٩٢، ٤٩٥، ٤٩٨،
معجم البلدانِ ياقوت —، ٩٥، ١٨٣، ١٨٥، ٢٢٤، ٢٤٤، ٢٨٤ (حَ فى
جميع المواضع)،

فرهنگ فولرس (Vullers) —، ٢١٢ح، ٤٨٥، ٤٩٠، ٤٩١، ٤٩٢، ٤٩٥،
٥٠١، ٥٠٥، ٥٠٨، ٥١٥، ٥١٦،
فوات الوفيات لابن شاكر —، ٤٨٠،
فهرست نسخ فارسی در برتش میوزیم تألیف رو —، ٢٢ح، ٥٧ح، ٤١٦،

قاموس باوه دو كورتی [1] —، ٨ح، ٤٨٩، ٤٩٠، ٤٩١، ٤٩٩،
قاموس لين انكليسی (E. W. Lane) —، ٧ح، ٢٤٠ح،
قدوری (مختصر القدوری فی الفروع) —، ٤١٨، ٤٨٨،
قودانفو بيليك —، ٨ ٥،

كتاب الابنية عن حقايق الادوية تأليف ابی منصور موفّق بن علی الهروی —، ٥٠٢،
كتاب الانساب للسّمعانی —، ٤٨٢،
كتاب الحماسة —، ٢٧٩ح،
كتاب الخرّاب —، ٤٢٢، ٤٢٢ح،
كتاب الشّعر و الشّعراء لابن قتيبة، طبع ليدن —، ١٥٩ح، ٢٦٢ح،
كتاب الفهرست لابن النّديم —، ٤١٧ح،
كلّيات انوری —، ١٩٦، ١٩٨، ١٩٩، ٢٠٠، ٢٠١، ٢٠٢، ٢٠٣، ٢٢١، ٢٥٩ (ح فی جميع المواضع)،
كلّيات خاقانی —، ٦ح، ١٨١ح،
كنز العمّال فی سنن الاقوال و الافعال لحسام الدّين الهندی، طبع حيدر آباد دكن، ٦، ٨، ٤٠، ٤١٧، ٤١٨، ٤٢٩ (ح فی المواضع)، ٤٦٨،

گلستان سعدی —، ٤٧٨،

[1] Dictionnaire Turk-Oriental par M Pavet de Courteille

نسخهٔ مدرسهٔ شاه (King's College) در کمبریج —، ٨٧، ٩٠، ٩٢، ٩٣، ٩٥ (ح فی جمیع المواضع)، ٥٠٢، ٥١٢،

سفرنامهٔ ناصر خسرو، طبع موسیو شفر —، ٤٩١، ٤٩٣، ٤٩٩، ٥٠٠،
سیاست نامهٔ نظام الملك، طبع شفر —، ٨٥ح، ١٢٥ح، ١٢١ح،
سیر العباد الی المعاد، مثنوی حکیم سنائی —، ٤٦٩، ٤٧٤،
سیرة النّبی لابن هشام —، ٨ح،

شاهنامهٔ فردوسی —، ٤٤، ٥٨، ٥٩، ٣٥٧، ٥١٥،
شعراء النّصرانیه، طبع بیروت —، ٢٢ح،
شفاء الغلیل فیما فی کلام العرب من الدّخیل للخفاجی —، ٤٦٨،

صحیح بخاری، طبع لیدن —، ٧، ٩، ١٠٢، ٢٦١، ٣٤٦، ٤٢٠، (ح فی جمیع المواضع)،
صحیح مسلم، طبع مصر —، ٨ح، ١١ح،

طبقات ابن سعد —، ١٥ح،
طبقات الحفّاظ للذّهبی —، ١٥ح،
طبقات ناصری، ترجمهٔ انکلیسی از راورْتی —، ٨٨، ١٠٢، ١٠٤، ١١٨، ١٢٠، ١٧٢، ١٧٤ (ح فی جمیع المواضع)، ٤٧١،

العقد الفرید لابن عبد ربّه —، ٦٤ح،
عیون الانباء فی طبقات الاطبّاء لابن ابی اصیبعة —، ٤٨٤،

فرهنگ آنندراج، طبع هند —، ٤٩٣،
فرهنگ انجمن آرا لرضاقلی خان —، ١٥١ح، ٢١٣ح، ٢٩٤ح، ٤٩٤، ٥١١،

دیوان عمادی، نسخهٔ بَ مَ (Or. 298) —، ۲۰۹ح، ۲۱۲ح، ۲۷۱ح،
دیوان فرّخی، طبع طهران —، ۴۸۰،
دیوان کمال الدّین اصفهانی —، ۴۹۸،
دیوان متنبّی —، ۹۵ح، ۱۰۵ح، ۱۷۲ح، ۲۶ح،
دیوان مجیر بیلقانی، نسخه اکسفورد (N° 559) —، ۲۰، ۲۲، ۲۴، ۲۵، ۲۰۱، ۲۰۵، ۲۰۹، ۲۲۲ (حَ فی جمیع المواضع)، ۴۷۰، ۴۷۱،
دیوان موچهری، طبع کارمرسکی —، ۴۷۸، ۴۸۲، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۵۰۲، ۵۰۵، ۵۰۷، ۵۱۲، ۵۱۵،
دیوان وطواط، نسخهٔ بَ مَ (Add 16,791) —، ۴۷۸،

ذخیرهٔ خوارزمشاهی (فی الطّبّ) —، ۴۱۶، ۴۲۶ح، ۴۲۷ح، ۴۲۸ح،
ذیل ابی حامد (ذیل تأریخ سلجوقیان در جامع التّواریخ رشید الدّین تألیف ابی حامد محمّد بن ابراهیم) —، ۲۲۸، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۵، ۲۴۷، ۲۵۲، ۲۵۵، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۴، ۲۶۶، ۲۷۱ (حَ فی جمیع المواضع)،
ذیل قوامیس عربی اردوی —، ۵۱۲،

راحة الصّدور و آیة السّرور، همین کتاب —، ۱، ۴۹، ۶۲، ۶۴، ۶۸، ۸۴، ۱۹۲، ۲۵۷،
رسالهٔ حوسی[1] (در تأریخ سلجوقیان) —، بسیار مکرر،
رسالهٔ خط صحّت منسوب به امام فخرالدّین رازی —، ۵۱۲،

رئیس الاحرار[2] لابی سعید عبد الحیّ بن الضحّاک بن محمود الگردیزی،

(۱) نسخهٔ پاریس (Suppl Persan 1506)، (۲) برای ذکر این کتاب رك به فهرست نسخ فارسی در کتابخانهٔ مادلن در اکسفورد (15 ۲۵)،

چهار مقالهٔ نظامی عروضی سمرقندی، طبع میرزا محمّد قزوینی — ، ١٨، ٢٢، ٥٧، ٥٨، ٨٧، ٩٨، ١٦٧، ١٧٣، ١٧٤، ١٧٦، ٢١٦ (ح فی جمیع المواضع)، ٤٧٣، ٥٠٦،

حاجی خلیفه (کشف الظّنون عن اسامی الکتب و الفنون)، طبع فلوگل — ، ٤٧٥، ٤٨٧، ٤٨٨،
حدیقهٔ سنائی، مثنوی — ، ٢ح، ١٦ح، ٥٨ح، ٤٧٦،
حکایات قلیوبی، طبع کلکته — ، ٧٢ح، ٧٦ح، ٧٧ح، ٨٠ح،

خسرو شیرین نظامی، مثنوی — ، ٨١، ٩٦، ٩٩، ١٠٦، ١٢٧، ٢٥٠، ٢٦٩، ٢٨٣، ٢٨٦، ٢٨٧، ٢٩٠، ٢٩٧، ٣٢٢، ٣٢٢، ٣٢٩، ٣٤٣، ٣٦٤، ٣٦٨، ٣٧٠، ٣٨٠، ٣٨٩، ٣٩٣، ٣٩٦، ٤٠٠، ٤٠١، (ح فی جمیع المواضع)،

الدّرّ المختار (فی الفقه) لعلاء الدّین الحصکفی — ، ١٤ح،
دمیة القصر للباخرزی، نسخهٔ ب م (Add. 9994) — ، ٤٨٠، ٤٨١،
دیوان اثیر اخسیکتی، نسخهٔ ب م (Or. 268) — ، ٢٢٧ح،
دیوان جمال الدّین اصفهانی، نسخهٔ ب م (Or. 2880) — ، ٢٢، ٢٧٣، ٢٧٣، ٢٧٤ (ح فی جمیع المواضع)، ٤٧٧، ٤٨٣، ٤٨٤،
دیوان حافظ — ، ٤٧١،
دیوان حسن غزنوی، نسخهٔ ب م (Or. 4514) — ، ٢٠، ٢١، ١٨٧، ١٩٣، ٢٤٦، ٢٥١، ٢٧٥، ٣١٣ (ح فی جمیع المواضع)،
دیوان سنائی غزنوی، نسخهٔ ب م (Or. 3302) — ، ١٢١ح، ٢٢٣ح، ٤٦٩، ٤٧٤، ٤٧٥،
دیوان طغرائی، طبع قسطنطنیه — ، ٢٠، ٢٢، ٤٩، ٦٦، ١٧٠، ٢٤٠ (ح جمیع فی المواضع)، ٤٦٩،

تأريخ جهان آرا للقاضى احمد غفارى، نسخهٔ بَ مَ (Or. 141)، ٤٧٩،
تأريخ جهان گشاى للجوينى طبع ميرزا محمّد قزوينى —، ٦١، ١٠٠،
١٢٦، ٢٩٤، ٢٢٤، ٢٨٥، ٢٨٧، ٢٩٩ (حَ فى جميع المواضع)،
٤٨٠، ٤٨٤، ٤٨٦، ٤٨٩، ٤٩٣، ٤٩٥، ٤٩٧، ٤٩٨، ٥٠١،
٥٠٣، ٥٠٤، ٥٠٦، ٥٠٩، ٥١١—٥١٤،
تأريخ الحكماء للشهرزورى —، ٦٧ اح،
تأريخ الحكماء للقفطى —، ٤٨٥،
تأريخ الخلفاء للسيوطى —، طبع كلكته —، ١٠اح، ١١اح، ١٤اح،
تأريخ سلجوقيان كرمان لمحمّد بن ابراهيم، طبع هونسبا —، ١٢٦اح، ١٢٧اح،
تأريخ محمّدى، نسخهٔ بَ مَ (Or. 137) —، ٤٧٩،
تتمّهٔ ساست نامه طبع موسيو شفر —، ١٢٥اح،
تتمّهٔ فهرست نسخ عربى در بَ مَ، تأليف ربو —، ٤٧٥،
تتمّة اليتيمة للثعالبى، نسخهٔ پاريس (Arabe 3308) —، ١٤٤اح، ٤٧٩،
٤٨٠، ٤٨١،
تذكرة الاولياء لفريد الدّين عطّار، طبع دكتور نكلسون —، ٤٩١، ٤٩٤،
٤٩٧، ٥٠١، ٥٠٤، ٥١٤،
تذكرة الشعراء لدولتشاه سمرقندى طبع پروفسور براون، ٣٦، ٥٠، ٩٢،
٢٠٥، ٤٥٨ (حَ فى جميع المواضع)، ٤٦٩،
تذكرهٔ هفت اقليم، نسخهٔ بَ مَ (Add 16,734) —، ٤٨٣، ٤٨٤،
تفسير القرآن فارسى، نسخهٔ بسيار قديمى در كتابخانهٔ كمبريج (Mm. 4. 15) —،
٤٩٣، ٤٩٥، ٤٩٩، ٥٠٠، ٥٠٥، ٥٠٩،

الجامع الصّغير [فى الفروع] للشّيبانى —، ٤١٨، ٤٨٧،
الجامع الكبير [فى الفروع] » —، ٤١٨، ٤٨٧،

فهرست الكتب

الآثار الباقية عن القرون الخالية (لأبى ريحان البيرونى) —، ٤٩٦،
آثار البلاد للقزوينى طبع ووستنفلد —، ١٣٢ح، ٢٩٠ح،
اسرار التّوحيد فى مقامات الشّيخ ابى سعيد طبع ژوكوفسكى —، ٤٨٣،
٤٩٣، ٤٩٩، ٥٠٧، ٥١١،
اسكندرنامهٔ نظامى —، ٤٤،
اقرب الموارد فى اللغة، طبع بيروت —، ٨ح، ٤٩٨، ٥٠٣،
اكبرنامهٔ ابو الفضل —، ٤٩٠،
ايرانشهر، از پروفسور مارکوارت آلمانى —، ٤٨٠،

برهان (برهان قاطع) —، بسيار مكرّر

تاج التّراجم فى طبقات الحنفيّة لابن قطلوبغا —، ٤٧٢، ٤٧٣، ٤٧٥،
تاج العروس فى اللغة —، ٥٠٧، ٥١٢،
تأريخ ابن خلّكان —، ١٢، ٤٥، ٤٨، ٥٦، ١٢١، ١٢٩، ١٣٨، ١٥٢،
٢٣٩، ٣٥٧، ٤١٥، ٤١٧، ٤١٩، ٤٢٥ (حَ فى جميع المواضع)، ٤٧٦،
تأريخ الاسلام للذّهبى، نسخهٔ بَ مَ (Or. 51) —، ٤٧٦،
تأريخ الفى، نسخهٔ بَ مَ (Add. 16,681) —، ٤٧٩،
تأريخ بخارا لمحمّد بن جعفر النّرشخى طبع شفر —، ٥٠٤،
تأريخ بيهقى، طبع كلكتّه —، ٩٣، ٩٤—٩٧، ١٠٠، ١٠١، ١٠٣، ٣٠٠
(حَ فى جميع المواضع)، ٤٧٩، ٤٨٩، ٤٩٣، ٤٩٤، ٤٩٦، ٤٩٧،
٤٩٩—٥٠٣، ٥٠٨، ٥١٠—٥١٢،

هنداذ كَوْلان، قرية من قرى الرّى —، ٢٤٩،
هندان —، ١٨، ٤٠، ٤١، ٤٥، ٤٦، ٥٤، ٥٧، ٦٧، ٩٨، ١٠٤، ١٠٧، ١٢٧، ١٤١، ١٤٣، ١٤٧، ١٥٩ح، ١٦٣، ١٦٤، ١٦٥ح، ٢٠٥، ٢٠٨، ٢٠٩، ٢٢٦، ٢٢٧، ٢٢٨، ٢٢٩، ٢٢١، ٢٢٢، ٢٢٣، ٢٢٥، ٢٢٦، ٢٤١، ٢٤٣، ٢٤٣، ٢٤٤، ٢٤٥، ٢٥٥، ٢٥٦، ٢٥٩، ٢٦٣، ٢٦٣، ٢٦٥، ٢٦٦، ٢٦٧، ٢٦٨، ٢٦٩، ٢٧٠، ٢٧٥، ٢٨٦، ٢٨٧، ٢٩٠، ٢٩١، ٢٩٣، ٢٩٣، ٢٩٦، ٢٩٨، ٢٩٩، ٣٠٠، ٣٢٤، ٣٢٦، ٣٢٨، ٣٢٩، ٣٤٣، ٣٤٣، ٣٤٤، ٣٤٥، ٣٤٦، ٣٤٧، ٣٤٨، ٣٥٣، ٣٥٥، ٣٥٦، ٣٥٧، ٣٦١، ٣٦٣، ٣٦٣، ٣٦٤، ٣٦٥، ٣٦٦، ٣٦٧، ٣٦٩، ٣٧٠، ٣٧٥، ٣٧٧، ٣٧٩، ٣٨١، ٣٨٣، ٣٨٣، ٣٨٤، ٣٨٥، ٣٨٦، ٣٨٨، ٣٨٩، ٣٩١، ٣٩٣، ٣٩٣، ٣٩٥، ٣٩٦، ٣٩٧، ٣٩٨، ٤٠٠، ٤٠١، ٤٠٣، ٤٢١، ٤٥٤، ٤٦١، ٤٨١،
همذان، مرغزارِ —، ٢٦٣،
هندوستان (هند) —، ٤ح، ٢٨، ٨٨، ٨٩، ٩٠، ٩٣، ٩٥، ٩٦، ١٠٣، ١١٣، ٤٠٧، ٤٠٨، ٤٧٩،

يزد —، ٧٧،
يمن —، ١٠، ٢٥ح، ١٤٩، ١٧١،
يونان —، ٤٤٨،

(الأسماء المشكوكة القراءة)

بُرْدانِ آذربيجان
بزدانِ »
بردانِ »
، نام طايفه ايست —، ٢٢٩، ٢٥٦،

ملاحدهٔ مخاذیل —، ۱۴۵، ۱۴۳، ۱۵۴، ۱۵۵—۱۵۸، ۱۶۱، ۱۶۲، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۸۹، ۲۸۶ح، ۲۹۰، ۲۹۹، رکَ نیز به باطنیان،
ملازکرد —، ۱۱۹،
مُلتان —، ۴۷۹،
موصل —، ۱۲۹، ۱۸۵ح، ۲۲۹ح، ۲۶۰ح، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۷۵، ۲۷۸، ۲۲۷،
میانه —، ۲۲۳، ۲۲۴،
میدان، رکَ به دیه بیار و شوّرین،

نخجوان —، ۲۹۳، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰،
نسا —، ۹۳، ۹۴ح، ۹۵ح، ۱۱۷،
نعل بندان، نزدیك مشهد —، ۲۹۵،
نعل بندان، مرغزارِ —، ۲۹۸،
نور بخارا —، ۸۶، ۸۸،
نهاوند —، ۱۴۵،
نهروان —، ۱۰۵،
نهر معلّی (بغداد) —، ۲۶۷،
نیشابور (نشابور و نیسابور) —، ۹۴، ۹۷، ۱۷۴، ۱۸۰—۱۸۲، ۱۹۱، ۲۰۳، ۲۸۷ح، ۴۵۶ح، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۸۱، ۴۸۳،
نیمروز —، ۱۶۹،

ولوالج —، ۴۵۵،

هانسی، قلعهٔ (در هندوستان) —، ۹۶ح،
هراة (هراه) —، ۱۰۴، ۱۷۶، ۱۸۳، ۴۵۶، ۴۸۲،
هزارثانی، مرغزارِ، نزدیك اصفهان —، ۲۹۰،

لیشتر — ، ۲۰۹، ۲۲۹، ۲۹۹،

مازندران — ، ۲۸، ۹٤، ۲۱۰، ۲٦٥، ۲۹۲، ۲۹٦، ۳٤۰، ۳٤۱، ۳٥۷، ۳٥۸، ٤۷۰، ٤۱٦، ٤۸٦،
ماوراء النهر — ، ۱۸، ۲۲ح، ۸٦، ۸۷ح، ۹۲ح، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲ح، ۱۷۲، ۱۷٤،
ماهکی، رکّ به دژماهکی،
محلّت تیماورد (در اصبهان) — ، ۲۹۰، ۲۹۷،
محلّت سانفاناذ (در همذان) — ، ۳۷۹،
محمّدی، دیه، بردبك بغداد — ، ۳۷٦،
مدرسهٔ سربرزه (در همذان) — ، ۳٤٥،
مدرسهٔ ملکه خاتون (در اصبهان) — ، ۱٤۰،
مراغه — ، ۲۲۸، ۲۳۳، ۲٤٤، ۲٤٥ح،
مرغزار، رکّ به بلاسان و بارمی بازار و چرخ و سگ و شرویار و قرانگین و نعل سدان و هرارتانی و همذان،
مرو — ، ۱۰۰، ۱۰٤، ۱۲۱، ۱٤۳، ۱۷۲، ۱۷٤، ۱۷٦، ۱۷۷، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۳، ۱۸٤، ٤٥٦، ٤۷۲، ٤۷٦،
بنو مروان — ، ٦۳،
مرو الرّوذ — ، ۱۱۷ح، ٤٥٦،
مردقان — ، ۲۹٦، ۳٤۹،
مسجد جامع میبغی (در نیشابور) — ، ۱۸۰،
مسجد مطرّز (در نیشابور) — ، ۱۸۰،
مشهد — ، ۲۹٥،
مکران — ، ۱۷۱،
مکّه — ، ۱۲۲ح، ۱۷۱، ۱۹۲، ٤۱۷ح،

کالنجر، قلعهٔ ... ۹۰، ۱۰۲، ۲۷۱، ۲۷۲.
کرج ... ۱۲۶، ۱۴۳، ۲۳۶ح، ۲۴۲، ۲۴۷ح، ۲۶۹، ۲۷۹.
کرمان ... ۲۸، ۱۴، ۱۰۴، ۱۲۶، ۲۱۰، ۲۱۲.
کرمانشاهان ... ۲۴۹، ۲۰۱، ۲۴۵، ۲۴۸، ۲۴۹.
کعبه ... ۱۷، ۶۰، ۱۲۶، ۱۰۲، ۱۹۳، ۲۹۸.
کلدمان ... نزدیک اصفهان، ۲۹۱.
کلوراب ... ۲۴۳.
کوشک باغ، مرحلهٔ نهست در میان همدان و ری ... ۲۹۱.
کوشک کهن، شهر همدان ... ۲۴۴.
کوشک معمور، شهر همدان ... ۲۹۱.
کوشک نیلدن، در اصفهان ... ۱۴۳.
کوشک نو، در همدان ... ۲۲۴.
کوه ... ۱۴، ۷۲.
کهران، دیه ... ۲۴۳.
کهزن، قلعهٔ ... ۲۶۳ح.
کهستان ... ۱۰۶، ۱۴۳، ۱۴۵، ۲۲۷، ۲۲۹.
کیندز (پشاور) ... ۱۸۳.
کیلبا، قلعهٔ، نزدیک دوین ... ۲۹۹.

گرگان (جرجان) ... ۲۸، ۹۴، ۱۰۴، ۱۴۷، ۲۸۷، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷.
گنبد شاهنشاه (در ری) ... ۲۹۳.
گنجه ... ۲۷، ۱۴۵، ۱۴۸، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۷۷ح، ۴۸۶.

لاذقیه ... ۱۲۹،
لحف ... ۲۸۴ح،
لندن ... ۵۰۸،

فرّحين (فرّحين؟) —، ٢٢٥، ٢٨٧، ٤٨٤، رك بر به برحين و فرّرس،
فرّرس، قلعهٔ —، ٢٦٢، ٢٦٥، ٢٦٦، ٢٦٧، ٢٧٥، ٢٧٦، ٢٧٩، ٤٨٤،
رك بر به برحين و فرّحين،
فرورکوه (برور کوه) —، ٢٩٢، ٢٥٩،

قاساباد (همدان) —، ٢٧٥،
قرانگس، مرغزارِ —، ٢٤٢، ٢٥٩، ٢٩١،
قروس —، ٢٠، ٢٨٩، ٢٩٠، ٢٩٤، ٢٩٧، ٢٦٤، ٢٦٩، ٢٩٥، ٢٩٩،
قروس، قلعهٔ —، ٢٦٧،
قصر قصاعة (بغداد) —، ٢٦٧،
قصران برونی (رَی) —، ١١٢،
قطوان، بدرِ سمرقند —، ١٧٢ح، ٤٧٢،
قلعه، رك به ارسلان گسای و برحين و برزم و بکرست و جهان گشای و
دژکوه و رویین و سند و سرجهان و شهر و طبرك رَی و علاء
الدّولة و فرّرس و کالنجر و کهران و کلنا و هانسی،
قُم —، ٢٠، ٥٢، ٢٨٧، ٢٦٥، ٢٩٥،
قوطهٔ سر رود، رباطِ —، ٢٧١،
قومسه —، ٤٠٤،
قِهَا —، ٢٩٨،
قِهاب —، ٢٨٩،
قیاصرهٔ روم —، ٢٠، ١٢٧،

کابله، بین همدان و حربادقان —، ٢٢٥ح، ٢٢٦ ٢٨٧،
کاشان —، ٢٠، ٥١، ٥٢، ٢٩٢، ٢٩٤، ٢٩٥،
کاشغر —، ١٧١،

عانه — ، ١٠٨ ، ١١٠ .
بنو العبّاس ، ٦٥ .
عجم — ، ١٧ .
عراق — ، ١٠ ، ١٤ ، ٢١ ، ٢٢ ، ٢٧ ، ٢٩ ، ٣٠ ، ٤١ ، ٤٢ ، ٤٤ ، ٤٦ ، ٥١ ، ٥٢ ، ٥٥ ، ٥٩ ، ٦٢ ، ٧٣ ، ١٠٤ ، ١٠٩ ، ١١٣ ، ١١٦ ، ١٢٢ ، ١٢٤ ، ١٢٦ ، ١٢٩ ، ١٣٤ ، ١٣٥ ، ١٣٦ ، ١٧٠ ، ١٧١ ، ١٧٥ ، ١٨١ ، ١٩١ ، ٢٠٥ ، ٢٠٦ ، ٢١٠ ، ٢١٥ ، ٢٢٦ ، ٢٢٧ ، ٢٢٩ ، ٢٤٢ ، ٢٦٦ ، ٢٦٧ ، ٢٩٠ ، ٢٩٤ ، ٢٩٦ ، ٢٩٩ — ٣٠٣ ، ٣٠٦ ، ٣٢٧ ، ٣٢٨ ، ٣٤١ ، ٣٤٣ ، ٣٤٥ ، ٣٤٦ ، ٣٤٨ ، ٣٥٦ ، ٣٦٣ ، ٣٦٤ ، ٣٦٥ ، ٣٧٠ ، ٣٧٥ ، ٣٧٦ ، ٣٧٧ ، ٣٨١ ، ٣٨٦ ، ٣٨٨ ، ٣٩١ ، ٣٩٧ ، ٣٩٨ ، ٣٩٩ ، ٤٠١ ، ٤٠٢ ، ٤٠٣ ، ٤١٦ ، ٤٢١ ، ٤٢٨ ، ٤٤٦ ، ٤٥٤ ، ٤٦٣ .
عراقيّين — ، ٢٩ ، ٥٣ ، ٥٥ ، ١٠٦ ، ١٠٩ .
عرب — ، ١٠ ، ١٧ ، ٢٨ ، ١٩١ .
علاء الدّولة، فتنهٔ — ، ٢٧٩ ، ٣٤٤ ، ٣٥١ .
عمان — ، ١٧١ .

غرشستان — ، ١٦٩ ح .
غُزّ (غزّان) — ، ١٧٧ — ١٨٣ ، ١٨٦ ، ٢٩٤ ، ٤٠٣ .
غزنين — ، ١٨ ، ٩٢ ح ، ٩٦ ، ٩٩ ، ١٦٨ ، ١٦٩ ، ١٧٥ ، ٤٧٣ .
غسّان — ، ٦٢ ،

فارس، رکَ به پارس ،
فراوار همدان — ، ٢٨١ ،
فراوه — ، ٩٢ ح ، ٩٥ ،
فراهان — ، ٣٠ ، ٢٩٥ ،

فرّحين (فرّجين؟) —، ٢٢٥، ٢٨٧، ٤٨٤، رك بير به برحين و فرّرس،
فرّرس، قلعهٔ —، ٢٦٣، ٢٦٥، ٢٦٦، ٢٦٧، ٢٧٥، ٢٧٦، ٢٧٩، ٤٨٤،
رك بير به برحين و فرّحين،
فرورکوه (بروركوه) —، ٢٩٢، ٢٥٩،

قاساباد (همدان) —، ٢٧٥،
قرانگين، مرغزار —، ٢٤٣، ٢٥٩، ٢٩١،
قروس —، ٢٠، ٢٨٩، ٢٩٠، ٢٩٤، ٢٩٧، ٢٦٤، ٢٦٩، ٢٩٥، ٢٩٩،
قروس، قلعهٔ —، ٢٦٧،
قصر قصاعة (بغداد) —، ٢٦٧،
قصران بيروني (رَی) —، ١١٣،
قطوان، بدر سمرقند —، ١٧٢ح، ٤٧٢،
قلعه، رك به ارسلان گسای و برحين و بردم و بكرست و حهان گشای و
دژكوه و روبين و سند و سرحهان و شهر و طبرك رَی و علاء
الدّولة و فرّرس و كالنجر و كهران و كليا و هاسی،
قُم —، ٢٠، ٥٢، ٢٨٧، ٢٦٥، ٢٩٥،
قوطهٔ سر رود، رباطِ —، ٢٧١،
قومسه —، ٤٠٤،
قِها —، ٢٩٨،
قِهاب —، ٢٨٩،
قيصرهٔ روم —، ٢٠، ١٢٧،

كاله، بن همدان و حربادقان —، ٢٢٥ح، ٢٢٦، ٢٨٧،
كاشان —، ٢٠، ٥١، ٥٢، ٢٩٢، ٢٩٤، ٢٩٥،
كاشغر —، ١٧١،

عانه — ، ١٠٨، ١١٠،
بنو العبّاس — ، ٦٥،
عجم — ، ١٧،
عراق — ، ١٠، ١٤، ٢١، ٣٣، ٣٧، ٣٨، ٤٠، ٤١، ٤٣، ٤٤، ٤٥، ٤٦، ٥١، ٥٣، ٥٥، ٥٨، ٦٣، ٧٣، ١٠٤، ١٠٩، ١١٣، ١١٦، ١٢٣، ١٢٤، ١٢٦، ١٣١، ١٤٤، ١٤٥، ١٦٩، ١٧٠، ١٧١، ١٧٥، ١٨١، ١٩١، ٢٠٥، ٢٠٨، ٢١٠، ٢١٥، ٢٢٦، ٢٢٧، ٢٢٩، ٢٤٣، ٢٦٦، ٢٦٧، ٢٩٠، ٢٩٤، ٢٩٦، ٢٢٢ح، ٢٢٦، ٢٢٧، ٢٢٨، ٢٤١، ٢٤٣، ٢٤٥، ٢٤٦، ٢٤٨، ٢٥٦، ٢٦٣، ٢٦٤، ٢٦٥، ٢٧٠، ٢٧٥، ٢٧٦، ٢٧٧، ٢٧٨، ٢٨١، ٢٨٦، ٢٨٨، ٢٩١، ٢٩٧، ٢٩٨، ٢٩٩، ٤٠١، ٤٠٣، ٤٠٣، ٤١٦، ٤٢١، ٤٢٨، ٤٤٦، ٤٥٤، ٤٦٣،
عراقَيْن — ، ٢٩، ٥٣، ٥٥، ١٠٦، ١٤٩،
عرب — ، ١٠، ١٧، ٢٨، ١٣١،
علاء الدّولة، قلعهٔ — ، ٢٧٩، ٢٤٤، ٢٥١،
عمان — ، ١٧١،

غرشستان — ، ١٦٩ح،
غُزّ (غُزّان) — ، ١٧٧—١٨٣، ١٨٦، ٢٩٤، ٤٨٣،
غزنين — ، ١٨، ٩٣ح، ٩٦، ٩٩، ١٦٨، ١٦٩، ١٧٥، ٤٧٣،
غسّان — ، ٦٣،

فارس، رکَ به پارس،
فراوار همدان — ، ٢٨١،
فراوه — ، ٩٣ح، ٩٥،
فراهان — ، ٢٠٠، ٢٩٥،

سیستان –، ۹۳، ۱۰٤، ۱۱۲، ۱٦۹، ٤٥٦،

شاذباخ –، ۹۷، ۱۸۲،
شام –، ۱۰، ۱۰۷، ۱٤۹، ۱۸۵، ۲۲۷،
شاه‌دژ، رکّ به دژکوه،
شابکاره –، ۱۱۸،
شدیز –، ۲۰۷، ۲۰۸،
شرویاز، مرغزارِ –، ۲۹٤،
شمکور –، ۲۲۷،
شوّرین، دروازهٔ (در همدان) –، ۲۸۲،
شوّرین، میدانِ (در همدان) –، ۲٦۲، ۲۹۱،
شوشتر –، ٥۱۲–٥۱٤
شهر، قلعهٔ (در اصبهان) –، ۱۲۲،
شهرستانه، قرب نسا –، ۹٥،
شیراز –، ۲۸، ۲۱٥،

صفّین –، ۲٥، ٤۷۱،

طایف –، ۱۷۱،
طبرستان –، ٤٥٦،
طبرش –، ۲۰، ۲۹٥،
طبرك رَی، قلعهٔ –، ۱۰٥، ۲۹۲، ۲۹٤، ۲۲۷، ۲٦٦،
طَبَسَیْن، –، ۱۰٤،
طخرشت (رَی) –، ۱۱۲،
طحا (مصر) –، ٤۸۷،
طوس –، ۹۲ح، ۱۰۰، ۲۹٤،
طهران –، ۲۹۲،

زابلستان —، ١٦٩،
زامهران، درب (در رَی) —، ٤٨١،
زنجان، رك به زنگان،
زندنه (بخارا) —، ٥٠٤،
زنگان (زنجان) —، ٢٨، ٣٠، ١٠٤، ٢٢٤، ٢٢٦، ٢٩٤، ٢٨٨، ٢٨٩، ٢٩٦، ٢٩٨،

بنو سامان —، ٦٢،
سامین، دیه، نزدیك بغداد —، ٢٧٦،
ساوه —، ١٣٦ح، ١٤٠، ٢٤٢، ٢٤٤، ٢٧٠، ٢٨٦، ٢٩١، ٢٩٢، ٢٩٥، ٢٩٦، ٢٩٧، ٢٩٨، ٣٨١، ٣٨٣،
سپید، قلعهٔ —، ٢٢١،
سرای دیلمان (در ساوه) —، ٢٩٥،
سرجاهان، رك به سرجهان،
سرجهان (سرجاهان)، قلعهٔ —، ٤٦، ٢٢٨ح، ٢٦٦،
سرخس —، ٩٧ح، ١٠٠، ٤٥٥، ٤٥٦ح، ٤٧٤،
سعید آباد (تبریز) —، ٢٩٨،
سُغد سمرقند —، ٨٧، ٨٨،
سگ، مرغزار —، ٢٢٠، ٢٥٢،
سلجوقیان، رك به آل سلجوق،
سلطانیه —، ٢٩٤ح،
سمرقند —، ١٢٨، ١٢٩، ١٣٠، ١٦٩، ١٧٣، ١٧٣ح، ٤٥٦،
سمنان —، ٢٧١، ٣٨٠،
سنجار —، ١٨٥،
سنگ بست، رباطِ —، ٩٣،

دشت گور (اصفهان) —، ١٥٧،
دندانقان، بين مرو و سرخس —، ١٠٠ح، ٢٠١ح، ٤٥٤،
دول، نزديك تبريز —، ٢٤٤،
دولاب (رَى) —، ٢٩٢، ٢٩٣، ٣٤٠، ٣٤٣،
دِوِن (دوين) —، ٢٩٩،
دهستان —، ٢٩٢ح، ٢٩٥ح، ٢٩٨،
دبار بكر —، ١٤٩،
ديالم —، ٧٤،
دينور —، ٢٢٧، ٢٤٥، ٢٨٣، ٢٩٩،
ديه بيار، ميدانِ —، ٢٤٣،

راذان (بغداد) —، ٣٦٧،
راوند —، ٢٥٩، ٢٩٣،
رباط، ركّ به سگ دست و قوطهٔ سر رود،
روس —، ١٠، ١٨،
روم —، ١٠، ١٤، ١٨، ١٩، ٣٥، ٣٨، ٥٥، ١١٢، ١١٩، ١٤٩، ١٧١، ٤٠٨، ٤١١، ٤١٤،
رويين، قلعهٔ —، ٢٤٥، ٢٩٨،
رُها —، ١٣٩،
رَى —، ٣٨، ٤٠، ٥٣، ٩٤، ١٠٤، ١٠٥، ١١١، ١٢٦ح، ١٤١، ١٤٢ح، ١٤٧، ١٥٥، ١٧٠، ١٧٤، ١٧٥، ٢٢٣، ٢٢٤، ٢٣٥، ٢٤٢، ٢٤٤، ٢٧٥، ٢٧٧، ٢٨٧، ٢٩١، ٢٩٣، ٢٩٣، ٢٩٤، ٢٩٥، ٢٩٦، ٢٩٧، ٢٤٨، ٢٤٩ح، ٢٦٦، ٢٧٠، ٢٧٥، ٢٧٦، ٢٧٧، ٢٧٨، ٢٧٩، ٢٨٠، ٢٨١، ٢٨٣، ٢٨٦ح، ٢٨٨، ٢٩١، ٢٩٥، ٢٩٨، ٢٩٩، ٤٥٤، ٤٥٦، ٤٧٥، ٤٨١، ٤٨٣، ٤٨٥، ٤٨٦،

خوارزم —، ١٦٩، ٢٠٢، ٢٩٤، ٢٦٦، ٢٧٠، ٢٧٥، ٢٨٧، ٢٨٨، ٢٩٠، ٢٩٤، ٢٩٩، ٤٧٢، ٤٨٦،
خوراسان (خراسان) —، ١٠، ١٤، ١٨، ٢٨، ٢٩، ٤٥، ٥١، ٥٢، ٥٥، ٨٩، ٩٢، ٩٥ح، ٩٦، ٩٧، ١٠٠، ١٠٢، ١٠٣، ١٠٤، ١١٢، ١١٦، ١٢٢، ١٢٦، ١٢٨، ١٣١، ١٤٣، ١٤٤، ١٤٥، ١٤٧، ١٤٩، ١٥٤، ١٦٨، ١٧١، ١٧٣، ١٧٤، ١٧٥، ١٨١، ١٨٢، ١٨٣، ١٨٥، ١٩١، ٢٠٥، ٢١٥، ٢٢٧، ٢٤٣، ٢٤٤، ٢٦٥، ٢٧٩، ٢٩٤، ٤١٦، ٤٢٨، ٤٤٦، ٤٧٣، ٤٧٥،
خوزستان —، ١٣١، ٢٠٩، ٢٥٥، ٢٥٦، ٢٥٩، ٢٦١، ٢٦٣، ٢٧٠، ٢٨٤، ٢٨٧، ٢٨١، ٢٨٥،
خيبر —، ٤٥٥،

دارابكرد —، ٤٥٦،
داشيلو، قرية من قرى الرّى —، ١٤٣ح،
دامغان —، ١٠٤، ٢٣٧، ٢٤٠، ٢٦٦، ٢٨٠، ٢٩٨،
داود آباد، در ميان ساوه و همدان —، ٢٩٦،
داى مَرْگ (دايرج)، نزديك همدان —، ٢٢٧ح، ٢٤٥ح،
دجله —، ٢٦٧،
دربند زرّينكمر —، ٢٤١، ٢٥٩،
دربند قرابلى —، ٢٣٣، ٢٨٣،
دربند كَرَج —، ٢٧٩،
دزج (همدان) —، ٢٧٥،
دزمار —، ٢٦٣،
دژ كوه (شاه دژ)، قلعهٔ —، ١٣٣، ١٥٣، ١٥٦،
دژ ماهكى، در بلاد لِحْف —، ٢٨٤، ٢٨٥،

حرمادقان —، ۲۲۵ح، ۲۲۶، ۲۹۲،
حرحان، رکَ به گرگان،
حرحانه —، ۱۲۰ح،
حر ره —، ۱۸۵،
حصار گشای، قلعهٔ —، ۲۸۹، رکَ نیز به ارسلان گسای،
حیّ (اصفهان) —، ۴۹۶،
حیحون —، ۸۷، ۱۲۰، ۱۲۸، ۱۸۴،

چرح، مرغزارِ —، ۲۹۸،

چمار —، ۲۹، ۱۴۱،
چرا، عارِ —، ۷،
چلب —، ۱۲۹، ۴۵۴،
چلوان —، ۱۰۸، ۲۲۷، ۲۴۴، ۲۶۹،
چله —، ۲۶۷،

چلان —، ۱۷۷،
چن —، ۱۴، ۴۶۴،
چراسان، رکَ به خوراسان،
چرّقان —، ۲۹۶ ۲۹۷
چرلق، قبیلهٔ ترکمانان —، ۱۷۳،
چصر، کوهکی بر در همدان —، ۹۸،
چطا —، ۱۲۰، ۱۷۶، ۴۶۴،
چلخال —، ۲۴۸،
چلفای راشدین —، ۶۵،
چوار ری —، ۲۶۶، ۴۸۶،

بلخ —، ۱۷۳، ۱۷۷، ٤٥٦،
بلخان کوه[1] —، ۸۹، ۹۳ح،
بند نیجان (بند نیجین) —، ۳۸٤،
بند یلکهنْد (هندوستان) —، ٤۷۹،
بیابان سرخ کلاهان —، ۹۲،
بیت الماء اصفهان —، ۱۳۲،
البیت المقدّس —، ۳۸۹ح،

پارس (فارس) —، ۲۸، ۱۱۸، ۲۱٥، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳٦، ۲۳۷، ۲۳۹، ۲٤۱، ۲٤۲، ۲٤۳، ۳۸٦، ۳۸۷، ۳۹۲، ۳۹٦،
پارسی بازار، مرغزارِ، نزدیك نخجوان —، ۲۹۸،
پنج انگشت، نزدیك دینور —، ۲۲۷، ۲۳۱ح،
پوشنگ —، ٤٥٦،
پیروزکوه، رك به فیروزکوه،

تبریز —، ۱۱۱، ۲۲٦، ۲٤٤، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳٤۸،
ترکستان —، ۱۰، ۱٤، ۳۳ح، ۲۸، ۸٦، ۸۸، ۸۹، ۱۱۲، ٤۷۱،
ترکانان —، ۱۷۷،
ترمذ —، ۱٤٤، ۱۷۳، ۱۸۳،
تکریت، قلعهٔ —، ۲۳۳، ۲۸۳، ۳۸٤،
تکیناباذ —، ۱۰۰،
توران —، ۳٥، ٤۷۱،
تیر بنجرد، صحرای —، ۳۹٦،

جالوسکرد، بپای ازوند کوه —، ۳٦٥،

(۱) در تاریخ بیهقی بسیار مذکور است (طبع کلکتّه ص ۷۱، ٤٦۰، ٤۹۳، ٥٤٦، ٥٥۰، ٥٥۲، ٥٥٥، ٥۸۳، ۷٦۰ و غیر آن)،

ابوه، قصلهٔ ترکمانان —، ۲۴۶، ۲۷۷، ۲۸۲، ۲۸۶، ۲۹۲،

بازار لسکر، در اصفهان —، ۱۴،
باطمان (باطنیّة)، ۱۴۱ح، ۱۴۵، ۱۵۹ح، ۱۶ح، ۲۲۲ح، ۲۹۵،
باغ احمد ساه (اصفهان) —، ۱۲۲،
باغ دشت گور (اصفهان) —، ۱۲۲،
باغ شورما (رَی) —، ۲۹۲،
باغ کاران (اصفهان) —، ۱۲۲،
باورد —، ۹۲، ۹۴ح، ۴۵۶،
بتّ (بغداد) —، ۲۶۷،
بَحیْرا، قریة علی مرحلتین من بغداد —، ۲۸۵ح،
بخارا —، ۹۲، ۲۰۸، ۴۵۶ح،
برجین، قلعهٔ —، ۲۲۵، ۴۸۴. رکّ بیر به فرّخس و فرّرس،
بررم، قلعهٔ —، ۱۲۰،
بروجرد —، ۱۴۱ح، ۲۲۵ح، ۲۹۱،
بُست —، ۹۴ح، ۹۹، ۱۰۴،
بسطام —، ۲۲۷، ۲۴۰، ۲۶۶،
بغداد —، ۵۱، ۱۰۵، ۱۰۶ح، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۹، ۱۲۲، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۵۲، ۱۵۴ح، ۱۷۱ح، ۱۷۴، ۱۸۵، ۱۸۹، ۱۹۱، ۲۰۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۲، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۶۶، ۲۶۷-۲۶۹، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۲۴، ۲۷۶، ۲۷۸، ۲۸۱ح، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵ح، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۴، ۴۷۵،
بلاساغون، ۲۲ح،
بلاسان، مرغزار، در اصفهان —، ۲۹۸،

ارزنجان —، ٢١٧ح،
آرَس، نهر —، ٢٦٦، ٢٩٩،
ارسلان گشای، قلعهٔ —، ٣٩٠، رك نیز به جهان گشای،
ارمن (ارمنیه) —، ١٤٩، ٤٦٣، ٥١٢،
أُرْمی —، ٣٤٤،
اروند، کوه —، ٣٦٥،
اسد آباد (همدان) —، ٣٤٣،
اسکندریّه —، ٤٥٥،
اصفهان (اصفاهان) —، ١٨، ٣٩، ٤١، ٦٧، ٧٧، ١٢٨، ١٣١، ١٣٢، ١٣٤، ١٣٦ح، ١٣٨، ١٣٩، ١٤٠، ١٤١، ١٤٣، ١٤٥، ١٥٣، ١٥٥، ١٥٦، ١٥٨، ١٦٠ح، ١٦١، ١٦٣، ١٦٩، ٢٠٥، ٢٢٩، ٢٣٢، ٢٣٣، ٢٣٤، ٢٤١، ٢٤٣، ٢٤٩، ٢٥٦، ٢٦٣، ٢٦٥، ٢٦٦، ٢٧٩، ٢٨٦، ٢٨٧، ٢٩٠، ٢٩٧، ٢٩٨، ٣٣١، ٣٣٢، ٣٣٥، ٣٣٦، ٣٤٥، ٣٦٣، ٣٦٦، ٣٧٣ح، ٣٨١، ٣٨٦، ٣٨٨، ٣٩٣، ٤٠٠، ٤٠١، ٤٠٣، ٤٢١، ٤٦٩، ٤٨٥،
اعلم —، ٣٢٠، ٣٣٤،
آلَمُوت —، ١٦٣، ٣٨٦ح،
بنو امیّة —، ٧٣،
اِنْبِط —، ٣٣٤، ٣٣٥،
انجیلاوند، در نواحی ساوه —، ١٤٥،
اندرابه، نزدیك مَرْو —، ١٨٣،
انطاکیه —، ١٢٨، ١٣٩،
انطالیه —، ٦٣، ١٣٧، ١٨٧، ٤٦٣،
آوْبه، از اعمال هرات —، ١٧٦ح،
اوزکند —، ١٣٩، ١٤٠،

فهرست الأماکن و القبایل و الطوایف

آبه —، ۲۰، ۱٤۰، ۲۷۸، ۲۹۵،
آخُر رستم، بدر رَی —، ۲۲۵،
آذربیجان —، ۱۰، ۲۷ح، ۵۱، ۱۰٤، ۱۱۱، ۱۷۱، ۲۲۸، ۲۲۹ح،
۲۳۰، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۵، ۲٤۱، ۲٤۲، ۲٤۳، ۲٤٤، ۲٤۵ح،
۲٦۲، ۲٦٦، ۲٦۷، ۲۸۲، ۲۸۷، ۲۹۲، ۲۹٤، ۲۹۵، ۲۹۸،
۲۹۹، ۳۳۲ح، ۳۳۵، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳٤۲، ۳٤۸، ۳۵۵، ۳۵٦،
۳٦۱، ۳٦۲، ۳٦۳، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۲،
آق شهر —، ۳۹۹،
آل سلجوق (سلجوقیان) —، ۱۸، ۲۹، ۳۰، ۳۸، ۵۵، ٦۲، ٦۳، ٦٤،
٦۵، ٦٦، ٦۷، ۷۹، ۸٤، ۸٦، ۹۲ح، ۹۳ح، ۹٤، ۹۵، ۹٦،
۹۷، ۹۸، ۱۰۰، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۱٤، ۱۲۷، ۱٤۸، ۱٦۸، ۱۹۳،
۲۰٤، ۲۲۵، ۲۷۱، ۲۸۰، ۳۰۱، ۳٦۱، ۴۰۰، ٤٤٦، ٤۵۸،
٤٦۰، ٤٦۲،
ابخاز، ۲۱۷، ۲۲۱، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۷، ۳۳۲ح،
۳۸۸ح،
ابهر —، ۳۰، ۱۰٤، ۲۹٤، ۲۹۸،
اران —، ۲۷، ۲۲٦، ۲۲۷، ۲۴۱، ۲٤۳، ۲٤۲، ۲۸۷، ۳۳۸، ۳٦۲،
اردبیل —، ۳۳۲ح،
اردهن —، ۳۳۵، ۳۹۹،

هومان، پسر ویسه —، ۴۵۳،
هَوْوَرْث[1]، سَرْ هنری —، ۱۷۲ح،
ابو الهیج السّمین، از امرای مصر —، ۲۸۹، ۲۹۱،

یاقوتی بن چغری بك، امیر —، ۱۰۴، ۱۳۴،
یبغو کلان، رك به موسی یبغو،
ابو یحیی، ملك الموت —، ۳۶،
یحیی بن زکریّا، پیغمبر —، ۴۲۹،
یرنقش، از امرای سنجر —، ۱۷۹،
یرنقش بازدار —، ۲۶۲،
یزدجرد، شاه ایران —، ۴۵۴،
یزید، خلیفهٔ اموی —، ۴۵۴،
یعقوب بن اسحٰق الکندی —، ۲۱۶ح،
یغان بك (والصّواب تغاربك) الکاشغری، وزیر سنجر —، ۱۶۷، ۴۸۲،
یمین الدّین امیر بار —، ۲۶۳،
یواش، امیر —، ۴۰۲،
یوسف، برادر خوارزمشاه اینالتگین —، ۲۶۳، ۲۶۴،
یوسف برزمی، کوتوال قلعهٔ برزم —، ۱۲۰، ۱۲۱،
ابو یوسف قاضی —، ۱۲، ۱۶، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۲، ۴۲۳،
یونس خان، پسر خوارزمشاه —، ۲۶۶، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۸۰، ۲۸۶، ۲۸۷،
یونس بن سلجوق —، ۸۷،

(1) Howorth, Sir Henry.

نظام الملك مسعود، وزير خوارزمشاه —، ٤٢٤ح، ٤٢٩ح،
نظامی عروضی سمرقندی —، ١٧٦ح،
نظامی گنجوی —، ٢١٧ح،
نمروذ —، ٤٥٤،
نوح النّبی —، ٢٥،
نورانی قتلغ خانون، زوجهٔ سلطان محمّد —، ١٦٢،
نور الدّولة دُبَيس بن علی بن مَزْيد الاسدی —، ١٠٨ح، رك بز به دُبَيس،
نور الدّين، رك به قرا و قرآن خوان و ككجه،
نور الدّين حسن، از امرای عراق —، ٢٨٩،
نوشروان (انوشروان و نوشين روان) —، ٢٥، ٦٢، ٧١، ٧٢، ٧٤، ٧٦—٧٧، ٨١، ٨٧، ٤٠٧،
نوشروان (انوشروان) بن خالد، شرف الدّين، وزير سلطان محمود و مسعود —، ١٦٥ح، ٣٠٢، ٣٢٤،
نيقوماخس، پدر ارسطاطاليس —، ٤٤٧،

هابيل بن آدم —، ٧٦، ٤٥٢،
هارون النّبی —، ٨ح، ٤٦٨،
هارون بن عبد العزيز الكاتب، ابو علی —، ٤٠٦ح،
ابو هاشم رئيس همدان —، ١٦٢—١٦٥،
هبة الله بن محمّد المامونی —، ١٠٥،
هرمز، شاه ايران —، ٨١—٨٤،
هشام بن عبد الملك، خليفهٔ اموی —، ٨٠،
هوتسما[1]، پروفسور —، ١٠٤ح،

(1) Houtsma, Professor M. Th.

ناصحی [ابو محمّد عبد الله بن الحسین] الفقیه —، ۳۰، ۴۷۵، ۴۸۸،
ناصر الدّین آغوش، از امرای عراق —، ۲۹۱، ۲۹۵، ۲۹۶،
ناصر الدّین آقش، از امرای سلطان سلیمان —، ۲۷۵، ۲۷۷، ۲۸۶، ۲۹۱،
ناصر الدّین ایاز، رکَ به ایاز،
ناصر الدّین سکمان، صاحب خلاط —، ۲۹۹ح،
ناصر الدّین طاهر بن فخر الملك، وزیر سنجر —، ۱۶۷،
ناطفی [ابو العبّاس احمد بن محمّد] الفقیه —، ۳۰، ۴۷۵،
ابن النّجّار —، ۴۰ح،
نجم الدّین، رکَ به محمّد بن علی بن سلیمان،
نجم الدّین (نجم دو بیتی)، از دوستان مصنّف —، ۳۴۴،
نجم الدّین لاجین، والی همدان —، ۳۴۵،
نَخَعی [ابراهیم بن یزید] الکوفی —، ۱۵، رکَ نیز به ابراهیم،
نصر بن احمد سامانی —، ۵۸ح،
نصر بن سیّار —، ۴۵۴،
ابو نصر الکندری، عمید الملك، وزیر طغرلبك —، ۹۸، ۹۹، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۷–۱۱۸،
نصرة الدّین، رکَ به محمّد پهلوان،
نظام الدّین محمود الکاسانی، حاجب سنجر —، ۱۶۸،
نظام الملك، احمد ابو نصر بن نظام الملك، وزیر سلطان محمّد —، ۱۸، ۶۶ح، ۱۵۲، ۱۶۲، ۱۶۴، ۱۶۵،
نظام الملك، الحسن بن علی بن اسحاق، وزیر الب ارسلان و ملکشاه —، ۱۱۸ح، ۱۱۷، ۱۲۵، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۴۱ح، ۲۷۰، ۴۷۴،
نظام الملك، الحسن بن محمّد الدّهستانی، ابو محمّد، وزیر طغرلبك —، ۹۸ح،

مکورس، صاحب سلطان طغرل —، ٨ ٢ح،
مکورس، صاحب فارس —، ٢٢١،
مکلی، امیر عراق، ٢ ٤،
موچهری دامغانی، شاعر —، ٤٧٧، ٤٧٨، ٤٨٢،
موسی عمران، النّبی —، ٨ح، ٣٥، ٤٥٢، ٤٧، ٤٧١،
ابو موسی الاشعری —، ١٥ح، ٧٢، ٤٥٦،
موسی سعو ن سلجوق —، ٨٧، ٢ ١، ٤ ١،
موفّق گردنارو، شرف الدّین، ار امرای سلطان مسعود —، ٢٤٤، ٢٦٢، ٢٦٧، ٢٧٥، ٢٧٧، ٢٧٨، ٢٨٦، ٢٩٢، ٢٩٢،
موفّق وکیلدر —، ٢٤١، ٣٥،
مؤیّد بزرگ (مؤیّد ای ابه و ملك مؤیّد)، صاحب نیشابور —، ١٧٩، ١٨، ١٨١، ١٨٢، ١٨٢، ٢٨٧، ٤٧٢،
مؤیّد الدّین الطّغرائی، وزیر سلطان مسعود و صاحب لامیّه العجم —، ٢٣٠ح، ٤٩ح، ٦٦ح، ١٧٠ح، ٢٢٥، ٢٢٩، ٤٦٩،
مؤیّد الدّین [بن القصّاب]، وزیر جلیه —، ٢٧٧، ٢٧٩، ٢٨١، ٢٨٢،
مؤیّد الدّین المرزبان، وزیر مسعود —، ٢٢٢ح،
مؤیّد الملك ابو بکر بن نظام الملك، وزیر برکیارق —، ١٢٩، ١٤٢، ١٤٤، ١٤٥، ١٤٧، ١٤٨، ١٥٢، ١٥٩،
مهارش [بن محلّی] —، ٨ ١،
مهملك خاتون، دختر ملکشاه —، ١٤٠،
مهملك خاتون، دختر سنجر —، ٥ ٢،
میامی، ار امرای خوارزمشاه، ٢٦٦، ٢٨، ٢٨١، ٢٨٢، ٢٨٢، ٢٨٤، ٢٩١، ٢٩٢، ٢٩٥، ٢٩٦، ٢٩٧، ٢٩٨، ٢٩٩،
میکائیل بن سلجوق —، ٨٧، ٩٢،

بُلمعالی نحّاس، شاعر —، ١٢٦،
معزّ الدّین، رکّ بـه سنجر بن ملکشاه و سلیمان بن محمّد بن ملکشاه و ملکشاه بن الب ارسلان،
معزّی، شاعر —، ٥٨، ١٢٥، ١٢٦ح، ١٤٣،
معین الدّین الکاشی (معین کاشی)، وزیر سلطان طغرل ، ٢٢١، ٢٦٥، ٢٦٦، ٢٧٠، ٢٨٩،
معین الدّین مختصّ الکاشی، وزیر سنجر ، ١٦٧،
معین ساوی، مستوفی سلطان طغرل و ارسلان ، ٥١، ٢٩٥، ٢٩٧،
مغیث الدّین، رکّ بـه محمود بن محمّد بن ملکشاه و ملکشاه بن محمود بن محمّد،
المقتدر بالله، خلیفه —، ٧٢،
مقتدی، خلیفهٔ عبّاسی —، ١٢٢، ١٤٠،
المقتفی بامر الله، خلیفهٔ عبّاسی، ٢٢٩، ٢٣٨، ٢٤٢، ٢٦٦، ٢٨٥،
ابن مقله، الخطّاط —، ٢٥٧، ٤٤١،
مُکرَم بن العلاء، صاحب کرمان —، ٦١ح،
ملك رحیم ابو نصر بن ابی المهجاء، سلطان الدّوله —، ١٠٥،
ملکشاه بن الب ارسلان، سلطان معزّ الدّین —، ٢٠، ٢٢، ٢٨، ٥٨ح، ٦٧، ٨٥، ١١٢، ١٢٢، ١٢٣، ١٢٥–١٢٦، ١٢٩، ١٤٠، ١٤٤، ١٥٦، ١٦٩، ٢٢٤، ٤٠٢، ٤٥٤، ٤٧٤،
ملکشاه بن برکیارق —، ٤٥٥،
ملکشاه بن سلجوق بن محمّد —، ٢٢٢، ٢٨٢،
ملکشاه بن محمود بن محمّد، سلطان مغیث الدّین —، ٨٦، ٢٢٢، ٢٢٤، ٢٤١، ٢٤٥، ٢٤٨، ٢٤٩–٢٥٦، ٢٥٩، ٢٦٢، ٢٦٩، ٢٨٢،
ملکشاه بن سلطان مسعود —، ٢٢٥،
مَنکُبَرس، حاجب سلطان مسعود —، ٢٢٥،

محمود بن محمّد بن ملکشاه، سلطان معتضد الدّین —، ٦٧، ٨٥، ١١٢، ١٦٩، ١٧، ٢٠٢-٢٠٥، ٢٨، ٢٢٤،
محمود بن مسعود [غزنوی؟] —، ٤٥٥،
محمود بن ملکشاه، سلطان —، ٨٥ح، ١٢٤، ١٢٩، ١٤٢، ١٤٤،
شمس الدّین یحیی بن محمّد بن یحیی —، ٤٧٨،
محلص سعد، ابو حدّام طغرل —، ٢٦٦،
مروانید اکّه —، ٧٩،
مروان حمار، خلیفهٔ اموی —، ٤٥٤،
مَرْثد الاسدی —، ١٠٧،
المسترشد بالله، خلیفهٔ عبّاسی —، ٢٠٥، ٢٢٧-٢٢٨، ٢٢٩، ٢٤٥ح،
مسعود بلال، شحنهٔ بغداد —، ٢٢٢، ٢٨٣، ٢٨٤،
مسعود بحر، امیر —، ٤٥٥،
مسعود بن محمّد بن ملکشاه، سلطان غیاث الدّین ابو الفتح —، ٢٢، ٥٧ح، ٦٥، ٦٧، ٨٦، ١١٢، ١٧٤، ١٧٥، ١٩٢، ٢٠٨، ٢٢٤-٢٤٨، ٢٤٩، ٢٥، ٢٦٣، ٢٦٤، ٢٧٩، ٢٨٣، ٢٨٤، ٢٨٩، ٢٩، ٢٤٥ح، ٤٥٥،
مسعود بن محمود غزنوی، سلطان —، ٦٥ح، ٩٤-٩٥، ٩٦، ٩٧، ٩٩-١٠١، ١٠٢، ٢٠٠ح، ٤٥٤، ٤٨٨،
مسعودی [الامام ابو الفتح مسعود بن محمّد] —، ٢٠، ٤٧٦،
ابو مسلم [خراسانی] —، ٤٥٤،
ابو مسلم رئیس رَی —، ١٤٠،
مشرّ [بن هارون الرّی] —، ٤٦٨،
مطهّر الدّین الب ارغون پسر برنش باردار، از امرای سلطان محمّد بن محمود —، ٢٦٣، ٢٦٤، ٢٧٤، ٢٧٧، ٢٨٣،
مطهّر الدّین حمّاد، صاحب الطبقة —، ٢٦٧،

محمّد بن علی بار، حاجب سلطان محمود —، ٢٠٢،
محمّد بن علی بن سلیمان بن محمّد بن احمد بن الحسین بن همّة الرّاوندی، نجم الدّین ابوبکر، مصنّف این کتاب —، ١، ٢٧، ٢٨، ٥٤، ٥٨، ٦٢، ٦٤، ٦٦، ٨٤، ٢٤٤، ٢٥٢، ٢٥٧، ٤١٦، ٤٢٨، ٤٤٦،
محمّد قزوینی، میرزا، از فضلای معاصرین —، ٧ح، ١٨ح، ٢٢ح، ٩٨ح، ١٢٦ح، ١٧٤ح، ٢١٢ح، ٢٩٤ح، ٤٧٩، ٤٨٠، ٤٨١ح، ٤٨٤، ٤٨٦، ٤٨٧، ٤٨٩، ٤٩٧، ٤٩٨، ٤٩٩، ٥٠٤،
محمّد بن محمود بن محمّد بن ملکشاه، سلطان غیاث الدّین ابو شجاع —، ١٨، ٨٦، ١٨٥، ٢٢٣، ٢٢٤، ٢٢٦، ٢٢٧، ٢٤١، ٢٤٤، ٢٥٥، ٢٥٦، ٢٥٨—٢٧٠، ٢٧٥، ٢٧٧، ٢٨٤، ٢٨٥،
محمّد مصطفی، رسول الله —، ٥—٨، ٩، ١٢، ١٣، ١٤ح، ١٥، ٢٦، ٣٠، ٦٢، ٦٨، ٦٩، ٧٠، ٧٧، ٧٨، ٧٩، ٨١، ٨٦، ٩٩، ١٨١، ٤١٧—٤٢٠، ٤٢٢، ٤٢٩، ٤٥٣، ٤٦٤،
محمّد بن ملکشاه، سلطان غیاث الدّین ابو شجاع —، ٢٠ح، ٦٧، ٧٧—٧٨، ٧٩، ٨٥، ١١٣، ١٢٢ح، ١٢٦ح، ١٤٥، ١٤٧، ١٤٨، ١٤٩، ١٥٢—١٦٥، ١٦٩، ٤٥٥،
محمّدِ منصور سرخسی —، ٣٠، ٤٧٣—٤٧٥،
محمّد نصرة الدّین اتابك، رکَ به محمّد پهلوان بن ایلدکز،
محمّدِ یحیی نیشابوری، امام —، ١٨١، ١٨٣، ٤٨٣،
محمود اناسوغ‌لی، امیربار —، ٢٦٤، ٢٦٩،
محمود بن ترجم الایوائی الامیر —، ٢٤٦ح،
محمودِ سبکتگین غزنوی، یمین الدّولة —، ٥٨ح، ٨٧—٩٠، ٩٢—٩٣، ٩٤، ١٠٣، ١٤٩ح، ٤٥٤، ٤٦٠، ٤٧٩، ٥١٢،
محمود بن محمّد بن علی الرّاوندی، زین الدّین، خال مصنّف —، ٤٣، ٥١، ٥٣، ٥٤، ٥٥، ٥٧، ٢٥٧،

محمد الملك ابو الفضل الفتّى، ورير تركمانى ـ، ١٢٦، ١٢٩، ١٤١، ١٤٥،
محمود، عاشق ليلى ـ، ٤٠٧،
محبر بغدادى[1] ـ، ٢٨٥،
محبر سلمانى، شاعر ـ، ٢٢ح، ٢٣ح، ٢٤ح، ٢٥ح، ٢٦ح، ٢٢ح، ٢٠١، ٢٠٩، ٢١٢، ٢٢٣، ٢٢٧، ٢٦٢ح، ٤٦٩، ٤٧،
محمّد بن احمد بن عبد العزيز بن ماره، صدر حهان ـ، ١٨ح،
محمّد بن ادريس، ركّ به شافعى،
محمّد ارسلان خان، صاحب ماوراء النّهر ـ، ١٧٤ح،
محمّد اكّاف نيشابورى، امام ـ، ١٨١، ٤٨٢،
محمّد بن ابى بكر الصّدّيق ـ، ٤٥٤،
محمّد بهلوان بن الملكر، اتابك نصرة الدّين ـ، ٤٤، ٩٩ح، ١٢٧ح، ٢٦٦، ٢٨٢، ٢٩٢، ٢٩٦، ٢٩٧، ٢٩٩، ٢٠١، ٢٠٧، ٢١٥، ٢١٩، ٢٢١، ٢٢٢ح، ٢٢٤-٢٢٧، ٢٤٠ح، ٢٥١، ٢٨٨ح، ٢٩٥ح، ٤٨٥،
محمّد بن الحسن (محمّد حسن) الشّيبانى، امام ـ، ١٢، ٨، ٤١٩، ٤٢، ٤٢٣، ٤٢٤، ٤٨٧،
محمّد خان، ار امراى خوارزم ـ، ٢٦٦، ٢٨٠،
محمّد خرانه‌دار، ركّ به كمال الدّين محمّد الحارثى،
محمّد [بن طغرل]، ملك، ٢٨٦، ٢٨٧، ٢٢٢ح، ٢٢٨ح، ٢٥٥ح،
محمّد بن عبد الله النّاصحى ـ، ٤٧٥،
محمّد بن عبد العزيز بن عمر بن عبد العزيز بن ماره، صدر خهان ـ، ١٨ح،
محمّد بن على الزّاوندى، شارح الدّين، حال مصنّف ـ، ٢٦٩، ٢٧٩.
محمّد بن على بن احمد الزّاوندى، پدر مادر مصنّف ـ، ١٧،

(١) صدر الدّين ابو القاسم محمود بن المبارك الفقيه الشّافعى مدرّس المدرسه النّظاميّه ببغداد،

گورخان خطائی —، ۱۸ح،
گوهر خاتون، زوجهٔ سلطان محمّد —، ۱۴۶ح،
گوهر خاتون (گهر خاتون)، دختر سلطان مسعود —، ۲۲۷، ۲۲۶، ۲۴۴،
گوهر نسب، دختر دختر سنجر —، ۲۰۵، ۲۵۶،
گهر آبین، سعد الدّولة، عارض الب ارسلان —، ۱۱۹، ۱۲۱،
گیو، داماد رستم —، ۴۵۴،

لالا قراتگین، از خواص سلطان محمّد —، ۱۶۴،
لبیبی، شاعر —، ۴۰۰ح،
بو لولوه، قاتل امیر المؤمنین عمر —، ۴۴۸، ۴۵۴،
بو لهب —، ۳۵،
لهراسب، شاه کیانی —، ۴۵۴،
لیفون، شاه ارمن —، ۴۶۴، ۴۶۴،
لیلی، معشوقهٔ مجنون —، ۴۰۷،

مارکوارت[1]، پروفسور —، ۴۸۰،
مالك، خازن دوزخ —، ۳۶، ۲۸۶، ۲۹۴،
مالك [بن انس]، امام —، ۱۴،
مالك الازدی —، ۲۴۴ح،
مامون، خلیفهٔ عبّاسی —، ۷۱، ۷۲، ۴۱۵، ۴۵۴،
متنبّی، شاعر —، ۹۵ح، ۱۰۵ح، ۱۷۲ح، ۴۶۰ح، ۴۰۷ح،
مجد الدّین همایون بن علاء الدّولة عربشاه —، ۴۵، ۲۵۵ح، ۲۶۷، ۲۸۱، ۲۸۶، ۲۹۷ح،
مجد الملك ابو الفضل اسعد بن محمّد بن موسی —، ۴۶۹،

(1) Professor Joseph Marquart.

کمال الدّین اسمعیل اصفهانی، شاعر —، ٢٢ح، ٤٦٩،
کمال الدّین ابو الرّضا العارض —، ١٢٦،
کمال الدّین الرّیحانی، وزیر سلطان طغرل —، ٢٢١،
کمال الدّین السّمیرمی، وزیر سلطان محمود —، ٢٠٢،
کمال الدّین شمّد الحارس (محمّد خرانه‌دار)، وزیر سلطان مسعود —، ٢٢٥، ٢٢، ٢٢١،
کمشگین حاجدار، اتابك ركیارق —، ١٤٠،
کُهرم، برادر افراسیاب —، ٤٥٢،
کیخسرو، شاه ایران —، ٤٥٢،
کیخسرو بن قلج ارسلان، سلطان غیاث الدّین ابو الفتح، شاه روم —، ١٩–٢٩، ٢٨، ٥٥، ٦٢، ٦٣، ٦٤، ٦٥، ٦٧، ٦٨، ٦٩، ٧٨، ٨٤، ٨٧، ١١٣–١١٦، ١٢٣–١٢٤، ١٢٧، ١٤٩–١٥٢، ١٦٥–١٦٦، ١٨٥–١٨٧، ١٨٩، ٢٠٥–٢٠٨، ٢١٠، ٢١٤–٢١٧، ٢٢١–٢٢٤، ٢٤٨–٢٤٩، ٢٥٦–٢٥٨، ٢٧–٢٧٣، ٢٨، ٤٠٤–٤٠٤، ٤٠٥، ٤٠٨، ٤١٥، ٤١٦، ٤٢٨، ٤٣٤–٤٣٧، ٤٤٦، ٤٥٨، ٤٦١ح، ٤٦٣–٤٦٧،
کیقباد، شاه ایران —، ٤٣٣، ٤٣٤،

گُرار، پهلوان —، ٤٥٢،
گردبازو، رك به موقّق گردبازو،
گُرگین، سپاه سالار —، ٤٥٢،
گُروی زره، پسر پشنگ —، ٤٥٢،
گشاسب —، ٤٥٢،
گلباد، پسر ویسه —، ٤٥٢،
گودرز کشوادگان، سپاه سالار —، ٤٥٢،

قراقز اتابکی —، ۲۷۵،
قراکز (قراقز) السّلطانی، حاجب سلطان طغرل —، ۲۲۱، ۲۲۹، ۲۶۶،
قرقود، از امرای غزّ —، ۱۸۲،
قرواش بن المقلّد، پادشاه موصل —، ۱۰۷،
قریش بن بدران —، ۱۰۷، ۱۰۸ح،
قزل ارسلان بن ایلدکز، مظفّر الدّین اتابك —، ٤٤، ۲۹۲، ۲۹۷،
۲۹۹، ۳۰۱، ۳۰۸، ۳۲۲، ۳۲۲ح، ۳۲٤، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹،
۳٤۰، ۳٤۲، ۳٤٥، ۳٤۷، ۳٤۸، ۳٥٥، ۳٥٦، ۳٦۲، ۳٦۳،
۳٦٤ح، ۳٦۷، ۳٦۹ح،
قطب الدّین ایبك، سلطان —، ٤۷۱،
قطب الدّین محمّد خوارزمشاه —، ٤۷۸،
قطب الدّین مودود، اتابك —، ۲۷۵،
قفچاق [عزّ الدّین حسن بن]، والی آذربیجان —، ۳٥٦، ۳٦۲،
قفشد، صاحب زنجان —، ۳٤٦ح،
قماج، امیر حاجب —، ۱۲۲، ۱۲٥، ۱۲۹، ۱٤۲،
قماج، امیر اسفهسلار، والی بلخ —، ۱۷۷، ۱۷۸،
قوام الدّین صدر جهان اصفهانی —، ۲۷۲ح، ۲۷٤ح،
قوام الدّین ابو القاسم الدّرکزینی، وزیر سلطان سنجر و محمود و طغرل —،
۱٦۷، ۲۰۲، ۲۰۸ح، ۲۰۹،

کافور الاخشیدی —، ۱۷۲ح
کربوغا، امیر —، ۱٤۰،
کُکجه، نور الدّین، والی همدان —، ۲۸۸، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹٥، ۲۹٦،
۲۹۹، ٤۰۰، ٤۰۱، ٤۰۲،
کمال مزدقانی، شاعر —، ۲۲٤،

ابو الفضل کرمانی، الفقیه —، ۴۰، ۴۷۲، ۴۸۷،
فلك الدّین علی الخبری، صاحب سلطان سنجر —، ۱۶۸، ۱۷۶،
فلوگل[1]، مستشرق آلمانی —، ۴۷۲، ۴۸۷،

قابل بن آدم —، ۷۶، ۴۵۲،
ابو القاسم آسابادی، کدخدای علی بار —، ۱۷۰،
ابو القاسم الکوبانی، سالار بوزکان، وزیر طغرلبك —، ۹۸، ۱۰۴،
قاضی ریحانی —، ۴۹۲، ۴۹۵،
قاضی زین، پسرِ، نایب وزیر ملك ارسلان —، ۴۹۱،
قاضی وجیه، پسرِ —، ۴۸۴،
قاورد بن چغری بك —، ۱۰۴، ۱۲۶، ۱۲۷، ۴۵۴،
القائم بامر الله، امیر المؤمنین —، ۱۰۲، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷–۱۰۸، ۱۱۰، ۱۱۱،
قایماز، پسرانِ —، ۲۶۴، ۲۶۷،
قتلغ اینانج، پسر اینانك پهلوان —، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۶۴، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۴۸۵،
قتلغ نشت‌دار —، ۲۵۰، ۲۵۱،
قتلمش بن اسرائیل —، ۹۲، ۱۰۴، ۴۵۴،
قتیبه بن مسلم، فاتح سمرقند —، ۴۵۶،
قدرخان، ملك ماوراء النّهر —، ۸۷ح، ۸۸ح، ۴۵۴، ۵۱۲،
قرا، نور الدّین، از امرای سلطان طغرل —، ۲۲۸، ۲۷۸، پسرِ —، ۲۸۹،
قرآن خوان، نور الدّین، از امرای سلطان طغرل، ۲۲۸، ۲۴۴، پسرِ —، ۲۸۹،
قراسنقر، اینانك سلطان داود و والی آذربیجان —، ۲۲۷، ۲۲۰، ۲۲۱،

(1) Gustav Flugel

فخر الدّين ، رکَ به عربشاه ،
فخر الدّين ابراهيم ملك الايوه — ، ٣٩٢ ،
فخر الدّين البلخى ، استاد مصنّف — ، ٥٥ ،
فخر الدّين بهرامشاه ، ملك ارزنجان — ، ٢١٧ ،
فخر الدّين خالد هروى — ، ١٧٥ح ،
فخر الدّين خسروشاه بن عربشاه — ، ٤٥ ، ٢٥٥ح ، ٢٨١ ،
فخر الدّين زنگى ، از امراى سلطان محمّد بن محمود — ، ٢٦٢ ،
فخر الدّين بن صفىّ الدّين الورامينى ، وزير سلطان طغرل — ، ٢٢١ ، ٢٧٠ ،
فخر الدّين بن عبد الرّحمٰن الحاجب ، — ، ٢٢٧ ،
فخر الدّين قتلغ قراقزى ، — ، ٢٦٢ ، ٢٦٥ ،
فخر الدّين كوفى ، خواجه امام — ، ٣٠ ، ٤٧١—٤٧٢ ،
فخر الدّين بن معين الدّين الكاشى (فخر الدّين كاشى) ، وزير سلطان سليمان و ارسلان — ، ٢٦٤ ، ٢٨٢ ، ٢٩١ ، ٢٩٢ ، ٤٨٥ ،
فخر الملك بن نظام الملك ، وزير بركيارق — ، ١٢٩ ، ١٤٢ ،
فرامرز ، پسر رستم — ، ٤٥٢ ،
فرامرز ، شاه مازندران — ، ٢٧١ح ،
بُلفرج رونى ، شاعر — ، ٥٧ ،
فرّخى ، شاعر — ، ٤٧٩ ، ٤٨٠ ،
الفرزدق ، شاعر — ، ٦٢ ،
فروذ ، پسر سياوش — ، ٤٥٢ ،
فروهل — ، ٤٥٢ ،
فريبُرز ، پسر كيكاوس — ، ٤٥٢ ،
فريد دبير (فريد كاتب) ، شاعر — ، ١٧٢ ، ١٧٥ ،
فريذون (افريذون) — ، ٦٩ ، ٤٥٢ ،
ابو الفضل السكرى المروزى ، شاعر — ، ٤٠٠ح ،

٧٢-٧٣، ٧٤، ٧٨، ٤١٧، ٤١٨، ٤١٩، ٤٤٨، ٤٥٤، ٤٦٩،
عمر خيّام —، ١٦٧ح، ٤٣٥ح،
عمر بن عبد العزيز، خليفهٔ اموى —، ٧٨، ٨٠،
عمر عجمى، از امراى سنجر —، ١٧٩،
عمر على بار، والى رَى —، ٢٩٣، ٢٩٤، ٢٩٥، ٢٩٦، ٢٩٧،
عمر فرانكين، حاجب سلطان محمّد —، ١٥٣،
عمرو بن العاص، فاتح مصر —، ٤٥٥،
عمرو بن عبد ودّ —، ٤٦٩،
عمعق بخارى، شاعر —، ٢٠٥ح،
عميد الملك، ركَ به ابو نصر الكندرى،
عنصرى، شاعر —، ٥٨،
عوج، حريف موسى پيغمبر —، ٤٥٣،

غرس الدّين پسر شوملە —، ٣٤٧،
غزّالى، امام، —، ٤٧، ٤٨٣،
غزغلى، حاجب سلطان سنجر —، ١٦٨،
غزلجهٔ شهابى —، ٣٤٥،
غلمك، شحنهٔ اصفهان —، ٣٤١،
ابو الغنايم پارسى، تاج الملك، وزير سلطان ملكشاه و بركيارق —، ١٢٣، ١٢٤، ١٢٥، ١٤١،
غياث الدّين، ركَ به كيخسرو بن قلج ارسلان و محمّد بن محمود بن محمّد و محمّد بن ملكشاه و مسعود بن محمّد بن ملكشاه،

فاطمهٔ زهرا، دختر پيغمبر —، ١١١،
ابو الفتح بُستى، شاعر —، ٦٤ح، ٢٩٨ح،

[علاء الدّين تكش] خوارزمشاه —، ٢٦٦ح، ٢٧٥—٤٠٢،
علاء الدّين خداوند مراغه، اتابك —، ٤٤، ٢٤٧، ٢٤٨،
علاء الدّين ملك المشرق، پسر قماج —، ١٧٨،
علاء الدّين الحسن بن رستم بن على بن شهريار، شاه مازندران —، ٢٩٢ح،
ابو العلاى مفضّل، از اتباع سعد الملك —، ١٦٠،
علقمه [بن قيس] النّابغى —، ١٥، ٤١٧، ٤٢٠،
علم الدّين خطيب همدان، پسرِ —، ٢٨٤،
علويان همدان —، ٤٥،
علوى مدنى، باطنى —، ١٥٧، ١٥٨،
على بار، حاجب سلطان محمّد و محمود —، ١٥٣، ١٧٠،
على چترى، ركَ به فلك الدّين على الچترى،
على بن ابى طالب، حيدر، امير المؤمنين —، ٨، ١١—١٢، ٢٥، ٥٠ح، ٤١٧، ٤١٨، ٤١٩، ٤٤٨، ٤٥٤، ٤٥٥، ٤٦٩، ٤٧١،
على بن عبد الله الجوينى، ابو القاسم، وزير طغرلبك —، ٩٨ح،
على علاّم خوشيه پاى —، ٧٧—٧٨،
على بن عيسى، وزير المقتدر بالله —، ٧٣،
عماد الدّولة فرامرز، شاه مازندران —، ٥٧ح، ٢١٠،
عماد الدّين ابو البركات الدّركجينى، وزير سلطان مسعود —، ٢٢٤،
عماد الدّين طغلوا، والى همدان —، ٢٨١،
عماد الدّين عكرمه، كدخداى حسام الدّين تزمش —، ٢٨٤،
عماد الدّين الكاتب الاصفهانى —، ٢٦٩ح،
عماد الدّين مردانشاه بن عربشاه —، ٤٦، ٢٥٥ح،
عمادى، شاعر —، ٥٧، ٢٠٩، ٢١٠، ٢٧١ح،
عمر بن الخطّاب، امير المؤمنين —، ٨، ٩، ١٠—١١، ١٤، ٧١،

عبد العزیز بن عمر بن عبد العزیز بن مارہ، صدرجہاں —، ۸ ا ح،
عبد الملک، حاجب سلطان برکیارق —، ۱۲۹، ۱۵۲،
عبد الملک بن عبد الحمید، شاعر —، ٤٥ح،
عبد الملکِ عطّاش —، ۱۵۵—۱۵٦،
عبید اللہ حطبی، قاضی همدان —، ۱۵۸،
عثمان بن عفّان، امیر المؤمنین —، ۸، ۱۱، ٤٥٤،
عدیّ بن زید، شاعر —، ۲۲ح،
عرب خاتون، روحهٔ سلطان مسعود —، ۲۲۵،
عرشاه، شرف الدّین علاء الدّوله، رئیس همدان —، ٤٥، ۱٦۲، ۱ ۲، ۲٤۲، ۲٤۲، ۲٤۹، ۲٥۰، ۲٥۱، ۲٥۲—۲٥٥، ۲۹۷، ٤۷٦،
عزّ الدّین صعار، از امرای سلطان سلمان و ارسلان —، ۲۷٥، ۲۷۷، ۲۸٦، ۲۸۷، ۲۹۱،
عزّ الدّین صعار، امیر اسپهسلار —، ۲٤۲، ۲٤٥، ۲۸٦، ۲۸۸، ۲۸۹،
عزّ الدّین فرح [فرخ؟]، از حشّام سلطان طغرل —، ۲٦٦، ۲٦۷ح،
عزّ الدّین قیماز، سالار رافضیان —، ۲۷۸،
عزّ الملک الزوزنی، وزیر سلطان مسعود —، ۲۲٥، ۲۲۱، ۲۲۲،
عزّ الملک الحسین بن نظام الملک، وزیر برکیارق —، ۱۲۹،
عزیز، خواجه —، ٥٤، ۲۲۸، ۲٤۱، ۲٤۲، ۲٥۰، ٤۲۱، رکّ بذیل عزیز الدّین مستوفی،
عزیز الدّین مستوفی، وزیر سلطان طغرل —، ٥۲، ۲۹٥، ۲۲۱، رکّ بذیل عزیز، خواجه،
عطا [بن ابی رباح]، التابعی —، ٤۱۷، ٤۲۰،
علاء خوارزمی —، ٤۰، ٤۷٦،
علاء الدّولة، رکّ به عرشاه،
علاء الدّین، از دوستان مصنّف —، ۲۰۹،

ظهير الدّين الاسترابادى، امام —، ١٧،
ظهير الدّين البلخى، خواجه امام —، ٢٩٩، ٣٠٠، ٣٤٨، ٣٤٩، ٣٥١،
ظهير الدّين كَرَجى —، ٥٤، ٤٧٧،
ظهير الدّين محمّد بن على السمرقندى —، ٤٨٤،
ظهير الدّين نيشابورى، صاحب سلجوقنامه، —، ٦٤،

عايشهٔ صدّيقه —، ٣٩٤،
عبّادى [ابو منصور المظفّر بن ابى الحسن بن اردشير] —، ٤٠، ٣٠٩، ٤٧٦.
عبّاس، والى رَى —، ٢٢٣-٢٢٥، ٢٢٧-٢٢٩،
بلعبّاس —، ٢٥،
عبد الله بن خازم، فاتح باورد —، ٤٥٦،
عبد الله بن الزّبير —، ٨ح،
عبد الله السفّاح —، ٤٥٤،
عبد الله بن عامر —، ٤٥٦،
عبد الله بن عبّاس (ابن عبّاس) —، ٨ح، ٢٥ح، ٨١، ٤١٧-٤٢٠،
عبد الله بن عمر —، ٨ح،
عبد الله بن عمرو بن العاص —، ٨ح،
عبد الله بن مسعود —، ٨ح، ١٥، ٤١٧، ٤٢٠،
عبد الله بن معاوية بن جعفر —، ٦٤ح،
عبد الرّحمن الب زن الآغاجى، حاجب طغرلبك —، ٩٨، ١١٧،
عبد الرّحمن ابن طغابرك [الامير الحاجب —، ٢٢٥، ٢٢٣، ٢٢٤، ٢٢٥-٢٢٩،
عبد الرّحمن ملجم، قاتل امام على —، ٤٤٨، ٤٥٤،
عبد العزيز —، ٢٩٨،

صلاح مُعرِّف — ، ٣٨٤،
صلاح الدّين، سلطان — ، ٣٣٧،
الصلطان العبدى، شاعر — ، ١٥٩ح،
صوباش، ار امراى خواردم — ، ٣٦٦،

صحّاك — ، ٤٥٢،

ابو طاهر خاتونى، مسوتى — ، ١٣١، ١٣٦،
طرفه بن العبد، شاعر — ، ٣٣ح،
طغان برك، خاصب سلطان برکیارق و محمود — ، ١٣٩، ٢ ٢،
طغرل بن أُرلك — ، ٣٩٣،
طغرل بن ارسلان، سلطان رکن الدّين ابو طالب — ، ٤١—٤٣، ٤٤، ٥١، ٥٧، ٦٤، ٦٦، ٨٦، اح، ٢٢٦ح، ٣٣٧، ٣٣١—٣٧٤، ٣٩٩ح، ٤، ٤٥٨ح، ٤٥٩، ٤٨٤،
طغرلبك، سلطان رکن الدّين ابو طالب محمّد بن میکائیل بن سلجوق — ، ٦٥، ٨٥، ٩٤، ٩٧—١١٢، ١١٦، ١١٧، ٣٤٩ح، ٤٥٤،
طغرل بن محمّد بن ملکشاه، سلطان رکن الدّين ابو طالب — ، ٥٧ح، ٦٧، ٨٥، ١١٣، ٨ ٢—٢١٤، ٢٢٦، ٢٨٣، ٢ ٤، ٤٥٥،
طمغاج خان، ملك ماوراء النّهر — ، ١٣٣،
طمغاج خوارزمى، کوتوال قلعهٔ طبرك — ، ٣٦٦،
طوس ودر — ، ٤٥٣،
طوطى بك، ار امراى غُزّ — ، ١٨٣،

طهر فارابى، شاعر — ، ٣٦ح،
طهر مشى — ، ٣٤١، ٣٥٠،

شیخ حمشا، از اولیای همدان، —، ۹۸،
شیرگیر، سپاه سالار —، ۱٦۲،
شیرگیر، برادر اتابك ارسلان ابه —، ۲٤۱،
شیروی، پسر پرویز —، ٤٥۳،
شیشقاط، از امرای اتابك ابوبکر —، ۲۹۱،

صاحب بن عبّاد، وزیر آل بویه —، ٤۸، ۱۱٤ح، ٤۲٥ح، ٤۸۲،
صارم محمّد بن یونس سلطانی، از امرای سلطان محمّد بن محمود —، ۲٦۰،
صاعد بن مسعود، رکن الدّین، قاضی اصفهان —، ۱۸، ٤۱، ۲۷٤ح، ٤٦۹،
صالح[1]، پسرِ —، ۲۸٤،
صتماز، رکَ به عزّ الدّین صتماز
صدر خجندی[2] —، ۲۸۱،
صدر وزّان —، ۲۸٦، ۲۹۸،
صدر الدّین خجندی، شرف الاسلام، رییس الشافعیّة باصبهان —، ۱٥۸، ۱٦۰،
صدر الدّین دونی —، ۲۹۲،
صدر الدّین کرمانی —، ۲۸٤،
صدر الدّین المراغی، وزیر سلطان طغرل —، ۲۲۱،
صدقه، صاحب حلّه —، ۱٥۲، ۱٥٤، ۱٥۸، ٤٥٥،
صصبهٔ بن باهر الهندی، واضع شطرنج —، ٤۱٤،
صفی ابو العلاء حسّول —، ۱۰۸—۱۰۹، ٤۸۰—٤۸۲،
صفیّ الدّین الاصفهانی، استاد مصنّف —، ٥٥، ۳۰۰،

(۱) معلوم نشد کیست (۲) هو صدر الدّین محمود بن عبد اللطیف بن محمّد بن ثابت الخجندی رییس الشّافعیّة باصبهان،

شمس الدّین مبارك، حاصگی سلطان طغرل —، ٢٦٦، ٢٧٥،
شمس الدّین محمّد بن محمود کنجهٔ، امیر حاجب کبیر —، ٢٧٧،
شمس الدّین ابو النّجیب الدّرگزینی، وزیر سلطان مسعود و ملکشاه —، ٢٢٥، ٢٢٩ح، ٢٤٩، ٢٥٨، ٢٦٤، ٢٦٥،
شمس الملك نکش بن طغتاج، خان ترکستان —، ١٢ح
شمس الملك عثمان بن نظام الملك، وزیر سلطان محمود —، ٢ ٢،
شوملهٔ [الترکمانی]، از امرای سلطان محمّد بن محمود —، ٢٦٠، ٢٦١،
شهاب خجند یونس —، ٢٥٠،
شهاب خوارزمی، حاجب خوارزمشاه —، ٢٨٥،

شهاب الدّین، رکن به احمد بن ابی منصور بن محمّد بن منصور،
شهاب الدّین الاسترابادی. منسی ملك مازندران —، ٢٥٦،
شهاب الدّین بن نعمة الدّین عبد العزیز (شهاب الدّین نعمه)، وزیر سلطان سلیمان و ارسلان —، ٢٧٤، ٢٧٧، ٢٨١، ٢٨٦، ٢٩، ٤٢١،
شهاب الدّین بن الحدیده[1] —، ٢٤٨،
شهاب الدّین مبارك بن شهاب الدّین بن نعمة الدّین، طغرائی —، ٤٢١–٤٢٢،
شهاب الدّین مثقال بزرگ —، ٢٧٠،
شهاب الدّین ابو المحاسن بن اخی نظام الملك، وزیر سلطان سنجر —، ١٦٧،
شنبای، امام —، ١٨٥، ٤٨٢،
شنبای[2]، امام —، ٢٧٠،

(١) کذا فی ن آ، (٢) این شنبای ظاهراً همین مخلف است از شنبای اوّل چه کسیکه در سنهٔ ٤٩١ مرجعهٔ امامت رسیده بود (رك ص ١٨٥) مستبعد است که تا سنهٔ ٥٥٤ (رك ص ٢) یعنی ٦٣ سال دیگر زنده مانده و آن امر مذکور بواسطهٔ آن که از همدان تا کرمان سفر کند برای عروسی خطبهٔ نکاح،

سوری بن المعتزّ، عمید نیشابور —، ۹۴،
سهراب، پسر رستم —، ۴۵۴،
ابو سهل حمدوی، عمید —، ۹۴، ۴۷۹— ۴۸۰،
سیامك، برادر پیران —، ۴۵۴،
سیاوش —، ۴۵۴،
سیف الدّین تکز، غلام ای آبه —، ۴۷۹،

شافعی مطّلبی، محمّد بن ادریس، امام معظّم —، ۱۲، ۱۴، ۱۶، ۱۸، ۸۴،
شبّر، (امام حسن) —، ۱۱، ۱۲، ۴۶۸،
شبیر، (امام حسین) —، ۱۱، ۱۲، ۴۶۸،
شرف الاسلام، رك به صدر الدّین خجندی،
شرف الدّولة ابهری، از امرای سلطان طغرل —، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۷ح،
شرف الدّین الب ارغون، از امرای سلطان طغرل —، ۲۲۸، ۲۶۵،
شرف الدّین شفروه اصفهانی، شاعر —، ۴۵۸ح،
شرف الدّین ابو طاهر ماميسا القمّی، وزیر سلطان سنجر —، ۱۶۷،
شرف الدّین علی بن رجا، وزیر سلطان طغرل —، ۲۰۸ح،
شرف الدّین گردبازو، رك به موفّق گردبازو،
شرف المعالی نوشروان بن فلك المعالی منوچهر بن شمس المعالی قابوس بن وشمگیر —، ۹۴،
شرف الملك ابو سعد مستوفی —، ۱۲۶،
شعبی، الفقیه —، ۴۱۹،
شغاذ، برادر رستم —، ۴۵۴،
شمس الدّین، رك به ایلدکز و احمد بن منوچهر شصت کله،
شمس الدّین لاغری، شاعر —، ۲۹۴،

سلطان اعظم، رکّ به سحر،
سلطانشاه بن قاورد —، ١٢٧ح،
سَلم بن زاد، فاتح بخارا —، ٤٥٦ح،
سلمان پارسی، صحابی —، ٧، ٨،
سلیمان پیغمبر —، ٧٠، ٧٩— ٨، ٨٧،
سلیمان بن چغری —، ٤٥٤،
سلیمان بن طغرلبك —، ١١٦،
سلیمان بن قلمش —، ٤٥٤،
سلیمان خان، حاکم سمرقند —، ١٢٠،
سلیمان دیوان درد —، ٣٩٢،
سلیمانشاه بن قلج ارسلان، رکن الدّین، شاه روم —، ٤٥، ٤٤٧، رکّ بیر به رکن الدّین سلیمانشاه،
سلیمانشاه (سلیمان) بن محمّد بن ملکشاه، سلطان معزّ الدّین ابو الحرث —، ٤٥، ٨٦، ١٩٢، ١٩٨، ٢٢٤، ٢٢٥، ٢٥٦، ٢٦٢—٢٦٦، ٢٧٤—٢٧٩، ٢٨٥، ٤٠٢، ٤٥٥، ٤٧٦،
سنائی غزنوی، شاعر —، ٥٨، ١٢١ح، ٢٢٢ح، ٢٩٢ح، ٤٧٢، ٤٧٤،
سنجر بن سلطان سلیمان، ملك —، ٢٢٨ح، ٢٦٢، ٢٦٩ح،
سنجر بن ملکشاه، معزّ الدّین ابو الحرث، سلطان اعظم —، ١٨، ٢٠، ٢١ح، ٢٨، ٥٧ح، ٥٨ح، ٨٥، ١٤٢، ١٤٤، ١٥٤، ١٦٧—٢٠٢، ٢٠٥، ٢٠٨، ٢٢٢، ٢٤٠ح، ٢٤٢، ٢٤٤، ٢٢٤، ٢٧٠، ٤٠٠، ٤٠٢، ٤٧٢، ٤٧٢، ٤٨٢،
سنجرشاه بن طغانشاه بن مؤیّد ای ابه —، ٢٨٧ح،
سنقر طویل، شحنهٔ اصبهان —، ٢٨١،
سنقر همدانی، والی همدان —، ٢٨٥،
سوری، سیف الدّین، ملك غور —، ١٧٥،

زنگوله، برادر افراسیاب —، ۴۵۴،
زنگهٔ شاوران —، ۴۵۴،
زنگیِ پارس —، ۲۹۰،
زنگی جاندار —، ۲۶۰، ۲۶۱،
زین الدّین، رکَ به محمود بن محمّد بن علی الرّاوندی،
زین الدّین علی کوچك، والی موصل —، ۲۶۷—۲۶۹،

سالار بوژکان، رکَ به ابو القاسم الکوبانی،
سام، ملك غور —، ۱۷۵،
سباشی، حاجب بزرگ —، ۹۶ح، ۹۷ح،
ستّی فاطمه، خواهر علاء الدّولة همدانی، زوجهٔ سلطان ارسلان —، ۲۰۱،
سدید الملك ابو المعالی —، ۱۴۶،
سراج الدّین قتلغ ابهٔ شرفی[1] —، ۳۴۷، ۳۴۹،
سراج الدّین قیماز، از امرای سلطان طغرل —، ۳۴۴، ۳۷۰، ۳۷۸، ۳۸۰،
سعد الدّولة، رکَ به گهر آیین،
سعد الدّولة [یرنقش الزّکوی]، والی اصفهان —، ۲۲۹، ۲۶۸،
سعد الملك الآبی، وزیر سلطان محمّد —، ۱۵۲، ۱۵۸—۱۶۰،
سعدِ وقّاص —، ۴۵۴،
سعدی شیرازی —، ۴۷۸،
ابو سعید الرّاوی —، ۸ح،
سعید بن العاص، فاتح طبرستان —، ۴۵۶،
سُفیان ثوریِ، الفقیه —، ۱۲، ۴۱۹،
سلجوق بن لقمان، جدّ سلجوقیان —، ۸۷، ۸۸، ۴۷۹،
سلجوقشاه بن سلطان محمّد —، ۲۳۰، ۲۳۱،

(۱) ای من اتباع شرف الدّولة صاحب ابهر

ربیع بن زیاد، فاتح بوشنگ —، ٤٥٦،
رستم، پهلوان ایران —، ٢٥، ٣٠٠، ٤٥٣، ٤٧١،
رستم، خدمتگار حسن حاندار —، ٣٤٢،
رستم بن علی الدّیلمی —، ٤٥٤،
رشید حاجب دار، والی اصفهان —، ٢٤٤، ٢٦٣، ٢٦٥،
رشید الدّین وطواط —، ٤٧٨،
رضا، امام —، ٩٤،
رکن الدّین، رکن به ارسلان بن طغرل و برکیارق بن ملکشاه و صاعد بن مسعود و طغرل بن ارسلان و طغرلك و طغرل بن محمّد بن ملکشاه،
رکن الدّین حاجب همدانی —، ٢٨٣، ٢٨٤،
رکن الدّین سلیمانشاه، شاه روم —، ٢١٧ح، ٤٠٤ح، ٤٦١، رکن بن به سلیمانشاه،
رودکی، شاعر —، ٥٨، ٦٣،
روس [سیف الدّین]، مملوك اتابك پهلوان —، ٢٤، ٢٤١، ٢٤٤،
رَوْس[1]، سَرْ دنیس، ناظر مدرسهٔ شرقیّه در لندن —، ٨ ٥،
رُوفس[2]، طبیب —، ٤٢٦،
ابن الرّومی، شاعر —، ٤١٥،
رَهّام، پسر گودرز —، ٤٥٣،
رئیس الرّؤساء [ابو القاسم علی بن الحسن بن مسلمة]، وزیر القائم بامر الله —، ١٠٨،

ز

زینب خاتون، مادر سلطان برکیارق —، ١٢٤، ١٤٢،
زُهر، امام —، ١٢،
زلیخا، مطرب —، ٢٦٧،

(1) I. e. Sir L. Denison (2) Rufus (Τ Ἔφεσιος

خجندیان —، ۴۲۱، ۴۸۵،
خسرو پرویز پسر هرمز —، ۸۱—۸۴، ۴۱۵، ۴۵۲،
خسرو دهلوی، امیر —، ۴۹۸،
خطاخان —، ۱۸، رك نیز به کور خان،
خطیر الملك ابو منصور المیذنی [المیبذی — ظ]، وزیر سلطان محمّد —، ۱۵۲،
خلجی قشطه، شحنهٔ آبه —، ۴۷۸،
خوارزمشاه، رك به علاء الدّین تکش و یوسف،

دادبك حبشی بن التونتاق —، ۱۴۶ح،
دارا، شاه ایران —، ۴۵۲،
داود النّبی —، ۷۰، ۴۵۲،
داود بن محمود بن محمّد، سلطان —، ۸۵ح، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۹ح، ۲۴۶،
دُبَیْس [بن علی بن مَزْیَد الاسدی] —، ۱۰۷،
دُبَیْس، پسرانِ —، ۳۶۷،
دولتشاه سمرقندی —، ۱۷۴ح،
دیسقوریدس، طبیب یونانی —، ۴۲۷،
دیوجن، ملك الرّوم —، ۴۵۴، رك نیز به ارمانوس،

ابوذرّ، صحابی —، ۴۶۸،
ذو الخمار [لقب اسود العنسی] —، ۳۵،

راشد بن مسترشد، خلیفه —، ۲۲۸، ۲۲۹،
راوَرْتی [1]، مترجم طبقات ناصری —، ۸۸ح، ۱۷۴ح،
ربیب الدّولة ابو منصور القیراطی، وزیر سلطان محمّد و محمود —، ۱۵۲، ۳۰۲،

(1) Raverty, Major H. G.

ربیع بن زیاد، فاتح بوشنگ —، ٤٥٦،
رستم، پهلوان ارمان —، ٢٥، ٣٠٠، ٤٥٣، ٤٧١،
رستم، خدمتگار حسن حاندار —، ٢٤٢،
رستم بن علی الدّیلمی —، ٤٥٤،
رشید حامه دار، والی اصفهان —، ٢٤٤، ٢٦٣، ٢٦٥،
رشید الدّین وطواط —، ٤٧٨،
رضا، امام —، ٩٤،
رکن الدّین، رکن به ارسلان بن طغرل و برکیارق بن ملکشاه و صاعد بن مسعود و طغرل بن ارسلان و طغرلك و طغرل بن محمّد بن ملکشاه،
رکن الدّین حافظ همدانی —، ٣٨٣، ٣٨٤،
رکن الدّین سلیمانشاه، شاه روم —، ٦١٧ح، ٦٠٤ح، ٤٦١، رکن بن به سلیمانشاه،
رودکی، شاعر —، ٥٨، ٦٢،
روس [سیف الدّین]، مملوك اتابك پهلوان —، ٣٤، ٣٤١، ٣٤٤،
رُوس[1]، سرّ دسیس، ناظر مدرسهٔ شرفیّه در لندن —، ٨ ٥،
رُوس[2]، طبیب —، ٤٢٦،
ابن الرّومی، شاعر —، ٤١٥،
رَهّام، پسر گودرز —، ٤٥٣،
رئیس الرّؤساء [ابو القاسم علی بن الحسن بن مسلمة]، وزیر القائم بامر الله —، ١٠٨،
ریحانه خاتون، مادر سلطان برکیارق —، ١٣٤، ١٤٣،
رُکن، امام —، ١٣،
ریحا، مطرب —، ٢٦٧،

(1) Louis Sir Le Daniel (2) Rufus of Ephesus

خسرو ... ٤١٤، ٤١٥.
خسرو بن فيروز بن فرخزاد ... ٤١٤.
خسرو شنوى، ابن ... ٤١٤، ٤١٥.
خطاخ ... ٤١٤، ٤١٥، ٤١٦، ٤١٧.
خفير ... ٤١٤، ٤١٥، ٤١٦، ٤١٧.
خيمى قشقه، شعبه ... ٤١٤.
خيرزعشه، ... ٤١٤، ٤١٥، ٤١٦، ٤١٧.

داشيك حبشى بن النوشاى ... ٤١٤، ٤١٥.
داور، شاه ... ٤١٤، ٤١٥.
داود نبى ... ٤١٤، ٤١٥، ٤١٦، ٤١٧.
داود بن محمود بن محمد، سلطان ... ٤١٤، ٤١٥.
دبيس ابن على بن مزيد الاسدى ... ٤١٤، ٤١٥.
دبيس، پسر ... ٤١٤، ٤١٥، ٤١٦، ٤١٧.
دولتشاه سمرقندى ... ٤١٤، ٤١٥.
ديسقوريدس، طبيب يونانى ... ٤١٤، ٤١٥.
ديوجن، ملك الروم ... ٤١٤، ٤١٥، ٤١٦، ٤١٧.

ابوذر، صحابى ... ٤١٤، ٤١٥، ٤١٦، ٤١٧.
ذو الحمار الشيب الاسود العنسى ... ٤١٤، ٤١٥، ٤١٦، ٤١٧.

راشد بن مسترشد، خليفه ... ٤١٤، ٤١٥، ٤١٦، ٤١٧.
راورتى [1]، مترجم طبقات ... ٤١٤، ٤١٥، ٤١٦، ٤١٧.
ربيب الدولة ابو منصور ... ٤١٤، ٤١٥، ٤١٦، ٤١٧.
١٥٢، ٣٠٣.

تاج الدّين ابو الفضل، حاكم سنسان و سمرور —، ١٦٩، ١٧٣، ١٧٤،
تاج الملك، رك به ابو الغنائم مازندرانی،
تتار الامير الحاجب —، ٢٢٥، ٢٢٧، ٢٢٣،
تتش، عمّ سلطان بركيارق —، ١٤٢، ١٤٣، ٤٥٤، ٤٥٥،
تركان خاتون، زوجهٔ سلطان ملكشاه —، ١٣٣، ١٣٤، ١٣٩-١٤٢، ١٤٤،
تركان خاتون، زوجهٔ سلطان سنجر —، ١٧٤،
تعارك الكاشغری، رك به تعاركِ تكش،
تكش الامير —، ٤٥٤،
تور، پسر فريدون —، ٤٥٢،

ثعالبی، صاحب يتيمة الدّهر —، ٤٨، ٤٨١،

جالوت، مقتول داود النّبی —، ٤٥٣،
جامع نشابوری، فرّاش —، ١٢١، ١٢٢،
جانّ بن جانّ —، ٤٥٢،
جاولی جاندار، والی آذربيجان —، ٢٣٣-٢٣٦،
جرير، شاعر —، ٦٣،
جعفر پسر مهدی خليفه —، ١٤٠،
جكرمش، والی موصل —، ١٢٩،
جلال الدّين عبيد الله بن يونس، وزير النّاصر لدين الله —، ٢٤٥ح، ٢٤٦ح،
جلال الدّين بن قوام الدّين ابو الفضل الوزير —، ٢٥٨، ٢٦٥، ٢٨٣، ٢٩٧، ٣٢١،
جمال، معشوقهٔ سلطان ملكشاه بن محمود —، ٢٥١،
جمال منجّم اصفهانی —، ٥٧، ٤٧٧،
جمال الدّين، رك به ابی الرّجاء،

ابوبکر نصرة الدّین . اتابك — ، ٣٥ح ، ٢٠٨ ، ٢٤٤ ، ٢٦٢ ، ٢٨٨ ،
٢٩١ ، ٢٩٢ ، ٤٠٠—٤٠٢ ، ٤١٥ .
بکرك . حاجب سلطان الب ارسلان — ، ١١٢ ،
بلکابك . امیر — ، ١٤١ ، ١٤٢ .
بلکباك . امیر — ، ١٦٩ح .
ابن النّعّاب الخطّاط — ، ٤٨ ، ٢٥٧ ، ٤٤١ ،
بوز ابه ، صاحب فارس — ، ٢٢١ح ، ٢٢٢—٢٢٧ ، ٢٢٩ ، ٢٤١ ، ٢٤٢ ،
٢٨٢ .
بوزان ، عماد الدّولة . والی رُها — ، ١٢٩ ،
بهاء الدّین خواجه ، ممدوح خاقانی — ، ٦ح ،
بهاء الدّین سنباط ، از امرای اتابك ابوبکر — ، ٢٩١ .
بهاء الدّین ابو العلاء الرّاوندی — ، ٢٩٤ ،
بهاء الدّین قیصر ، از امرای سلطان مسعود — ، ٢٢٧ .
بهاء الدّین الیزدی ، استاد مصنّف — ، ٥٥ .
بهرامشاه غزنوی — ، ٣٠ح ، ٤٩ح ، ٥٧ح ، ٥٨ح ، ١٦٨ ، ١٦٩ح ، ٥ /
بهمن ، پسر اسفندیار — ، ٤٥٢ ،
بیژن ، پسر گیو — ، ٤٥٢ ،
بیورسب (ضحّاك) — ، ٤٥٢ ،

پرّته ، پهلوان ایران در زمان کیخسرو — ، ٤٥٢ .
پهلوان ، اتابك ، رکَ به محمّد پهلوان ،
پیرانِ ویسه — ، ٤٥٢ ،

تاج الدّین ، رکَ به محمّد بن علی الرّاوندی .
تاج الدّین الشّیرازی (یا پارسی) ، وزیر سلطان مسعود — ، ٢٢٥ ،
٢٤١ ،

ابائح بغو، اخُرنك —، ١٤٥، ١٤٦،

بابا جعفر، از اولیای همدان —، ٩٨،
بابا طاهر، از اولیای همدان —، ٩٨—٩٩،
باخرزی، صاحب دمیة القصر —، ٤٨٠،
بارمان، پهلوان نورانی —، ٤٥٣،
بدر الدّین قرافز اناکی —، ٣٤٤،
بُرسق امیر اسپهسلار، پسرانِ —، ١٤٥،
بُرسق، خداوند لبشتر —، ٢٢٩،
ابو البرکات طبیب بغدادی —، ٢٤٥، ٤٧٤—٤٨٥،
برکیارق بن سلطان طغرل —، ٣٤٧،
برکیارق بن ملکشاه، سلطان رکن الدّنیا ابو المظفّر —، ٣٨، ٦٧، ٧٩، ٨٥، ١١٣، ١٢٤، ١٢٦ح، ١٣٨—١٤٩، ١٥٣، ١٥٥، ١٦٨، ١٦٩، ٤٥٥،
برون[1]، پروفسور، ٦٩ح، ٢١٠ح، ٤٢٥ح،
برهان، خواجه امام [برهان الدّین عبد العزیز بن مازه] —، ١٨، ٣٠، ٤٧٣،
بزرجمهر، وزیر نوشروان —، ٤٠٧، ٤١٠،
بزغش، غلام ترکی، قاتل صدقه —، ١٥٤ح،
بساسیری، سپاه سالار —، ١٠٧—١٠٩،
بشر بن احمد الاسفرایینی الفقیه —، ٤٧٥،
بکتغدی، حاجب —، ٩٤ح، ٩٥ح،
بکتمر، پادشاه اخلاط —، ٤٤،
ابوبکر الصّدّیق —، ٨—١٠، ١١، ١٢، ٣٩٤، ٤٦٩.

(1) Browne, Professor Edward G.

انوری، شاعر —، ٥٧، ١٩٦، ١٩٨—٢٠٢، ٢٢١ح، ٢٥٩ح، ٥٠٥،
انوشتگین غرشجه —، ١٦٩ح،
انوشروان، رك به نوشروان،
ای ابه (یا ایبه) جمال الدّین الاعظم اتابکی الحاجب الخاص ملك الامراء الغ باربك فرّخینی —، ٤٠، ٢٢١، ٢٤٤، ٢٦٥، ٢٦٦، ٢٧٥، ٢٧٦، ٢٧٩، ٢٨٨—٢٩٠، ٢٩٥، ٢٩٨، ٤٠١،
ای ابه [جمال الدّین]، مملوك اتابك پهلوان —، ٢٤٠، ٢٤١، ٢٤٤، ٢٤٧،
ایاز الامیر —، ١٥٣، ١٥٤، ١٥٨، ٤٥٥،
ایاز، ناصر الدّین، اتابك سلطان محمّد و ارسلان —، ٢٥٦، ٢٥٩، ٢٦٧، ٢٧٥، ٢٨٢،
ایتغمش، امیر عراق —، ٢٩٥، ٤٠٢، ٤٨٦،
ایتگین سلیمانی، شحنهٔ بغداد —، ١٠٨، ١٠٩،
ایرج، پسر فریدون —، ٤٥٢،
ایل ارسلان، خوارزمشاه —، ٤٧٢،
ایلدکز، شمس الدّین، اتابك اعظم —، ٢٢ح، ٢٢٧ح، ٢٣٣، ٢٣٧، ٢٤١، ٢٦٢، ٢٦٦، ٢٦٧، ٢٦٩، ٢٧٧، ٢٧٩، ٢٨٥—٢٩١، ٢٩٢—٢٩٥، ٢٩٧—٣٠٠، ٣٠٦، ٣١٩، ٤٨٥،
ایلدکزیان، آل ایلدکز —، ٣٧، ٤٠٠،
ایلقفشت (و قفشت و فقشت) بن قیماز، جمال الدّین، حاجب سلطان محمّد بن محمود —، ٢٥٩، ٢٦٠، ٢٦٥،
ایلك خان [نصر بن علی بن موسی]، ملك ماوراء النّهر —، ٨٧، ٨٨،
اینانج، حسام الدّین، والی رَی —، ٢٥٩، ٢٦٦، ٢٧٥، ٢٧٧—٢٧٩، ٢٨٦، ٢٨٧، ٢٩٢—٢٩٦،
اینانج خاتون، زوجهٔ اتابك محمّد پهلوان —، ٢٢٦، ٢٢٨، ٢٦٢، ٢٦٦، ٢٦٧ح،

اسمٰعیل بن یاقوتی، حال سلطان برکیارق –، ١٢٤، ١٤١–١٤٢، ٤٥٥،
اشرف، سیّد، رکّ به حسن عربوی
اضبط بن قریع السعدی، شاعر –، ٢٦٢ح،
اعزّ الملك عبد الجلیل الدّهستانی، وزیر سلطان برکیارق –، ١٢٩،
افراسیاب –. ٤٥٢، ٤٥٣،
افریدون، رکّ به فریدون
افسنقر بیرورکوهی، از امرای سلطان محمّد بن محمود –، ٢٦٦،
افسنقر قسیم الدّولة، والی حلب –، ١٢٩،
الب ارسلان، سلطان عضد الدّولة ابو شجاع محمّد –، ٨٥، ١٠٤، ١١٦–١٢٣، ٤٠٢، ٤٥٤،
النوشکوں حر، حسام الدّین الامیر السّلاحی، از امرای سلطان محمّد بن محمود –، ٢٦٢، ٢٨٤، ٢٨٥،
النونتاش، امیر اخُر –، ٤٥٥،
ایلخان کافر ختائی –، ١٧٣، ١٧٤،
الیاس بن عبد الله الحافظ الغوری، سلّاح اس کتاب –، ٤٦٧،
امام اعظم، رکّ به ابو حنیفة،
امام معظّم، رکّ به شافعی،
امیرانشاه بن فاورد –، ١٢٧ح،
امیر سنّی خانوں، دختر سحر –، ٢٠٥،
امین [بن هارون الرّشید]، خلیفه –، ٤٥٤،
امین الدّین ابو عبد الله، امیر مار –، ٢٤٤،
امین الدّین محمّد، کوتوال قلعهٔ فرزین –، ٢٦٢،
انوشتکین، رکّ به محمود انوشتکین
اندرتاش، برادر افراسیاب –. ٤٥٣،
اُنر، امیر اسپهسلار –، ١٤١، ١٤٢، ١٤٤، ١٤٥،

احمد بن ابی منصور بن محمّد بن منصور المؤيّد الغاسانی، شهاب الدّين ...، ٤٨–٥٠،
احمد بن موجير شمست كله، شمس الدّين ، ٥٢، ٥٩، ٤٧٢، ٤٧٨،
احمد ابو نصر، ركن به نظام الملك،
اخواست، پسر بشنك ، ٤٥٣،
ارجاسب ، ٤٥٣،
اردشير بن بابك ... ٩٧، ١٦٦، ٤٥٣،
اردوان، پادشاه اشكانی ، ٤٥٣،
ارسطاطاليس ... ٤٤٧،
ارسلان ابه، اتابك ... ٢٤١، ٢٤٤، ٢٦٣،
ارسلان ارغون، ع سلطان تركمانرق ، ١٤٣،
ارسلان جاذب، والی طوس ، ٩٣، ٩٤ح،
ارسلان بن طغرل، سلطان ركن الدّين ... ٣٠ح، ٣٣ح، ٣٧ح، ٦٥، ٨٦، ٢٢٣، ٢١٧، ٢١٨، ٢١٩، ٢٨١، ٣٣٠، ٤٠٣، ٤٨٤،
ارغان، حاجب سلطان محمود ... ٣٠٤،
ارمانوس، ملك الرّوم ... ١١٩، ١٢٠، رك بزبه دبوخن،
از ابه، مملوك اتابك نزل ارسلان ... ٢٤٧،
أزبك، برادر اتابك ابوبكر ... ٢٨٨، ٢٩٣، ٢٩٥، ٢٩٦، ٢٩٩، ٤٠١،
ازدمر، پسر، شحنهٔ اصفهان ... ٢٤٧،
ابن اسحاق، صاحب سيرة النّبی ... ٨ح،
ابو اسحاق القفّاعی، محمّد ... ١٠٤،
اسرائيل بن سلجوق ... ٦٤، ٨٧، ٨٩–٩١، ٩٣، ١٠٣، ٤٦٠، ٤٧٩،
اسفنديار ...، ٤٥٣،
اسقليباذس، طبيب يونانی ...، ٤٢٧،
اسكندر يونانی ...، ٢٢١، ٤٤٧، ٤٥٣،

فهرست اسماء الرّجال

(ح = حاشیه، رك = رجوع کنید)

آدم، ابو البشر –، ١٤ح، ٤٥٢، ٤٦٢،
ابراهیم ایال (یال) –، ٩٧ح، ١٠٤، ١٠٧، ٢٤٩ح، ٤٥٤،
ابراهیم خلیل النّبی –، ٢٥، ٦٠، ٤٥٢،
ابراهیم بن مسعود غزنوی –، ٥٧ح،
ابراهیم بن یحیی الکلبی المرّی، ابو اسحاق، شاعر –، ٥٦ح، ٦١ح،
ابراهیم [بن برید النّحوی]، الفقیه –، ٤١٧، ٤٢٠،
ابلیس –، ٤٥٢،
ابلکر شمس الدّین، رك به
اتسز بن محمّد بن نوشتگین، خوارزمشاه –، ١٦٩، ١٧٤، ٢٠٢، ٢٧٠، ٤٧٢،
اثیر احسیکنی، شاعر –، ٢٠١، ٢٢٧،
احمدِ حنبل، امام –، ١٢، ٤٨ح، ٤٨٢،
احمد خان، حاکم سمرقند –، ١٦٩،
ابو احمد الدّهستانی عمرویه، وزیر طغرلبك –، ٩٨،
احمد بن عبد الملك بن عطّاش –، ١٢٢ح، ١٥٦، ١٥٩، ١٦٠، ١٦١،
احمد بن فارس، صاحب المجمل فی اللغة –، ٤٨٢،
احمد بن محمّد الطّحاوی الفقیه –، ٤٨٧،
احمد بن محمّد بن علی الزّاوندی، حال مصنّف –، ٢٩،
احمد بن محمّد القدوری الفقیه –، ٤٨٧، ٤٨٨،
احمد بن ملکشاه، ابو شجاع –، ١٢٩ح،

صفحه	سطر	خطأ	صواب
١٢٤	١١	مصمم	مصمّم
١٢٥	٢٢	برد	بود
١٢٨	١	وَ ٱلْحَمِيَّةُ	وَٱلْحَمِيَّةَ
١٢٨	٣	فَانكَ	فَإِنَّكَ
١٢٨	٦	ان	آن
١٤٥	١٢	الاّ	الاّ
١٥٠	٥	سوى	سوء
١٧٠	١٢	ٱلتَّجَارِبَ	ٱلتَّجَارِبَ
١٧٣	١	ادى	آدى
١٧٧	١	دند	دیذ
١٧٧	١٩	سطانرا	سلطانرا
١٧٩	١٤	مؤيد	مؤيّد
٢٣٤	٧	رذ	آرذ
٢٣٦	١٤	ٱلْاَضْدَادَ	ٱلْاَضْدَادَ
٢٣٧	٣	بارس	پارس
٢٥١	١٣	سمان	آسمان
٢٧٧	١٥	و	او
٢٩٠	٢٣	نوشة	نوشته
٣٠٧	٨	اب	آب
٣٢٧	٢٢	هبچ	هیچ
٣٣١	١٦	مان	نان
٣٤٨	١٢	دیرباز	دیریاز،
٣٥٨	١٤	رَخْم	زَخْم

غلطنامه

صفحه	سطر	خطأ	صواب
۲۲	۸	بس	بس
۲۲	۱۱	فسة	فته
۲۶	۴	اندیدیشید	اندیشید
۲۶	۲۱	آستانست	آستانت
۲۸	۱۶	حتر	چر
۴۰	۲۲	دس	دس
۴۷	۱	اماره	امّاره
۵۴	۹	تَسَمَّتُ	تَسَمَّتْ
۵۵	۱۰	فَانْظُرُوَا	فَانْظُرُوا
۵۷	۱۴	داشب	داشت
۶۷	۱۲	ڇ	شیخ
۷۵	۱۰	عخترست	عخمترست
۸۴	۹	بد	بد
ورق شجره	حاشیه	(رکَ در سابق)	(رکَ بص ۸۵–۸۶)
۸۹	۸	اب	آب
۹۵	۸	حَسَنَهٌ	حَسَنَةٌ
۱۰۴	۱۴	وَ اَعْوَایِهِ	وَ اَعْوَانِهِ
۱۰۸	۱۰	سلطاں	سلطاں
۱۰۹	۴	اَنْصَلِ	فَضْلِ
۱۱۴	۹	وْ	وَ
۱۱۷	۱۵	حنوق	حقوق

یَغْلِق (۳۵، ۲۱ : ۲۸، ۱۴ : ۳۵۰، ۸)، در فرهنگها «یغلغ» (با غین معجمه در اخیر بجای قاف) مسطور است و آن بمعنی تیر پیکان دار است،

یك اندازان (۳۰۲، ۹)، یك انداز بمعنی تیر کوچك و تیر زبون است و نیز تیر کوچکی که پیکان باریکی دارد و بغایت دُور رود (فرهنگ فوارس)، و دربن شعر یك اندازان گویا کنایه از شعاع های آفتاب است که بوقت غروب ازو برخیزد،

ج، ترجیح نوشتن (۲۰۴، ۱۴) اینجا گویا بمعنی ترجیح دادن است یعنی از خاطر محو نمودن و از یاد بردن و فراموش کردن و ابدید ساختن و معدوم گردانیدن و هیچ انگاشتن (رک فرهنگ فولرس)، و در مصراع اوّل «چون فتح ترجیح نویس» گویا اشاره ایست باشعار دل فردوسی که در خاتمهٔ شاهنامه نوشته است

تن شاه محمود آباد باد • سرش سبز و جان و دلش شاد باد
بدو ماندم این نامه‌را یادگار • بس شور اساس آمد هزار
چنانش بنام کرو در جهان • سخن باشد از آشکار و نهان
مرا از بزرگان ستایش بود • ستایش ورا در فزایش بود
که جاوید بادا خردمند مرد • همیشه بکام دلش کار کرد
همش رای و هم دانش و هم نسب • چراغ عجم آفتاب عرب
چو زور جوانی به پیری رسید • زمانش سر آورد گفت و شنید
رعیت ودرویش از من گله • حکومت بدادار کردم یله
به مسجد بد آن پادشاه و به رفت • که از من کم از من بخواهش گفت
فزون یافت از من بانعام بهر • ز شه شادمان شد فتاحی شهر

چو با من شه از جود نوشت ترجیح • حدیث فتح بر وشتم سه پنج
فتاحی ببردند از گنج شاه • از آن من فتاحی خریدم براه
چو دهیم دارش سد در نژاد • ز دهیم داران ساورد یاد

(شاهنامه Add 16,531; f. 543a)،

یسار (۲۰، ۱–۱۱) بمعنی توانگری و غنی و تمول، رک به مرزبان نامه (۱۸۱، ۷)، دیوان منوچهری (۴۸، ۶)، المعجم لشمس قیس (ص ۲۱۰)

بمین تو چرخ داده یسار • بسار تو ملک خورده بمن

لباب الالباب ج ۱ (۳۲۲، ۱۷)، ج ۲ (۴۲۱، ۱۲)،

آن سوسن سفید شگفته بباغ در
یك شاخ او ز سیم و دگر شاخ او ز زر
پیراهن است گوئی ز دیبای شوشتر
کز نیل ابره استش وز عاج آستر

(دیوان ص ۱۸۹)، دیبای شُشْتر و اکسون شُشْتر خیلی معروف بوده است، رك به لباب الالباب ج ۱ (۱۸۴، ۱۵)، ج ۲ (۱۱۱، ۱۶ : ۲۷۳، ٤ : ٤۱۹، ۲۱)،

نقش کسی خواندن (۳٤٤، ۱۹) بمعنی کسی‌را یاد کردن یا اثر کسی جستن،

نهاذن (٤۳٤، ۱۱) بمعنی باهم موافقت کردن و رای قرار دادن،

نِهار (۴۰۷، ۷) بمعنی کاهش و گدازش تن (برهان)، لاغری، فرسودگی،

نهیذ (٤۰۱، ۱۰) فعل ماضی از نهیدن یعنی نهادن مثل افتیدن بجای افتادن،

وادیذ آمذن (۱٦، ۲) بمعنی پدید آمدن و ظاهر شدن، رك به تذکرة الاولیاء ج ۱ (۷۰، ۱۰ : ۱٤۲، ۱۱)، ج ۲ (۲۱۲، ٦ : ۲۲۱، ۱۲)، رك نیز به بادیذ آمدن در سابق،

واقعه (۵۹، ۱۱ : ۱۲٦، ۱۱ : ٤۲۱، ۲٤)، بمعنی مرگ و وفات، برای شواهد دیگر رك به تأریخ جهانگشای ج ۲ (مقدّمهٔ مصحّح ص کب)،

وجوه انگیز (۱۲۹، ٤ : ۳٤۱، ۷) بمعنی کسیکه پول از مردم بزور جمع آرد،

هوابلا (۳٤۸، ٦) بنا بر فرضِ صحّتِ این کلمه که در فرهنگها نیست معنی آن گویا هوس و خواهش باشد،

یاسِج (۲٦، ۱ : ۴۰۹، ۱۸) بمعنی تیر پیکان دار است (برهان)، رك به مرزبان نامه (۳۵۰، ۱۹)،

ناپوسه (۱۱،۲۲۱) یعنی محاقّ و ناگهان، «این معنی در فرهنگها ناپوسان مسطور است» (مقدّمهٔ جلد دوّم از تاریخ جهانگشای ص کآ)،

ناں ناوگی (۱۶،۲۲۱) و ناں ناگی یعنی نانی که بر تابه پزند و آن «د باشد زیراکه آهن اورا دلك خشك کرده بود لاجرم غلط باشد» (رسالهٔ حفظ صحت[1] منسوب به امام فخر الدّین رازی f 53b)، و «ناں ناوگی خوردن، کنایه از رنج بردن و محنت کشیدن است ظاهرًا»،

ناوَرْد (۱۹،۲۰۹) یعنی جنگ و جدال و پیکار است (برهان)، رك به لباب الالباب ج ۲ (۸۵، ۴)،

نَبَره (۴،۲۱۲) یعنی قلب و ناسره (bad coin)، رك به مرزبان نامه (۱۴۵، ۵)،

نبوله (۴۴، ۲)، در فرهنگها نیست امّا ظاهرًا یعنی پول است که عمّال و سرهنگان حکومت از اهل دیه می گرفتند بطور خرج خوراك بوقت فرود آمدن در ده،

نظر دادن (۹۴، ۵) ظاهرًا یعنی مهلت دادن و گذاشتن که در عربی «إنظار» باشد از باب إفعال، «قال أَنظِرْنی إلی یومِ یبعثون قال إنّكَ من المُنظَرین» (قرآن، ۷، ۱۴–۱۴)،

نعل بها (۴۴، ۴)، «مالی که پادشاه [و عمّال وی] در وقت مرور از موضعی از صاحب آن محلّ میگیرد بهای نعل اسپ خود که از آنجا عبور کرده است» (مقدّمهٔ جلد دوّم از تاریخ جهانگشای ص کب)،

نقش شوشتر (۲۲۵، ۲) گویا یعنی نقش دستای شوشتری که بانواع رنگها ملوّن باشد، موچهری

---

(۱) یك نسخهٔ خطّی این رساله در پیش دکتور یکسون استاد زبان فارسی در کمبرج موجود است

ماندن (۲۵، ۲۰ : ۲۶۴، ۱۲ : ۱.۴، ۹) بمعنی گذاشتن،

محفوری (۴۶، ۱۲ : ۴۷، ۱۶) در فرهنگها نیست و آن نوعی از قالی بوده است که بهترین آن در ارمنیه می بافتند چه یکی از تحایف بیش بها که سلطان محمود به قدرخان فرستاده بود محفوریهای ارمنی بوده، «... و هودجها از دیباج منسوج و فرشهای گرانمایه از محفوریهای ارمنی و قالی‌های اویسی ...» (زین الاخبار نسخهٔ کمبریج f. 124b)، رك نیز به تأریخ بیهقی (۵۰۹، ۱۹ : ۵۱۷، ۲ : ۵۷۰، ۱۴ : ۵۷۱، ۱۱)، در عربی «محفورة» است (رك بذیل قوامیس عرب از دُزی در ح ف ر)،

مدهون (۲۰۲، ۲) بمعنی رنگ و روغن دار (enamelled, varnished)، و «نشتِ مدهون» ظاهراً کنایه از آسمان است،

ملطّفه (۱۰۸، ۱۰، ۱۲ : ۳۴۰، ۲) «بمعنی نامه ایست کوچك که بطریق ایجاز حاوی خلاصهٔ مطالب باشد و در کتب لغت معتبره چیزی مناسب این معنی یافت نشد جز این عبارت در تاج العروس «لطّف الکتابَ جعله لطیفًا» و این اصل معنی آن بوده پس از آن توسّعًا بمعنی مطلق نامه استعمال شده است» (حواشی چهار مقاله از میرزا محمّد قزوینی ص ۱۰۶)، رك به تأریخ بیهقی (۲۹۰، ۷، ۱۰، ۱۲، ۲۰ : ۲۹۵، ۲۰ : ۲۹۶، ۱، ۱۲)، و ملاطفه که درین کتاب بسیار مستعمل است (ص ۲۴۸–۲۵۲) همین معنی دارد، رك به بیهقی (۱۶۸، ۱۵ : ۲۵۱، ۲، ۱۶)،

مُنج آشیان (۲۰۷، ۱۱) یعنی آشیانِ مُنج و آن کندوی زنبور باشد (bee-hive)،

مُنجِ انگبین (۲۸۱، ۶) یعنی زنبورِ عسل،

مواضعه (۹۴، ۷) «باجی که ملوك زیردست بپادشاهان مستقلّ دهند»، رك برای شواهد دیگر به مقدّمهٔ میرزا محمّد قزوینی بر جلد دوّم از تأریخ جهانگشای ص کآ و تأریخ بیهقی (۵۵۰، ۱۰)،

و عربان قوس الصادق و قوس الحلاهق خوانند (برهان)، رك به مرزبان نامه (۱۰۴، ۸)، لباب الالباب ج ۲ (۲۷۸، ۱۴)، چهار مقاله (۴۲، ۱۲–۱۴)،

گازر شست (۴، ۱۲)، جامهٔ گازر شست یعنی جامهٔ شسته و سپید کرده (bleached =)

گَرْدَر (۲۱۴، ۱۱) زمین سخت که در دامن کوه واقع است و زمین پشته پشته و کوه و درّه‌را نیز گویند (برهان)،

گربزد (۴۲۲، ۶) از مصدر گربردن بمعنی چاره کردن (فرهنگ انجمن آرا) «از خوردن ی گزیرد» یعنی از خوردن گریز نیست،

گوزبه (۲۴۴، ۱۵) حلوائی که از مغز گردگان پزند (برهان) مانند لوزینه،

گوبه (۹۹، ۲)، 'rather' «شیفته گوبه» (rather crazy =)' «عاشق گوبه» (بیهقی ۶۱، ۶)، «بخل گوبه شد» (ایضاً ۴۴۹، ۱۹)، «خرد خرد ی بارید چنانکه زمین تر گوبه ی کرد» (ایضاً ص ۴۱۵)،

لِلّه‌را، (۷۷، ۲۱) بمعنی لِلّه، و «از بهر لِلّه‌را» نیز آمده است، «ای شیخ از بهر لِلّه‌را مرا فریاد رس» (اسرار التّوحید ص ۸۲)،

لَوت (۴۶، ۱) بمعنی اقسام طعامهای لذیذ و نیز لقمهٔ بزرگ (برهان)،

لَور (۴۲۴، ۱۵) در فرهنگها بمعنی بی‌شرم و بی حیا است امّا اینجا ظاهراً بمعنی بی‌شرمی و بی‌حیائی است،

مالِ السّلاح (۲۲، ۲)، بمعنی پولیکه بهای اسلحه از بهر سپاه باشد و آن نوعی از جراح (tax) بوده است که عمّال حکومت از رعیّت ی گرفتند،

مال قرار قانونی (۴۵۶، ۴) گویا بمعنی مالیّات دولتی، رك به تاریخ جهانگشای ج ۲ (۲۷۰، ۶)،

ماندن (۴۱۵، ۸ : ۴۲۰، ۱۵) بمعنی باختن (to lose a game =)'

غمخواره (۱، ۱۵) بمعنی سُست و بی حرکت،

فَرع (۴۳، ۸) گویا بمعنی حقِّ خدمت و تنخواه و نحو آن است،

قرار مالی (۴۱، ۱۱) بمعنی تقریر مالیات (= assessment of tax)،

قُرط، مِنْ تحتِ القُرْط (۵۱، ۱۶)، در قوامیس نیست امّا ظاهرًا معنی آن «از بُنِ گوش» است یعنی از ته دل و بدون چون و چرا، «همگان من تحت القرط برفتندی» (تأریخ بیهقی ص ۴۲۱ س ٤)،

قیر اسفهسلار (۴۹۶، ۱۵ : ۴۹۷، ۷)، قیر اینجا کلمهٔ ترکی است و معنی آن سرحد و ثغر (= frontier) باشد پس قیر اسفهسلار یعنی محافظ سرحدِّ مملکت (= frontier commander)، و آن ظاهرًا لقبی بوده است مثل «قیر خان» و مانند آن،

کار کرد (۳۱۹، ۲) یعنی طریقِ عمل،

کچول (۴۲٤، ۱۵) و کاچول بمعنی کون جنبانیدن یعنی حرکت دادن سرین بوقت رقصیدن و مسخرگی کردن (برهان)،

کردن (٤۵۶، ۷، ۸) بمعنی بنا کردن (= to build): «اگر پیش از ولادت گیرنده کرده باشد» یعنی بنا کرده باشد،

کُربز (۳۰۲، ۲۰)، بمعنی کنج و گوشهٔ خانه (برهان)،

کلاه از بهر کسی دوختن (٤۰۰، ۱۶)، یعنی بفکر مساعدت کسی بودن و خیر کسی‌را اندیشیدن،

کله بستن (۳۰٤، ۵)، بمعنی گرد آمدن، خواجه حافظ:

ی دمد صبح و کله بست سحاب * الصبوح الصبوح یا اصحاب

کمزبان (۳۰۲، ۱۸ : ۳۱٤، ۷) کمزن یعنی مدبّر ... و نیز کسی که پیوسته در قمار نقش کم زند (برهان)،

کَرُوشه (۳۲۶، ۲۲) کمانی باشد که بدان گلوله و مهرهٔ گل اندازند

Madār al-afāzil [1]) defines *'irā* as 'that piece at chess which is interposed between a King and a Rook to protect', but in the Arabic Mss. it is used rather of the whole position of a file dominated by a Rook, in which the check is for the moment covered by an intervening piece of either colour between the Rook and King. We have accordingly such expressions as 'to move into *'irā*' (to play the King on to a file where there is the possibility of a check by discovery by the removal or capture of an intervening piece), 'to expose to *'irā*, 'the position in *'irā*'.

عوان (۳۰، ۱۵، ۲۰، ۲۲ : ۱۲۹، ٤ : ۲۹۳، ۱۸ : ۲۹۲، ۱) بمعنی فرّاش و محصّل و سخت گیر، نیز بمعنی زبانیه آمده است، «احشروا الّذین ظلموا گرد کنید ستمگاران را ای که عوانان میان بسته را از بهر عوانی میان بناحق بسته‌اند» (تفسیر قرآن f. 186b)، «و خواب بر اهل دوزخ بر افگند تا مالك را و عوانان و زبانیهٔ دوزخ را و شیران و سگان و ماران و کژدمان دوزخ را همه خواب ببرد» (ایضاً f. 213b)، «لکن شما ملك الموت را و عوانان اورا نی بینید و او می بینندشان» (ایضاً f. 289b)، «فحشر فنادی پس عوانانرا بفرستاد تا قوم اورا همه را گرد کردند» (ایضاً f. 340b)،

غایت، تا غایت وقت (۲۹، ٦) بمعنی تا کنون، بعربی = الی الآن، «تا غایت وقت هیچ تاریخی تاریخی که مشتمل باشد بر حکایات و احوال عموم اهل اقالیم عالم .... نساخته‌اند» (حبّ طبع کانژمر ص ۲۸)، «عرایس تنایس ابکار و اذکار آنك اخبار و آثار که تا غایت وقت در حجب استتار کتمان پنهان مانده» (ایضاً ص ۲٦)، رك نیز به مرزبان نامه (۱۲۷، ۲۱)، تاریخ جهانگشای ج ۱ ص مد س ۱۵،

[1]) See J. R. A. S. Vol. 13 (1852) p. 49.

صبح بامی (۸۲، ۹)، بام مخفّف بامداد است (برهان)، پس مقصود از صبح بامی گویا صبح بامداد است یعنی سپیده دم (early morning)؛

ضمان (۴۱، ۱۱)، بمعنی مالی و نقدی که بجهت تأمین گرفته باشند؛ (securrity)، بسیار مکرّر در تاریخ بیهقی (۱۴، ۶، ۲۲ : ۲۹۸، ۶ : ۴۲۰، ۲۰ : ۴۸۸، ۲۱ : ۵۴۸، ۱۷ : ۶۸۵، ۲۰)؛

طرغان بست (۲۴۷، ۸)، این کلمه در هیچ یك از فرهنگها موجود نیست؛ فاضل ادیب سرّ دنیسن رَوس (Sir Denison Ross) ناظر مدرسهٔ السنهٔ شرقیّه در لندن گمان کرده است که کلمهٔ طرغان گویا از مصدر طیرمك مشتق است که معنی آن گرد کردن (to collect) است و طرغان یا طرگن (ترگن) بمعنی انبوه و جمعیّت باشد و «چریك طرگنی» (چریك ترگن) بمعنی انبوه لشکر در قودانقو بیلیك (Kudatku Bilik) یافت می شود، پس طرغان بستن بمعنی گویا لشکر گرد کردن است والله اعلم؛

طشت و خایه (۲۰۳، ۱)، نوعی از بازی است و آن چنان است که بیضه‌را خالی کنند و از شبنم پر سازند [و بجای شبنم سیماب نیز کنند] و راه آنرا محکم ساخته در هوای گرم در طشت می گذارند و اگر هوا گرم نباشد اندکی آتشی در زیر طشت نهند چون طشت گرم شود بیضه باصول راه بالا برقص در آمده بجانب هوا پرّان گردد تا از نظر غایب شود (فرهنگ فولرس)؛

طَلَب طَلَب (۲۱۹، ۲۲)، بمعنی گروه گروه؛

عِرا (۴۰۹، ۴)، معنی این کلمه در تأریخ الشّطرنج (ص ۲۲۵) در الناظ ذیل است:

'Irā (from the root *'ariya* to be naked) is a term peculiar to chess, occuring in Persian as *'irā* .... The Persian

آن حوان شکسته بسته بیتی بگفت» (اسرار التوحید فی مقامات الشیخ ابی سعید ص ۲۰۱)، و بمعنی افتان خیزان بیرون آمده، «با هوش بار آمد و برخاست و شکسته بسته آهسته از آن کوه فرود آمد» (ایضاً ص ۱۴۰)،

شمشیر خطب و تیغ خطب (۳۰۳، ۱۷ ۳۲۲، ۴)، گویا شمشیرکه خطب بوقت خطبه خواندن همراه خود داشته چنانکه اکنون نیز در مصر این رسم جاری است، و این شاید کنایه از چیزی بیفایده و مهمل باشد چه خطیب آن شمشیررا هیچ وقت بکار نمی برد،

شَمَن (۲۱۳، ۲۲) بمعنی بُت پرست، رکَ به حاشیهٔ کارنمرسکی بر این کلمه در دیوان موچهری (ص ۲۲۰ از حواشی)، دیوان موچهری (۸، ۸، ۹، ۱ ۸۷، ۱۲ ۲۱۵، ۴)، المعجم لشمس قیس (۳۵۵، ۱۲)، لباب الالباب ج ۲ (۶۵، ۱۴)،

شَنَصه (۴۸۸، ۱۱)، کلمهٔ مولدهٔ معناها الاستقصاء (تاج العروس) و شاید در اینجا بمعنی جور و بی اعتدالی و تعدّی بی حد برعایا باشد، و این معنی در کسب امثی که در دست است موجود نیست،

شید (۳۰۸، ۱) بمعنی بسیار روشن (برهان) امّا اینجا بمعنی واضح و ظاهر،

شیر بها (۴۹۷، ۱۶) بمعنی بهای شیر و چیزیرا گویند از اقمشه و جواهر و زر و سیم که در هنگام دامادی و کدخدائی بخانهٔ عروس میرسند (برهان)

شیر علم (۲۱۴، ۱۵، رکَ به حاشیه)،

شیر محمر (۲۱۴، ۱۵)، از فرهنگها فوت شده است امّا ظاهراً مقصود شکل شیر است که بر روی محمر می باشد،

شیر مرغ (۴۵۸، ۲)، کنایه از چیزی که بخشش وجود آن ممکن باشد امّا اینجا بمعنی چیزی که در لطافت و پاکیزگی بدرجهٔ محال باشد.

سر، سری باز دادن (۱۲، ٤٠٢)، گویا کنایه از منصدّی شدن امورات خیریّه باشد،

سربست (۱۰، ۳۷۵)، بمعنی کار پردازی و حکومت و امثال آن،

سُغبه (۱۸، ۲۱) = فریفته، رکَ به مرزبان نامه (۱۱، ۹٤)،

سَفْت (۲۷، ۹ : ۱٤٤، ٤) = دوش که بعربی کتف است، رکَ به مرزبان نامه (۱۵۹، ۱۲ : ۱۹۷، ۹)، و هم‌سُفت بمعنی هم پهلو است:

زنده مر خلق راست راهنمای ٭ مرده هم‌سفت سیّد بشر است

(المعجم لشمس قیس ص ۳٤۳)،

سلطانیّات (۱۱۱، ٤) یعنی مکاتبات رسمی دولتی (= state correspondence) ضدّ «اخوانیّات» یعنی مکاتبات دوستانه (= private correspondence)، (حواشی چهار مقاله از میرزا محمّد قزوینی ص ۱۰۲)،

سمّ خر (۲۰۷، ۱٤)، یعنی گویا سمّ خر عیسی که ترسایان آنرا مثل نشان صلیب عزیز می داشتند و می پرستیدند، «چگونی در عبدهٔ نار و متعبّدان چلیپا و زنّار و آنها کی بتی پیش نهاده‌اند و آنها کی مسخّر سمّ خری مانده‌اند؟» (مقامات حمیدی f. 55r)،

سمسول (٤۲٤، ۱۵)، این کلمه از فرهنگها فوت شده است و ضبط آن بهیچ وجه معلوم نشد امّا از سیاق عبارتْ واضح است که معنی آن گستاخی و بی حیائی و شوخی و نحو آن است،

سیاه کاسه (۲۱۲، ۱۲) = بخیل، رکَ به تاریخ جهانگشای ج ۲ (۲۶۵، ٦)،

شراب بها (۲۲، ۲) یعنی بهای شراب و آن پول است که موظّفین حکومت بجبر از مردم می گرفتند باسم بهای شراب و آنرا حقّی واجب می شمردند،

شکسته بسته (۷، ۱۱) یعنی با لکنت زبان، «گفت ای جوان بیتی بگو

کوناه نصبه کند و بر سر هر زنجیر گوئی از فولاد نصب سازند (فرهنگ فولرس)، و در فارسی استندال راه سا لام خیلی متداول است مثل دیوار و دیوال و ریچار و ریچال و غیر آن،

سپیدکار (۲۱۲، ۱۲) = منافق و دو روی،

یا باش دشمن من یا دوست باش وبحك
نه دوستی نه دشمن ایبت سپیدکاری

(دیوان موچهری ص ۱۱۵)،

سیه‌گر و دو رمان و رکیك چون خامه
سپیدکار و دو روی و ضعیف چون فرطاس

(المعجم لشمس قیس ص ۴۱۲)، رك بیر به مرزبان نامه (۲۲۹، ۴)، لباب الالباب ج ۱ (۲۱۷، ۵)،

سِتان (۲۶، ۲۱ : ۱۹۷، ۵ : ۲۸۰، ۱۹) بمعنی بر پشت خوابیدن، ور رلزلهٔ حمله چنان خاك بجست . کز هم نشاسد نگورا و سِتان‌را (انوری)،

سد (۱۸۴، ۷) = صد. «زن موسی و آنکسان که برو بودند سد (کذا بالسّین) رور درنگ کردند» (تفسیر قرآن f 148)،

سر، بر سر (۲۲، ۸) = علاوه (over and above -)، «و وهبنا له اسحٰق و یعقوب نافلة و بخشیدیم مرورا فرزندی ... نام او اسحٰق و سنهٔ نام او یعقوب نافلة زیادت بر آنچ او خواست او را ما فرزند خواست ما اورا فرزند دادم و سنه بر سر» (تفسیر قرآن f. 34)،

—، سر چیزی افتادن (۲۶۲، ۴) بعربی - عثر علی شیء،

—، سرِ کسی در سرِ چیزی شدن (۲۲، ۱۸ ۲۲۵، ۱۰)، بمعنی هلاك شدن در راه چیزی یا امری، سر در راه چیزی از کف دادن،

و زَرْد خاناه استعمال می کرده‌اند و اصل معنی این کلمه زره خانه است از زَرْد بمعنی زره در عربی و زرّاد یعنی زره گر ولی پس از آن بکثرت استعمال بمعنی مطلق قورخانـه و اسلحه خانه استعمال شده است» (حاشیهٔ میرزا محمّد قزوینی ص ٥٧ از جلد دوّم از تأریخ جهانگشای)، رکَ نیز به دیوان منوچهری (٤٦، ٢١)، تأریخ بیهقی ٥٦٥، ١٥)،

زفان (١٩٧، ٢١) = زبان، رکَ به تأریخ جهانگشای ج ١ (٣٤، ١٧ : ٤٢، ١ : ١٢٢، ٢، ٤، ٦ : ١٤٣، ١٧ : ١٤٤، ١٠ و غیر آن)، تذکرة الاولیاء ج ١ (٤٥، ١٩، ٢٠ : ٤٨، ٢٣ : ٥٠، ١٢)،

زُمْرُد (٢٥٧، ٢٢) = زمرّد، رکَ به لباب الالباب ج ١ (٣٠٤، ١١)،

زَندنیجی (١٧١، ١١)، این کلمه در فرهنگها «زندپیچی» (با باء فارسی و جیم فارسی) نوشته شده است و آن خطاست و صواب زندنیجی (با نون بعد دال) است و آن نوعی از جامه بوده است که در زَندنه (از مضافات بخارا) می بافتند، «و آنچه از وی [یعنی از زندنه] خیزد زندنیجی گویند که کرباس باشد یعنی از دیه زندنه هم نیکو باشد و هم بسیار بود و از آن کرباس به بسیار دیهای بخارا بافند و آنرا هم زندنیجی گویند از بهر آنکه اوّل بدین دیه پدید آمـده است و از آن کرباس بهمه ولایتها برند چون عراق و فارس و کرمان و هندوستان و غیر آن و همه بزرگان و پادشاهان از او جامه سازند و بقیمت دیبا خرند عمرها الله» (تأریخ بخارا لمحمّد بن جعفر النّرشخی طبع موسیو شِفر ص ١٣–١٤)، رکَ نیز به لباب الالباب ج ١ (٣٣، ٦)، سیاست نامه طبع شفر (٩٥، ٨)،

زِیلو (٢٦٩، ١١ : ٣٠٠، ٥) بمعنی پلاس و گلیم و آنرا شطرنجی نیز خوانند (برهان)،

سالیخ (٣٤٩، ٣، ١٧) = سارِیخ، و آن چوبی باشد که بر سر آن چند زنجیر

(ایضاً)، رکَ نیز نیز تاریخ جهانگشای ج ۱ (۵۷، ۵ ۱۱،۶۷ ۶۸، ۲ ۱۶،۸۸ ۱۱،۱۱۵ ۱۴،۱۲۸)،

روزگار، تا به این روزگار (۲۲۲، ۹) یعنی عن قریب (= before long)، رکَ به مرزبان نامه (۱۷۸، ۲)، و تا به این دیر همین معنی دارد، رکَ به لباب الالباب ج ۲ (۲۷۶، ۲۱)، تاریخ جهانگشای ج ۲ (۱۷۹، ۱۷)،

رهو کردن (۲۶۴، ۶) یعنی سستی نمودن و تأهسگی ورزیدن، رَهو کلمهٔ عربی است،

ریجار (۴۲۴، ۲۴) و ریجال یعنی مرتبائی که از دوشاب پخته باشند (برهان)، ریمن (۲۲۰، ۱ ۲۲۷، ۱۱) = مکّار و دغاباز و کینه‌ور (برهان)،

زار، نزار و زار (۲۲۱، ۲۲ ۴۲۲، ۱۲) یعنی در حالت زاری و بیچارگی و بدحالی، زار و زار نیز همین معنی دارد، رکَ به لباب الالباب ج ۲ (۴، ۲)، المعجم لشمس قیس (۱۵۶، ۱)،

—، زاری زار (۸ ۱، ۲) یعنی بغایت زاری و درماندگی،

زَنطاره (۴۲۲، ۱۱)، الزنطاره و الزَّنطاره قَبّهٔ حَوْضاد کالقصعة مصروبه بالعصبه تُرمی الطیر بحصباء توضع فی حوضها (اقرب الموارد)،

زحمت (۲۶ ۱ ۲۶۱، ۱) یعنی ازدحام و اجتماع (= gathering) «در منصورهٔ معموره زحمتی دیدم پرسیدم که آن اجتماع از بهر چیست» (مقامات حمیدی ۵۱ f) «زحمت نظّارگیان درگذشت» (ایضاً ۴۵ f)، رکَ به مرزبان نامه (۶۴، ۱۲)، تاریخ بیهقی (۱۸۵، ۱ ۱۸۸، ۱۴ ۱۹۶، ۲ ۵۶۹، ۲)،

زم کمس (۴۱۰، ۹) نیش کمس،

زَوّاد خانه (۱۴۲، ۱ ۱۴۲، ۱)، «یعنی اسلحه خانه و توپخانه، و این معنی در عربی قرون متأخره مخصوص دورهٔ مملوک مصر زَوّاد خانه

(تأریخ بیهقی ص ۴۷۱)، درین بیت «برَسَد» (بفتح راء از مصدر «رسیدن») نمی توان خواندن چه وزن منکسر بشود، و هیچ شاهدی از مصدر «رسیدن» بدون باء اوّل (مثلاً «رسد» یا «رسید» نه «برسد» و «برسید») بدین معنی بنظر من نیامده است،

رسیدن، (۴۲۲، ۱۰ : ۴۲۸، ۲) بمعنی پخته شدن و بجوش آمدنِ شراب، (= to ferment)، فعل متعدّی آن یعنی «رسانیدن» بمعنی پخته کردن مستعمل می شود خصوصاً رسانیدن ریشها و جراحتها و آماسها، «انگبین جراحتهارا فراهم آرد و برساند» (کتاب الابنیة عن حقایق الادویة تألیف ابی منصور موفّق بن علی الهروی ص ۱۷۶)، «بیخش ریشهارا برساند» (ایضاً ص ۱۶۲)، بسیار مکرّر درین کتاب،

رشته تابی (۳۶۹، ۱۶) بمعنی یك رشته واحد (= a single thread) یعنی مقدار ادنی، در تأریخ بیهقی (۶۴، ۱۱ : ۱۷۸، ۱۶ : ۷۵۴، ۲) «رشتهٔ تاری» در همین معنی استعمال شده است، «کسی‌را رشتهٔ تاری زیان نشد»، «رشتهٔ تاری ازانکه نوشته بود زیادت نیافتند»، «روا نداشتیم که هیچ آفریدهٔ بر حصار رود و رعیّتی‌را که در متابعت ایشان رغبتی نداشته باشند رشتهٔ تابی زیان شود» (زین الاخبار نسخهٔ کمبریج)،

رشوت (۴۶۵، ۱۲) بمعنی باج (= tribute)،

رنگ (۳۹۴، ۱۲) بمعنی شتری قوی که از بهر نتاج نگاه دارند (برهان)، رك به دیوان منوچهری (۷۲، ۱۶)،

رُود (۳۸۶، ۱۰) جمع رِند که کلمهٔ فارسی است و معنی آن اوباش (= roughs) باشد، «در آن میانه حادثه زناطره و جمریان و رنود و اوباش دست تطاول دراز کردند» (جت طبع کاترمر ص ۲۲۶)، «مخاطب الدّین ایبك دوادار رنود و اوباش‌را بخود دعوت می کرد»

دُوالك سار (۲۰۲، ۱۱) = قمار سار و حیله سار و مکّار و عیّار (= «swindler»)، رك به تذکرة الاولیاء ج ۲ (۲۲۹، ۶)،

دواسدن (۲۶۱، ۱۷ ۲۷۱، ۲ ۲۷۵، ۱۴ ۲۹۲، ۴، ۷) بمعنی تاختن و حمله کردن، رك به تاریخ جهانگشای ج ۲ (۶۲، ۴ ۷۱، ۱۴ ۱۲۸، ۱)، «در حملهٔ شام تا کار آب بدواسدند» (حبّ طبع کانزمر ص ۲۵۲) «و کمین ساخته بر شامیان دواسدند» (ایضاً ص ۲۸۶)،

دوست گانی (۱۹۴، ۲۱) بمعنی ساغر و پیالهٔ بزرگ که بر باد کسی خورند،

دوسدن (۱۷، ۷) بر وزن توسدن بمعنی چسپیدن و ملصق شدن (برهان)،

دوگانی (۲۲۹، ۱۶) بمعنی کاری که انجام آن دو گان داشته باشد مثلاً جنگ دوگانی است که انجام آن ممکن است صلح و ظفر باشد و نیز ممکن است شکست باشد، (of a double possibility =)،

دو هوائی کردن (۲۶۲، ۱۸)، بمعنی دو طرف مایل بودن (= to waver in mind)،

دربار (۲۴۸، ۱۲)، بمعنی نطع الحرکة، در متن دربار (با بای موحّده) غلط چاپ شده است،

رسدن (۲، ۱۱ ۱۱۲، ۱۱، ۱۲ ۱۵۹، ۹) بمعنی سپری شدن و تمام شدن و پایان رسیدن، رك به مرزبان نامه (۱۰۸، ۵ ۲۸۰، ۱۹)، تاریخ مبهق (۲۲۹، ۵) بتذکرة الاولیاء ج ۱ (۱۷۲، ۲۲ ۲۲۹، ۱۲)، ج ۲ (۱۹۱، ۲۲ ۲۰۷، ۶ ۲۲۹، ۲)، در فرهنگ بولرس کلمهٔ «بُرسدن» و در قاموس جانس «بَرسدن» همین معنی دارد یعنی تمام شدن و بآخر رسیدن، و از شعر ذیل واضح میشود که بُرسدن (بسکون راء) غلط است

آفتاب ملوك هست اطلس ، که برو برسد اس جلال قدم

یعنی کرّت آخری، مرتبهٔ اخیر (= last of all)،

دست، از دست بیفکنده (۴۴۰، ۱۰، ۱۸)، در اصطلاح خطّاطان حرفی‌را گویند که دنبالش بریده نباشد بلکه دراز کشیده باشد،

—، دستی زدن (۴۰۰، ۱۴)، کنایه از حمله بردن و قوّت‌را بکار آوردن، «با لشکر منصور دستی بزنند» (تأریخ بیهقی ص ۵۶۴)،

—، دستی جامه (۱۰۹، ۸) = یك خلعت تمام از سر تا پا (= a full suit of clothes) «دستاری زرّین مرصّع بر سر او و دستی جامه پوشیده که قیمت آن ده هزار دینار مغربی باشد» (سفر نامهٔ ناصر خسرو ص ۴۸)، «از آن دو دست جامهٔ نیکو ساختم» (ایضاً ص ۸۷)،

دشخوار و دشخواری (۷۷، ۱ : ۱۰۱، ۲ : ۱۰۲، ۱۰ : ۱۶۰، ۱۲ : ۱۷۴، ۱ و غیر آن) = دشوار و دشواری، بسیار مکرّر در تفسیر قرآن (نسخهٔ کمبریج)،

دَقّ مصری (۳۰۲، ۶)، نوعی از پارچهٔ باریك و قیمتی که ظاهراً در مصر می بافتند، رك به مرزبان نامه (۳۴۷، ۱۰)، لباب الالباب ج ۱ (۲۱۲، ۲)، ج ۲ (۱۱، ۱۷)،

دل، در دل گنجیدن (۳۵۶، ۶ : ۳۵۹، ۱۰) بمعنی باور شدن، «در دلِ دوستان نمی گنجید» یعنی دوستان باور نمی کردند،

دنبالِ کسی داشتن (۲۷۶، ۱۹) و دنب کسی داشتن یعنی بدنبال رفتن، در عقب رفتن، تعاقب کردن، (= to follow, to pursue) «و من یتّبعْ خطوات الشیطان و هرك دنب پهای دیو دارذ ای هرك دنب دیو دارذ در زنا افتذ» (تفسیر قرآن f. 65b)، «یتّبعهم الغاوون دنب ایشان دارند و پس ایشان روند بی‌راهان ای کافران» (ایضاً f. 96b)، «فاتّبعوا ما انزل الله دنب آن دارید که خذای تعالی فروذ فرستاذه است» (ایضاً f. 141b)،

منصودش شاید «حروس حوانده» باشد یعنی تمام اموال و ستور و دوات حتی حروس حوانده‌را که ادنی علامت آبادی است از ولایت عراق برداشتند (میرزا محمّد قزوینی)، از فرهنگها فوت شده،

حشت، حشت کَی تا قالب امد (۳۶۱، ۲۲) یعنی کار کَی درست شود و رو براه آرد، این اصطلاح ضدِّ «حست از جای برفتن» است یعنی نرم شدن کشار، «امیر بدگمان‌تر گشت و در اندیشید که حشت از جای خویش برفت» (تاریخ بیهقی ص ۲۸۳)، هر دو از فرهنگها فوت شده،

حیرهای (۳۵۸، ۱) = حیری‌های، حیر لغتی است در حیری و آن نام گلی است معروف (برهان)،

دانشق (۳۵۵، ۱۵ ۳۷۵، ۲) یعنی مشاورت، از مصدر «دانشمن» مشتق است که معنی آن در ترکی مشورت کردن و نام سخن گفتن است (parler, tenir conseil)، (لغات پاوه دو کورتی «دانشمن»)،

دُرّاعه (۲ ۴، ۱) - جبّه و قبا، «و خویشتن پیراهنی پوشیده سعد با بوطهٔ فراخ بزرگ چنانکه در بلاد عرب رسم است و بعجم دُرّاعه می گویند» (سفرنامهٔ ناصر خسرو ص ۴۸)، رکَ به مرزبان نامه (۳۶۱، ۵)، تاریخ بیهقی (۲۲۵، ۱۴ ۷۶۵، ۴)، لباب الالباب ج ۱ (۱۸۸، ۱۲)، اسرار التوحید فی مقامات الشیخ ابی سعید (۲۴۴، ۱۲)،

دست (۱۴۸، ۱۲ ۳۲۷، ۱۴) - غلبه و فیروزی، «و لعلی بعصم علی بعض و دست یافتی گروهی ازشان بر گروهی دیگر» (تفسیر قرآن ۲، ۵۰۱) «اگر اهل مکّه بر شما غلبه کنند و بر شما دست یابند» (ایضاً ۲، ۵۰۲)،

— . (۱۲۰۱۰۲ ۴۱۵، ۴) - مرتبه و کرّت، «دست سیار پرسش»

آزادی است و کنایه مراد از وی رقص و وجد هم بود که در غلبهٔ شوق روی داده باشد چنانکه در عرف عوام دهلی زنانی‌را که اظهار سایه زدگی کنند و سرجنبانند، و دست و پا زدن بآهنگ دهل نمایند گویند که یك حراره کرد، امیر خسرو دهلوی:

زهره که دریافت ازآن صبح ناب . کرد حراره بدف آفتاب

(مصطلحات بهار عجم)،

بر دف بزد حرارهٔ خورشید چون بدید
ناهید عکس رای تو بر چرخ چارمین

(دیوان کمال الدّین اصفهانی (Or. 473, f. 167b)؛ رك نیز به المعجم لشمس قیس ص ۴۲۹ ح ۱،

حَشاشه (۱، ۲۸۹) و حُشاش بالضّم بقیّة الرّوح فی المریض و الجریح. رَمَقٌ من حیاة النّفس و منه «انثانت البقرة من جازرها بحشاشة نفسها» (اقرب الموارد)، زیدَ: «و نجا ملك الکُرج بحشاشة نفسه و رضی من الغنیمة بالایاب» (f. 91a)،

حشر (۱۸۰، ۱۶ : ۲۵۸، ۱۵ : ۲۶۴، ۸ : ۲۶۷، ۱۱ و غیر آن): «یعنی لشکر غیر منظّم یا لشکری که از ولایتها فقط در حال جنگ جمع کنند» (مقدّمهٔ میرزا محمّد قزوینی بر جلد دوّم از تاریخ جهانگشای ص یآ)،

خانیها (۶۰، ۲۲)، خانی بر وزن فانی حوض و چشمهٔ آب است (برهان)،

خایه در مشت شکستن (۴۲۱، ۲۲)، یعنی مغلوب شدن برسوائی و ذلّت (= to be humiliated)، از فرهنگها فوت شده است،

خروس، شب بخروس گذاشتن (۲۶۴، ۱۱) یعنی مال و اسباب‌را بحال خود گذاشتن و فرار کردن، از فرهنگها فوت شده،

—— ، خروس خوان (۲۷۷، ۵ : ۲۹۸، ۲)، بقرینهٔ سیاق عبارت

جبرئیل (۲۴، ۱۲) = جبرئیل،

جرکه (۱۱، ۱۲) = جرّ،

جنجون (۲۵، ۱۹)، «بطور اسم جنس بمعنی مطلق رود خانهٔ بزرگ» رك برای شواهد دیگر به مقدمهٔ مفصّل محمّد قزوینی بر جلد دوّم از تاریخ جهانگشای ص ی،

چاشت، پس از آنك او شام خوردی برو چاشت خورد (۲۵۴، ۲۲)، یعنی پیش از آنك او فرصت ردن یابد اورا برد تا پیش از آنك او مکر خودرا اندیشد این مکر خودرا بعمل آورد،

«پیش از آنك اهل بغداد شام خوردند وزبیررا چاشتی نداده‌اند» (تاریخ جهانگشای ج ۲ ص ۴۲ و جزء ذکر سلاطین خوارزمشاه)،

چرب دستی (۴۲۵، ۲) - چابك دستی و هنرمندی، رك به مرزبان نامه (۱۴، ۷ ۱۰، ۴۱ ۱، ۵۶)، تاریخ بیهقی (۴۲۹، ۸)،

چرند (۴۱۶، ۱) از چرمیدن بمعنی غالب شدن (برهان)،

چرخشت (۴۲۵، ۱۵) و نیز چرخُشت (با سین مهمله) بمعنی چرخی و حوضی است که انگور در آن ریزند و غالباً با شیرهٔ آن بر آمیزند (برهان)، رك به دیوان موجیری (۵۵، ۳ ۱۵۵، ۱ ۱۶۵، ۴ ۱۶۹، ۴ ۱۸۶، ۱۶)،

چشم رخم (۲۷، ۹) بمعنی زیان اندك و بصری - طرفة العین، «هرکه نخواهد چشم حوادث او حرام کردهٔ خدای است چشم رخم هرگز در جملهٔ عمر بدو راه نیابد (تذکرة الاولیاء ج ۱ ص ۲۶۲)، «کس بود که در سه روز مکّه رود و باز آید . . و کس بود که در شی و کس بود که در چشم رخمی» (ایضاً ج ۲ ص ۲۲۲)،

چراره (۱۶۱، ۱)، چراره کردن، چراره در اصل لغت بمعنی گرد و

پِنگان (۳۰۲، ۱۲، ۱۴ : ۳۲۴، ۱۲) بمعنی کاسه و پیاله عموماً و طاس مس ته سوراخ کرده باشد خصوصاً که آنرا در میان آب ایستاده گذارند و ساعات شبانروزیرا معلوم کنند و معرّب آن «فنجان» است (برهان)،

پی آورد (۳۹۴، ۱۲)، به پی آوردِ او یعنی دنبال او و در عقبِ او و از پس او،

پیخته (۳۶۷، ۱۵) = پیچیده، از پیختن = پیچیدن (برهان)،

تنگا تنگِ کسی رسیدن (۳۲۴، ۱۷) یعنی سخت نزدیك رسیدن در تعاقب کسی،

تنگ بار (۳۷۷، ۲۰) شخصی‌را گویند که مردم نزد او بدشواری بار یابند (برهان)، (= inaccessible)،

تنگ رسیدن (۹۱، ۵ : ۳۹۹، ۷) = نزدیك رسیدن:

رسیدم من فراز کاروان تنگ * چو کشتی کو رسد نزدیك ساحل

(دیوان منوچهری ص ۷۵)، رك نیز به تأریخ بیهقی (۱۲۰، ۱۶ : ۵۲۹، ۹)،

توزِ کمان (۳۴۹، ۴)، توز و توژ (با زاء فارسی) پوست درختی که بر زین اسب و کمان و امثال آن پوشند (برهان)، (= birch-bark ?)، و آن پوستی است که در زمان قدیم آنرا بجای کاغذ بکار می بردند و مکتوبات بر وی می نوشتند، قال البیرونی وُجِد فی زماننا بِجَیٍّ مدینة اصفهان من التّلال ٱلّتی ٱنْشَقّتْ عن بیوت مملوءةٍ اَعْدالاً کثیرة من لِحَاء الشجرة التی یُلْبس بها ٱلقِسِیُّ و ٱلتِّرَسَةُ و نسمّی ٱلتُّوز مکتوبةً بکتابة لم یُدْرَ ما هی و ما فیها (الآثار الباقیه ص ۳۴)،

پیراهنم از خون و آب دیده * چون تُوز کمانست و من کمانم

(المعجم لشمس قیس ص ۳۲۱)،

جان، بجانی جان بجستند (۳۶۴، ۷) یعنی بدقّت و دشواری جان خودرا بسلامت بُردند،

پُر دل (۱۶۶، ۱۵) = دلیر و جوانمرد و سخی (فرهنگ فولرس)،

ای خداوندی کاندر کوِ انصاف و مصاف
از تو عدل عُمَر و پُر دلیٔ حیدر خاست
(لباب الالباب ج ۲ ص ۲۷۶)،

پُرسش خواستن (۴۸۸، ۵ ۴۸۹، ۱۲)، بعربی = السّلامُ علیه (greetings to him!)

پُرسش رسانیدن (۴۸۹، ۲) یعنی سلام و پیغام رسانیدن و نحو آن،

پُرسیدن (۴۸۵، ۵). «امیر المؤمنین می پُرسد» یعنی سلام از تو می فرستد و احوال تو می پُرسد،

پرگنه (۲۷۴، ۲) = پراگنده،

پَرّن (۲۱۰، ۲۲) بر وزن چین پروین را گویند و بعربی ثُریّا است (برهان)، رک به دیوان منوچهری (۹، ۴ ۹۲، ۴ ۲۱۴، ۹)، لباب الالباب ج ۲ (۴۴، ۲)،

پروردن (۲۵۹، ۱۲)، با کسی پروردن یعنی قرار دادن و موافقت کردن و ساختن و راست کردن (to conspire –)، این معنی از فرهنگها فوت شده است،

پُرّور (۲۰۲، ۱) یعنی فراوان و سخاف جامه که بعربی عَطَف خوانند (برهان)، (lace, fringe –)،

پُشت پای زدن (۲۲۲، ۱۱ ۲۵۰، ۱۷) یعنی رد کردن اشیا و اسباب دُنیا و اعراض کردن (مصطلحات بهار عجم)، (to spurn, reject – with disdain) «اسباب اقامت‌را پشت پای زدم» (مقامات حمیدی ۱۰۸)، «سر آخرت‌را رای زده و دُنیا را پشت پای زده» (ایضاً ۲۵۶)، رک بر سه المعجم لشمس قیس (۱۰۰، ۱۵)، نامهٔ جهانگیری ج ۲ (۱۱۹، ۱)،

بنشناس (۹۲، ۵) = ناشناخته (incognito)، جت در همین مقام «بناشناس» دارد و ع: «در لباس مختفی»، از فرهنگها فوت شده است،

بنوا شدن (۴، ۱۶ : ۳۱۹، ۲۲ : ۴۲۷، ۱۵) = میسّر گشتن و حاصل آمدن و ساخته شدن، برای شواهد دیگر رك به تأریخ بیهقی (۳۵، ۱۶ : ۴۱، ۷)، دیوان منوچهری (۱۱۱، ۲۲)، المعجم لشمس قیس (۳۸۲، ۹)،

بیران (۲۴، ۲) = ویران و خراب، این کلمه در تفسیر قرآن (نسخهٔ کمبریج) بسیار مکرّر است: «لَوْ کان فیهما آلهة إلاّ الله لفسدتا اگر بودی در آسمان و زمین بتانی که سزاوار پرستش بودندی جز خدای تعالی بیران شدی آسمان و زمین»، «یاجوج و ماجوج بیرون آیند ... و فساد بسیار کنند و بیران کنند همه جهانرا» (f. 39r) «لهُدِّمَتْ صَوَامِعُ هر آینه که بیران کرده شدی صومعهای پارسان ترسان» (f. 47r) و غیرها من المواضع،

پاداشت (۱۸۱، ۱۵) = پاداش،

پاذیز (۲۴۵، ۴ : ۲۴۲، ۲) = پاییز یعنی فصل خزان، مثالی دیگر در تبدیل ذال معجمه بیاء مثنّاة کلمهٔ آذین (= آبین) است،

پا رنج (۳۶۸، ۱۴) بر وزن آرنج زری که بشعرا و مطربان و امثال ایشان دهند تا در جشن و میزبانی حاضر شوند، رك بفرهنگ انجمن آرا که همین شعررا برای استشهاد آورده است،

پا مُزد (۳۲، ۸) = پای مُزد، بعربی = حقّ السعی، رك به تذکرة الاولیاء ج ۱ (۴۹، ۲۱ : ۵۰، ۴)،

پای کوبان (۲۱۴، ۵) = رقص کُنان، پای کوفتن کنایه از رقص کردن است (برهان)،

پچیذ (۲۸۷، ۲۰) = پیچید، پچیدن لغتی است در پیچیدن (قاموس جانسن)،

بر رسیدن (۲۱۷، ۹ : ۲۱۸، ۴) = پُرسیدن و سؤال کردن (برهان)، معلوم کردن (to inquire)، «از صورت حال بر می رسید و از اقامت و ارتحال می پرسید» (مقامات حمیدی f. 103b)، «حکایات آن شهر بزرگوار شنیده بودم و از اندك و بسیار بر رسیده» (ایضاً f. 107b) رك نیز به مرزبان‌نامه (۱۹۸، ۱۲)

بر روند (۴۴۴، ۲۰)، بر رفتن یعنی پیش رفتن و پیشی گرفتن (فرهنگ آنندراج فقط و از سایر فرهنگها فوت شده است)، «آب ایشان مد کند و چنان شود که پندارند بازگشته است و به بالای بر می رود» (سفرنامهٔ ناصر خسرو ص ۸۸)،

بر زدن (۴۴۰، ۴، ۵، ۷، ۱۴) = بر هدف زدن،

بَرَسیدن بمعنی تمام شدن، رك به رسیدن،

برید (۴۴۴، ۸) = باربد (از باربدن)،

بَزَد (۴۴۴، ۱۲) از مصدر بزیدن (= وزیدن):

این بس نباشدت که چو باد صبا بَزَد
از بوی مشك زلفش تو روح پروری

(لباب الالباب ج ۱ ص ۲۸۴)، تبدیل واو بباء موحّده در فارسی خیلی متداول است مثلاً برزیدن = ورزیدن، نبشتن = نوشتن، بیران = ویران و غیر آن،

بَسَد آمدن (۸۹، ۱۹، ۲۰) = کافی شدن (to be sufficient)،

بن دندان، از بُن سی و دو دندان (۲۱۵، ۱۹) = از تهِ دل (فرهنگ نولرس)،

خورشید زد علامت دولت بسام تو
تا گشت دولت از بُن دندان غلام تو

(دیوان منوچهری ص ۱۹۲)،

حاجب و نحو آن، بك در ترکی بمعنی خداوند و صاحب است مثل دادبك (= امیرِ داد و خداوندِ داد)،

بارگین (۲۸۱، ۹) و پارگین بر وزن آستین گوی‌را گویند که آبهای کثیف و چرکین همچو زیراب حمّام و مطبخ و امثال آن بدانجا رود (برهان)، رك به مرزبان‌نامه (۱۶۲، ۲)، دیوان منوچهری (۹۷، ۱۷)، اسرار التّوحید (۱۴۲، ۷)،

باز آن (۴۰۶، ۵) یعنی «با آن» مثل بازین (= باز این = با این)،

باز آنك (۵۰، ۲) یعنی «با آنکه» و «باوجود آنکه» و بعربی «مَعَ أنَّ»، «و إنّکم اذًا لَمِنَ المقرّبین و شما باشید هیذون از نزدیك کردگان بمن آی کی شمارا باز آنك (= مَعَ أنَّ) شمارا بَخْشَم باشید از خاصگان من» (تفسیر قرآن نسخهٔ کمبریج Mm. 4.15, f. 88b)، برای شواهد دیگر رك به تأریخ جهانگشای ج ۱ (۲۲، ۱۶ : ۱۱۸، ۱۸ : ۱۴۹، ۴)، ج ۲ (۹، ۱۰ : ۵۲، ۱۱ : ۸۰، ۸ : ۸۴، ۳ : ۱۰۰، ۱)،

باز خوردند (۲۷۸، ۱۲)، بکسی باز خوردن یعنی دوچار شدن و پیوستن (مصطلحات بهار عجم)، در عربی = تَلاقَوْا،

بازین (۷۶، ۶) = «باز این» = با این، مثل «باز آن» و «باز آنك»، و «بازین همه» = با این همه یعنی با وجود این همه، رك به تأریخ جهانگشای ج ۱ (۹۱، ۱۴)، ج ۲ (۱۴۰، ۷ : ۱۶۹، ۶)،

با نام (۲۹۰، ۶) بمعنی معروف و مشهور و لایقِ تحسین، در تأریخ بیهقی بسیار مکرّر است طبع کلکتّه (۴، ۲ : ۷، ۱۲ : ۱۸، ۱۵ : ۲۷، ۱۵ و غیر آن)،

بُخاری (۱۶۴، ۱۴)، ظاهرًا جامهٔ بوده است که از کرباس در بُخارا می بافتند، رك به زندنیجی،

بُرْد (۹۶، ۱۱ : ۲۹۷، ۲) بمعنی قوّتِ تحمّل و برداشت و محنت، از فرهنگها فوت شده است،

برای شواهد دیگر رکَ به مرزبان‌نامه (۱۴، ۵ ۵۸، ۹ ۱۶۲، ۷ ۱۷۹، ۲۱ ۲۲۴، ۲ ۲۲۶، ۱)،

اُلاق (۲۸۳، ۱۴) = اُلاغ بمعنی قاصد و ییك (قاموس ناوه دوکورتی در کلمهٔ «اولاغ»)،

اُلُغ بارنك (۲۹۰، ۱) بمعنی حاجب کبیر، و این لغتی است از القاب امرا و حجّاب، اُلُغ در تُرکی بمعنی کبیر و بزرگ (قاموس پاوه دوکورتی در «اولوغ») و بارنك بمعنی امیر بار و حاجب مثل دادك بمعنی امیر داد (minister of justice)

انجر (۲۱۴، ۱) بمعنی اِلْست (anus)،

انداخته (۲۲۴، ۲) بمعنی زار نهای، «انداختهٔ او درنده گردد» (مرزبان نامه ص ۲۵۵)، این کلمه ظاهراً از فرهنگها فوت شده است،

اندیشه بسر شدن (۲۷۷، ۱۶) بمعنی کار بر آمدن و مقصود حاصل شدن و فرصت بدست افتادن (to get an opportunity)،

اومند (۲۱۵، ۲، ۱۶ ۲۱۴، ۱۰ ۲۱۹، ۷ ۲۴۳، ۱۱) = امند، رکَ به مرزبان‌نامه (۲۷، ۱ ۱۱۴، ۸ ۱۱۵، ۱۰ ۱۲۲، ۱۴ ۱۲۸، ۲)،

انه (۲۲۶، ۱) بمعنی هرزه و باوه و بیهوده و اِنمَه بمعنی ابلهی و هیچی (فرهنگ ولرس)،

باذند آمدن (۱۵۴، ۶ ۴۰۲، ۱۲) بمعنی بدند آمدن و ظاهر شدن، برای شواهد دیگر رکَ به مذکره الاولیاء طبع نیکلسون ج ۲ (۱۶۸، ۱۲ ۲۲۹، ۱۴)، سیرنامهٔ ناصر خسرو طبع شعر (۸۱، ۱۴)، مرزبان‌نامه (۲۰۳، ۲ ۱۰۱۹، ۱۳ ۴۱، ۲ ۱۰۵۴، ۱۳ ۱۰۷۹، ۱ ۱۲۵، ۲۲ ۲۱۸، ۱۳ ۲۶۸، ۱۲)، مجمع التواریخ طبع کارمر (ص ۲۲۸)،

بارنك و بارکی (۲۶۵، ۱۱، ۳ ۲۶۷، ۳)، بارنك بمعنی امیر بار و

آغالیدن (۴۳۳، ٤ : ٤۳٤، ۷)، بمعنی تُند و تیز گردانیدن [= to incite] (برهان)،

اَرْتَنگ (۳۰۷، ۲۱ : ۳۰۸، ۷)، بمعنی نگارخانهٔ مانی نقّاش باشد، این کلمه در بیشتر کتب «ارتنگ» (با تاء مثنّاة) یا «ارژنگ» (با زای فارسی) است امّا در نسخ قدیم فارسی مثل کتاب حاضر «ارثنگ» (با ثاء مثلّثه) یافت می شود، شاهد دیگر:

«.... از روی عروسان آراسته‌تر و از زلف شاهدان پیراسته‌تر چون درج ارثنگ (کذا با ثاء مثلّثه) مزیّن بهزار رنگ» (مقامات حمیدی نسخهٔ بسیار قدیمی Add. 7620, ff. 31^{b}-32^{a})،

اُفتیذ (۱٤۸، ۹) بمعنی اُفتاد از اُفتیدن بمعنی اُفتادن و همچنین «نهید» بمعنی نهاد (از مصدر نهادن) در همین کتاب مستعمل شده است،

اَقْچَه (۳۰۰، ٦) یا اخچه بمعنی سکّهٔ زر و مهر درم از زر و نقره و نیز مطلق بمعنی زر و طلا و نقره (فرهنگ فولرس)،

اکه (۷۹، ۸) در تُرکی بمعنی دایه، درین کلمه حرفِ ثانی نیافِ ترکی است بدون شك، و در لُغات پاوه دو کورْتی این کلمه‌را بشکلی دیگر یعنی «اناکه» و «اناکا» نوشته است، رِكَ نیز به ترجمهٔ اکبر نامهٔ ابو الفضل از مستر بِیْوِرِجْ (H. Beveridge) طبع کلکتّه ص ۱۳٤،

اِلّا بمعنی بجز و بدون (without, except, nothing but)، «و اِلّا بمدد لعاب حقیقی نبوی چنین مسئلها نتوان گشاد» (۱٦، ۱۲)، «و اِلّا از تصنیف کتب ... این ذکر پایدار نماند» (٦۰، ۷)، «دینی که در وی چنین انصاف باشد اِلّا حق نبود» (۸۱، ۲)، «و اِلّا بسر مجد الملك راضی نمی شدند» (۱٤٥، ۱۲)، «اِلّا بمدد شفقت چون تو فرزندی زایل نشود» (۳٥۷، ۱٦)، «و چند گونه ها بود که اِلّا پیوسته ننویسند» (٤٤٤، ۱۹)،

فرهنگ کلمات و مصطلحات نادره

که درین کتاب مستعمل شده است،

ما بین قوسین ( ) شمارهٔ صفحه و سطر است،

آناش (۸، ۱۹ : ۳۵۸، ۷ : ۲۷۹، ۱۷)، در ترکی چغتائی بمعنی همام است (قاموس پاوه دو کوزنی)، و در ترکی عثمانی «آدداش» میگویند، آد بمعنی نام و داش یا ناش کلمهٔ مشارکت مثل خواهرناش و خیلناش وغیر آن،

آذس بستن (۱۱۱، ۱۶ : ۲۷۰، ۸ : ۲۹۳، ۱۱)، یعنی آبین بستن، تبدیل ذال معجمه بباء مشاة تحتیه در فارسی متداول است، مثال دیگر پاذیز و پاییز است بمعنی فصل خزان،

برای شواهد دیگر این کلمه رك به مرزبان نامهٔ وراوینی طبع اوقاف گب (۲۱۵، ۱۹)، تاریخ جهانگشای جوینی ج ۱ (۲۵، ۲ : ۱۴۶، ۱۲ : ۱۴۹، ۱ . ۱۶۱، ۱۹ . ۱۹۷، ۱۸)، تاریخ بیهقی طبع کلکته (۲۵۷، ۶ . ۸۶۷، ۱)،

آستین پوش (۲۲، ۴)، آستین پوشیدن گویا کنایه از خضوع و احترام و تحبیل است چه اکنون نیز در ایران برای خضوع در مجلس بزرگان و آکابر حتماً باید آستین عبای خودرا بپوشید (میرزا محمد قزوینی)،

آماجی (۹۸، ۴ : ۱۱۷، ۴)، رك نص ۹۸ ج ۲، این کلمه بسیار مستعمل است در تاریخ بیهقی (ص ۵۸۴، ۶۲۴، ۶۲۵ . ۱۲۴۲ و غیر آن)،

ص ٤١٨ س ٤، قدورى، يعنى مختصر القدورى فى فروع الحنفيّة للإمام ابى الحسين احمد بن محمّد القدورى البغدادى الحنفى المتوفّى سنة ٤٢٨ و مولده فى سنة ٣٦٢، شروح مختصر القدورى كثيرة منها شرحه لاحمد بن محمّد الاقطع المتوفّى سنة ٤٧٤ و شرحه لعبد الرّبّ بن منصور الغزنوى المتوفّى سنة ٥٠٠ وغيرهما، (حاجى خليفه ج ٥ ص ٤٥١–٤٥٩)،

— س ٤، موجز فرغانى، يعنى الموجز فى الفروع لحبيب بن عمر الفرغانى الحنفى المتوفّى سنة (؟) (حاجى خليفه ج ٦ ص ٣٥٠)،

و لام اعمال و عادل افعال خود شده‌اند، (میرزا محمّد قزوینی)،
ص ۲۹۷ س ۲۱، پسرش ناسی در نمرسد، گویا مقصودش اینست که پسرش اسندر فقیر شده است که حتّی یك اسب هم ندارد،

ص ۴۱۸ س ۲، شرح جامع الکبیر و جامع الصّغیر، الجامع الکبیر فی الفروع کتابی است مشهور از امام ابو عبد الله محمّد بن الحسن الشّیبانی الحنفی المتوفّی سنة ۱۸۷ و شرح آن کتاب بسیار کس از ائمّهٔ کبار تألیف نموده است قبل از زمان مصنّف و بعد از زمان وی (رك به حاجی خلیفه طبع فلوگل آلمانی ج ۲ ص ۵۶۴-۵۶۹) و معلوم نتوان کردن کدام یك شرح امجا مقصود است، و الجامع الصغیر فی الفروع ایضاً للإمام الشّیبانی الحنفی و شرحهای آن نیز بسیار است (رك به حاجی خلیفه ج ۲ ص ۵۵۲-۵۵۸)،

— س ۴، شرح طحاوی، یعنی شرح کتاب مختصر الطحاوی فی فروع الحنفیّة للإمام ابی جعفر احمد بن محمّد الطحاوی الحنفی المتوفّی سنة ۳۲۱ و مولده فی سنة ۲۲۹ او ۲۳۹ بطحا من بلاد مصر، و شروح مختصر الطحاوی کثیرة (حاجی‌خلیفه ج ۵ ص ۴۴۴-۴۴۶)،

— س ۴، مختصر کرخی، ای المختصر فی فروع الحنفیّة [او المختصر فی الفقه] للإمام عبد الله بن الحسن الکرخی (رك ص ۴۱۷ ح ۱ در سابق)، و شرحه الإمام ابو الحسین احمد بن محمّد القدوری المتوفّی سنة ۴۲۸ و الإمام ابو الفضل الکرمانی المتوفّی سنة ۵۴۲ (حاجی خلیفه ج ۵ ص ۴۵۹)،

— س ۴، مسعودی، یعنی مسعودی فی فروع الحنفیّة و هو مختصر لقاضی ابی محمّد عبد الله بن الحسن الناصحی المتوفّی سنة ۴۴۷ الّذه لسلطان مسعود اکبر اولاد السلطان محمّد [محمود-ظ] الغزنوی و جلس علی سریر سلطنته بعده . (حاجی خلیفه ج ۵ ص ۵۲۸-۵۲۹).

و گویا اصل آن «بجهار زنی» بوده است چه واضح است که برای حملهٔ برّی نشستن بجهاریدم هیچ معنی ندارد چه خواریزم بخا و برّی کجا مسافت بسیار بعیدی است بین آن دو در صورتیکه مازندران و خاور هر دو نزدیك برّی هستند مازندران شمو سه منزل و خاور یك منزلی، و آنگهی خوارزمیان چنانچه بجهاریدم نشستند می بایست این از قبیل تحصیل حاصل است خوارزمیان لابد در خواریزم بوده‌اند.

ص ۲۷۲ س ۱۳، کجکه، صحت نکجه است یعنی کجوی (یك شاب الالبان عوفی ج ۲ ص ۲۹۶ س ۱۱۶ و آنرا «کجکی» هم نوشته‌اند رك کتاب المعجم فی معاییر اشعار العجم ص ۲۵۹ «همچنانك قوامی کجکی گفته است ...»

ص ۲۸۱ س ۱۹، می خواست، یعنی می خواست و استعمال «می» بجای «می» در شعر و نثر متقدمین بسیار است. «یك هفته دار فلان لطفه کشیش را می کند! می کند!» (تاریخ جهانگشای جوینی ج ۲ ص ۱۶۱) میرزا محمد قزوینی.

ص ۲۹۵ س ۱۵-۱۸، مقصود مصنف ازین عبارت پیچیدهٔ قدری مشکل است امّا بطور احتمال گویا مقصودش اینست که اندك اندك در خطهٔ خطا و ظلم اینقدر نهاد ولی حالا روی تدبیر در آینهٔ تفکر می بیند یعنی اکنون می بیند که خبط کرده بوده است که خطبان نمام و غمّاز و ساعی‌را (از قبیل قاضی زنجان) شنیده است و بارشاد ایشان اموال و املاك مردم‌را غصب کرده بود ولی اینقدر منحصر بفرد نیست در اینکه در فریب خطبان نمام و غمّاز شده است بلکه چه بسیار عاقلتر ازو که در چوال افتعال غمّاز و نمام شده‌اند (یعنی فریب خطبان ایشان‌را خورده‌اند و حرف ایشان‌را باور کرده‌اند) و و چاپلوسی ایشان مغرور شده‌اند تا لاجرم پس ملتفت شدن بخطا و خبط خود پشیمان گشته

افروده و در میان سال سه اربع و ستّین حواجه فخر الدّین کاسی بحوار رحمت شد،

ص ۷ ۴ س ۲۲–ص ۸ ۴ س ۱۴، معلوم نشد درس اسان اساره بکدام مصاف است،

ص ۸ ۴ س ۱۷، درس بت مراد از محمود اوّلْ اسایح محمود پسر اینانك بهلوان است که در کتب تواریخ اورا بنام قلج اسایح یاد کرده شده است و «اسایح محمود» فقط در رقّ یافت می شود،

— س ۲۴، چار تار یعنی (۱) اینانك الذکر و (۲) اینانك بهلوان و (۳) اسایح محمود (قلج اسایح) پسر بهلوان و (۴) ابوبکر پسر بهلوان،

ص ۴۴۹ س ۱۴، جمال الدّین جحدی، هو جمال الدّین بن صدر الدّین عبد اللّطیف الجحدی از خانوادهٔ جحدیان که در اصبهان رؤساء شافعیّه بودند، رك برای ترجمه و اشعار وی به لباب الالباب عوفی ج ۱ ص ۲۶۶–۲۶۸،

ص ۲۶۶ س ۶، حوارزمشاه برّی آمده بود، این ابتدای ذکرِ حوارزمشاه جلی فخائی است و احتمال دارد چیزی اینجا سقط شده باشد، بد نخانه در رسالهٔ حوینی اینجا یك ورق ساقط شده است و نمیدانم داستان آنجا چگونه بوده است؟

ص ۲۶۷ س ۱۴، یك بعد دو دو سنگه برهم بنجه، بنجه اینجا بمعنی پنجدن است ظاهرًا (رك برهنگ قولرس)، معنی این عبارت‌را مِنْ کلّ الوجوه نفهمیدم و لابد مقصودش این است که پانصد سنگهٔ زر بوده است که هر یك هزار دینار زر وزن داشته است و از آن سایك دو دورا تا هم پنجه بخزانه فرستاد، و الله اعلم،

ص ۲۷۰ س ۴، جمعی حوارزمیان بحوارزم و ماوراءالنّهر نشسته ساخته بودند، رسالهٔ حوینی بجای حوارزمیان «عراقیان» دارد، آقا میرزا محمّد قزوینی ملاحظه فرموده‌اند که «بحوارزم» در متن تصحیف است

بوده است، ولادت او در سنهٔ ٤٢٢ و وفات در سنهٔ ٥٢٥ واقع شد (آ١١)، و الله اعلم،

ص ١٨٧ س ٦–١٢، این ابیات بند اخیر است از ترکیب بند جمال الدّین عبد الرزّاق اصفهانی در مدح سلطان ارسلان یا طغرل بن ارسلان، اوّلش اینست:

یا رب این خوش نفس باد صباست * یا نسیمی ز دم مشك خطاست

جمله هفت بند دارد (دیوان جمال الدّین Or. 2880, ff. 303^b–305^a)، مصنّف صدر شعر اخیررا تغییر کرده‌است و در دیوان اینطور است:

روز نَوروز و سر سال عجم، بجای «فتح انطالیه با ملك عجم»،

ص ١٩٩، بیشتر اشعار این قصیده بظهیر الدّین محمّد بن علی السّمرقندی الکاتب مؤلّف کتاب سندبادنامه منسوب کرده شده است در لباب الالباب عوفی (ج ١ ص ٩٢) و تذکرهٔ هفت اقلیم (Add. 16,734; f. 559^b)،

ص ٢٣٥ س ١٢، برجین و فرّحین، احتمال قوی میرود که برجین و فرّحین (و نیز فرّزین که درین کتاب دو سه مرتبه مذکور شده است) نام یك جای است و آن قلعهٔ بوده است بدر کَرَج، و اگرچه درین کتاب سه مرتبه نام فرّحین با حاء حطّی نوشته شده است امّا قریب بیقین است که صواب فرّجین است با جیم و فرّحین (با حاء حطّی) سهو نسّاخ است، و برجین و فرّزین گویا شکلهاء دیگر است از همین نام،

ص ٢٤٥ س ١٤، بو البرکات طبیب، هو اوحد الزّمان ابو البرکات هبة الله بن علی بن ملکا البلدی الطّبیب، رك بترجمهٔ حال وی به عیون الانباء فی طبقات الاطبّاء لابن ابی اصیبعة (ج ١ ص ٢٧٨–٢٨٠) و نیز تأریخ الحکماء لابن القفطی طبع لیپزگ (ص ٢٤٣–٢٤٦)،

ص ٢٩٧ س ١٥، امّا بر عقب در گذشت، بعد ازین رسالهٔ جوینی

رواست چنانکه موجهری دامغانی در یکی از قصاید خود (دیوان طبع کارمرسکی ص ۲۰۴) هرادرا با کوپاه و سپاه و شاهنشاه قافیه بسته است، و برای شکل «هرا» رکَ بکتاب اسرار التوحید فی مقامات الشیخ ابی سعید طبع ژوکوفسکی ص ۱۴۱ س ۲،

ص ۱۸۱ س ۱۰، محمّد آکّاف، آ و سمعانی (کتاب الانساب) هر دو بجای محمّد نام اورا عبد الرّحمٰن بن عبد الصّمد نوشته‌اند، قال السمعانی هو ابو القسم عبد الرّحمٰن بن عبد الصّمد الآکّاف من اهل نیسابور کان اماماً زاهداً ورعاً من صغره الی حین وفاته لم تعرف له هفوة و زلّة ... توفّی فی وقعة الغزّ بعد ان قبض علیه بمدینة نیسابور فی شوّال سنة ۵۴۹، احتمال دارد که ار سهو نسّاخ نام او یا نام محمّد یحیی (در سطر دیگر) مخلوط شده است،

— س ۱۱، محمّد یحیی، هو محمّد بن یحیی ابی منصور العلّامة ابو سعد النیسابوری الشّافعی محیی الدّین ملقب العراقی برع فی الفقه و صنّف فی المذهب و الخلاف و انتهت الیه رئاسة الفقهاء بنیسابور و صنّف المحیط فی شرح الوسیط و الانتصاف فی مسائل الخلاف قتله الغزّ فی شهر رمضان سنة ۵۴۸ لمّا دخلوا نیسابور .... حضر بعض فضلاء عصره درسه و سمع فوائده فانشد

رفات الدّین و الاسلام یحیی ۰ لمحیی الدّین مولانا ابن یحیی
کان الله ربّ العرش یلقی ۰ علیه حین یلقی الدّرس وحیا

و کان الغزّ فی وقعتهم مع السّلطان سنجر قد احدقوا بمحیی الدّین و دسّوا فی فیه التّراب الی ان مات فرثاه جماعة ... (الوافی بالوفیات لصلاح الصّفدی Or 5320, ff. 119b–120a)،

ص ۱۸۵ س ۱۶، امام شمسائی، بتحقیق معلوم نشد کیست امّا احتمال ضعیف میرود که شاید مقصود هبة الله بن محمّد بن عبد الواحد بن الحصین الشّمسائی الکاتب باشد که راوی مسند احمد بن حنبل

کدورته مُثْنٍ علی معالیه بلسان الانصاف غیر طاعن فیه بسنان الانتصاف لمّا انشدنی فی دار الکتب بالرّی سنة ٤٤٣ ...

قال الصّغدی حسّول بالحاء المهمله و السّین المهمله و بعد الواو لام علی وزن فرّوج، قال و سمع ابو العلاء من الصّاحب بن عبّاد و من احمد بن فارس صاحب المجمل فی اللغة و توفّی سنة خمسین و اربع ماية،

ص ١٥٨ س ١٢–١٥، این دو بیت از ترکیب بند جمال الدّین عبد الرزّاق اصفهانی است مشتمل بر ٧٢ بیت، اوّلش اینست:

بازم ز دور چرخ جگر خون همی شود ٭ کارم ز روزگار دگرگون همی شود

دیوان جمال الدّین (Or. 2880, ff. 209a–211a)،

ص ١٦٧ س ١١، یغان بك الکاشغری، ترجمهٔ حال وی در تذکرهٔ هفت اقلیم (نسخهٔ برتش میوزیم Add. 16,734; f. 617b) موجود است و آنجا نام وی بجای یغان بك «تغاربك» نوشته است و گویا همین درست است،

ص ١٧١ س ٦، وفانِش (کذا فی الاصل یعنی بکسر تاء مثنّاة)، در کلام فصیح ماقبل ضمیر «ش» مکسور بوده‌است و از نظایر آن قطعه‌ایست در یك نسخهٔ بسیار قدیمی از مقامات حمیدی که در برتش میوزیم محفوظ است و در آن قطعه شش مرتبه ماقبل ضمیر «ش» مکسور نوشته شده است و ما آنرا بحرکاتِ نسخهٔ اصلی بعینه اینجا می نویسیم، قطعه:

خوشتر از جنّت آمْت اَطْرَافِشْ ٭ بَرتَر از اَخْتَرست ارکَانِشْ
حَاسِد نَوبَهَار رَوْضَانِشْ ٭ رَشْك جَنّاتِ عَدن بسْتَانِشْ
نُوشها داده مِهْر و نَاهیذِش ٭ سجْدَها کرده ماه و کیوَانِشْ

(مقامات حمیدی Add. 7620, f. 110a)

ص ١٧٦ س ٦، هراه (کذا فی الاصل یعنی با هاء مختفی در آخر)، یکی از اشکال اسم شهر هرات است مثل هری و هرا و آن درست و

وی نوده‌اند و اورا دشنام ار عبارت ایشان اسحا نقل کرده آید

(۱) ار تتمّة الیتیمة للثّعالبی

هو الاستاد ابو العلاء محمّد بن علی بن الحسن[۱] صبیّ الحصریّ، اصله من همدان و منشأه الرّی و ابوه ابو القاسم من یضرب به المثل فی الکتابة و البلاغة ..... و ابو العلاء الیوم من افراد الدّهر فی النّظم و النّثر و طالما تقلّد دیوان الرّسائل و تصرّف فی الاعمال الجلائل و حین طلعت الرّایة المحمودیّة بالرّی أُجِلَّ و بُجِّلَ و شُرِّف و صُرِّف و أُنهِض فی صحبها الی الحضرة بعثة .... و لمّا الفت الدّولة المسعودیّة شعاع سعادتها علی مقرّ الملک و مرکز العزّ رشد فی اکرام ابی العلاء و الانعام علیه و اوجب الرّأی ان یردّ الی الرّی علی دیوان الرّسائل بها فخلع علیه و سرّح احسن سراح و لقیته بنیسابور فاقتبست من نوره و اغترفت من بحره و هو الآن بالرّی فی احلّ حال و انعم بال .. [۲]

(۲) ار دمیة القصر للباخرزی

الوزیر الصبیّ ابو العلاء محمّد بن علی بن حسّول من عالیة الکتّاب و الدّاخلین علی انواع الفضل من کلّ باب . . لقیته بالرّی فی داره بدرب رامهران ... و انشدنه قصیدتی

یا حادی العیس رفقًا بالقواریر * و رِفقُ فلس نعار وقعة العیر

الخ، فاعجب بها و تعجّب منها و قال لو لا وهن رکبتی لرقصت علی نسمه هذا کلام کلّه طرب و لیس لداء الرکبتین طبب .... و ممّا دار بینی و بینه انّه کان انشأ رسالة فی تفضیل الحرّ علی البرد فاقتضته برسالة علی الضدّ فقال لی ما یفضّل البرد الّا باردٌ قلت و لا السّحنة الّا سحیق عین فنی کالمهوت ملحمًا بالسکوت و انا لائمه علی حشونته و وارده علی

(۱) کذا فی الاصل ولی گویا سهو است و باید حسّول باشد (۲) این عبارت را آقا میرزا محمّد مروی بکمال افضال و مرحمت از نسخهٔ پاریس برای من استنساخ فرموده‌اند

باغی نهاده همبر او با چهار بخش
پر نقش و پر نگار چو ارتنگ مانوی
استاد این سرای بآیین بود بود (کذا)

آری رئیس سیّد بو سهل حمدوی

(دیوان فرّخی طبع طهران ۱۳۰۱ ص ۱۷۳–۱۷۴)

چون ثعالبی و فرّخی هر دو معاصر بو سهل بوده اند هیچ شکّی باقی نماند که صواب حمدوی یا حمدوبی است مطابق قول ایشان و «حمدونی» (بالنّون) قطعًا خطاست،

ص ۱۰۲ س ۷، بیغو، کذا فی الاصل، این نام در بیشتر کتب تواریخ مثل آآ و زن وغیر آن «بیغو» (بتقدیم الباء الموحّدة علی الیاء المثنّاة) است و من بنا بر آن در سابق (ص ۸۷ س ۱۳) آنرا خطأً تغییر کردم و صواب «بیغو» (یعنی بتقدیم یاء مثنّاة تحتیّه بر باء موحّدة) است چه در نآ همه جای همین طور نوشته شده است و آقا میرزا محمّد قزوینی نشان می دهند که پروفسور مارکوارت[1] مستشرق آلمانی در کتابهای خود از قبیل «ایرانشهر» ثابت کرده است بدلایل قطعی که این کلمه که در میان ترکان خیلی معمول بوده است «بیغو» (یا «بیبغو») است (یعنی بتقدیم یاء مثنّاة) و شرح آنرا نوشته،

ص ۱۰۲ س ۸–۱۴، جوینی این حکایت‌را در تأریخ جهانگشای (ج ۱ ص ۳۰) بچنگزخان و پسران وی نسبت میدهد،

ص ۱۰۸ س ۱۸، صفی ابو العلا حسُّول، ترجمهٔ حال وی در تتمّة الیتیمة للثّعالبی (نسخهٔ پاریس Arabe 3308, f. 532a) و دمیة القصر للباخرزی (نسخهٔ برتش میوزیم Add. 9994, f. 54b) و الوافی بالوفیات لصلاح الصفدی (Or. 6645, f. 141b) و فوات الوفیات لابن شاکر (ج ۲ ص ۲۳۹) موجود است امّا چون ثعالبی و باخرزی معاصر

(۱) Professor Joseph Marquart.

معروف و مشهورتر است در بلاد بدیلکهند بوده است و دیگر که اینجا مقصود است ظاهراً در نواحی مُلتان (از بلاد سند) چنانکه بعضی از کتب تواریخ بر آن شاهد است

«اسرائیل که جدّ سلاطین روم است سلطان محمود [اورا] گرفته در قلعهٔ کالنجار [در] حوالی ملتان بند کرد» (تأریخ جهان آرا للقاضی احمد غفاری Or. 141, f. 87b)،

«[سلطان محمود] پسر سلجوق‌را که از بهلوانان روزگار بود با دو پسر ملتان فرستاد و همانجا در گذشت» (تأریخ محمّدی Or. 137, f. 207b)

«سلطان محمود اسرائیل‌را مقیّد ساخته در ساعت مناسب هند فرستاد که در قلعهٔ کالنجر در حدود ملتان اورا نگاه دارند» (تأریخ الفی Add 16,681, f 396b)،

ص ۹۴ س ۸، ابو سهل حمدوی، در کتب تواریخ مثل رَی و آآ و تاریخ بیهقی همه جای ابو سهل حمدونی (بالنّون قبل الیاء الاخیر) است و آن غلط و تصحیف است و صواب حمدوی است چنانکه در متن ماست، دوست فاضل میرزا محمّد قزوینی نشان داده‌اند که ترجمهٔ حال وی در تتمّة الیتیمة الثّعالبی موجود است (نسخهٔ پاریس Arabe 3308, f. 569a) و آنجا این کلمه‌را «الحمدوی» (کذا بخطه) نوشته است، و نیز فرّخی‌را در مدح وی قصیده ایست که در آن «حمدوی»را با کسروی و ماوی و شوی قافیه بسته است

ای قصد تو بدیدن ایوان کسروی
اندیشه کرده که بدیدار آن روی
ایوان خواجه با تو بشهر اندرون بود
دیوانگی بود که تو جای دگر شوی
آنکس که هر دو دیده بر ایوان خواجه‌را
بسیار فضل دیده بر ایوان کسروی

این لقب‌را دانسته از احمد بن منوچهر بمنوچهری دامغانی منتقل کردند بسبب تشارك اسم «منوچهر» یا اینکه مابین این دو شخص التباسی واقع شده است، بهر حال اینقدر می توان یقین کردن که شصت کله حقیقةً لقب احمد بن منوچهر بوده است چه او معاصر مصنّفِ ما بود و بر قول او باید بکلّی اعتماد کنیم،

در باب کلمهٔ «کله» اختلافی است مابین ارباب تذکره (رك بدیوان منوچهری طبع کازیمرسکی ص ۴)،

ص ۶۰ س ۱۶–۱۷، لَیْسَ لَكَ مِنْ مَالِكَ الخ، حدیث (مشکوٰة المصابیح، کتاب الرّقاق، فصل اوّل)،

ص ۶۲ س ۴–۷، این دو بیت از قصیدهٔ رشید الدّین وطواط است در مدح سلطان قطب الدّین محمّد خوارزمشاه، اوّلش اینست:

ای آنکه در جهان ز تو سرّی نهان نماند
با عدل تو نشان ستم در جهان نماند

(دیوان وطواط Add. 16,791; ff. 41^{b}–42^{a}) و این دو بیت‌را توارد غریبی است با قطعهٔ معروف سعدی:

بس نامور بزیر زمین دفن کرده‌اند
کز هستیش بروی زمین یك نشان نماند
زندست نام فرّخ نوشیروان بعدل
گرچه بسی گذشت که نوشیروان نماند

(گلستان طبع کلکتّه ص ۳۴)،

ص ۷۴ س ۱۵–۱۸، این رباعی از امام محیی الدّین یحیی بن محمّد بن یحیی است، رك بلباب الالباب عوفی ج ۱ ص ۲۳۰،

ص ۸۱ س ۵، اَشَدُّ ٱلنَّاسِ عَذَابًا الخ، حدیث (مشکوٰة المصابیح، کتاب الامارة و القضاء)،

ص ۹۰ س ۹، قلعهٔ کالنجر، در هند گویا دو کالنجر بوده است یکی که

ص ۵۴ س ۱۶، طهیر الدّین کرّجی، یکی از فضلای اواخر قرن ششم بوده‌است که در فنّ عبارت و اسلوب بیان شهرتی عظیم داشته (رک ترجمان بلاغة سعد الدّین الوراوینی ص ۵)،

ص ۵۷ س ۴، جمال نقّاش اصفهانی، یکی از دوستان جمال الدّین عبد الرزّاق اصفهانی بوده است و جمال الدّین‌را در مدح او قصیده ایست

ای نقشبند عالم جان اندرین جهان
نی نی که نیست هیچ بدینای نیس جان
نقش لقای خوب تو بیرون ز بهر جمال
نامت جمال نقّاش آمد ز بهر آن

الخ، و ازین قصیده معلوم می شود که جمال نقّاش در فنّ خطّ و شعر و عبارت نیز خطّی داشته است چنانکه می گوید.

ای کلک نقشبند تو آرایش جهان
وی لفظ دلگشای تو آسایش جان
ای نکتهٔ بدیع تو خوشتر ز آرزو
وی گفتهٔ رفیع تو برتر ز آسمان
نظّارگیّ خطّ تو برگیرد نیست چشم
مدحت سرای فضل تو سوسن به زبان
هم نثر زیر پای تو افتاده چون رکاب
هم نظم زیر دست تو گشتست چون عنان
اندر سواد خطّ شریف تو لفظ عذب
آب حیات در ظلماتست بی گمان

الخ (دیوان جمال الدّین ۲۶۶a–b Or. 2880, f)

ص ۵۷ س ۹، احمد بن موجیر شصت کله، امر عربی است که موجیری دامغانی که شاعر معروف بوده است در اوائل قرن پنجم همین لقب داشت یعنی «شصت کله»، یعنی بی دانیم آیا مردمان

ص ۳۰ س ٦، مسعودی، لعلّه هو الامام ابو الفتح مسعود بن محمّد بن سعید بن مسعود المروزی المسعودی خطیب مرو، قال الذّهبی کان کثیر العبادة ملازمًا للتّلاوة و کان ینظم الشّعر و ینشئ الخطب ولد سنة ٤٨٣ و سمع من والده و من ابی بکر السمعانی و والد الامام ابی المظفّر منصور السمعانی ... و غیرهم و سمع منه ابو المظفّر عبد الرّحیم بن السمعانی و اخوه ابو زید، طال عمره و تفرّد فی وقته توفّی سنة ٥٦٨، (تأریخ الاسلام للذّهبی Or. 51, ff. 36^{b} – 37^{a})

— س ۱۹، این بیت از مثنوی حدیقهٔ سنائی است (طبع لکهنؤ ص ۱۸۳)

ص ٤٠ س ۸، عبّادی، هو ابو منصور المظفّر بن ابی الحسن بن اردشیر بن ابی منصور العبّادی الواعظ المروزی له الید الطّولی فی الوعظ و التذکیر و حسن العبارة و مارس هذا الفنّ من صغره الی کبره و مهر فیه حتّی صار ممّن یضرب به المثل فی ذلك ... (رکَ برای ترجمهٔ حال وی بتأریخ ابن خلّکان در حرف میم)

— س ۸، علاء خواری، یعنی امام علاء الدّین الخواری که در فصاحت کلام و فنّ ادب یکتای روزگار بوده است (رکَ برای ذکر وی بلباب الالباب عوفی ج ۱ ص ۲۷۵–۲۷٦)

ص ٤٤ س ۱، و چون خط منسوب شد، برای تعریفِ خطّ منسوب رکَ بص ٤٤۱ س ۱۲–۱۳،

ص ٤٥ س ۸–۱٦، مقصودْ اینست که تمکین علاء الدّولة چنان بود که بشخصی مثل سلطان سلیمان [ابن محمّد–ظ] اینچنین خطابِ گستاخانه می توانست کردن و اینچنین فهلویّه باو می توانست فرستادن، و از «تا خون او بناحق» .... تا «این دولت تا قیامت بماناذ بمحمّد و آله» جملهٔ معترضه است و مقصود آن فقط بیان کردن عظمت سلیمان است، بد بختانه معنی این فهلویّه‌را نمی دانیم اگرنه معلوم می شد که علاء الدّولة سلیمان‌را چه نوشته است که دلالت بر تمکین او می کند،

ای بدیده چو حویستن دگری • در بشاور و مرو و بلخ و هری
تو کنون همچو مه بتافته‌ای • تو هنور ار فلك چه یافته‌ای
باش تا چرخ مرقد تو شود • باش تا عرش مسند تو شود
باش تا مادت هوا و بساق • بار گیری ز عرق اهل عراق

. . . . . .

گر تو در بصره درس نحو کنی • بصر ار اهل بصره محو کنی
چون در احکام اسم و حرف شوی • با بعل و زمان و طرف شوی
حیره گردند همچو جان ار جسم • نیست گردند چون الف در بسم
الخ (دیوان سائی ff. 201a–208a)

و از مصنفات امام محمّد منصور کتاب ریاض الانس است (رك بنشه فهرست نسخ عربی در کتابخانهٔ برلن مورم ص ۱۵۲)،

ص ۴۰ س ۶، باطی، هو ابو العبّاس احمد بن محمّد بن عمر البّاطی الحنفی احد الفقهاء الکبار له کتاب الاجناس فی محلّد و الواقعات فی مجلّدات و الاحکام فی فقه الحنفی و هدایة فی الفروع و غیرها من الکتب، توفّی بالرّی سنة ۴۴۶ و البّاطی نسبة الی عمل البّاطف و بیعه (تاج التّراجم و حاجی خلیفه)

— س ۶، ناصحی، هو ابو محمّد عبد الله بن الحسن السّاوری المعروف بالنّاصحی ولّی القضاء بخراسان و قدم بغداد و حدّث بها عن بشر بن احمد الاسفرایینی .. و عقد مجلس الاملاء و له مختصر فی الفقه اختصره من کتاب الخصّاف و کتاب المسعودی فی فروع الحنفیّة توفّی سنة ۴۴۷، (تاج التّراجم و حاجی خلیفه)، و اسمه محمّد بن عبد الله قاضی القضاة النّاصحی السّاوری افضل اهل عصره فی اصحاب ابی حنیفة و اوجههم مع حظّ وافر من الادب و حفظ الاشعار و الطّبّ توفّی سنة ۴۸۵ و کان ماهرًا جدلاً عالمًا له ید فی الکلام و الادب و الاشعار ... (الوافی بالوفیات لصلاح الصّفدی Or. 6645, f 79a)

ای همیشه بوده راه دین احمدرا قوام
همچنان چون پیش ازین ملك ملکشه‌را نظام
وقت بار اصفیا رضوان که پیش آید ترا
لفظش این باشد که پیش آی ای امام بن امام

الخ (دیوان سنائی Or. 3302, ff. 84a–88a)

در خانگاه و کتابخانه و داروخانهٔ وی گوید :

لب روح الله است یا دم صور * خانگاه محمّدِ منصور
در تن ار علّتیست اینجا خواه * حَبّ مرطوب و شربت محرور
در دل ار شبهتیست اینجا خوان * لوح محفوظ و دفتر مسطور
کتب اینجاست ای دل طالب * دارو اینجاست ای شراب غرور
عیسی اینجاست ای هوای عفن * خضر اینجاست ای تن رنجور

حکیم سنائی مثنوی سیر العباد الی المعادرا بنام وی تصنیف کرده است بسرخس ، و هم در آن مثنوی در مدح او می گوید :

گفتم آن نُور کیست گفت آن نُور * بنو المفاخر محمّدِ منصور
واعظ عقل و حافظ تنزیل * محرم عشق و محرم تاویل
خیل طالوت‌را سکینه ز علم * امّت نوح‌را سفینه ز حلم
سیف حقّی که تا کشیده شدست * دست باطل ز حق بریده شدست
قابل تابش نبوّت اوست * لوح محفوظ شرع و سنّت اوست

. . . . . .

روح بر مرکب عنایت اوست * عقل در مکتب هدایت اوست
قبلهٔ زیرکان ستانهٔ اوست * گنج معنی کتاب خانهٔ اوست
ملکان صبح صادقش دانند * مفتی مشرقش از آن خوانند
تیغ بر کفر بر کشد علمش * سپر از عار بفگند حلمش

. . . . . .

در سخا ناسخ طبیبانست * در سخن سیّد خطیبانست

. . . . . .

الجامع الصغیر المطوّل و هو استاد صاحب المحیط ولد فی صفر سنه ٤٨٣ و آسنبهد فی سنة ٥٣٦ [نوم قطوان عند هزمة السّلطان سنجر من الاتراك الخطا] ، و عنه اخذ صاحب الهدایة و من مصنّفاته ایضاً المبسوط فی الخلافیّات (تاج التّراجم لابن قطلوبغا ص ٣٤)،

ص ٣٠ س ٥، محمّد منصور سرخسی، هو ابو المفاخر محمّد بن منصور السّرخسی الواعظ که معنی مسرق لقب داشت، معاصر و ممدوح حکیم سنائی غزنوی بوده است و اورا در مدح وی ترکیب بندی است که اوّلش اینست

آتش عشق تُرا آبروی دین ما
سجدهٔ سودائیان برداشت آن آئین ما

هم اوست ترکیب بند است

عون او عکس پدررا چون روان دارد همی
وعظ او جاه پدررا چون خرد خواهد خطر

. . . . .

ضبط کرد احکام دین چندان کرو تا روز حشر
حاصل آمد تا بمعنای او بقا احکام‌را
یك خصال او به عرض وهم بر من یاد کرد
آنچنان گشتم که در من ره نماند آرام‌را
آمدم زآن پیش دیدم خلق و خُلق و روی او
دولت کام است اگر نام رخودش کام‌را

. . . . . .

آب لطفش در گران روی نگیرد بر فراز
آتش خشمش نکم سوری نجوید بر سحم
سیم بخشد شاعرانرا همّتش بی گفتگوی
دوست دارد رایرانرا سرزنش بی برس و بم

. . . . . .

زتَ مسطور است که وقتیکه خوارزمشاه ایل ارسلان در سنهٔ ٥٦٢ بقصد فتح نیشابور بر در شهر وارد گشت قاضی فخر الدّین کوفی برسالت پیش وی رفت، «... و سیّر ای ابه [والی نیشابور] القاضی فخر الدّین کوفی رسولاً الی خوارزمشاه ... انّی مملوکك و مفترض علی نفسی طاعتك انا اخطب لك و اضرب السّکّة علی الدّنانیر ... فلمّا سمع خوارزمشاه هـذه الرّسالة هشّ لها و اصطلحا علی ذٰلك و حَسُنَ مقدم القاضی فخر الدّین عند خوارزمشاه ایل ارسلان و خلع علیه خلعًا سنیّة و اعطاه عطایا و اعاده الی نیشابور و معه رسولاً منه الی المؤیّد ای ابه بتشریفات فاخرة» (زتَ f. 92^{a-b})

ص ٣٠ س ٥، خواجه امام برهان، یعنی امام برهان الدّین عبد العزیز بن مازهٔ بُخاری حنفی که جدّ آل برهان بوده است و بُرهانیان همه باو منسوب اند (رکَ بحواشی چهار مقاله ص ١١٤ ببعد)

— س ٥، ابو الفضل کرمانی، هو عبد الرّحمن بن محمّد بن امیرویه بن محمّد بن ابراهیم رکن الدّین ابو الفضل الکرمانی ولد بکرمان فی شوّال سنة ٤٥٧ و قدم مرو فتفقّه و برع حتّی صار امام الحنفیّة بخراسان و له کتاب شرح جامع الصّغیر و کتاب التّجرید و شرحه بکتاب سمّاه الایضاح و مات بمرو لیلة العشرین من ذی القعدة سنة ٥٤٢ (تاج التّراجم فی طبقات الحنفیّة لابن قطلوبغا الحنفی طبع فلوگل[1] آلمانی ١٨٦٢ ص ٣٤)، قال ابن الاثیر لمّا انهزم السّلطان سنجر [من الاتراك الخطا فی سنة ٥٣٦] قصد خوارزمشاه [انسز] مدینة مرو و دخلها مراغمة للسّلطان سنجر و قتل بها و قبض علی ابی الفضل الکرمانی الفقیه الحنفی و استصحبه معه الی خوارزم فی جماعة من العلماء،

— س ٥، خواجه امام حسام بُخاری، هو عمر بن عبد العزیز بن مازة الحسام البخاری الفقیه مصنّف الفتاوی الصغری و الفتاوی الکبری و

(1) Gustav Flügel.

تو چون سیر و سر رمح تو همچون اژدها گشته
میان شیر و اژدرها شده حصم تو سرگردان
شد از رمح علامات هوا تا سنان همره
شد از گرد سوارات زمین تا آسمان یکسان
بجست از خون فرعونان براندی بر زمین دریا
پس از دریا برون راندی بسان موسی عمران
بتیغ تیز آن کردی کزان صد یک (کذا)
نه حیدر کرد در صفّین نه رستم کرد در توران
بدست بندگانت در کمان شد اسیر بسیاری
که از وی ناوک و پیکان همی بارند چون باران
تو از بهر کسان بسیار خوان شهادة لیکن
ز بهر کرگسان اکنون در آن موضع مهادی خوان

(دیوان مجیر نسخهٔ اکسفورد ff. 27a—29a)

ص ۲۷ س ۵، اِتَّقُوا فِرَاسَةَ الْمُؤْمِنِ الخ، حدیث معروفی است (رکّ به لسان العرب در ف ر س)

ص ۳۸ س ۱۹، مصراع اوّل را حافظ هم ساخته و بسا بر اساس توارد عربی است.

الا ای طوطی گویای اسرار . مبادا خالیت شکّر ز منقار
سرت سبز و دولت خوش باد جاوید . که خوش نقشی نمودی از خط یار

رکّ بدیوان حافظ طبع لیپزگ ج ۲ ص ۲۰۵،

ص ۲۰ س ٤، خواجه امام فخر الدّین کوفی، هو الامام قاضی القضاة فخر الدّین عبد العزیز کوفی که در اواخر قرن ششم هجری حاکم ممالک بشاور و مضافات آن بوده است و همو است که چون سلطان قطب الدّین ایبك را در اوّل حال از ترکستان بشاور آوردند اورا خریده و تربیت کرده بود (طبقات ناصری طبع کلکته ص ۱۲۸)، و در

اخذ کرده شده است:

خسروی کائینهٔ روی فلک خنجر اوست
رونق سلطنت از تیغ ظفر پیکر اوست.
بام بی در که فلک کیست دگرگون لقبست
عاشق شیفته کنست بام و در اوست[1]
پس ازین کژ ننهد فتنه کُله از چه سبب
کان کله کش سر انصاف بود در سر اوست

(دیوان مجیر f. 61b)

ص ۳۴ س ۶، توسن چرخ در سر آید اگر بر خلاف او گام نهد، این جمله از شعر مجیر مأخوذ است:

در سر آید تو برسی که چه نامت گویم
توسن چرخ چو بی حکم تو گر گام نهد[1]

ص ۳۵ س ۴–ص ۳۶ س ۱، این عبارت از اشعار ذیل مجیر مأخوذ است:

تو داری معجز موسی که اندر آتش حمله
تو از رمح اژدها سازی و او کرد از عصا ثعبان
کسی گر هست هم کشتی و هم طوفان توئی زیرا
که وقت رحمتی کشتی و گاه هیبتی طوفان
بزخم تیغ کم کردی نر گیتی زحمت فتنه
بنوک نیزه بنشاندی نر عالم آفت عصیان
تعالی الله چه ساعت بد که اندر ساحت آن صف
ز بهر کین میان بستی و بر یکران گشادی ران
بزیرت صرصر تازی بدستت آهن هندی
که شد ز آن آتش و صرصر مخالف بی سر و سامان

---

[1] کذا بعینه فی الاصل و معنی این شعر واضح نیست،

حسا و حسیا و مُحَسّا رضوان الله علیهم اجمعین (لسان العرب در ش ت ر)،

ص ١١ س ٢٢، دشمن بوبکر صدّیق‌را کشت الخ، معلوم نشد مقصود از دشمن بوبکر و رافضی کیانند،

ص ١٢ س ١١، عمرو عنتر، کذا فی ر و معلوم نشد آیا مقصود دو شخص مختلف است یعنی یکی عمرو و دیگر عنتر یا مراد یك شخص واحد است یعنی عمروِ عنتر [= عمرو س عنتر]، در صورت اوّل مقصود از عمرو ظاهرًا عمرو س عبد ودّ است که امام علی اورا در غزوهٔ خندق کشت امّا عمروِ عنتر یا فقط عنتر نمیدانم که بوده است؟

ص ١٤ س ١٣، اَصْحَابِی کَالنُّجُومِ، حدیث رواه عمر س الخطّاب قال قال رسول الله صلعم اصحابی کالنّجوم فبایّهم اقتدیتم اهتدیتم (مشکوٰة المصابیح باب مناقب الصّحابة، الفصل الثالث)،

ص ١٦ س ١٣، و الاّ بی مدد، اینجا صواب «و الاّ مدد» است چنانکه در متن اصلی است نه «بی مدد» چنانکه خطأً اختیار کرده‌ام،

— س ٢٠، این بیت از مثنوی سیر العباد الی المعاد للسّنائی است (دیوان سنائی Or. 3302, f. 207b)،

ص ١٨ س ١٣، رکن الدّین، ظاهرًا مقصود رکن الدّین صاعد س مسعود است (رك بص ٤١ س ١٠) که از خانوادهٔ صاعدیان اصفهان و ممدوح جمال الدّین عبد الرزّاق اصفهانی و پسر وی کمال الدّین اصفهانی بوده است (رك بتذکرهٔ دولتشاه ص ١٤٩)، وفات او تقریبًا در سنهٔ ٦٠٠ واقع شد،

ص ٢٢ س ٢–٨، الابیات من قصیدة لمؤیّد الدّین الطّغرائی یمدح بها محمد الملك ابا الفضل اسعد س محمّد بن موسی (دیوان طبع قسطنطنیه ص ٤١–٤٣)،

ص ٢٢ س ١٨—ص ٢٤ س ٢، این عبارت از اشعار ذیل شعیر بیلقانی

حواشی و اضافات

ص ٥ س ٧، صد و بیست و چهار هزار الخ، اینجا اشاره ایست بحدیث معروف: النّبیّون مائة الف و عشرون الف نبیّ و المرسلون ثلاثمائة و ثلاثة و عشر و آدم نبیّ مکلّم. رواه ابوذرّ (کنز العمّال ج ٦ ص ١٢١)،

— س ٢٠-٢١، دربن دو بیت اشاره ایست بحدیث: انّا معاشر الانبیاء لا نُورّثُ ما ترکنا فهو صدقة (لسان العرب در و ر ث)،

ص ٦ س ٧، بُعِثْتُ بِالسَّیْفِ، اشاره ایست بحدیث: بعثت بین یدی السّاعة بالسّیف حتّی تعبدوا الله وحده لا شریك له الخ (کنز العمّال ج ٢ ص ٢٥٢، کتاب الجهاد)،

ص ٧ س ٩، لَا اُحْصِی ثَنَاءً عَلَیْكَ، اشاره ایست بحدیث: اللّهم انّی اعوذ برضاك من سخطك و بمعافاتك من عقوبتك و اعوذ بك منك لا اُحْصِی ثَنَاءً علیك الخ (مشکوٰة المصابیح باب السجود و فضله)،

— س ١٠، اَرْزَاقُنَا تَحْتَ ظِلَالِ السُّیُوفِ، لعلّه اشارة الی الحدیث: ایّها النّاس لا تتمنّوا لقاء العدوّ و اسألوا الله العافیة فاذا لقیتم فاصبروا و اعلموا انّ الجنّة تحت ظلال السّیوف (کنز العمّال ج ٢ ص ٥٤، کتاب الجهاد)،

— س ١١، یا سلمان ترا شکم درد الخ، این حدیث در مقدّمهٔ شناء الغلیل فیما فی کلام العرب من الدّخیل للخفاجی مسطور است (ص ٧)،

ص ١١ س ٢٠-٢١، شبیر و شبّر، شبّر و شبیرٌ و مُشَبِّرٌ هم اولاد هرون علی نبیّنا و علیه الصلاة و السلام و معناها بالعربیة حسن و حسین و محسّن و بها سمّی علیّ علیه السلام اولاده شبّر و شبیرًا و مشبّرًا یعنی

وس رهی‌را کر دو ماهـه راه مدّاح آمدست
بر سـر او زر فشان کحسرو بـاداد بـاد
هرسکسی کس صعف ارحور دوان بُرد و دید
حبر آنـرا در صمان کحسرو بـاداد بـاد
مرحبا گو حای ده انعام کن بر ان صعف
سم بحش و میزبان کحسرو بـاداد بـاد
با رس دنـا بدادی همچس اندر بهشت
همشس بـا حوریان کحسرو باداد بـاد

نمّت فی غرّه رمضان سنة خمس [و] ثلثس [و] سمّانه[1] فی بدی الصعف المحاح[2] الی عفو[3] ربّ النّاس الحاح الناس[4] س عبـد الله الحافظ الفوری[5] حامدًا لله عَلَی نِعَمِهِ وَ مصلّیًا علی سنّه محمّد و آله و اصحابه اجمعس

(تمام شد کتاب راحة الصّدور بعون الله تعالی و توفیقه)

(۱) ر آ سمانه (۲) ر آ المباح (۳) ر آ عفو (۴) ر آ الناس
(۵) در ر آ کلمهٔ «الحاح» و «الحافظ» و «الفوری» (کذا) با خطّ الحاقی در حاشیه نوشته شده است،

هفت چرخ و کوکبش با گوی خاك و جوهرش
امر ده بر این و آن کیخسرو باداذ باذ
خلق‌را تا جاودان و خویشتن بر تخت ملك f.179a
غم زدای و شادمان کیخسرو باداذ باذ
شیر با شمشیر و کوه پای بر جا در مصاف
این مُعَمّارا بیان کیخسرو باداذ باذ
اعور دجّال ظاهر شذ درین طوفان غم
مهدی آخر زمان کیخسرو باداذ باذ
بیشهٔ رزم عدورا روز هیجا شیروار
اوفتاذه در میان کیخسرو باداذ باذ
شهریارے کآستانش‌را بوند انز منقبت
سر نهاذه گردنان کیخسرو باداذ باذ
پیش هر شاهی و از هر عهد و قولی تا ابد
سرخ رو چون ارغوان کیخسرو باداذ باذ
شهریار و کامران فرمان ده و سلطان نشان
در زمین و آسمان کیخسرو باداذ باذ
شذ عقیم این آشیان سلطنت باز ای خذای
فرّخ اقبال آشیان کیخسرو باداذ باذ
در هزیمتهای دشمن از پس او روز رزم
همچو اژدرها دمان کیخسرو باداذ باذ
باذ بُستان جهان ز انصاف شه آباذ و پس
با طرب در بوستان کیخسرو باداذ باذ
مادحانش‌را کز اطراف ممالك می رسند
مایه بخش بحر و کان کیخسرو باداذ باذ

تاج‌گیر از دشمنان و تاج‌بخش دوستان
در جهان تا جاودان کیخسرو داداد باد
عدل فرما داد ده کشور گشای اقلیم بخش
بر رعیّت مهربان کیخسرو بیداد باد
در ممالکهای هفت اقلیم و بر شاهان عصر
سرور و صاحب قران کیخسرو داداد باد
ملک هفت اقلیم بستد تاج و تخت آمد بکف
شاد و برخوردار از آن کیخسرو داداد باد
تخت اقبالش بروم و خطّهٔ مدحس بچین
بر ممالک فرمران کیخسرو بیداد باد
هر کجا شاهست تا معمور و خاقان شاه چین
از همه رشوت ستان کیخسرو داداد باد
تا زمین باشد فلک گردد شب و روز آورد
در زمان فرمان روان کیخسرو داداد باد
باغ عالم‌را گر انواع ریاحین گلبست
سوه چین زان گلستان کیخسرو داداد باد
تا طبایع‌را اثر باشد بود منحوس و سعد
تا سعادت همعنان کیخسرو بیداد باد
بی غم از اطراف عالم شادمان بر تخت ملک
از حوادث در امان کیخسرو داداد باد
پادشاه روم و روس و ترک و چین و مصر و شام
تا حد هندوستان کیخسرو بیداد باد
ملکت از دشمن بتیغ استان و آنگاهی بملک
بخش کن بر دوستان کیخسرو داداد باد

و بذین فتح که رفت [در] دار اسلام هرکجا خبر می رسد بدعا و نماز شب مددش می کنند تا خدای عزّ و جلّ نصرت بر زیادت دارد و تمامی بلاد کفر و قلعهاء ایشان در ضبط و قبض خداوند عالم کیخسرو جوانبخت آرد و روان پیغمبر ما محمّد مصطفی علیه افضل الصلوات و التحیّات بذین بشارت آسایشها یافت و در حضرت کبریا از ملك تعالی و تقدّس امداد فتح و ظفر و نصرت پادشاه میخواهد تا جملهٔ جهان بستانند و پادشاهی بذو بمانند، لیفون لعین خوذ چه سگست آن خصم خوذ کیست و او خوذ چیست شمشیر شاه بچنان خون دست نیالاید و مبالات ننماید، مصراع: پای پیلانه بر مگس نزنند، رایات منصور کیخسرو دوّم غیاث الدّنیا و الدّین باقصای بلاد ترك و خطا و ختن بخواهد رسید و آن بلاد بیندگان خواهد بخشید، شعر[1] f.178b

ملکی کی سزای رایت تست ، خوذ در حرم ولایت تست
و آنچ آن تو نیست نیز اقصاش ، آنگار کز آن تست خوش باش[2]

ملك تعالی تا فلك‌را جنبش و انقلابست و زمین‌را آرام[3] از فتنه و اضطراب رایات دولت پادشاه‌را هر روز افراشته‌تر دار[اذ] و چشم بذ آزین دولت بدور باذ و رسیذن این کتاب بذان حضرت خجسته و مبارك گرداناذ و بنده‌را نیز دریافت مأمول در خدمت روزی کناذ بمحمّد و آله، قصیده:

تا بوذ دور جهان کیخسرو باداذ باذ
پادشاه انس و جان کیخسرو باداذ باذ
سرور گیتی غیاث الدّین و دولت شهریار
ملك‌گیر و کام‌ران کیخسرو باداذ باذ

(۱) از مثنوی لیلی مجنون نظامی در «ختم کتاب» (خمسه طبع طهران ص ۲۷۷)
(۲) خمسه: پندار که آن تست خوش باش
(۳) ن‌آ اینجا یك واو زیادی دارد

وارث ملك دی القربین اسکدر رمان دارای جهان کسورگیر باح بخش
ابو الفتح کیخسرو اس السّلطان السّعید قلج ارسلان اَعْلَی اللّٰهُ شَأْنَهُ وَ
اَیَّدَ سُلْطَانَهُ وَ شَیَّدَ قَوَاعِدَ مُلْکِهِ وَ دَوْلَتِهِ سدد بدس کاب احتصار بکد
تاره کنای سارد و بو دفتری پردارد و ار دَوْر آدم تا سفرص عالم تواریح f178a
انسا و اولیا و ملوك و جهانداران و نام و نسب و سیرت و سریرت ٥
ایشان همه سویسد و سِیَر مرصعهٔ هر یك علی‌حده یاد کند تا پادشاه اسلام
کیخسرو حواسحت عباك الدّنیا و الدّین مَدَّ اللّٰهُ ظِلَالَ دَوْلَتِهِ وَ اَعْلَی اللّٰهُ
رَایَاتِ سَلْطَنَتِهِ در آن مطالعه ی فرماید و آنچ احسن و احود باشد ار بهر
حود احتیار ی کند چه اورا بحمد الله تعالی بهار دولتست و اوّل جهان
ستانی و عنفوان کامرانی و مطلع شباب عزّ و دولت، و فتح ارمن و مکوب ١
کردن لعین لعین حَدَلَهُ اللّٰهُ وَ لَعَنَهُ وَ دَمَّرَ عَلَیْهِ وَ اَحْرَاهُ و حصار دادن
وی و ستدن قلعها و ولایات او با دیگر بلاد اسلام ص کردن مقدور
هیچ پادشاه مسلمان نبوده است و اگر چد روری اورا حلاص داد در
آن تعسه‌بست فَمَهِّلِ الْکَافِرِینَ اَمْهِلْهُمْ رُوَیْدًا[1] با حراس بگارد و دفاع
بر آرد و بدوّم نوبت بمسلمانان سپارد، شعر ١٥

گاورا بهر کشتن آراسد * الهها حصمت ار بگیرد بد

و آن ملعون حود در غصّه ی مرد و رحیرش ی گیرد و لشکر شهریار
برو دندان تیز کرده و سعادت و طفر شهریاری برو رستاحیز آورده و
درد بی درمان اورا شمشیر حان ستان حداوند عالم دوا داند شعر[2]

غصّهٔ حصمت ار آن همچو فلك تو بر توست ٢
کشر سعادات فلك را بر او شکستست
ور بگردن ردن آسوده شود حایش هست
چکد راحت شح ار ره گردن ردنست ٢٢

(1) قرآن ١٦ ، ١٧ (2) از معز یلمانی (رك بص ٢١١ س ٢–٦ در ساس)

دعاگوی‌را با وی صحبت افتاذ دوستداری و هواخواهی خاندان آل سلجوق (1776
ازو دیذم همه روزه بنشر معدلت و ذکر منقبت سلطان عالم غیاث الدّین
عَزَّ نَصْرُهُ مشغول بوذ و در خدمت امرای عراق و صدور و بزرگان
شرح سیرت و عدل فرموذن و لشکر آراستن و کافر کاستن و مصاف
داذن و بلاد کفر گشاذن می داذ و امرای عراق‌را دوستدار خذاوند عالم
کرده‌است و بمدارس و علما و زهّاد بر می گشت و حکایات مصاف با
کافر و گشوذن شهر انطالیه که از دست هیچ سلطان و پاذشاه مسلمان
بر نخاسته است می گفت و چندین هزار مسلمانان‌را که سالها اسیر و ذلیل
در دست کافر بوذند خلاص داذ و برهانید، در مدرسها دانشمندان و
در صومعها زاهدان دعای دولت پاذشاه اسلام وِرْد خوذ ساخته‌اند و
فرض عین شناخته و استمداد فتح و نصرت و اقبال و دولت او از
ملك ذو الجلال می کنند، شعر:

چون عدل جست شاه جهان با جهانیان
یکسر کنند خواهش اقبال و دولتش

و چون خواجهٔ اجلّ جمال الدّین دَامَتْ سَعَادَتُهُ‌را هواخواه و دوستدار
یافتم راز این کتاب با وی گفتم و در میان نهاذم این کتاب‌را خواستار
و خریذار گشت و گفت این اعجوبهٔ جهان‌را من بذان حضرت رسانم و
این نادرهٔ زمان‌را بمحلّ و منزل خوذ دوانم چه نغمهٔ بلبل از گلزار خوش
آیذ و این مدح در آن کارگاه دولت و ولایت نعمت بایذ تا که و مه
و خرد و بزرگ بخوانند و عظمت سلاطین خوذ بدانند که صیت ایشان
در اطراف جهان چندانست که از دو ماهه راه مدّاح ایشان این همه
ترنّم می کند، و دعاگوی دولت چون ذکر عظمت و سلطنت خذاوند عالم
سلطان اعظم مالك رقاب الامم مولی ملوك العرب و العجم سلطان ارض
الله حافظ بلاد الله ناصر عباد الله معین خلیفة الله غیاث الدّنیا و الدّین
کهف الاسلام و المسلمین ظلّ الله فی الْاَرَضِین مطیع الحقّ مطاع الخلق

عمر عدل کیخسرو فصل که آدمی و پری در ربقهٔ فرمان او آمد، من از آن حوالت وشیں بخستم و نطرب موستم کمر این خدمت در بستم یك سال دیگر بخستم با این دُر نسفتم و این اسعار نگفتم و این بکر فکر بهم آوردم بپای فکر دکر هر طرف می سپردم و پی هر ولایت می گرفتم هیچ جا نشانی می نافتم، صیت بخشش و مروّت و جهانگیری سلطان سعید رکن الدّنیا و الدّین قَدَّسَ اللّٰهُ رُوحَهُ الْعَزِیزَ وَ لَا زَالَ الْمَوْلَی السُّلْطَانُ الْاَعْظَمُ وَارِثًا لِتَخْتِهِ وَ تَخْتِهِ سعیدم و قصد او بدین طرف بدیدم اندیشه غلط رفت و گفت مگر او باشد این کتاب نام او خواستم برداختن چون احوال بشرح دانسته شد او عاصب ملك بود و بعذر بدست فرو گرفته و پدرْ پادشاه خواستهرا خَلَّدَ اللّٰهُ مُلْکَهُ ولی عهد کرده بود[1]، مثل رَجَعَ الْحَقُّ اِلَی اَهْلِهِ، این دولت که اطناب سرادرهٔ عظمتش با دامن قیامت متّصل باد سر دولتها و سَرْور مملکتهاست پادشاهی آنا عَنْ جَدٍّ بدو می رسد و جهانگیری جلبا عن سلف اورا می سزد و خود چنین می باید، شعر

گر رآیك بر خلاف تو ای پادشاه عصر
نکجد ملك و دولت در دست خصم خود
چندان نمیر کرد بدرگاه ذو الجلال
تا مملکت ز حاسد خاصت فرو گشود
و امروز در کف تو نهادست و تا ابد
خواهد بدین بشارت شادی فلك فرود

داعی دولت در تحیّر و متفکّر بود تا قدوم خواجهٔ اجلّ عالم محترم مقبل جمال الدّین کمال الاسلام شرف التّجار ابی بکر بن ابی العلا الرّوحی طَوَّلَ اللّٰهُ عُمْرَهُ وَ طَیَّبَ دَهْرَهُ وَ عَمَّمَهُ بدار الملك همدان حماها[2] الله رسید و

(1) یعنی رکن الدّین (برادر کیخسرو) عاصب بود و ولی عهدِ حقانی کیخسرو بود
(2) ر آ حماه

حدقه قبول نمی کرد، مزامیر داود بر دروازهٔ سمع می گذشت مسبّب درد یکی‌را در درون گوش نمی گذاشت، حواسّ خمسه از کار بشذه و اعضای سبعه از پرگار بیفتاذه گاهی با خوذ ن گفتم بی خذوهی و ممدوحی کربی باغ دانش بی بر و مهمل و معطّل ماند و بی صلات جسیم از شبیخون فقر ایمن نتوانم بوذ و من که خدمت چنان پاذشاهان جهاندار و بزرگان نامدار کرده باشم با خسیسان ناکس و دونان بی هوس چگونه در سازم و با خدمت ایشان چون پردازم، مصراع: پاذشاهی کرده باشم پاسبانی چون کنم؛ مثل: وَ اَللَّیْثُ لاَ یَخْضَعُ لِلْاَرْنَبِ، فیلویه[1]

من که بو سسته بی لوباره جانان ٭ جه هرکی لو بدندان ها نکیرام

و گاهی می اندیشیدم که کاشکی ماهی از برج سلاطین یا پاذشاهی از پاذشاهان روی زمین سلجوقی نژاذ ظاهر شذی که دل بر خدمت او مطمئن بوذی، درین میان سلطان عقل بر سپیذ کوشك دماغ با عروس انسان العین دست در آغوش آورد و قصد شکر خواب کرد پردهٔ اجفان بر لعبت حدقه فرو گذاشت و پرده‌دار مژه‌را بیرون بداشت و روی بعالم بالا آورد بی زحمت مُرتَقی و سُلَّم براه انفاس بر دوید و آشیان قدسیان بدید و آواز کروبیان بشنید واردی از غیب اورا آواز داذ و گفت ترا بشارت باذ که در هفت فلك پنج نوبت سلطنت آل سلجوق می زنند و جهان پناهی شاهی چون ماهی از برج آل سلجوق نتابذ و بقصد ملك می شتابذ و منزلت و مرتبت اسلاف بیابذ و دولت آل سلجوق از اسرائیل که هفتم جدّ سلطانست برخاست و او مهتر و سرور براذران بوذ چون محمودِ سبکتگین با او غدر کرد و زنهار خورد و در حبس بداشت براذران بکین توختن برخاستند ملك بذان سبب بذیشان رسید باز چون بسبب استیلای جمعی از بندگان طاغی شکستی بر آن دولت آمذ هم از نسل اسرائیل سلطانی برخاست سلیمان سیرت نوشروان سریرت

f.177a

(1) معنی آن معلوم نشد و متن نرا بعینه اینجا نقل کرده آمد

عمر عدل کیخسرو فصل که آدمی و پری در ربقهٔ فرمان او آمد، من از آن جواب خوش نخستم و طرف پیوستم کمر این خدمت در بستم تا سال دیگر نخسم تا این دُر نسفتم و این اسعار نگفتم و این بکر فکر بهم آوردم بپای فکر دکر هر طرف می شتافتم و بی هر ولایت می گرفتم هیچ جا نشانی نمی یافتم، صبح نحوست و مروّت و جهانگیری سلطان سعید رکن الدّنیا و الدّین قدّسَ اللهُ رُوحَهُ الْعَزِیزَ وَ لَا زَالَ الْمَوْلَی السُّلْطَانُ الْأَعْظَمُ وَارِثًا لِجَدِّهِ وَ نَجْلِهِ شمندم و قصد او بدین طرف بدیدم اندیشه غلط رفت و گفت مگر او باشد این کتاب نام او جواسم برداخت چون احوال بشرح دانسته شد او غاصب ملك بود و بعذر بدست فرو گرفته و پدرْ پادشاه جوانبخت‌را خَلَّدَ اللهُ مُلْکَهُ ولی عهد کرده بود[1]، مثل رَجَعَ الْحَقُّ إِلَی أَهْلِهِ، این دولت که اطناب سراپردهٔ عظمش تا دامن قیامت متّصل باد سر دولتها و سَرْور ملکتهاست پادشاهی آنَا عَنْ جَدٍّ بدو می رسد و جهانگیری خلفا عن سلف اورا می سزد و خود چنین باید، شعر

گر رآیتِ ر خلاف تو ای پادشاه عصر
نکچد ملك و دولت در دست خصم تو
چندان سپر کرد بدرگاه تو الجلال
تا مملکت ر حاسد خائف فرو گشود
و امرور در کف تو نهادست و تا ابد
جوانبخت بشارت شادی فلك فرود

داعی دولت در بحثر و شکر بود تا قدوم جواجهٔ اجلّ عالم محترم مفضل جمال الدّین کمال الاسلام شرف التّجّار ابی بکر بن ابی العلا الرّوی طَوَّلَ اللهُ عُمْرَهُ وَ طَیَّبَ دَهْرَهُ وَ عَیْشَهُ بدار الملك همدان حماها[2] الله رسید و

(1) یعنی رکن الدّین (برادر کیخسرو) غاصب بود و ولی عهد حقیقی کیخسرو بود
(2) ر آ حماه

حدقه قبول نمی کرد، مزامیر داود بر دروازهٔ سمع می گذشت مسبّب درد
یکرا در درون گوش نمی گذاشت، حواسّ خمسه از کار بشذه و اعضای
سبعه از پرگار بیفتاذه گاهی با خوذ می گفتم بی مخدومی و ممدوحی کریمی
باغ دانش بی بر و مهمل و معطّل ماند و بی صلات جسیم از شبیخون
ه فقر ایمن نتوانم بوذ و من که خدمت چنان پاذشاهان جهاندار و بزرگان
نامدار کرده باشم با خسیسان ناکس و دونان بی هوس چگونه در سازم و
با خدمت ایشان چون پردازم، مصراع: پاذشاهی کرده باشم پاسبانی چون
کنم، مثل: وَ اَللَّیْثُ لاَ یَخْضَعُ لِلْاَرْنَبِ، فهلویّه(۱)

من که بو سسته بی لوباره جانان * چه هرکی او بدندان ها نکیرام
گاهی می اندیشیذم که کاشکی ماهی از برج سلاطین یا پاذشاهی از
شاهان روی زمین سلجوقی نژاذ ظاهر شذی که دل بر خدمت او
ئن بوذی، درین میان سلطان عقل بر سپیذ کوشك دماغ با عروس
ان العین دست در آغوش آورد و قصد شکر خواب کرد پردهٔ اجفان
بت حدقه فرو گذاشت و پرده‌دار مژه‌را بیرون بداشت و روی
بالا آورد بی زحمت مُرْتَقِی و سُلَّمْ براه انفاس بر دوید و آشیان
ان بدید و آواز کرّوبیان بشنید واردی از غیب اورا آواز داذ و
ترا بشارت باذ که در هفت فلك پنج نوبت سلطنت آل سلجوق
و جهان پناهی شاهی چون ماهی از برج آل سلجوق می تابذ و
لك می شتابذ و منزلت و مرتبت اسلاف بیابذ و دولت آل سلجوق
ئیل که هفتم جدّ سلطانست برخاست و او مهتر و سرور براذران
محمودِ سبکتگین با او غدر کرد و زنهار خورد و در حبس
راذران بکین توختن برخاستند ملك بذان سبب بذیشان رسید
بسبب استیلای جمعی از بندگان طاغی شکستی بر آن دولت
نسل اسرائیل سلطانی برخاست سلیمان سیرت نوشروان سریرت

(۱) آن معلوم نشد و متن نرا بعینه اینجا نقل کردیم

حمله برپای بحوانش سر مدام • گاو و ماهی اشتر و اسب و عم
بحر و کان کرده نثار حضرتش • لولو و یاقوت و دیبار و درم
مطربان در برمگاه او بکف • بربط و چگ و رباب و نای و دف
کرده در بستان عیش او وطن • گلس و شمشاد و سرو و ناروب
صید بسار و صد بور او شده • کرگس و سیمرغ و پیل و کرگدن
مهر و ماه و زهره و برش بهم • طبل‌بار و ساغر و نست و لگن
بر تن بدحواه او چیره شده • خارست و لقلق و راغ و رغ
رودها در بوستانس ساخته • بلبل و قمریه و کبک و فاخته
باد در باغ مرادش حلقه‌گر • عندلیب و طوطی و طاوس بر
کرده از بعل سعدش خسروان • گوشوار و باره و طوق و کمر
پاره پاره بر تن بدحواه او • خوش و خود و کج آگد و سر
کارگر بر بکر خصمان او • گرز و خست و ناچخ [و] بر و تبر
بارور در صد هزارش باغ و ده • سب و باریخ و نرخ و بار و به

دکر حواب

در آن وقت که من در کلبهٔ اندُهان و کاشانهٔ عمان و بت الاحزان نشسته بودم سر در کنج عزلت کشده و بجرّد و وحدت برگزیده و قراعت f 176b و انزوا اختیار کرده و روی در روی ریاضت و قناعت آورده و بعد از واقعهٔ سلطان سعید و جهاندار شهید طغرل بن ارسلان قَدَّسَ ٱللّٰهُ رُوحَهُ ٱلْعَزِيزَ وَ أَنْفَى ٱلْمَوْلَى وَارِثَ عُمْرِهِ وَ دَوْلَتِهِ کس‌را رنبت و منزلت محدوی نشاخته و با خود نداخته شی که مادر جهان ردای قیر در سر گرفته بود و چادر سیاهی بر روی چرخ دولابی بسته، شعر

شبی چون شبه روی شسته بقیر • نه بهرام پیدا نه کیوان نه تیر

لعبت حدقه پرآب کرده بود و لشکر تفکر ناخن آورده چندان تراکم غم برهم آمده که روح مجروح بیم بود که از عالم طبیعت یاس شود، از هر وارد که در حسّ می آمد بی خبر هر رنگ که در چشم می آمد لعبت

شوذ جمعی از بزرگان و دوستان الحاح و اقتراح فرموذند که دامن از آن کشیذه و برچیـذه می باید داشت چه شغلی بی ادبانه است و از بهر تفرّج خواصّ و تنزّه عوامّ آنرا جذاگانه کتابی ساختن و این کتاب بر دعای دولت پاذشاه ختم کردن و این خدمت بهزل مشوب نکردن و بر فواید علی و دعای دولت سلطان عالم بآخر آوردن، ملك تعالی آفتاب دولت و سایهٔ اقبال خذایگانی سلطان جهانی ذو القرنین الثانی قیصر الزّمانی اسکندر الدّورانی غیاث الدّنیا و الدّینی کهف الاسلام و المسلمینی ابو الفتح کیخسرو بن السّلطان العادل قلج ارسلان تا قیام الساعة تابنـذه و پاینذه داراذ و وارث ملك و تاج و تخت سلاطین آل سلجوق باذ و اقالیم عالم و زمام حلّ و عقد بنی آدم و اعمال جهان و مصالح عالمیان بدست اقتدار او دهاذ و رقاب ملوك و جبابرهٔ عالم مذلّل و مسخّر اوامر و نواهی او باذ تا بندگان از اطراف روی بحضرت اعلی اَعْلاهُ اللّٰهُ می آرند و منازل و مراحل می گذارند و چنین مدحها می گویند، شعر[1]

نظمی که ز جهـذ آدمی بیرونست ٭ اینست که مدح خسرو میمونست
یك نیمه نبشته خوان که آن نیمه دگر ٭ از نـام صور معنوی و موزونست
پیش سلطاننـذ در فرمان بری ٭ آدمی و بحری و دیو و پری
شه غیاث الدّین کیخسرو که یافت[2] ٭ تـاج و تخت و رایت و انگشتری
مطرب و طبّاخ و نعل و کاتبش ٭ زهره و خورشیذ و ماه و مشتری f.176a
باذ و خاك و آب و آتش بر درش ٭ خازن و صرّاف و پیك و جوهری
در پنـاه عدل او بـاهم براز ٭ شیر و گور و گرگ و میش [و] کبك و باز
در کف غلمان و احبابش بهم ٭ نیزه و شمشیر و زوبین و قلم
بـاذ فرّاش آسمانش تـا زنـذ ٭ بارگاه و خرگـه و کوس و علم

(۱) از شعر سوّم تا آخرْ قصیه ایست از شرف الدّین شفروه اصفهانی در مدح سلطان طغرل بن ارسلان، رك به تذکرة الشّعراء دولتشاه طبع لیدن ص ۱۰٤—۱۰۵

(۲) تذکرهٔ دولتشاه: طغرل آن کز هفت سلطان دارد او

باشد عدد کمتر بر عدد بیشتر غالب بود چنانك یکی بر سه و پنج و هفت و نُه غالبست، و چون هردو عدد روح باشد همچنین عدد کمتر بر عدد بیشتر غالب آید مثالش چنانك دو بر چهار و بر شش و بر هشت غالبست، مثال عدد مخالف چون فرد و روح یا روح و فرد و اگر هردو عدد مخالف باشد بیشتر بر عدد کمتر غالب باشد چنانك عدد بیشتر نُه بهی که فردست بر همه فردهای روح که کمتر از وی بود غالب باشد بر هشت و بر شش و بر چهار و بر دو، و همچنین پنج بر چهار و بر دو غالبست و همچنین هفت بر چهار و بر شش و بر دو غالبست و همچنین سه بر دو غالبست، و اگر عدد بیشتر روح باشد همچنان بر همه فردها که کمتر از وی است غالب باشد چنانك چو عدد بیشتر هشت بهی بر هفت و بر پنج و بر سه و بر یکی غالبست و همچنین شش کی روح است بر پنج و سه[1] و یکی غالبست، و همچنین چهار بر سه و یکی که فردند غالبست و دو بر یکی، چون این جمله دانسته شد غالب مغلوب روشن مفهوم گشت،

غالب* مغلوب*				
ا*	ح	ه	ر	ط
ب*	د	و	ح	ا
ج*	ه	ر	ط	ب
د*	و	ح	ا	ج
ه*	ر	ط	ب	د
و*	ح	ا	ح	ه
ز*	ط	ب	د	و
ح*	ا	ح	ه	ر
ط*	ب	د	و	ح

خاتمت کتاب

و اگرچه در فهرست کتاب شرط رفته بود که ختم بر مصاحك کرده

استعمال این جدول بسیار آسان است یعنی در هر صفّ حروفْ حرف سرخ بر سایر چهار حرف سیاه غالب است مثلاً در صفّ اوّل الف که سرخ است بر «ح» و «د» و «ر» و «ط» غالب است باعتبار اجزای یکی بر سه و پنج و هفت و نُه غالب است و همچنین در صفّ دوّم ب بر «د» و «و» و «ح» و «ا» غالب است باینکه دو بر چهار و شش و هشت و یکی غالبست و همچنین در سایر صفوف (1) ر ا اسقاط افتاده و دو

العاص کشاد، طبرستان سعید بن العاص کشاد، داراکرد عبدالله بن
عامر کشاد، بلخ هم عبدالله بن عامر کشاد[1]، باورد عبدالله بن خازم
کشاد، +مرو +حاتم بن نعمان کشاد، بوشنك ربیع بن زیاد کشاد، سیستان
هم ربیع بن زیاد کشاد، +مروروذ[2] هم عبدالله بن عامر کشاد، هراه هم
عبدالله بن عامر کشاد، حرقند +قتیبه بن مسلم کشاد، +ری ابوموسی
الاشعری کشاد، باقی هم بر بن جمله حساب کند، و اگر حروف حصار
یا شهر ما حروف کتابت برابر آید اگر پیش از ولادت گیرند کرده باشد
بگیرد و اگر پس از ولادت کرده بود گرفتن ممکن نیست.

فصل.

و توان این شکل غالب مغلوب در جدول بدانستن که این عدد از یکی تا نُه پنج فردند و چهار زوج ما بیان کنیم که کدام فرد بر فرد غالبست و کدام زوج بر زوج و کدام فرد بر زوج و کدام زوج بر فرد بروشن‌تر طریقی.

فصل[3].

عدد موافق چون فرد و فرد و زوج و زوج چون هردو عدد فرد

---

(۱) در حاشیه افزوده: بخارا سَلْم بن زیاد کشاد، +نشابور عبدالله بن عامر کشاد، سرخس هم عبدالله بن عامر کشاد (۲) نَ: حازم (۳) اگر حرف اخیررا بجای ذال معجمه دال مهمله شمار کنیم حساب درست آید (۴) در جدول ذیل کلمات و حروفیکه با نشان ستاره (*) است در نَ با مرکّب سرخ نوشته شده است، و

بولوالج[1]، و امیر آخُر ملکتاش التونتاش امیر مسعود[2] بحررا و پسر
ط* ط*
مسعود محمودرا بدر سرخس، و سلطان برکیارق و سلطان محمّد با یکدیگر
ح* ب* ب*
صلح کردند، و امیر اسمعیل ملك تتش‌را بشکست و بربشان[2] ظفر یافت،
د* ب*
و سلطان سعید محمّد بن ملکشاه +ملکشاه پسر برکیارق و ایاز و صدقه‌را
ب* ح* ا* ا*
علبه کرد، و سلطان مسعود طغرل و سلیمانشاه‌را، این مقدار بشته آمد ه
ط* و* ب*
دیگرها هم برین قیاس می کند، 175a

فصل،

چون شهری یا حصاری گشاید نام گشاینده بحروف جُمّل بر گیرند و نُه نُه فرو رود و آنچ [بماند] در جدول عدد بحوند و انگشت بر نهند و همچنین نام [شهر] یا حصار بر گیرد و نُه نُه فرو رود و باقی‌را در برابر آن انگشت نهاده بحوند اگر سرخ بود بتواند گرفتن و اگر سیاه بود شهر نگیرد و اگر سبز بود میان ایشان صلح بود، و ما چند نام از نامهای کسانی که حصارها و شهرهای گشودند یاد کنیم،

فصل،

خیبر امیر المؤمنین علی رَضِیَ اللّٰهُ عَنْهُ گشود، اسکندریّه +عمرو بن
ب* ب* ح* و*

(1) ر بولوالج (2) حساب هردو برابر است پس دلیل صلح باید باشد
(2) کذا و الظّاهر برد

و [ا]بولولوه عمررا، و محمّد بن ابی‌بکر امیر المؤمنین +عثمان‌را، و عبد
ه* د* ب* و*
الرّحمٰن ملجم امیر المؤمنین علیٰ‌را، و یزید +حسین‌را، و سعد وقّاص
ط* ب* د* و* ح*
یزدجردرا، و ابومسلم نصر بن سیّاررا، و عبدالله السفّاح مروان حمار(۱)را،
ج* ح* ز* ز* ط*
و مامون امین‌را(۲)،
ب* ب*

فصل، ذکر سلاطین و امرا

سلطان محمود قدرخان‌را غلبه کرد، و هم سلطان محمود امیر عراق‌را
ح* ا* ح*
رستم بن علی الدّیلمی برّی، و امیر چغری سلطان مسعودرا بدندانقان
ز* ز* ط*
شکست، و سلطان طغرل ابرٰهیم ینال‌را بهمذان بشکست، و سلطان الب
و* ز*
ارسلان محمّد(۳) مر قتلمش‌را، و هم سلطان الب ارسلان ملك الرّوم
ب* و* ب*
دیوجن قیصررا، و سلطان سعید +ملکشاه قاوردرا، و امیر +تتش(٤)
ا* ح* ه* ز*
+سلیمان بن قتلمش‌را بدر حلب، و امیر تکش سلیمان بن چغری‌را
ز* ط* ب*

---

(۱) نآ: جبار
(۲) در بن مثال چون حساب هردو برابر است پس باید دلیل صلح باشد
(۳) در بن نام مصنّف فقط محمّدرا شمرده است و الب ارسلان‌را ترك کرده
(٤) از بن نام ب باقی ماند چنانکه در مابعد (ص ٤٥٥ س ۳) ملاحظه بشود

سیاوش‌را، و کیخسرو افراسیاب‌را، و طوس نوذر فروذرا، و گیو
ح* ** د* ح* ** ط*
گُروی‌زره‌را، و فریبُرز گُلباذرا، و +رَهّام +نارمانرا، و گُراز سیامك‌را،
ب* د* و* ب* و* ح* *
و گُرگین اندریمان‌را، و بیژن هومان‌را، و احواست زنگهٔ شاورانرا، و
ح* ** و* ح* و* ا*
+پَرْنه گُهْرَم‌را، و فُروهل +زنگوله[1]را، و +گودرز کشواذگان پیران
ر* د* و* ** ** ب*
ویسه‌را غلبه کرد، و ارجاسب لُهراسب‌را، و گشتاسب و +اسفندیاره
و* ا* ط* د*
ارجاسب‌را، و رستم زال پسرش +سهراب‌را، و هم رستم زال +اسفندیاررا،
و* ز* ب* ر* د*
و شغاد برادر رستم رستم‌را، و بهمن فرامرز پسر رستم‌را، و اسکندر
ح* ر* ر* و* ب*
دارارا، و اردشیر اردوان‌را، و شیروی +پروبررا علبه کرد،
ح* د* ا* د* ا*

فصل، ذکر پیغامبران و صحابه و خلفای راشدین

ابرٰهیم علیه السّلٰم نمرود را غلبه کرد، و موسی علیه السّلٰم فرعون‌را و ۱۰
ر* و* ح* ا*
عوج‌را، و +داود علیه السّلٰم جالوت[را]، و محمّد مصطفی +بوحوَل[2]را،
ر* د* ح* ب* ب*

---

(۱) در ن نام اگر های شعورا در شمار نگرم حساب درست آید

(۲) ار نام بوحول الف مانی ماند و سه نقطهٔ حطاست چه بقول خود مصنّف اگر حساب هردو برابر بود دلیل صلح باشد

اگر چنانك در جدول هر دو حساب برابر آید چون الف و الف و ب و ب و ز و ز دلیل صلح باشد میان ایشان،

فصل

برهان و درستی این اعداد آنست که از گاه آدم علیه السّلم تا بذین روزگار از پیغامبران علیهم السّلام و از پاذشاهان و مبارزان آنان که معروف و مشهورند یاذ کنیم که غالب که بوذه‌است و مغلوب که و نامها مقابل کرده شذ از بهر تجربت همه راست آمذ چنانك هیچ خطا نیفتاذ چون بروزگار گذشته خطا نیفتاذ بروزگار آینه هم خطا نیفتذ، و ما همه نامهارا حساب کردیم و آنچ باقی مانـد در زیر هر حرفی بجدول غالب مغلوب باز گردذ تا حقیقت شوذ و شك از دل برخیزذ،

فصل در نامها[ی] بزرگان و پاذشاهان قدیم[1]

f.174b آدم علیه السّلام ابلیس‌را غلبه کرد، و ابلیس پیش از آدم جانّ بن
ط* د* د* ح*
جانّ[2]را غلبه کرد، و +قابیل[3] +هابیل[3]را غلبه کرد، و ضحاك جمشیذرا،
ج* د* ا* ط*
و افریذون بیورسب[4]را که ضحاك بوذ، و تور ایرج‌را، و افراسیاب
ج* ب* ج* ز* د*

(۱) درین فصل و نیز در فصول آینه حروفیکه نشان ستاره (*) دارد در نسخا با مرکّب سرخ نوشته شده است و حال آنکه باید جمله با مرکّب سیاه باشد (۲) این نام باید تمام محسوب شود یعنی «جانّ بن جانّ» نه جانّ فقط و نون مشدّدرا دو نون حساب کرده شود (یعنی ن + ن = ۱۰۰) (۳) درین دو نامْ حاصلِ حساب (یعنی آنچه بعد از نُه نُه افگندن باقی ماند) درست نیاید مثلاً در قابیل (۱ + ۱ + ۲ + ۱ + ۲ = ۸) هشت یعنی حاء حطّی باقی ماند نه جیم و در هابیل (۵ + ۱ + ۲ + ۱ + ۲ = ۱۲، ۱۲ — ۹ = ۳) سه یعنی جیم باقی ماند نه دال چنانکه در نسخا است، و در سایر امثله نامْها هست که حاصل آن مانند هابیل و قابیل درست بر نمی آید و ما اینچنین نامْهارا با نشان صلیبی (+) چاپ کرده‌ایم (۴) درین نام برای درستی حساب باید یك الف بیفزائیم یعنی بیوراسب

اوّل بر دوّم غالب آید و اگر سز بود[1] میان ایشان صلح بود و اگر صلح نبفتد آنکس که نسال کمتر بود غالب آید و اگرچه حرب و خصومت

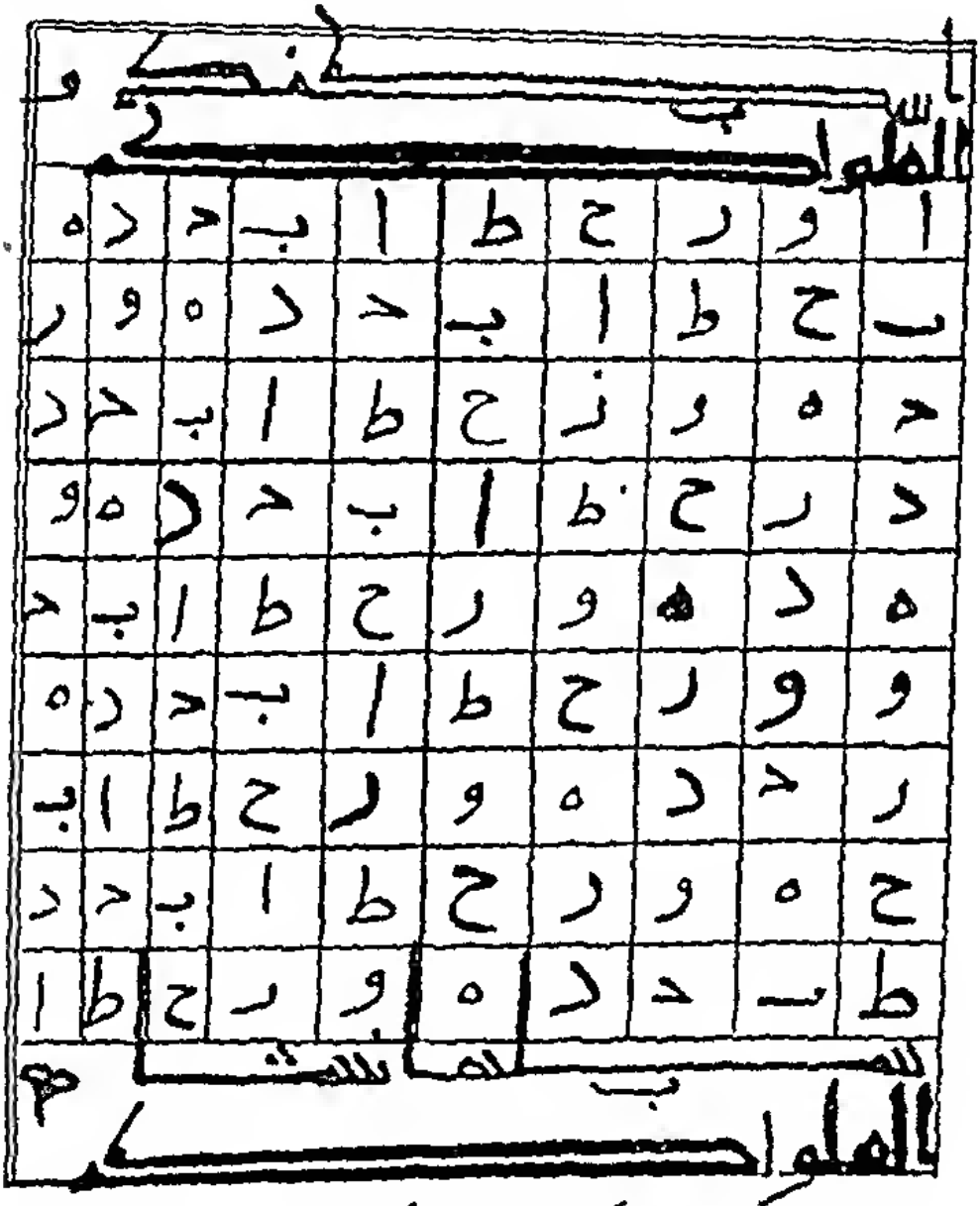

(عکس از روی نسخهٔ اصلی)

پایی شود لابدّست که نهایت طفر آنکس‌را بود که نسال کمتر بود و

(۱) چنانکه ملاحظه شود درین جدول هیچ یك از حروف سیر سست یعنی فقط دو قسم است سرخ و سیاه و مبا تفاوت بسیار بسیر حروف سبز درین جدول مگر نشد،

تا صد و از صد تا هزار نُه نُه افگنده است و در پیشِ حرف برقوم هندی نبشته تا رنج بر شمردن نبوذ و آسان باشذ

آحاد*	عشرات*	مآت*	الوف*
ا* یکی	ی* ده ۱۰*	ق* صذ ۱۰۰*	غ* هزار ۱۰۰۰*
ب* دو	ك* بیست ۲۰*	ر* دویست ۲۰۰*	
ج* سه	ل* سی ۳۰*	ش* سیصذ ۳۰۰*	
د* چهار	م* چهل ٤۰*	ت* چهارصذ ٤۰۰*	
ه* پنج	ن* پنجاه ٥۰*	ث* پانصذ ٥۰۰*	
و* شش	س* شصت ٦۰*	خ* شصّذ ٦۰۰*	
ز* هفت	ع* هفتاذ ۷۰*	ذ* هفتصذ ۷۰۰*	
ح* هشت	ف* هشتاذ ۸۰*	ض* هشتصذ ۸۰۰*	
ط* نه	ص* نوذ ۹۰*	ظ* نهصذ ۹۰۰*	

فصل در دانستن عمل بجدول غالب مغلوب f.174a

بدانك عمل بذین شکل و جدول آنست که چون برابر یکدیگر شوند اگر پاذشاه باشند و اگر جز آن نام یکی از دو خصم بحروف جُمّل برگیرند و مبلغ آن ببینند و نُه نُه بیفگنند آنچ بماند در جدول عدد آنرا بجویند و انگشت برو نهند و نام خصم دیگر بحروف جُمّل برگیرند و همچنان نُه نُه از آن فرو شوند و باقیرا در برابر انگشتِ نهاذه بجویند اگر سرخ بوذ خصم دوّم غالب بوذ بر خصم اوّل و اگر سیاه بوذ خصم

فصل در نگاه داشتن نام و کنیت و لقب

اگر کسی بکنیت و لقب معروفتر باشد از نام روا بود که آن کنیت و لقب گیرند که بر زبان مردمان‌را روانتر باشد و عادت شده باشد تا f 173b
اس عمل درست آید مثال چنانك ابو مسلم و ابوجعفر و ابو الفضل گویند روا باشد که الف از هر درستی در حساب آورند و روا باشد کی ٥
از هر معروفی در حساب نیاورند[1]، و همچنین نام هست که اغلب مردمان بگذارند الف و لام از آن بیفگند و اگر نیز بیفگند روا باشد از هر آنك باشد که اس شخص میان قوم بحسن و حسین و عبّاس و مطهّر خواندن معروفتر باشد، و حدیث لقب همچنین ارکان دولت و مملکت چون یمین الدّولة و جلال الدّولة و شهاب الدّولة و مانند اس، و بزرگان دیوان ١
چون صفی و کامل و کافی و مؤمن و محصّل و مهذّب و رشید و مانند اس، و وزیران چون نظام الملك و عمد الملك و مجد الملك و امثال اس، و هرچ بدوین از نام و کنیت مردم بدان معروف شود آن نباید گرفتن چون ریگه و گسته و عرسك، و نباید کی کنیت یا نام گیرند یا نام با کنیت نام یا نام نباید گرفتن و کنیت با کنیت یا درست آید، ١٥

فصل در نگاه داشتن حساب جُمَّل

بدانك عدد غالب و مغلوب بی حساب جُمَّل نتوان دانستن و نباشد که کسی حساب جُمَّل نداند و اگر نیز داند خطا ندارد اس جدول[2] از هر حساب جُمَّل نهاده شد بچهار قسمت بر ترتیب، خانهٔ نخستین آحاد و دوّم عشرات و سوّم مآت و چهارم الوف و اصل حساب همین است ٢٠
امّا عملی دیگر درس جدول فرودآمد برای آسانی حساب اگرچه حساب جُمَّل داند بوقت شمار نه نه افگدن دشخوار بود هم درس جدول از ده

---

(1) ب آ بیاورند، (2) درس جدول کلمات و عروضکه با نشان ساره (٥) است در آ با مرکب شرح نوشته شده است،

و عظمت این اعداد و حروف چندانست که حکیمان یونان در قدیم سوگندان عظیم بذین حروف خورده‌اند، و درستی این عمل در نگاه داشتن شرایط اوست و آن چنانست که هم‌سرِ یکدیگرند و جنس با جنس و همتا با همتا چنانك پادشاه بپادشاه و وزیر با وزیر و امیر بامیر و اسفهسلار باسفهسلار و خاتون بخاتون و سرهنگ با سرهنگ و کُشتی‌گیر با کُشتی‌گیر و دبیر با دبیر و صانع با صانع و مرد با مرد و زن با زن و مانند این، و آنچ نه جنس باشند چون بنده و خداوند و چاکر و مهتر و رهی و استاذ و درویش و توانگر و ضعیف و قوی واقعهٔ ایشان بر موجب این حساب با یکدیگر هم درست آید و لکن نگاه داشتن این طریق دشخوارست زیرا[1] که مردمان بزرگ بزیردستان و کهتران و ضعیفا[ن] و فرومایگان اندیشهٔ بد کمتر برند و از شرّ ایشان غافل باشند بذین سبب پوشیده ماند و درستی حادثه ازین آنگاه معلوم شوذ که آن حال رفته باشذ و کار از دست شذه،

فصل در باز نموذن مثال[2]

امیر المؤمنین عمر رَضِیَ ٱللّٰهُ عَنْهُ بر دست بولولوه کشته شذ و امیر ز* ه*
المؤمنین علی رَضِیَ ٱللّٰهُ عَنْهُ بر دست عبد الرّحمٰن ملجم کشته [شذ] و نظیر ب* ط*
این بسیارست، و این همه خطاها از آن افتاذ که احتیاط تمام نکنند و از بذ و کید فرومایگان غافل باشند و خصم ضعیف خوار دارند بهیچ وقت از حزم و احتیاط خالی نباید بوذن و بر قوی و ضعیف می باید آزموذ و خصم اگرچه ضعیف باشذ خوار نباید داشت تا آفتها کمتر راه یابذ که فرق بسیارست میان دانا و نادان،

(1) نآ: زیر (2) برای فهمیدن این مثال رکَ بفصول ما بعد

و تا وقت انقضای اجل هر وقت آرایش و مونس خلوت و موجب سلوت پادشاه‌را داساتی و انجونهٔ جهانی جمع می کند و بحضرت می رساند، و در مدح پادشاه و صحت مذاق او خاطر بهزار مجلّد عسر عشر تقریر تواند و این مجلّد کتاب باطناب می رسد، و ذکر مجلس بزم و بهتأ اسباب معاشرت و مبادمت و ذکر بار و شکار رفت اکنون داستان طفر در رزم و سبب موجب هزیمت خصم‌را از غالب مغلوب معلوم می گردانم تا از آن بر خطّی بردارند و ختم کلم انشاء الله،

فصل فی الغالب و المغلوب

در آن وقت که اسکندر طلب دانش کرد و ارسطاطالس‌را بیاوردند پدرش فیلقوماخس[1] این دفتر هزیمت پیش داد و بخدمت اسکندر فرستاد نام اسکندر بر سر جدول نشست و نام ملوك در زیر بیت کرد تا اسکندررا معلوم شد که بر همه جهان فرمان روان خواهد شد و بر ملوك عالم قهر و غلبه خواهد کرد و نام سلیمانشاه همین نسبت دارد، و این جدول اورا دستوری بزرگ بودی چون با کسی مجادلت و مخاصمت نمودی درین حساب مطالعت فرمودی اگر موجب این جَدْول غلبه اسکندررا بودی خلاف حسنی و حرب بیاراستی و اگر غلبه خصم‌را بودی خلاف نگذاشتی و با وی صلح حسنی و اگر ضرورت جنگ بایستی کردن از بزرگان لشکر یکی‌را اختیار کردی که بحکم این حساب بر آن مخالف غلبه داشتی اورا بر سپاه پادشاه کردی و بجنگ آن دشمن فرستادی تا مصاف کردی و مخالف‌را زیر آوردی و نامهٔ فتح نبشته و پشت خصم شکسته باز آمدی و کارها بموجب مراد اسکندر برفتی، و همچنین هر دو پادشاه‌را که با یکدیگر خلاف باشد درین حساب و جدول نگاه کند و بداند که غلبه کرا خواهد بود، و این سرّی عظیم و دانشی شریف است و خاصّت

(1) ب فیلوماخس (بالفاء قبل الواو).

القاب و انساب و سیرت و سریرت و ذکر دولت و بسطت مملکت و عظمت سلطنت آل سلجوق ببینند و بدانند و چنین خافی‌را بشناسند که از (۱) هنر پروری و مهتری و صیت صلت و آوازهٔ بخشش او که در اقطار آفاق خصوصًا مملکت خوراسان و عراق سایر و دایرست (۲) نام اسلاف بذو تازه گشته و بآوازهٔ دین‌داری و صیت شهریاری او خَلَّدَ ٱللّٰهُ دَوْلَتَهُ بحضرت پاذشاه غیاث الدّین دَامَ ظِلُّهُ نارسیده و بارگاه او نادیده دعاگوی دولت محمّد بن علی بن سلیمٰن الرّاوندی این عروس فکر و بکررا از دُرر شعر و حُلل خاطر بجواهر لآلی مزیّن و حالی کرد و آراسته و پیراسته بحضرت اعلی آورد و ذکر القاب خذاوند عالم پاذشاه بنی آدم سلطان قاهر عظیم الدّهر غیاث الدّین کهف الاسلام و المسلمین ابو الفتح کیخسرو مَدَّ ٱللّٰهُ ظِلَّهُ‌را طراز کسوت تاریخ سلطنت آل سلجوق کرد و کتابی از آن بیان کرد f.172b و در جهان یاذگار گذاشت که انواع آدمیان همگنان در طلب آن بکوشند و هر کم و بیشی و بیگانه و خویشی بسبب فایدهٔ[ی] و طلب مایدهٔ[ی] از فواید و موایذ این کتاب مطالعت کنند و بخوانند و بدانند و بطفیل [آنْ] نام این دعاگوی نیز بهنر طلبی و دانش دوستی زنده ماند و دیگران‌را باعث و محرّض گردذ در هنر پروردن و دانش بدست آوردن تا قربت و جوار ملوك و صلات جسیم و بخششهای عظیم یابند چه از ابنای جنس هیچ کس آن راحت و لذّت و بخشش و صلت که دعاگو یافت از هنر و ساختن و پرداختن دفتر نیافت، و آخر خوان بوذ که بحلوا رسیذم و بارگاه خذاوند عالم غیاث الدّین مَتَّعَهُ ٱللّٰهُ بدیذم و خوذ گفته‌اند مصراع: آخر خوان بو که بحلوا رسه، شیرینی مدحش می چشم و بار منّت و طوق نعمتش بر گردن می کشم که این دولت تا قیامت اوّل و آخر دولتها باذ و همچنین در عظمت و سلطنت تا نفخ صور و روز بعث و نشور بماناذ و بنده‌را توفیق خدمت بارزانی داراذ و بقیّت عمر در حضرت بسر برذ

(۱) نَ اینجا کلمهٔ «هر» زیادی دارد (۲) نَ اینجا یك واو زیادی دارد

(١٨) حرف لام الف

اصلی آنست که صورت الف و با باشد انحای قامت الف چون الفِ دال و ب معکوس از دنبال بار گردنده، و همچنین دو الف معنی، [f.139] هم یونسد گشادگی سر انها چند نقطه ب، الفرا دنبال برگردانده و الفی قاعدت و اسرا هم لام الف محوانسد و در ثلث و رقاع نشانه ونسد، و در حرفهای دوسه همه اس نونسد و در قلم نسخ دو الف محرّف بر سر نیمهٔ ب نوشتند لام الف شد،

اس لام الف از ب و الف ی ماند • معکوس ب از ن الف بسار آمد وس خمگی الف چو دالست در اصل • ور راست‌ترك از آن نهی ی شاند

(١٩) حرف ناء

گفته‌اند که اصلش دو دال در هم ی ماند و نقطه آخر ب و گفته‌اند دالی معکوس تمام ی ماند و حرفِ با تمام،

دالی معکوس ب در آخر نسخه • خطّاط بشکل ی نهد یونسخه ور رآنك دو دال در هم و آخر ب • در هم شدی ز سرّ سالی رسخه

دانی معرفت اصول خطرا مفرد کسانی ساخته است امّا بحکم اقتضاء لِكُلِّ عَمَلٍ رِجَالٌ وَ لِكُلِّ مَكَانٍ مَقَالٌ هر پیشه‌را کسانی‌اند و هر کاری‌را مردمانی و هر مکانی‌را زبانی و نحوی در خط بیش ازس اطناب درس کتاب شرط نیست[1]، و غرض دانی از آوردن خطّ که پیشهٔ اوست درس کتاب زیادتی رغبت مردم در طلب کتاب بود تا هر کسی از طالبان نهایه[ی] ١٩

---

(١) در نسخه نوشته شده و سطر الفاظ مدوّن خط است

اس نسخهٔ نوکی در جهان آوردم • جان کاسه‌ام سا بنان آوردم
نوحون نرود که نام خط در درجی • چون لقمه ترا سهی دهان آوردم

هر جا کی دانه[ی] ز خط نشانم • اندر طی اس درج هم نشانم
نکناله رهسرا سو رود آوردم • انصاف نسخه کی ملك نسانم

ربعی ز الف چون تو مثنّی بکنی * و آن بر سرِ را نهی بوذ میم سنی
و آنگه ز سر ف و ر و ربع الف * چند[1] گونه دگر میم نکو نقش زنی

(۱۵) حرف نون

ربع الف و حرف بای تمام است دنبالش گرد بر گردیذه، و نویسند که شکل ت‌را اندك مایه تقوّسی دهند و دنبال گرد بر گردند و این‌را هم نونی نهند، و در نَسْخ و مُحَقَّق ربع الف و ت‌را دنبال از دست بیندازند نونست،

نون ربع الف باشذ ویك با ز اصول * و آنگاه کنند چند گونه بفضول
مانندهٔ سین کنند نونی معلول * بی اصل بوذ عقل ندارذ مقبول

(۱۶) حرف واو

دو سر ب معکوس است و نیمهٔ آخر ب، در قلم ثُلْث و نَسْخ و محقّق سر ب معکوس بر ر افزوذه‌اند واو کرده،

معکوس چو پیوند کنی دو سر بی * و آنگاه ز گوشهٔش فروذ آیی ری
میمست و گر دو سر ب بر گیری * با آخر ب بندی باشذ واوی

(۱۷) حرف هاء

سر الف منحنی‌را معکوس سر ب در پیوندی هاست، و ها از بسیار گونه کنند های دو چشمه که دو صفر متصاعد بر سر هم باشند آنرا گوش پیل خوانند، و مثلّثی از صورت دال بر گرفته‌اند و خطّی بر میان کشیذه هم حرف هاست، و چند گونه ها بوذ که الّا پیوسته ننویسند و از صفری بر روند و بسر ب باز گردند هاست،

بنویس سر ب و الف پیوسته * معکوس سر ب بالف در بسته
وین های دو چشمه از دو صفر آمذ و پس * بر هم متصاعد و میان بگسسته

(۱) دالِ «چند» در وزن زیاد است

از بیهٔ صاد و بی از دایره راست • عین صادی لطیف و نکو برخاست
نطق و دهان شیر از صورت نعل • در پیش و پس الف ماند آراست[1]

(١١) حرف فاء

لك ب تمامست معکوس سر ب در پیوسته، و فاف چون فاست
دو سر ب معکوس و ربعی ر الف و لك تا تمام،
فا صورت لك ماست نکو نوشه • لك تا معکوس از سر او نوشه
تا فاف شود ز من شنو می ماند • رُبعی ر الف بر درو نوشه

(١٢) حرف کاف

در ثُلث و رِقاع از الف و ب برگردند و در نَسْخ و مُحقّق لك
حرف ب دنبال برنده‌را معکوس ب دیگر بر سر نوشته‌اند و تماس راست
داشته چنانك چون الف در میان آن نویسند بیاض نسبار نماند،
بشنو ز من این نکته که جانها ارزد • از گوهر و لعل سرخ کانها ارزد
نونس الف و تاش در آخر پیوند • کافی باشد قوت روانها ارزد

(١٣) حرف لام

از الف و حرف ت برگرفته‌اند تا اندك مایه حرکت فرق باشد
و دنبال لام نَسْخ برنده نگذاشتند،
کاف و لامند هر دو از یك مادر • آورده ز سه حرف برون از یکدر
هر دو ز الفند ور دو تای دیگر • تای حرکت دار سلام اولتر

(١٤) حرف میم

در نَسْخ و مُحقّق سر ب است حرف راء در دنبال سه چنانك
سر ب نویسی و از ربع آخر دایره اگر خواهی نواوکی اگر خواهی نیم
و چون سر الف بر رای رقاع نهی میم،

[1] ب: راست

سه نقطه بر سر، در قلم ثُلُث و رِقاع راء بدین شکل است و در قلم نَسخ و محقّق ربع دائرهٔ مقابل سر جیم‌را یك نقطه در پیش نهادند و دنبالش از دست بداختند و آنرا هم حرف راء میخوانند، و دنبال حرف واو ازین راء می کند و بعضی همین حرف‌را بدین شکل راء دنبال گرد کند و واو ثُلُث از آن کند،

ربع ر دایره‌ست و سه نقطه دگر ٭ و آن ربع دگر دو ر بود بیکور
در ثُلُث و رِقاع هر سه از هم خوشتر ٭ ر دست کسیده در مُحقّق بهتر

(۷) حرف سین

اوّل دندانهٔش سر حرف ب است و دوّم حرف ت و سوّم ربعی الف و باقی حرف ب تمام و دنبالش مشترك بر کشند با مقابل دندانهای سین شود، و بعضی گفته‌اند که سین چون دندانهای ازهٔ درودگر می باید و خطاست که خطّ منسوب از آن گفته‌اند که هر حرفی بدان دیگر نسبتی دارد بجز خطوط استادان متقدّم چون ابن البوّاب و ابن مقله، و نسبت سین از سر ب و ت و الف بر گرفتن اولیترست که از ازهٔ درودگر، و سین و شین‌را تفاوت بش از نقطه نیست امّا جماعتی واضعان خط از هر کلمات اندك حکمت که فواید بسیار دارد خواستند که آنرا سطری کند از کشتی باگریز بود سه ب بهم پیوستند و معنی رقی کشیدند سر و دنبال مقابل و از اوّل چندان راست بماندند کچون مقابل آن دنبالش نهادند کشش سین و آخر ب که دنبالش بود چون باندك مایه انحراف بهم پیوستند مقابل آمد،

سین‌را ر سر ب و ر ت سر بر گیر
ور ثلث الف آن کشش دیگر گیر
تا سین گردد بناش در آخر پیوند
وین گفتهٔ من ر جان خوش خوشتر گیر

جایها بکار آید، و همچنین از برای فرق میان ب و ت تارا یك نقطه در زیر نهادند بذش باز گردینه و اندك حرکتی بذان افزوده،

ت هم بجد ب و الف می باید * یك نقطه سرش بزیر در افزاید
ور زآنك بآخر افتد این ب یا ت * گر قطع کنی یا بکشی می شاید

(٤) حرف جیم

سرش از نیمهٔ ب بر گرفته‌اند و تنش نیمه دایره و ضبط فراخی و تنگی دایره بجدّ الف بگرفته‌اند چنانك بیاض دایره چند قامت الف بیش نبوذ و سینهٔ دایره و سر ب محاذی باید مقابل چنانك اگر خطّی مستوی بر آن کشند سینهٔ دایره و سر ب در آن خط آید، و دنبال جیم هم برینه کنند هم از دست بیفگنده،

سرّی که بجیم در ز خطها با ماست * یك نیمه ز دایره‌ست و نیی از باست
باید کز الف دایره افزون نبوذ * با سینهٔ دایره سر ب شنه راست

(٥) حرف دال

دایرهٔ که بیاضش چند قامت الف بیش نبوذ بر هشت قسمت می باید کرد و از دوّم رقم خطّ استوا قدّ الف بر کشیذن از جانب انسی و از جانب وحشی از دوّم رقم خطّ استوا قدّ ب بنهاذن و از دو نیمهٔ الف و ب که بهم پیوندذ اوّل الف و آخرِ با دال بر باید گرفتن، و در نَسْخْ دنبال دال راست باید بریذه و اگر در حرفی بندند از دست بینداخته،

بر هشت ببخش دایرهٔ در یك حال * وآنگه بدو خط ب و الف زن تمثال
اوّل ز الف نیمی و آخر از ب * باهم پیوند تا بوذ صورت دال

(٦) حرف راء f.170b

ربعی از دایرهٔ سر جیم‌را اوّل نقطه در زیر باید نهاذن و آخر دو

(۱) حرف الف[1]

در آن سخن بسیارست و بزرگان گفته‌اند قدّ آن چو مردی باید که راست بایستد و اندك مایه در نشست پای خود می نگرد، و گفته‌اند که خطّی مسوی می باید که بالای آن ده نقطه باشد از هر قلمی که ده عقدی کاملست بِلْكَ عَشَرَةٌ كَامِلَةٌ[2]، و در ثلث و مُحَقَّق نقطهٔ[ی] بر ۵ پهلوی وحشی الف پیوسته شعاعی متّصل و نقطهٔ[ی] دنبال و هشت میان، هر شیوه که خاطرت محیط آنست . از علم خط این نکته درو نکوست از هر قلمی ده نقطه از برکاعد . منهی الف همه خطی چنانست

(۲) حرف ب

همان ده نقطهٔ الفست خطّ اسوای الف در طول و آن ب در عرض ۱ و نقطهٔ یکی بر خاب وحشی است و نقطهٔ ب هر دو بر وحشی اند، و سر و دنبال ب هر یکی نقطه‌ایست امّا در کست حرکتی بر آن افزودند f 170a تا منحنی شد و بر نظر خوبتر آمد بشکل چوگانی،

ب‌را هم از آن ده نقطه قطّ قلم . کردند دو سر هشت س ای سکودم لکن الف استواش می باید و ب . جمله سر و دنبال مقابل تمام ۱۵

(۳) حرف تا و ثا

همان نسبت دارد که ب الّا آنست که خطّاط چون خواهد که جای کشش کند تا[3] مقابل یار افتد که کلمه در نگنجد دنبال ب و ت درازتر کشد تا برنه نگذارد و این حرکت برنه نگذاشتن در آخر خط و دیگر ۱۹

---

(۱) اشکال حروف برای تسهیل عمل خاتمه در یك سون اوری متصل) جمع کرده شده است و شماره گذارده ، پس باید تا دگر هر حرفی بشکل وی رجوع کرده شود معنای شمارهٔ سوان و شکل (۲) قرآن ۲، ۱۹۲ (۳) یکی تا

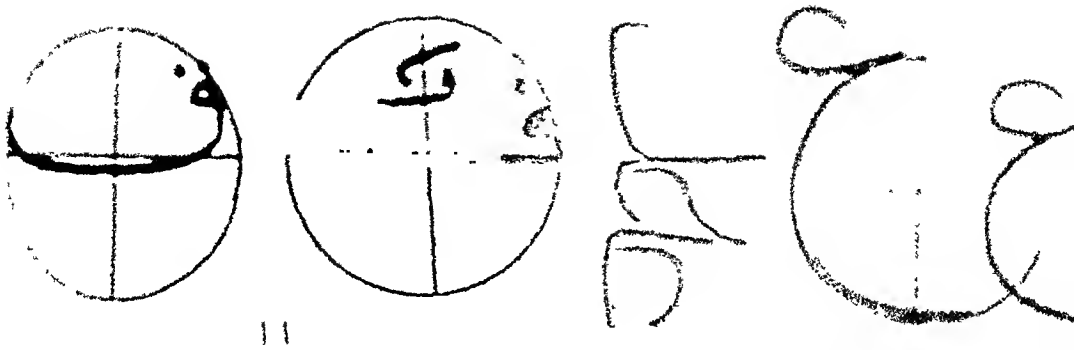

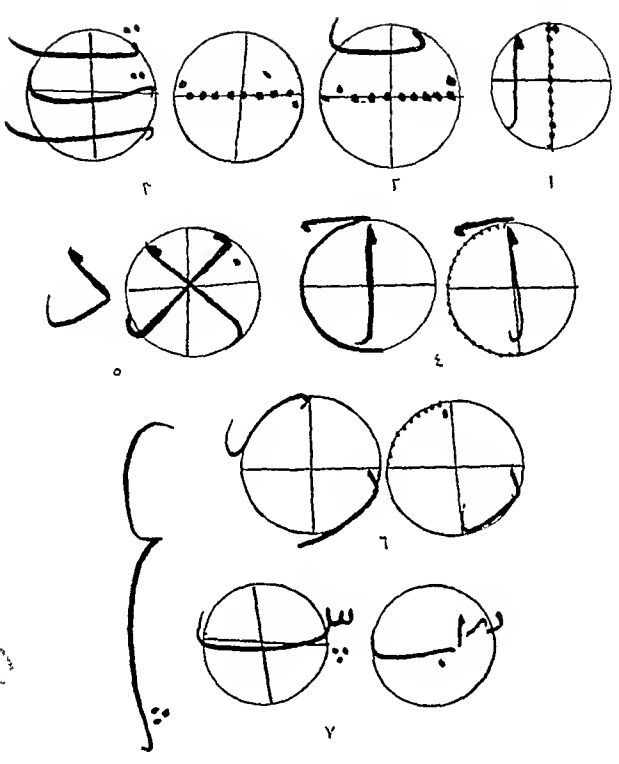

این اشکال از روی نسخهٔ اصلی کتاب که در کتابخانهٔ ملّی پاریس محفوظ است عیناً
عکس برداشته شده و برای سهولت آنهارا در بکجا طبع می نمائیم،
اندازهٔ هر شکل بقدر اصل است،

کردند صفر از دایره بر گرفتند و رقم یك از خطّ استوا و بمقام آحاد و عشرات و مآت و الوف از آن حساب کردند، این نُه رقم اصول اند: ١ ٢ ٣ ٤ ٥ ٦ ٧ ٨ ٩، از یکی تا نُه بترتیب هر یکی جداگانه در آحاد یکی باشد و چون صفری بذان پیوندذ بعشرات رسذ رقم چهار چهل گردذ و رقم هفت هفتاذ شوذ و چون دو صفر در پیش آیذ در درج مآت افتذ رقم چهار چهار صذ شوذ و بمقارنت سه صفر بدرج الوف رسذ یکی هزار شوذ و نُه نُه هزار، و عشرات الوف و مآت الوف و الوف الوف همچنین می روذ، و هر چند عدد که بنهذ بذین حساب بر خوانذ ٤٩٥١ این چهار رقم چهار هزار و نُهصذ و پنجاه و یك اند، و بعضی محاسبان از حروف جُمّل که اصول خطّ اند حسابی بر گرفتند الف را یکی نهاذند و تا حرف ی که دهست هر یکی را بر تواتر یکی گرفتند بعذ از آن در درج عشرات هر حرفی بر تواتر ده و در مقام مآت صذ تا هزار، و همچنین مستوفیانْ رقوم هندرا با حروف جمل حساب کنند و بذان نامها و نامها نویسند چنانك محمّد میم چهل است نقطهٔ[ی] در زیر رقم چهار نهند و رقم هشت بر زنند و چهلی دیگر با چهاری بکنند و بمحمّد بر خوانند بذین شکل ٤٤٨٤، و بذین حساب هرچ خواهند نویسند، و مستوفیان عراق و خوراسان همچنین اختصاری کردند و بعضی از نوشته حذف کردند وَ خَيْرُ ٱلْكَلَامِ مَا قَلَّ وَ دَلَّ بر خواندند چنانك از ربعْ حرف ب و سر عَین بیفگندند و از دنانیر دال و نون اسقاط کردند و همه شعب علم خطّ اند، و در علم خط باشباع و اختصار کتب ساخته‌اند و هر بزرگی در آن نفسی زذه لکن اظهار این اسرار نکرده‌اند و درین مقام از اطناب احتراز می بایذ کردن و مختصری مفید ذکر کردن، دعاگوی دولت محمّد بن علی بن سلیمان الرّاوندی در هر حرفی اصلی مختصر گفته‌است و دوبیت بنظم آورده تا یاذ گیرند و آنرا در پیش خاطر بدارند تا دست از پس آن می روذ و ده روزه تعلیم با یك روزه آیذ ان شآء الله،

f.169b

بهمان مهر کر عدم آمد . بعدم خواست رفت چون عنقا
عاشق مدح شاه گشت و ر آن . جمع کرد این کتاب ار دُرها
تا چو نکرست و ربورش باشد . نسود سرد شوهرش رسوا
تا ربت کامرانی افروں باد . تا بحایست گشد حصرا
باد چشم جهان بتو روشن . ر آنك ظلّ اللّهی تو در دنیا
تا ترا سلطنت بود بجهان . باد حط ار توامن و عدل اورا
خسروا سده سالهای درار . رهد وررند نه ر روی و ربا
در مدارس نبی که جان دادم . شها رور کرده چون بلدا
علم فقه و خلاف خوانده نبی . برد همسّ خود شده داسا
تازی و پارسی بدانسته . شعرهای چو لولوی لالا
خطّ و تذهیب و جلد مصحفرا . کرده چوبانك بستی همتا
هرچ چون من کسی بداند کرد . ار ضایع من آن کم انشا
وس ار آن جمله نه بدانستم . کر تو جمع آورم نبی ررها
تا شهان کام راند این سده . و آخر جوان رسد بر حلوا
خسروا عاجر آمد این سده . آخر این قصیده گاه دعا
می نداند که چیست در عالم . که ترا نیست یا بد سوا
که نخواهد ار ارد بیچون . تا دهد آن ترا شها نعطا
کم ارس نیست کت همی خواهد . ملك و اقبال و عمر بش بها

فصل فی معرفة اصول الخطّ من الدّایرة و النّقط

و بر رای اعلی قاهری سلطانی عظیم الدّهر عماد الدّین خلّد الله ۲
رایاتِ دولتِهِ و آیاتِ سلطنتِهِ عرض می شود که رُقوم هندسی و اشکال
کُروی و مثلّثات و مسدّسات و مربّعهای متساوی الاضلاع جمله ار دایرهٔ
و خطّ استوا بر گرفته‌اند و آنچ مُنتهای همّت هر صاحب فنّی بوده‌است
در فنّ خویش ارنجا بدر آورده چنانك مستوفیان هند رقوم استنا وضع ۲۴

کرد پیدا بصنع تا باشد * خالق خلق و صانع اشیا
برسولان که هادیان بودند * بندگانرا ز شرك سوی هُدا
بمحمّد رسول باز پسین * آنك او یافت قرب اَوْ اَدْنَا (۱)
بدو صهر و بدو ختن بدو سبط * که پر از مهرشان دلست مرا
که تو باشی همیشه فرمان ده * همچو کیخسرو ای شه و دارا
کس نبینم که باشدش بجهان * از تو و نعمت تو استغنا
گر نه لازم شدی ازین کفری * گفتمی دست تست دست قضا
گه دهد روزی و گه استاند * گه کند مرده گه کند احیا
گر کنی حکم بر فلك که مگرد * بنجنبد ز جای چرخ دوتا
شاد باش ای شهی که هفت اقلیم * بتو نازند در صباح و مسا
کف راد تو گاه بخشش زر * نخورد ذرّهٔ غم فردا
حاکم خود ندید کرّهٔ خاك * مثل تو قاهری بعقل و ذکا
هرچ از دَوْر گنبد گردون * هست با ترس و بیم و خوف و رجا
تا نگیرد درِ ترا ملجا * نرهد ذرّه‌ئی ز دست بلا
دردمندان فقررا بجهان * کف راد تو مرهمست و دوا
ابر و بحر ارچه در سخا سمرند * هم نباشند شاهرا همتا
شه بخروار زر همی بخشد * ابر کی این چنین کند حاشا
ابر از آن آب می شود شب و روز * پیش زر بخش دست تو ز حیا
کآنچ دستت بلحظه می بخشد * ندهد بحر سالها گسرا
همه کامی بیابی از عالم * فتح و اقبال ضامنند و گوا
مهر مهر تو دارد اندر دل * مه بنام تو می زند حقّا
هر کجا در وجود آدمیی است * مرد و زن پیر و کودك و برنا f.169a
حاکم خود ترا همی خواهند * خصمرا گو ز دیده خون پالا
سَرْوَرا نو عروس شعر رهی * که به آمد ز زُهرهٔ زَهرا

(۱) قرآن ۵۳، ۹

پاسبان در بر هندو چرخ • این همی کرد گاه رحمه ادا
که جهان از تو ای عماد الدّین • روشنی یابد و زمانه صفا
قاضی سقف ششمین که ازو • همه کس‌را سعادتست الاّ
حکم می کرد بر جهان که همه • زیر فرمان بود سرا سرا
شحنهٔ پنجمین فلک مرّیخ • خورد سوگندها بنام خدا
که هر آنکو ز حکم و فرمانت • سر بپیچد کم از بتش حدا
شاه چارم فلک منوّر نور • که همی بوسد آسمان ترا
گفت خاوند بر جهان ای شه • حکم و فرمان روانت باد و روا
مطرب خوش نوا که صفّ سوم • هست از الحان او بهشت آسا
ای رد ای شه که خاوران بادی • در سماع و نشاط روح افزا
کاسمان گفت دور بر فلک • کرد منشور این چنین شاها
که بدیدند در هزاران دَوْر • مثل تو سروری زمین و سما
ماه گر رشک یار من باشد • ننگ دل زرد روی و پشت دوتا
گفت کآنجا که نیست فرمانت • نرسد روشنیّ من آنجا
مادح تو که مثل خویش بدید • در همه‌ای گونه گون امّا
چونک طالع ندارد از دنیا • بد اندر جهان همیشه گدا
خورد سوگندها بنانک دهد • روحهارا بگالد مأوا
آنک از دود کرد درویش نور • هفت سقف کبود بر سر ما[1]
و آنک بنهاد هفت تودهٔ خاک • بر لب آب از کف دریا
و آنگهی چار طبع پیدا کرد • خاک و آتش چو آب و باد هوا
برگش شوخ دیده‌را نَمْ داد • تا کند عربده بفصل شتا
لطف در گل نهاد تا بلبل • باشد از عشق او چو من شیدا
سوسن ده زبان گنگ صفت • چونک عاشق بد نشد گویا
وین دگر سوها گوناگون • که ازیشان بهارراست بها

(۱) درین بیت اشاره است به قرآن، ۷۸، ۱۲

ضرورتی برخاست پس چنان باشد که گوسفندی‌را شکم بر کَنَد حلال نبود و اگر گوسفندرا ذبح کند و سگ در جهد و بعضی بخورد یا از ابتدا سگ خون صید بخورد و پس ذبح کند حلال بود، و اگر مسلمانی سگ یا بوز بصید فرستد و مُغی بانگ برو زند تا تیزتر بشود و سگ تیزتر شود و صید بگیرد حلال بود، و اگر سگ خود بصید رود و مُغی بانگ برو زند و صید بگیرد و بکشد نتوان خوردن؛ و اگر مسلمانی بانگ بر زند و نام خدای برد و سگ از آواز مسلمان تیز برود و صید بگیرد حلال بود اگرچه او سگ‌را بر نیاغالید، و اگر بآواز مسلمان هیچ قوّت نگیرد حلال نبود الاّ اگر زنده در یابد و ذبح کند، و اگر این سگ یا بوز عادت دارد که کمین کند پس ناگاه بصید جهد روا باشد کُشتار او خوردن امّا اگر عادت ندارد یا بچیزی مشغول شود چون صید نزدیك آید بجهد و بگیرد نشاید خوردن تا ذبح نکنند، و اگر صیدی‌را بگیرد و مجروح کند و برود و بر فور دیگری‌را بگیرد هر دو حلال بود امّا اگر ساعتی برین یکی بنشیند و پس برود و دیگری‌را گیرد حلال نبود، و اگر تیری بیندازد و از صید بگذرد و بر یکی دیگر آید هر دو حلال بود: همیشه اوقات خداوند عالم پادشاه بنی آدم سلطان قاهر طرب فزایی و مجلس آرایی و نشاط فرمایی باد و بار و شکار کار روزگار این جهاندار باد و تیر انداختن و گوی باختن و اسپ تاختن که بر پهلوانان جهان بذان سبق برده است تفرّج خاطر مبارك، و دعاگوی دولت‌را توفیق باد که متنزّه اورا هر روز داستانی و نادرهٔ زمانی موشّح بمدح و القاب همایون او بخدمت می آرد تا سلطان اوقات بذان می گذارد و بخدمتگاری پس ازین دعاگوی نام زنده می دارد، ملك تعالَی دامن دولت این پادشاه در گریبان ابد دوخته داراد و چشم زخم چرخ غدّار ازین روزگار بدور باد بمحمّدٍ وَ عِتْرَتِهِ اَلطّاهِرِينَ وَ اَصْحَابِهِ اَلْغُرِّ اَلزّاهِرِينَ، مؤلّف کتاب راست:

دوش کز گنبذ کُره سیما ، مهر پنهان ببود و مه پیدا

بشمشیر پاره[ای] از صید جدا کند اگر از فنا بود نشاید خوردن و اگر از جانب گردن بود حلال باشد، و اگر دو کس تیر اندازند و تیر هر دو بر صید آید اگر هر دو بهم بر آن صید آید و از آن بمیرد حلال بود و صید هر دورا باشد، و اگر یکی پیشتر بر آید آنگه دیگر بر آید اگر تیر اوّل صیدرا خسته کرده بود چنانك از صیدی بیرون شده باشد آنگه تیر دوّم بر آید حلال نبود، اگر تیر اوّل اورا از صیدی بیرون[1] شد خداوند تیر از رای دوّم تاوان بستاند و صید مردار بود، و اگر سگ یا بوز بعد از آنك صید بسیار گرفته بود صیدی‌را بخورد جمله که از پیش گرفته بود حرام بود الّا آنچ ذبح یافته بود و بمذهب [بو] یوسف و محمّد آن یکی مردار بود و باقی حلال بود و علمای متاخّر گفته‌اند این مسئله بتفصیلست اگر مدّتی بگذرد و صید نگیرد و احتمال فراموش کردن باشد و صید بخورد این یکی مردار بود و آن پیشین حلال بود و اگر مدّت نگذشت جمله حرام بود و این وجهی نیکوست، و اگر صیدی وحشی اهلی شود چنانك ظبی انس گیرد و دست آموز شود الّا بذکوة[2] و ذبح حلال نشود و همچنین اهلی چون گاو و شتر اگر عاصی شود و نشاید بگرفتن یا در چاهی افتد یا مقامی باشد که بذبح آن نتوان رسید روا باشد که چون صید اورا بتیر بزنند یا بجراحتی بکشد، و اصل کشتن صید و غیر آن ذبحست و عروق چهارگانه بُریدن حلقوم و مَری و وَدَجَیْن الّا آنگه که متعذّر باشد عقر و جراحت روا بود، و عقر و جراحت خلفند حکم بخلف آنگه شاید کرد که بر اصل قادر نباشند، و وحشی با اهلی نا قدرت ذبح بر نخیزد جراحت نشاید و بدین سبب چون ذبح کند اگر شکمش بر کَنَد [بعد] از مردن روا باشد زیراکه آنچ اصل ذبحست بجای آورد امّا کراهیت بود، و اگر جراحت بتیر کند و در باید هنوز زنده و شکمش بر کَنَد حلال نبود زیراکه بذبح اصلی قادر شد حکم ذکوة

(1) عبارت مضطرب است ظاهراً چیزی از قلم افتاده است (2) کذا و الظاهر: ذکاة

گویند آموخته شد و بمذهب بو یوسف و محمّد چون سه بار بگیرد و بنخورد آموخته شد، و آموختن شکره آن باشد که چون بخوانندش باز آید امّا شرط حلالی آنست که اوّل بخوانند و رها کنند و آنکس که بر صید آغالد و رها کند از کسانی بود که کُشتارش حلال بود خوردن، و باید که صیّاد و اشکره از دنبال صید باز نه ایستند و صیدرا مجروح کنند و اگر پیش از آنك صیّاد بدو رسد صید جان بدهد و صیّاد بچیزی دیگر مشغول نشده باشد و آن صید از بالائ در زیر نیفتاده بود و در آب نیفتاده باشد آنگه حلال بود الّا اگر دذی بود یا اشکره[ی] که گوشت او بخورد نشاید، و اگر نام خدا بعد بگذارد یا سگی که نام خدای بر وی نبرده بود با وی یار شود آن صید نشاید خوردن، و همچنین اگر تیر اندازد و نام خدا بعمد نبرد یا کسی دیگر بر آن صید تیر اندازد که نام خدا نبرده باشد آن صید نشاید خوردن، اگر سگ باوّل از صید بر گردد و بچیزی دیگر مشغول شود آنگه بصید باز گردد و بگیرد یا تیر بجانب چپ یا راست کژ شود و صید بدان جانب باز کردد و تیر بر وی آید یا باد تیررا بگرداند تا بر صید آید آنرا نتوان خوردن، و اگر صیدرا زنده در یابد و ذبح تواند کرد و نکند تا بمیرد یا از جراحت سگ یا تیر بمیرد حلال نبود، و اگر سگ تخنیق کرده بود بی جراحت یا f.167b جابیش شکسته شود یا بزبطانه بی جراحت بمیرد حلال نبود، و اگر ساعتی توقّف کند پس برسد صیدرا مرده یابد نتوان خوردن، و اگر در میان آب افتد و بمیرد نتوان خوردن، و اگر از هوا بر درختی یا سطحی افتد و باز بر زمین افتد و بمیرد نتوان خوردن، و اگر صیدرا زنده در یابد و یوزش هنوز در دندان دارد ذبحش کند حلال بود، و اگر از دهان یوز یا سگ بیرون آرد و ذبح کند و جان ناداده شکمش برکند و پاره[ی] بخورد یوز یا سگ دهد باقی حلال بود، و اگر پس از ذبح در آب افتد و بمیرد توان خوردن بخلاف جراحت تیر یا صید، و اگر

تواند بی عذری و حاکم الزامش کند و همچنین در اسب دوانیدن، و اگر یکی بیمار شود چنانک به اسپ تواند دوانیدن به تیر انداختن روا بود که آن عهد باطل کند، اگر در بیماری فسخ کند بعد از آن چون تن درست شود باطل تواند و حاکم نفرماند تا تیر ندارد، و اگر تن درست گوید من صبر نکنم تا بیمار تن درست شود تا بیمار گوید من صبر کنم تا درست شوم حاکم تن درست‌را تواند، و اگر خلاف کند که ابدا نکند آنکس ابدا کند که خلل از جانب وی تواند، اگر خلاف در مسافت هدف تا بزرگی و کوچکی هدف افتد نگرند تا عُرف اهل آن صنعت چونست، و اگر شرط کند که این کمان اندازی شرط درست تواند از هر کمان که اندازد تواند، و اگر گویند تمام جمعی اندازیم تا انکار در میان تواند روا بود، و اگر امام جمعی‌را گوید هر [که] صد تیر بر فلان هدف زند اورا صد دینار دهم روا باشد چون بر زند از خراج پادشاه این قدر تواند که دارد نه از مال صدقه و نه از مال خود، و اگر این سخن به امام وقت گوید امیری باشد هیچ نتواند دادن، و اگر گوید این مرغ‌را تیر که اگر تیری ترا دینار دهم درست تواند، و اگر گوید ده تیر بتیار اگر صواب بیشتر بود چندین بدهم درست تواند، و گرو در مسابقت درست آید و در شطرنج و نرد درست تواند،

فصل در شکار کردن

و شکار صید از بهر تماشا بر ملوک حلال شد، ملک تعالی اوقات پادشاه عادل سلطان ماهر عظیم الدهررا بنشاط و آسایش مقرون داراد و از آفات مصون و محروس تا از تماشای شکار بنشاط بخوید و طلب لقمهٔ حلال‌را بدان مشغول می باشد چه اسلاف ماضیهٔ او شکاری تاسی باری خورده‌اند تا حلال خورند، و هر ددی که مُعلَّم شود هر صید که بگیرد حلال بود و آموختن ددان برای اهل آن صنعت مرخص بود که

عدد تیر و مسافت بیان کنند تا درست آید، و اگر گویند اگر تو بر هدف زنی چندین دینار من بدهم و اگر من بر زنم چندین دینار تو بدهی این قمار بود روا نباشد الّا اگر محلّلی در میان دارند که اگر او بر زند هیچ ندهیم و اگر من برم تو بدهی اگر تو بری من بدهم این روا بود f.166b آنگه اگر محلّل بر زند هیچ دورا نباید دادن و اگر ازیشان یکی ببرد خصم مال بوی دهد، و همچنین اگر گویند اگر محلّل ببرد هر دو مال بردارد و اگر از ما یکی بر زند مال صاحب بر گیرد هم درست بود، و باید که محلّل‌را هیچ شرط نکنند که بدهد و باید که محلّل در تیر انداختن برابر ایشان بود اگرنه محلّلی‌را نشاید، و همچنین در اسپ دوانیدن اگر گرو از یك جانب بود روا بود و اگر از هر دو جانب بود روا نبود الّا اگر محلّلی در میان آید که در سواری مانند ایشان بود، و باید کی مسافت و میدان معیّن کنند، امّا اگر گویند می اندازیم تا که بیشتر بر هدف زند یا بنگریم تا که دورتر اندازد روا نبود، و اگر ده تیر بنهند گویند ازین تیر اگر پنج من بر هدف زنم بُردهٔ من باشد و اگر سه تو بر زنی بُردهٔ تو باشد روا بود، اگر گویند هر کدام از ما که بماند ده دینار بفلان کس دهد اگر آن فلان با ایشان تیر نیندازد روا نبود، و هرگه کی تیر بر هدف آید یا بالای آن یا چپ هدف یا راست هدف و بگذرد یا آنجا بماند آن تیر محسوب بود و از جملهٔ آن شمرند که بر هدف آمده بود، و آنچ بر زمین آید و از زمین بر جهد و بر هدف آید بر حساب نگیرند الّا اگر شرط کرده باشند آنگه بر حساب گیرند، اگر گویند هر یك ده تیر بیندازیم [من ده] و تو ده هر کدام از ما که پنج بر هدف زند بُردهٔ وی باشد روا بود، (۱) و اگر شرط کنند که هر یك ازین ده تیر که می اندازیم هرچ پنج زودتر بر هدف زند بُردهٔ وی باشد روا بود(۱)، و چون عقدی بستند بوجهی که درست آید و یکی خواهد که باطل کند

(۱—۱) این جمله در نَ تکرار شده است،

خانهٔ یحیی بن زکریا عَلَیْهِمَا السَّلَامُ رفتند و او هنوز سه ساله بود گفتند بیرون خرام تا بازی کنیم گفت مارا به ازین بهر باری آفریده‌اند مَا خُلِقْنَا لِلَّعِبِ، خدای تعالی آنرا ازو پسندید و بروثنا گفت وَآتَیْنَاهُ الْحُکْمَ صَبِیًّا[1]، یعنی اورا حکمت دادیم بکودکی، پس هیچ باری نشاید که کند الّا چیزی که مصلحتی‌را بود چون تیر انداختن و اسپ دوانیدن و ازه آن سبب حلالست که سبب غزو کافراست و جهاد پس رسول عَلَیْهِ السَّلَم آنرا روا داشت و گفت[2] خدای تعالی بیك تیر سه کس‌را در بهشت برد اوّل آنکس که تیر از بهر خدا سبّت غرا تراشید و آنکس که بینداخت و آنکس که موافقت کرد، و مصطفی فرمود که تیر اندازید و بر اسپ نشینید و تیر انداختن نگذارید[3] دوستر دارم، و اسپ‌را ادب کردن و با زن ملاعبت کردن حسنست و رواست، و هرك تیر انداختن نگذارد پس از آنك آموخته بود نعمتی از آن خدای پنهان کرد کفران نعمت بود[4]، و باید که اگر تیر انداختن آموزد یا سواری کند نیّت کند که از بهر آن می آموزم تا با کافران و دشمنان خدای عزّ و جلّ جنگ کنم پس نیّت ثواب یابد، و اگر بر تیر انداختن یا اسپ دوانیدن گرو نهد شرع روا بود چنانك هر یك ده تیر بیرون کند تا بیندازد و یکی اسپی معیّن کند گوید که اگر تو که خصم منی این ده تیر بر هدف زنی این مال تراست و اگر من زنم مراست این روا باشد هر کدام که بشرط وفا کند مال اورا باشد، و اگر هر دو بر زنید یا هیچ دو نزنید مال خداوندرا باشد، و باید که

---

(۱) قرآن ۱۹، ۱۳. (۲-۲) جمله عبارت ترجمهٔ این حدیث است انّ الله لیدخل بالسّهم الواحد ثلاثة الجنّة صانعه یحتسب فی صنعته الخیر و الرّامی به و الممدّ به، ارکبوا و لان ترموا احبّ الیّ من ان ترکبوا، کلّ ما یلهو به الرّجل باطل إلّا رمیه بقوسه او تأدیبه فرسه او ملاعبته اهله فانّهنّ من الحقّ، و مَنْ علم الرّمی ثمّ ترکه فلیس منّا فکفرها، (رواه النسائی عن عقبة بن عامر، کنز العمّال ج ۲ ص ۲۶۹)

(۳) ب: مکنید

حسّ اجتناب نماید و اندك مثلّث حلال خورد عصیر انگوررا آب بر نهد و بجوشاند تا ثلثی بماند و در خنب[1] کند تا برسد و باندازه خورد و از مستی احتراز کند منافع همه حاصل باشد و از عقاب آخرت ایمن بود و آرایش بزم و اِلْف دوستان و جمعیّت همنشینان بیذا آید، و اگر شراب میوزی بگیرند چنانك میوز پاك بگزینند و بشویند و با آب گرم در خنبی کنند و بمالند و بپالایند بعد از آن بجوشانند با دو سه سیب یا بهی شرابی قوی و گرم مزاج گردد و عظیم نافع و غذا دهنده باشد و حلال بود، و[2] شراب خرما گرم و نرم بود طبع‌را نرم گرداند و ثُفْل از معده بیرون آرد و بر[3] و سینه‌را نیك باشد و تن‌را غذا دهد و فربه کند و قولنج‌را سود دارد و شرابهای دیگر حنطی و شعیری و عَسَلی و سکّری و غیر آن چون غذاهاست بر قدر مزاجها منفعت و مضرّت حاصل کند، ملك تعالَی خداوند عالم پادشاه بنی آدم خسرو عرب و عجم سلطان قاهررا از آرایش بزم و مجلس ملوکانه حاصل کناد و نصیبهٔ ذات همایون اعلَی منافع آن باد،

فصل در مسابقت و تیر انداختن

f.106a رای اعلَی سلطانی قاهری عظیم الدّهر غیاث الدّنیا و الدّین ابو الفتح کیخسرو بن قلج ارسلان خَلَّدَ اللّٰهُ رَایَاتِ دَوْلَتِهِ مصوّر و مقرّر باد که آدمی‌را از بهر عبادت آفریده‌اند کَمَا قَالَ اللّٰهُ تَعَالَی آیة: وَ مَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَ الْاِنْسَ اِلَّا لِیَعْبُدُونِ[4]، و چون عبادت‌را مخلوق بود هرچ لعب و لهو بود نشاید که کنند عَلَی مَا قَالَ عَلَیْهِ السَّلَامُ خبر: مَا اَنَا مِنْ دَدٍ وَ لَا اَلدَّدُ مِنِّی[5]، نه بازی‌را ام و نه بازی از منست، و همچنین کودکان بدر

(۱) نَ: جنب (۲) ازینجا تا ... «منفعت و مضرّت حاصل کند» مأخوذ است از «باب پانزدهم از مقالهٔ چهارم از بخش اوّل از کتاب سیم اندر صفت انواع شراب» از ذخیرهٔ خوارزمشاه (۳) ذخیره: امعا (۴) قر، ۵۱، ۵۶ (۵) لسان العرب در د د ا

و خلطهای نامعتدل‌را در تن معتدل کند و خون‌را پاکیزه کند و رنگ روی مردم نیکو کند و نافهانرا فربه کند و صنرارا که با خون آمیخته باشد بادرار[۱] بیارد و بلغم خام و فسرده بگذازد و قوّت روح مردم‌را زیادت کند و خون‌را در تن گوشت گرداند و تن درستی‌را نگاه دارد و رگهارا از خلطهای بد بشورد[۲] و شهوت کلی ببرد و قولنج باذی بگشاید و غذا زود باطراف رساند، جالینوس گوید باذ معده‌را بشکند و رگهارا فراخ کند و غذا بهمه تن رساند و سُدّها بگشاید و بُخارهاء غلیظرا لطیف گرداند و بعرق بیرون آرد و خواب خوش آرد، بقراط گوید شراب هیچ خلطی خام[۳] فسرده‌را در تن دست[۴] باز ندارد تا نگشاید و بیرون بیارد[۵] و نفس‌را شادی آرد و روح‌را تازه کند و دل قوی کند و در آخر بیماریها و تبهاء گرم بدهند، دیسقوریدس[۶] گوید با این همه منافع زهر خورده‌را سود دارد و شراب قوی کردم[۷]را سود دارد و طبیبان خداوند مالیخولیا و غشی‌را بفرماید، و [۸]اسقلیاذس[۹] استاذ طبیبان گوید که از شراب بد خوردن و بسیار خوردن وسواس و اندیشهای بد و دیوانگی و کد فهمی و رای ناصواب و فراموش‌کاری و نقصان خرد و تیرگی چشم و تباه شدن حواس و نرسیدن اندر خواب و بیداری بی سبب و سراسیمگی پدید آید این همه بیماریهای دماغست که از افراط شراب پدید آید و امّا بیماریهای تن چون سکته و خناق و لرزیدن و تشنج و فالج و برسام و نباهی مزاج و ضعف جگر و استسقا و درد سر و درد دندان و آماسهای گرم و تبهای گرم و مرگ مفاجا پدید آید، پس عاقل ازین همه مضارّ بقطع نظر از عقاب آخرت بدلیل

(۱) ذخیرهٔ خوارزمشاه افزوده: بیرون (۲) ذخیره: بشوید (۳) ذخیره افزوده: و (۴) ذخیره: مردم (۵) ذخیره: بیارد (۶) رآ: دیسقوریدس اسالتون بعد الترحّم (۷) ذخیره: کژدم زده (۸) ازینجا تا ... «مرگ مفاجا پدید آید» مأخوذ است از ذخیرهٔ خوارزمشاه از «باب چهارم از مقالهٔ چهارم از بخش اوّل از کتاب سیم اندر مضرّتهای شراب» (۹) رآ: اسقلیادس اسالتون بعد الترحّم

(۱)و غرض خردمندان از شراب شادی روان و منفعت تن و حفظ صحّت است و تن(۲)را سه قوّتست یکی شهوانی و کار او حاصل کردن لذّت و گزاردن شهوت باشد و معدنش جگرست، (۳)و دوّم قوّت نفسانی که آنرا ناطقه گویند(۴) و طلب حکمت و علم و صواب فرموذن کند و از کارهای زشت باز داشتن و این قوّت خاصّهٔ مردم است و معدن او دماغ است و شریفترین همه است، و خسیس ترین قوّت شهوانی است، و هر قوّتی کاری مخالف یکدیگر [کند] و هر که خواهذ تا یکیرا از کار باز دارذ بقهر باز تواند داشت، و خردمند از بذی پرهیزذ و در صوابی که خرذ فرماید آویزذ و کار وی قهر کردن قوّت شهوانی و کارهای صواب کردنست و از آخرت اندیشیذن و ازین معنی بر وی رنجی عظیم بوذ حکیمان چیزی جستند که اورا آسایشی دهذ و ازین رنج برهذ، از هیچ طعامی و شرابی این غرض حاصل نیامذ الّا از شراب انگوری که هر یکی از قوّتهارا بر آن وجه که صواب باشذ و چندانك صواب باشذ بشکنذ از آن که نظام عالم و قوام بنی آدم از آنست که هر قوّتی چنانك صواب باشذ حاصل آیذ و اگر این قوّتهارا قهرکنذ و هیچ بهره ندهذ عن قریب عمارت عالم و نسل بنی آدم منقطع و باطل گردذ، و چون شراب باندازه خورذ بمقدار آنك قوّت هاضمه دفع آن بوجه بکنذ و قوّت غاذیه آنرا بکار برذ روفس(۴) گویذ حرارت غریزی بیفزایذ و طعامرا هضم نیکو کنذ

(۱) جمله عبارت ازینجا تا ... «نسل بنی آدم منقطع و باطل گردذ» مأخوذ است از کتاب ذخیرهٔ خوارزمشاه از «باب اوّل از مقالهٔ چهارم از بخش اوّل از کتاب سوّمین اندر غرض خردمندان در شراب» (۲) ذخیرهٔ خوارزمشاه: نفس

(۳–۳) ذخیرهٔ خوارزمشاه: و دوّمرا قوّت حیوانی خوانند و کار وی عزّ و جاه و ریاست و ظفر و غلبه و کینه کشیدن بود و معدن او دلست و سدیگر قوّت انسانی است و آنرا قوّت ناطقه گویند (۴) ازینجا تا ... «طبیبان خذاوند مالیخولیا و غشی‌را بفرمایند» تمام عبارت از ذخیرهٔ خوارزمشاه مأخوذ است از «باب سیم از مقالهٔ چهارم از بخش اوّل از کتاب سیم اندر منفعتهای شراب»

کردند و شعرهای آبدار ساری و پارسی در وصف آن نگفتند و با برسی سرکه نسبت منافع مطلوب و موروث شده است و در خواستن آن برش دوست شیرین گفته‌اند، [شعر]

صدرا آنی بطشت کافورم ده • مردے عرم دختر انگورم ده
زآن دختر فحمه نه که گلعونه کند • زآن دیگر سرخ روی مسرورم ده

و در وصف شراب هیچ باقی نگذاشتند تا بدانجا که در وصف طرفهای f165a آن ساری و پارسی شعرها گفته‌اند، شعر[1]

رَقَّ ٱلزُّجَاجُ وَ رَقَّتِ ٱلْخَمْرُ • فَتَشَابَهَا فَتَشَاكَلَ ٱلْأَمْرُ
فَكَأَنَّهَا خَمْرٌ وَ لَا قَدَحٌ • وَ كَأَنَّهَا قَدَحٌ وَ لَا خَمْرُ

بیت ۱

برحرم و فرمان تو هرگز نرم • مَی بار حورم بر بلا بار حرم
زآن رشك که لب نهد قدح برلب تو • مشم تنا حور قدح بار حورم

بیت[2]

بك شیشه می کهن و ملکی تو بسه • ور هرچ نه مَی طریق بیرون شو نه
چرخشت نه ارملك فریدون صد بار • خشت سر خُم و باج کیخسرو نه[3] ۱۵

---

(۱) للصّاحب اسماعیل بن عبّاد، ولکن ترجمهٔ حال او در تاریخ ابن خلّکان (در حرف الف)، شذر الذّهب عراقی این دو مصرا در فارسی ترجمه نموده است

از صفای می و لطافت جام • درهم آمیخت رنگ جام و مدام
نه حدیث و نه بیت گوئی مَی • یا مُدامست و نیست گوئی جام

(ازکتاب «دانشمندان ایران در عهد ساسانیان» از پروفسور براون ص ۱۲۹)

(۲) منسوب بحکیم عمر خیّام در مجموعهٔ رباعیّات وی طبع پاریس ص ۵۹

(۳) در حاشیه نوشته شده «بعد ازآن می گوید که مصنّف در ایراد این سه مصرع شغلی مثل کی نام بادشاهی که کتاب نام او منسوب کرد و باج اورا کیر از او خشت سر خم کرد»، درین عبارت هر آنجا که نقطه گذارده شده است در اصل کتاب حاشیه مرتفع شده است

ازین قدر کاری نگشاید در زمین دفین باید کرد تا ازو چه زاید، در جایی حصین روذباری جُستند و بر طرف مرغزاری بکشتند و در تعهّد افزودند تا بمدّت نبت از هریکی شاخی جست که خضرت او ناموس اجنحهٔ طاووس بشکست، خبر بکیقباذ رسید تجشّم کرد و بدید و وصیّتی کی لایق بوذ تقدیم فرموذ و در تعهّد فزوذ تا بانکور بوذ و لطف خوذ بنموذ، گفتند این نبات در خضرت نضرتی داشت و بمیوهٔ سر بنراشت ازو دیگر دانها بباید کاشت تا زیب باغها و آرایش راغها ازو حاصل شوذ، چو بسیار شذ نی یارستند خوردن چه بر منافع و مضارّ واقف نبوذند، ملك فرموذ که منعت این در آب و شراب توانذ بوذ، چو آب بگرفتند و در خنب کردند بجوش آمذ فیلسوفان از آن در تعجّب ماندند بر آن نهاذند که جمعی مباح الدّم‌را حاضر باید کردن تا تجربت حاصل آید، سه کس مختلف المزاج‌را بیاوردند و باکراهی عظیم با صذ هزار بیم شربتی هر یکی باز خوردند بدوّم شربت گستاخ شذند و بسوّم شربت فریاذ کردند تا چهارم بیاوردند چون پنج رسید نشاط دریشان آمذ و رقص و کچول آغازیذند و لور و سمسول ورزیذند وکس‌را بالای خوذ ندیذند، زبان بدشنام بکیقباذ کشیذند چون بغایت مستی رسیذند، روز دیگر صبر نی توانستند و بزرگان در آن شروع نمی یارستند، گفتند تا چهار فصل بریشان نگذرذ ایمن نشاید بوذ که این نشاط غمی آرذ و مرگی بریشان گمارذ، در چهار فصل چند کس‌را این شراب بذاذند تا فواید شراب روی نموذ و همه‌را نشاط افزوذ گفتند منعت آن دانه این بوذ، بعد از آن زینت مجلس و جمع احباب بذان می جستند و انواع دیگر حلاوی و حموضات بتجربت از آن حاصل کردند و بواسطهٔ جریان بر آتش دوشابی شیرین و خوش بدست آوردند و بانواع حلواها و ادویه شرابها ساختند و از سرکهٔ ترش ریچارها پرداختند و تحفه‌ها و هدیها در خواستن و فرستاذن پیذا آمذ و دست نعمت بذان بر یکدیگر حاصل

بود بهر، و خمر خوردن اگرچه بر خلاف شریعتست و اخبار و آثار بسیار در عقوبت آن مُردار آمده است امّا در مِلَل متقدّمه حلال بوده است و در آن زمان کس از آن اجتناب نمودی و ملوك عجم عظمت و آرایش مجلس بزم بدان ساخته‌اند، و آورده‌اند[1] که بدور کمباد[2] حشی عظیم بود و بکنار در حضرت بارِ سماطش خدمت کشیده لکلکی بامد ماری در گردن آویخته و محکم شده و بر شکل داد خواهان و فریاد خواهان در مقابل تخت ملك بر زمین نشست و زبان مرغان از دست مار فغان در گرفت، یکی از خطّاب گفت این بی زبان از دست این خونخوار جان بسلامت در مانده است و استعانت بحضرت ملك آورده و با او استظهار وثوقی نمودن که از ما ایمن باشد تا اورا برهانیم، کمباد بر گشادِ پیر فادر و واثق بودی فرمود که من سر مار در زمین دوزم تا مرغ راه هوا بر دارد و ماررا قرار و قرار نگذارد، گفتند رای اعلی مهترست ملك رای بامضا رسانید و مرغ بقراغ خلاص بافته از چشمها غایب گشت، بعد از زمانی چون مبشّری و مبشّرهٔ گزاران و یاران خلعه گزان بهمان موضع فرود آمد پنج دانه در دهانْ خدمت کنان بر زمین نهاد و بعتبت تشریف داد، ملك فرمود که مکافات این احسان که در اوهٔ او نمودم این دانه آورده است حاضر کنند تا خود چیست، چون بکار بحث عمل کردند ملك فرمود که این چه شاید بود گفتند این از نوادر دهر و غرایب عصرست چشم ما چنین چیزی ندیده است و گوشْ جنس این واقعه نشنیده، اصناف مردمرا از علما و حکما و اطبّا و دهاقین و رهابین و فیلسوفان[و] عطّاران و بقّالان و مردم کساورزرا حاضر کردند و بخدمت تخت اعلی آوردند، هر کسی سخنی می گفت و دُری می سفت اتّفاق بر آن نهادند که این دانه هرچرا نشاند

(۱) مقدمهٔ این حکایت را گویا از همین کتاب الشراب حذف نموده است که نام آن در متن برده است (۲) اسما در حاشیه بخط دیگر بارسی

و از همکاری و ناهمواری و بذکرداری و ظلم عراقیان بیاسوذ، اعراض نفسانی اورا ضعفی جسمانی حاصل کرد و اطبّا یك کلمه بوذند که بشرب خمر مادّهٔ این رنج منقطع شوذ و آن معنی ترا خلاص دهذ، چنانك از فضل او سزید ابا می نموذ و بر خوردن اقدام نمی کرد و روی بتجرّع آن نمی آورد، اطبّا دست از معالجات دیگر بداشتند و مُصِرّ شذند که جز ازین مداوا نیست از خوردن نمی گزیرذ و این رنج جز بشراب تداوی نپذیرذ، بر لفظ مبارك راند که اگر مثلّث‌را این خاصیّت هست باز خورم اگرنه نه،(۱) اطبّا گفتند این بهتر و نیکوترست، بفرموذ تا شیرهٔ انگور صذ من بیاوردند و دویست من آب بر نهاذند و می جوشانیذند تا دو ثلث بسوزانیذند بنهاذند بدو سه روز برسید و شرابی سخت خوش بوی نافع مست کنندهٔ شاذی آورنده گشت، او بذان تعلّل می کرد و دانشمندان شهررا بن آورد تا اجازت استحلال آن می کردند و جمعی که راغب بوذند، آن بزرگ باندك مدّتی از آن رنج شفا یافت بعد از آنك از حیوة مایوس شده بوذ و خیرات‌را قبالهای مسجّل نبشته، دعاگوی‌را تحقیق حلالی آن حاصل شذ کی پیغامبر صَلَوَاتُ ٱلرَّحْمٰنِ عَلَيْهِ گفته است إِنَّ ٱللّٰهَ تَعَالَى لَمْ يَجْعَلْ فِيمَا حَرَّمَ شِفَآءً، خذای عزّ و جلّ در حرامها شفا ننهاذ، و در آثار یافته‌ام که لَا رَاحَةَ فِي مَعْصِيَةِ ٱللّٰهِ، و در شراب منافع بسیار و مصالح بی شمارست و کتاب الشّراب ساخته‌اند بنجاه باب در منافع f.161a و مضارّ آن و کلام خالق بمنفعت آن ناطق که وَ مَنَافِعُ لِلنَّاسِ(۲)، و ملوك روزگار و صدور کبار در مجلس بزم و روز بار بخوردن آن مردار مشغولند و با تحقیق آیت تحریم ارتکاب جنایتی عظیم می کنند و جان و خان و مان در سر آن می روذ خَسِرَ ٱلدُّنْيَا وَ ٱلْآخِرَةَ(۳)، اگر معاشرت بطریقی روذ که مستوجب عقوبت نشوند اولیتر و اگر آن شراب خورند که حلال

(۱) اینجا در حاشیه نوشته شده: المثلّث (بخطّ درشت بطور عنوان) کیفیّة تثلیث العصیر المباح شربه علی مذهب من یری حلّه بالطّبخ (۲) قر، ۲، ۲۱۶ (۳) ایضاً، ۲۲، ۱۱

درنخت نصوص نحرم نست و مباح و حلالست و نفع بر و ربب اگر
اندکی بخوشاند و چند سب با بهی در وی افکند با برگ گل اسم خمر
از وی نبرد شرابی خوش بوی سکو گوارنده و حلال باشد، و دعاگوی
دولت‌را بحرمت تحلیل مثلّث در همدان افتاد که صدر علی الاطلاق و نقطهٔ
کار عراق و سرور و بهتر خواجگان آفاق نگانهٔ زمانه و مقصد حاجات ۵
خلایق‌را نشانه که اصحاب نوحنیفه بجان وربری مستظهرند و نورارت
نشستن اورا در پیش تخت سلطان وقت مسطر خوانی لطیف صورت
خوب سیرت انواع علوم ضبط کرده و فنون دانش در تحت قدرت و
قوّت خاطر آورده وزیر ابن الوزیر الصّاحب الصّدر الکبیر العالم العادل
النّحریر شهاب الدّین ثقه الاسلام و المسلمین ملک الامرا و الاکابر ذو ۱
المناقب و المآثر ابو المناقب مبارک ابن الصّاحب العادل شهاب الدّین
محمود ابن ثقة الدّین عبد العزیز اَعَزَّ اللّٰهُ اَنصارَهُ وَ ضَاعَفَ اَقْتِدَارَهُ که
نصب سنی ربوده است و بفضل بر عالمیان سروده دانا و دین‌دار نگانهٔ
روزگار، و از دین‌داری و تعصّب و حمیّت او یک حکایت می گویم که
در روزگار دولت طغرلی که او طغرائی بود غُلات روض عَلَیْهِمُ اللَّعْنَةُ f 103b
چون خواجه عزیز و همکاران و اعوان و یارانش بتزیر قضای اصفهان بر
اشعریان می کردند و سلطانرا می نمودند که اساسات مملکت دریست،
مثال ریاست و خطابت و قضا از بهر خودشان[1] نوشتند چون بطغرا
رسید سطر مبارک بدیدند آن مثال بدّرند و گفتند مُلکی که دین در سر آن
رود سلطانرا نمی ماند چه اگر سلطانرا اصفهان نباشد بهتر که مسلمان نباشد ۲
که بی حمیّتی از مسلمانی نیست چیزی که سلاطین اجداد و اسلاف او از
اشعریان بشمشیر ستدند من نگذارم که او برایگان در دست ایشان نهد،
کس دیگر این سخن نبارست گفتن و اشاعره و روافضرا خانه در مشت
شکست، این نگانهٔ زمانه‌را بعد از واقعهٔ سلطان اسلامی بود و عزلت نمود ۴

(1) برای ذکر سلطان محمد ابن برکیارق نک لباب الالباب عوفی ج ۱ ص ۲۵۴–۲۵۶

بجوشانند تا ثلثی بماند حلال باشد چون مثلّث تنها بقول خذا که کنت مبوّء انکور و خرما آفریدم تا شما نبید مست کننده از آن بگیرید و دوشاب نیکو پزید، و محمّد حسن گفت نه حلال کنم نه حرام، وَ قَوْلُهُ کُلُّ مُسْکِرٍ حَرَامٌ(۱) اَلْمُرَادُ مَا یَحْدُثُ عَنْهُ اَلسُّکْرُ کَالْمَوْصِلِ مَا یَحْدُثُ اَلْاَلَمُ عَنْهُ وَ مَا لَا یَحْدُثُ اَلسُّکْرُ مِنْهُ لَا یُسَمّٰی مُسْکِرًا وَ اِنْ کَانَ یَحْدُثُ مِنْ کَثِیرِهِ کَمَا لَا یُقَالُ لِلطَّعَامِ مُشْبِعٌ وَ اِنْ کَانَ یَحْدُثُ اَلشِّبَعُ مِنْ کَثِیرِهِ هٰذَا اِذَا شَرِبَ لِیَتَقَوّٰی عَلَی اَلطَّاعَةِ اَوْ لِیَسْتَمْرِیَ اَلطَّعَامُ اَمَّا اِذَا قَصَدَ بِهِ اَلسُّکْرَ وَ اَلتَّلَهِّیَ فَاِنَّهُ لَا یَحِلُّ بِالْاِجْمَاعِ لِاَنَّ اَللَّهْوَ وَ اَلطَّرَبَ حَرَامٌ وَ کَذَا مَا یُتَوَسَّلُ بِهِ اِلَیْهِ، در مختصر قرغانی آورده است که مراد از کُلُّ مُسْکِرٍ حَرَامٌ آنست که مستی آرد یعنی بسیار خوردن چنانك درد کننده آنست که درد آرد چوب را مولم نخوانند اگرچه بسیار زدن درد کند و طعام را مشبع نخوانند اگرچه بسیار خوردنش سیری آرد مثلّث هم مسکر نباشد اگرچه بسیارش مستی آرد، و این همه آنگه شاید که از بهر قوّت طاعت خورد یا غزای کفّار کند و غزو اکبر با شیطان در نماز و عبادات دیگر یا از بهر آنك طعامش بهتر هضم شود و بوجه بگذرد، امّا اگر از بهر لهو و طرب و تشهّی و مستی خورد باجماع حرامست، وَ قَالَ اَبُو یُوسُفَ اَلْمُسْکِرُ عِنْدَنَا اَلْقَدَحُ اَلْاَخِیرُ رُوِیَ ذٰلِكَ عَنِ اِبْنِ عَبَّاسٍ وَ عَطَاءٍ وَ اِبْرٰهِیمَ رَضِیَ اَللّٰهُ عَنْهُمْ، بو یوسف قاضی رَضِیَ اَللّٰهُ عَنْهُ گفت مسکر قدح اخیرست و این از ابن عبّاس و عطا و ابرهیم روایت کرد، وَ عَنْ عَلْقَمَةَ قَالَ سَاَلْتُ اِبْنَ مَسْعُودٍ عَنْ قَوْلِ رَسُولِ اَللّٰهِ صَلَّی اَللّٰهُ عَلَیْهِ کُلُّ مُسْکِرٍ حَرَامٌ فَقَالَ فِی اَلشَّرْبَةِ اَلْاَخِیرَةِ، علقمه گفت از عبد الله بن مسعود تفسیر کُلُّ مُسْکِرٍ حَرَامٌ پرسیدم گفت شربت آخرست، و هم ابو یوسف درین تأویل گفته است اِذَا طَلَبَ اَلسُّکْرَ مِنَ اَلشَّرَابِ وَ جَلَسَ لِذٰلِكَ فَاَلْکُلُّ حَرَامٌ لِاَنَّهُ قَصَدَ بِالشُّرْبِ مَعْصِیَةً، چون از شراب مستی جوید و از بهر آن خورد مسکرِ حرام آنست، و مثلّث

(۱) حدیث (بخاری طبع لبدن ج ٤ ص ٢٩)، نَا: حَرَامٌ بجای حَرَامٌ

مُسْكِرٍ[1]، امیر المؤمنین علی رَضِیَ اللّٰهُ عَنْهُ روایت می کند که پیغامبر گفت صلعم من شمارا از نبیذها نهی می کردم اکنون دستوری دادم میخورید و از مسکر احتراز کنید، وَ عَنْهُ رَضِیَ اللّٰهُ عَنْهُ اِنَّ الْقَوْمَ لَیَجْلِسُونَ عَلَی الشَّرَابِ وَ هُوَ لَهُمْ حَلَالٌ فَلَا یَزَالُونَ حَتَّی یَحْرُمَ عَلَیْهِمْ، گفت این نبیذها که قوم میخورند برایشان حلالست بر مجلس می نشیند و مستی می کند تا حرام شود، وَ عَنِ الشَّعْبِیِّ[2] اَنَّهُ قَالَ لَقَدْ کُنْتُ اَدْرَکْتُ اَصْحَابَ عَبْدِ اللّٰهِ[3] وَ اَصْحَابَ عَلِیٍّ رَضِیَ اللّٰهُ عَنْهُمْ یَشْرَبُونَ نَبِیذَ الْحَوَانِیِّ، شعبی اصحاب علی و عبد اللهرا دید که نبیذ خوانی خوردند، و پیش بوحنیفه اگر ماهی سمك در خمر نهند از بهر گوارش حلال بود خوردن اجماعست و کس خلاف نکردست و مذهب سفیان[4] با بو حنیفه یکسانست دریں مسایل، وَ عِنْدَ اَبِی حَنِیفَةَ لَا یَجُوزُ شُرْبُ الْمُنَصَّفِ لِاَنَّ اَمِیرَ الْمُؤْمِنِینَ عُمَرَ کَانَ یَکْتُبُ اِلَی اُمَرَاءِ الْاَجْنَادِ اَنِ امْزُجُوا النَّاسَ حَتَّی یَطْعَمُوا الْعَصِیرَ کَیْ یَذْهَبَ ثُلُثَاهُ (162) وَ یَبْقَی ثُلُثُهُ فَاِذَا لَمْ یَذْهَبْ ثُلُثَاهُ لَا یَحِلُّ وَ یَجُوزُ بَیْعُهُ وَ لَا یَحُدُّ شَارِبُهُ، و مذهب بو حنیفه منصّف نشاید خورد که امیر المؤمنین عمر رَضِیَ اللّٰهُ عَنْهُ نامهای لشکر و ولاة شهرها نوشتی تا مردمرا بفرمایند که شیرهٔ انگور بپزند تا دو ثلث برود و ثلثی بماند چون دو ثلث نرود نشاید خوردن، و منصّف نشاید فروختن بمذهب بوحنیفه که بر شاربش حدّ نیست، و بمذهب بویوسف و محمّد[5] چون نشاید خوردن نشاید فروختن، قَالَ وَ خَلِیطُ الْتَّمْرِ وَ الزَّبِیبِ وَ الشَّعِیرِ اِذَا ذَهَبَ ثُلُثَاهُ وَ بَقِیَ ثُلُثُهُ حَلَّ کَحَالِ الْاِنْفِرَادِ فِی الْمُثَلَّثِ لِقَوْلِهِ تَعَالَی وَ مِنْ ثَمَرَاتِ النَّخِیلِ وَ الْاَعْنَابِ تَتَّخِذُونَ مِنْهُ سَکَرًا وَ رِزْقًا حَسَنًا[6]، چون عصیر خرما و مویز و انگور هم بامیزند و

---

(1) اینجا ص ۱۲ و ۱۱ (2) هو ابو عمرو عامر بن شراحیل الشعبی الکوفی الحافظ، ولد لخمسة حال وی در شرح این حدیث (در حرف شین)، (3) عبد الله بن مسعود (4) ای سفیان الثوری (این حکمرا در حرف سین) (5) ای محمّد بن حسن الشیبانی (رجوع ص ۱۳ ح ۲ در سابق) (6) قرآن ۱۶، ۶۹

بوذ آب خواست و بر آن نهاذ و باز خورد، حاضری سوال کرد که یا رسول الله این حرامست یا نه رسول گفت نه. و این حدیث در جملهٔ کتب اصحاب بو حنیفه آورده است از شرح جامع الکبیر و جامع الصّغیر و شرح طحاوی و مختصر کرخی و مسعودی و شرحهای قدوری و موجز فرغانی و غیره و این مسایل و اخبار ازین کتب نبشته آمذ قَالَ وَ ٱلْعَصِيرُ إِذَا طُبِخَ حَتَّى يَذْهَبَ أَقَلُّ مِنْ ثُلُثَيْهِ يَحِلُّ لِأَنَّ عُمَرَ رَضِيَ ٱللهُ عَنْهُ لَمَّا رَأَى ٱلْمُثَلَّثَ قَالَ ذَهَبَ شَيْطَانُهُ وَ رِيحُ جُنُونِهِ وَ بَقِيَ حَلَالَهُ(١)، شیرهٔ انگور چون بجوشانند تا کمتر از دو ثلث بسوزذ آنچ بماند حلال بوذ که امیر المؤمنین عمر بن الخطّاب چون مثلّث بدید بپسندید گفت دیوش بگذشت و باذ دیوانگیش بنشست آنچ بماند حلالست، و چون خمر نیست تحریم و حد f.162a نباشذ، و نبیذ خرما و میویز چون اندك طبخی بیابذ حلال شوذ اگرچه جوشیذه و سخت شوذ چون نه از بهر مستی خورند، عبد الله عبّاس رَضِيَ ٱللهُ عَنْهُ را پرسیذند از نقیع تمر و زبیب مطبوخ و نبیذ عسلی و حنطی و شعیری گفت إِشْرَبِ ٱلْوَاحِدَ وَٱلِاثْنَيْنِ وَ ٱلثَّلٰثَ فَإِذَا خِفْتَ ٱلسُّكْرَ فَدَعْ لِأَنَّهُ لَيْسَ بِخَمْرٍ فَلَا يَحْرُمُ شُرْبُهُ، یکی و دو [و] سه باز خور چون بمستی خواهذ رسیذ بگذار که آن خمر نیست خوردن حرام نباشذ، و اصل در همه شرابها حلالی و مباحی است تا نصّی بتحریم آن بنیاید، و آورده‌اند که اعرابی از کوزهٔ عمر نبیذ باز خورد مست شذ عمر رَضِيَ ٱللهُ عَنْهُ اورا حدّ زذ اعرابی گفت از إِدَاوهٔ تو خوردم امیر المؤمنین گفت من حدّ بر مستی زذم نه بر خوردن، وَ عَنْ عُمَرَ رَضِيَ ٱللهُ عَنْهُ أَنَّهُ قَالَ إِنَّا نَأْكُلُ لَحْمَ ٱلْجُزُورِ وَ نَشْرَبُ عَلَيْهِ ٱلنَّبِيذَ لِيَقْطَعَهُ فِي بُطُونِنَا(١)، امیر المؤمنین عمر گفت ما گوشت شتر میخوریم و نبیذ در سر آن میخوریم تا در شکم ما ببرّذ، وَ عَنْ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ رَضِيَ ٱللهُ عَنْهُ أَنَّهُ قَالَ قَالَ رَسُولُ ٱللهِ صَلَّى ٱللهُ عَلَيْهِ إِنِّي كُنْتُ نَهَيْتُكُمْ عَنِ ٱلْأَوْعِيَةِ فَٱشْرَبُوا بِمَا بَدَا لَكُمْ وَ إِيَّاكُمْ وَ كُلَّ

(١) کنز العمّال ج ٣ ص ١٠٩ (باب الأنبذة)

و محالست عقوبت آجل عاجلاً بتوهم تولد آن مضار از خوردن خمر بسیار[1611] احتساب نماید، و در اندك حلال خوردن هیچ مضرّت نیست و مصالح حاصل، و ابو الحسن الکرخی[1] و حسن بن زیاد[2] رَضِیَ اللّٰهُ عَنْهُمَا گفته‌اند که چون پیش امام اعظم بوحنیفهٔ کوفی از کبار صحابه چون عمر بن الخطّاب و عبد الله بن مسعود و علیّ بن ابی طالب و عبد الله بن عبّاس و عطا[3] و ابرٰهیم[4] و علقمه[5] رَضِیَ اللّٰهُ عَنْهُمْ اخبار صحاح و روایات درست در تحلیل چیزی درست شد هرچ تحریم آن فتوی دهد کافر شود، و گمان بد و اساءت ظن بصحابه و تابعین الاّ بددین نکند فَاِنَّ تَحْرِیمَ مَا اُحِلَّ کَتَحْلِیلِ مَا حُرِّمَ، حرام کردهٔ حلال چون حلال کردهٔ حرامست، قَالَ عَبْدُ اللّٰهِ بْنُ مَسْعُودٍ رَضِیَ اللّٰهُ عَنْهُ لِلصَّحَابَةِ شَهِدْتُ تَحْرِیمَ الْخَمْرِ کَمَا شَهِدْتُمْ وَ شَهِدْتُ اِبَاحَتَهُ وَ غِبْتُمْ[6] وَ الْاِبَاحَةُ بَعْدَ الْحَظْرِ مِنْ صَاحِبِ الشَّرْعِ یَکُونُ وَ فِیهِ اِجْمَاعُ الصَّحَابَةِ قَوْلاً وَ فِعْلاً، عبد الله بن مسعود رَضِیَ اللّٰهُ عَنْهُ صحابه‌را گفت من بتحریم خمر با شما حاضر بودم و اباحت در غیبت [شما] شنودم و صاحب شرع‌را صَلَوَاتُ الرَّحْمٰنِ عَلَیْهِ باجماع صحابه بیاد حکم تأخیر و تقدم اباحت و تحریم باشد از بهر مصلحتی چیزی حرام کند و چون آن زمان بگذرد مباح گرداند، و در حجّة الوداع رسول حذا صَلَوَاتُ الرَّحْمٰنِ عَلَیْهِ تشنه شد بعد تمر آوردند سوید نیز

---

(1) هو ابو الحسن عبد الله بن الحسن الکرخی الفقیه الحنفی من کبار اصحاب ابی حنیفه و مؤسّد عنه ..... وکان اوحد عصره غیر مدافع و لا منازع، مولده سنة ٢٦٠ و توفّی فی شعبان سنة ٣٤٠ (کتاب الفهرست لابن النّدیم ص٢٠٤)، و هو مؤلّف کتاب المختصر فی الفقه المشهور بعد، (2) هو الحسن بن زیاد اللّؤلؤی و کنّی الباهلیّ من اصحاب ابی حنیفة ممّن اخذ عنه وسمع منه و کان فاضلاً عالماً بمذاهب ابی حنیفه فی الرّأی توفّی سنة ٢٠٤ و له کتب من الکتب فی الفقه (کتاب الفهرست ص٢٠٤) (3) هو ابو محمّد عطاء بن ابی رباح من اجلّاء الفقهاء و تابعی مکّة (رک بری ترجمهٔ حال وی فی تاریخ ابن خلّکان در حرف عین) (4) هو ابراهیم بن یزید النّخعی الکوفی (رک بری در حرف الف) (5) رک بعض ١٥ ج ٢ در سابق، (6) حدیث رواه ابن جریر (کنز العمّال ج ٣ ص ٦١١).

شطرنج نماز فوت نشوذ که آنگاه مفسدت بر مصلحت بچربذ و إِثْمُهُمَا أَكْبَرُ مِنْ نَفْعِهِمَا[1] مقرّر شوذ،

فصلٌ فی الشّراب

ودعاگوی دولت محمّد بن علی بن سلیمٰن الرّاوندی چون قصد خدمت کرد و شرف جوار حضرت خذاوند عالم پاذشاه بنی آدم سلطان قاهر عظیم الدّهر غیاث الدّین خَلَّدَ ٱللّٰهُ مُلْكَهُ جست و در تحصیل تقبیل سدّهٔ میمون و ملازمت و متابعت رکاب هایون کوشیذ مصلحت. چنان دیذ کچون پاذشاه‌را اقتدا و تقیّل بمحاسن اخلاق سلاطین عراق و خوراسان واجبست و از بزم و رزم ناگزیرْ تدبیر آن کردم که شرابخانهٔ او نامشروع نباشذ و متبوع کبار عالم شوذ و ساختن و پرداختن آن بوجه شرع یوذ و خادمان آستانه و چاکران شرابخانه در تحت مقتضای عقوبت این خبر نیایند که خبر: لَعَنَ ٱللّٰهُ فِی ٱلْخَمْرِ عَشْرَةً بَایِعَهَا وَ مُشْتَرِیهَا وَ عَاصِرَهَا وَ مُعْتَصِرَهَا وَ شَارِبَهَا وَ سَاقِیَهَا وَ حَامِلَهَا وَ [2]ٱلْمَحْمُولَةَ إِلَیْهِ[2] وَٱلْمُدْمِنَ عَلَیْهَا وَ آكِلَ ثَمَنِهَا[3]، و عمّال شراب خاص از لعنت دور مانند و چون منفعت حاصل باشذ و مقصودِ آرایش بزم ضایع نماند[4] همان جمعیت و نشاط و منافع که از خوردن خمر بسیار حرام حاصل می آیذ از خوردن مثلّث حلال پیذا شوذ و نبیذ عسلی و تمری و حنطی و شعیری و زبیبی و غیر آن کچون همه اطعمه حلال و مباحند اگرچه مستی کنند که در مازندران نان هم مستی کنذ و تخم بنج و غیر آن از ادویه هم مستی کنذ، و در ذخیرهٔ خوارزمشاهی[5] و کتب طبّ دیگر منافع و مضارّ شراب بر شمرده است اگر کسی بدیذهٔ بصیرت ببیند بقطع نظر از تحریم

(۱) قر: ۲، ۲۱۶، (۲—۲) کذا فی الحدیث و فی نآ: الحمول الیها،
(۳) حدیثٌ رواه الترمذی و ابن ماجة عن انس (مشکوٰة المصابیح، کتاب البیوع)،
(٤) نآ اینجا یك واو زیادی دارد، (٥) برای ذکر این کتاب معروف رك به فهرست نسخ فارسی در موزهٔ بریطانیّه تألیف ریو ص ٤٦٦—٤٦٧،

فرزین می گردد از آنست کچون پیادهرا در حرب چندان قوّت بود و
عمل دارد که پیش لشکر رود و حوشش‌را حفظ کند تا از همه نگذرد
و هلاك نشود وزارت‌را سزاوار باشد، و آنکس که شطرنج نارد داند که
قصد شاه‌مات کند و هر دست که نارد حدّ کند تا مهر نارد و همه نارها
بند و همه جاها نگاه کند و منصوبها یاد گیرد، و شطرنج ناری از بهر
حکمان و خداوندان فهم و خاطرهای نیرست جهد باندکردن تا نیکو
نارد چه هر آلك بد نارد هیچ بهانه نباشد الاّ عجز و آلك گویند بد باختم
چنانك حکایت آوردهاند که مأمون خلیفه نرد باختی گفتی اگر غلام گوم
کهین بد آمد امّا اگر شطرنج بد نارم چه گوم جز آلك بد باختم، اگرچه
عمل و سروری و پادشاهی و مهری آنست که خسرو پرویز گرید که او
هرگز نرد نباختی و بشطرنج مشغول بودی اورا گفتند چرا نرد ناری
گفت همه جهان دانند که جانب از من خواهند من چون جانب از
استخوانی مردار خواهم شطرنج بقوّت خاطرست و بمودار پادشاهی، و ابن
الرّومی[1] خوش گوید در وصف شطرنج، شعر

أَرْضٌ مُرَبَّعَةٌ خَضْرَاءُ مِنْ أَدَمٍ ۔ مَا بَيْنَ شَخْصَيْنِ مَوْصُوفَيْنِ بِالْكَرَمِ
تَذَكَّرَا الْحَرْبَ فَاحْتَالَا لَهَا شَبَهًا ۔ مِنْ غَيْرِ أَنْ نَعَتَا فِيهَا بِسَفْكِ دَمِ
هٰذَا يُغِيرُ عَلَى هٰذَا وَذَاكَ عَلَى ۔ هٰذَا يُغِيرُ وَعَنْ الْحَرْبِ لَمْ يَنِمِ[2]
فَانْظُرْ إِلَى حِيَلٍ[3] حَاشَتْ بِهَا هِمَمٌ ۔ مِنْ عَسْكَرَيْنِ بِلَا طَبْلٍ وَلَا عَلَمِ

ملك تعالی آفتاب اقبال و سایهٔ دولت سلطان عالم پادشاه بنی آدم
شهنشاه اعظم ملك معظّم کسرو بن السّلطان فلج ارسلان خلّد اللّٰهُ مُلْكَهُ
سایه و پایه دارد و آسیب چرخ بر بندش تخت جهان مرساناد و چشم
بد بدور باد از شطرنج نشاط جویند، و بوصیّت دعاگوی هرگز نکرو
نارد با قمار نبود و کراهت شرع لازم نیاید و در آن کوشد تا نسبت

(۱) برای ترجمهٔ این ابیات رجوع شود بحلبکان در حرف ابن حیث هو علی بن
العبّاس بن جریج. (۲) کذا فی ب. (۳) کذا فی ب، وزن مکسور است،

حرکت کنند که چون پادشاه بر جای باشد لشکرْ خود بر جای ماند چه گفته‌اند مصراع[1] : هزار کبك ندارد دل یکی شاهین، پس بـر ملوك روزگار واجبست احتیاط کردن هم مصلحت خویش و هم مصلحت رعایا[را] که ثبات ملوكْ ثبات وکون عالم و عالمیانست، و حکمای ماضی قَدَّسَ ٱللّٰهُ ٥ اَرْوَاحَهُمْ گفته‌اند که مثال ملوك چون مرکزست و لشکر و رعایا[2] چون محیط دایره پس دایره‌را چون مرکز بر جای باشد محیط بر جای ماند، و اهل روم که این خانهای حصون نهاذند این‌را نهاذند تا ملوك احتیاط واجب دانند، و شطرنج قدیم مردی حکیم نهاذ اورا [3]صصبهٔ بن باهر[4] الهندی گفتندی و قصّهٔ آن درازست مقصود دانستن است و آنك چه ١٠ حکمت نهاذند، و اگرچه درو فواید بسیارست و مصالح بی شمار غرض کلّی نهاذِ حربست، پیاذگانرا از آن در پیش داشت که پاذشاه در میان باید بلشکر استوار و فرزین از بهر آنك وزیرست هم پهلوی وی نشست f.160b و فیلان در پهلوی ایشان از آنند تا استظهار ایشان باشند و اسپان در پهلوی فیلان بجای سواران تا دوانند و حرب کنند بجای مبارزان و رخها ١٥ بر کناره از آنند تا مبارزان‌را جای فراخ باشد و کار توانند کرد و پیاذه از بهر آن یك خانه روذ تا از سوار دور نمانذ و شاه از آن یك خانه روذ که روا نیست اورا حرب کردن و دور رفتن و فرزین‌را همچنین و قوّت او از شاه از بهر آنست که شاه بتدبیر او کار کند و ملك بتدبیر وزیر بکارست؛ و پیلان بدو خانه بـر زوایا از آن روند که استواری ٢٠ ازیشانست تا از دور بایستند و آلات نگاه دارند، و رفتار اسپ بدو خانه از بهر آنست که سواران باید که بهر جای توانند رسید، و پیاذه که

(١) نَآ: شعر، (٢) نَآ اینجا کلمهٔ «را» زاید دارد، (٣—٤) نام این مرد در کتب عربی و فارسی اشکال مختلف دارد چنانکه صَصّه و صِصّه و صوصه و صیصه و صهصهه و صعصعه و غیر آن امّا نام پدر او در همه جای «داهر» است (با دال مهمله) نه باهر، رکَ به تأریخ الشّطرنج ص ٢١٧، و نیز رکَ برای حقیقت و اصلیّت این مرد بهمان کتاب ص ٢٠٧—٢١٩،

نسارست و نعیهٔ نساطِ دایره معرکه گاهی سخت [1] است چنانک چون در آنجا تأمّل کند قلب و جناح و میمنه و میسره همه معلوم شود، و

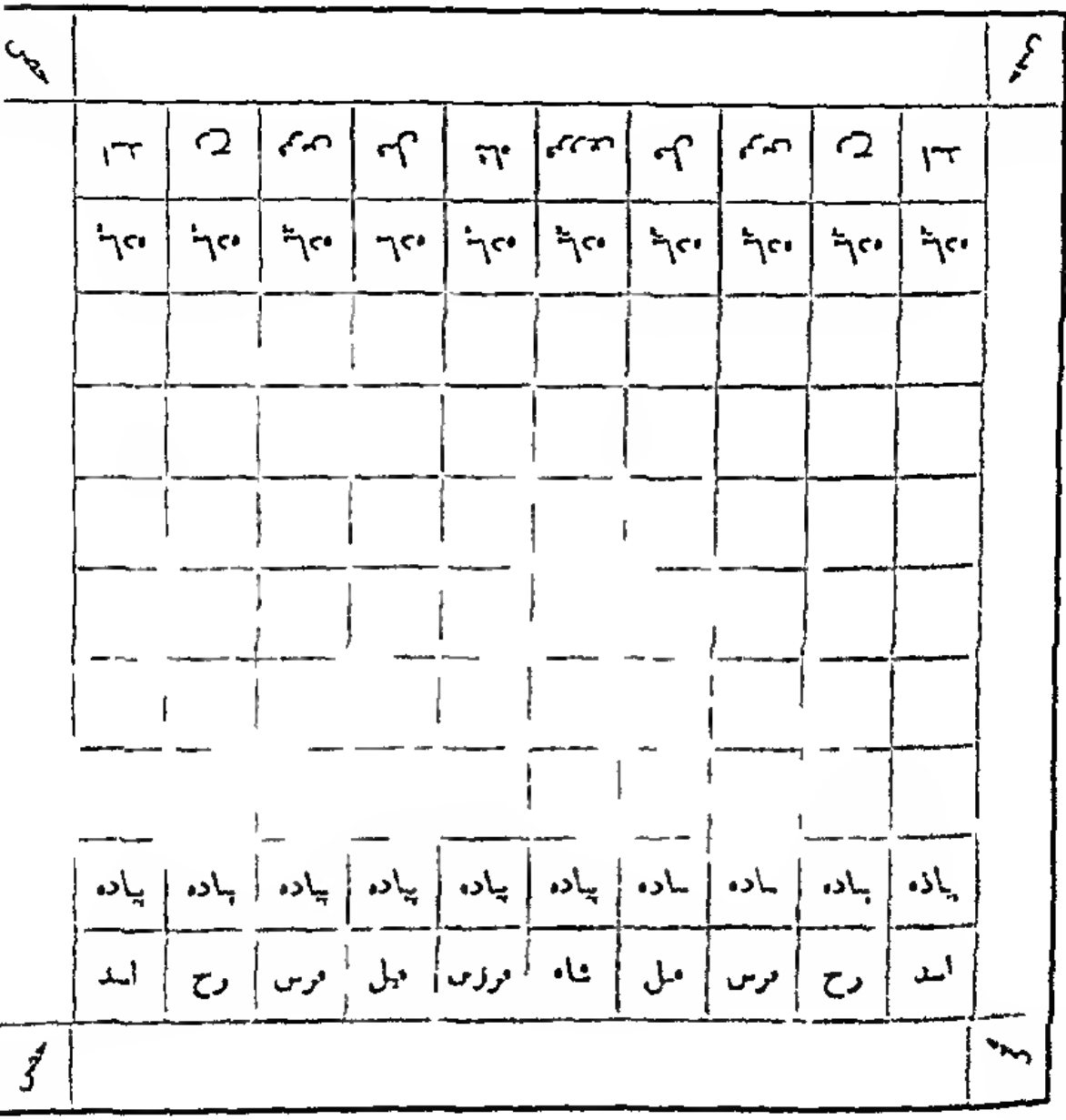

درین جایها حصون حکمت آنست که ملوک‌را از منای حصن ناگزیرست خاصّه وقتی که دشمن چیره شود که آنجا رود و نباشد تا کار مراد شود باز بیرون آید و بر ناکار سر آمدنْ ملوک‌را نیست که نفس خود

[1] اینجا لک کلمه محو شده است و بعد حدّاً آنچه بر روی آن نوشته میباشد، و این قسمت بلا شک، مانند دیگر جاها، مربّع نا خوانا بوده،

پیادگانرا چهار بر میمنه و چهار بر میسره در طول بداشتند از جانبین و درین تعبیه قلب و جناح و میمنه و میسره ظریفترست و سیر و ضرب بر قاعدهٔ شطرنج قدیمست و هر پیاده که بسیر بنهایت خانهای خصم رسد از جانبین فرزین شوذ در مقابل خانهٔ خویش مثلاً هرگه که پیادهٔ شاه بنهایت خانهٔ شاه خصم رسد فرزین شوذ و جمله‌را هم برین نسق[1] است، و فیلها هر چهار[2] برهم می باشند[3] و یکدیگررا ضرب کنند[4]، و چون شاه در حصن بوذ نه او کس‌را ضرب کند و نه کس اورا بر انگیزانند،

باب دوّم که رومیان نهاذند[5]

هشت عدد آلت بر شطرنج[6] قدیم زیادت کردند چهار اسد و چهار پیاذه و اسدرا بعضی شتر کنند و رقعهٔ[ی] ساختند[7] ده در ده چنانك صذ خانه باشذ و در زوایا چهار حصن ساختند بیرون از صذ خانه، و تعبیه هم بر قاعدهٔ شطرنج قدیمست و سیر و ضرب همچنان، و اسدهارا در زوایا نشاندند[8] و سیر و ضرب اسدها بر زواياست چون سیر فیل الاّ آنست که فیل یکخانه بگذارذ[9] و بدوّم روذ و اسد دو بگذارذ و بسوّم روذ، و فیلها بهم نرسند و اسدها ملاقیند بهم رسند و یکدیگررا ضرب کنند، و این چهار خانهٔ حصن که بر زواياست چون شاه‌را اندیشهٔ[ی] باشذ[10] بسیر درین خانه[11] روذ و اگرچه شاه خصم بسیر محاذی وی شوذ باك ندارذ، و اگر آلتی[12] دیگر از آن خصم در پهلوی[13] وی افتذ اورا ضرب نتواند کرد تا آنگاه که آمن شوذ[14] و بدر آیذ نه او کس‌را ضرب کند و نه کس اورا بر انگیزانذ که این خانهای حصن خوذ خارج بساط و رقعه اند، و درین دو باب که رومیان نهاذند حکمت f.160a

(۱) نَ آ: نسق (۲) نَ آ: چهار (۳) نَ آ: ماسند (٤) نَ آ: کند (٥) نَ آ: نهادند
(٦) نَ آ: سطرنج (۷) نَ آ: ساخند (۸) نَ آ: نساندند (۹) نَ آ: بگذارذ
(۱۰) نَ آ: باسذ (۱۱) نَ آ: خانه (۱۲) نَ آ: آلی (۱۳) نَ آ: پهلوی
(۱٤) نَ آ ; سوذ،

سواند ساختن، و حصم بر همه آلها که بر شاه بود شاه تواند خواست، و اگر مانهٔ شاه و رخ آلتی بود که چون حصم آن آلت ندارد شاه خواهد از

عِرا اورا دو ماری بود، و بسار اند[1] که حصم فرزن شاه خواهد و فرس بر رخ بر باشد ضرورت شاه باید ساخت حصم رخرا ضرب کند اس‌را شاه رخ خواند، و بهر آلت که شاه خواهد اگر بر آلی دیگر بود و ضرب کی رائگان بود، و هر پیاده که بسیر نهایت خانهای آلت حصم رسد از حاصل فرزن شود،

(1) ن آمد،

آنرا بقیصر روم فرستاذ حکمای روم خاطر بـر گماشتند و ایشان نیز دو باب زیادت کردند ، ما هر چهار باب بـر سبیل اختصار بیان کنیم که چون ی باید باختن تا بخلوت پاذشاه عالم سلطان بنی آدم غیاث الدّنیا و الدّین ابو الفتح کیخسرو بن قلج ارسلان خَلَّدَ ٱللّٰهُ مُلْكَهُ بذان تفرّج جویذ ،

باب اوّل که حکمای هند نهاذند (۱)

رقعهٔ[ی] ساختند هشت در هشت که شصت وچهار خانه باشذ و هشت پاره آلت و هشت پیاذه حاصل کردنـد و بدو لون از دو طرف تعبیه کردند ، شاه و فرزین‌را که وزیرست در قلب بنشاندند و بـر میمنه و میسره دو فیل بداشتند و در پهلوی فیلها از جانبین دو اسپ بنهاذند و دو رخ‌را در زوایا نشاندند و در پیشْ صّفِ پیاذه بکشیذند بذین طریق از جانبین خصمان تعبیهٔ مصاف بکردند ، و سیر این آلات چنانست که رخها که در زوایا اند راست روند و هرچ توانند همچنان ضرب کنند ، f.15و فرسها بدو خانه سیر کنند بـر بالای پیاذهٔ رخ یـا بجای پیاذهٔ شاه و فرزین ، برین شکل ی دوانند و ضرب ی کنند ، و فیلها کژ سیر ی کنند یك خانه بگذارند و در دوّم نشینند و ضرب آنچ توانند کنند ، و فرزین بر زوایا روذ و از هر چهار جانب کژ ضرب کنذ ، و شاه یك یك خانه هر جانب که خواهذ روذ و ضرب کنذ و پیاذگان راست روند و در دو خانه بر بالا بسیر فرزین کژ ضرب کنند ، و نشایذ که شاه در خانهٔ[ی] روذ که آلتی از آن اورا ضرب توانذ کردن و خصم‌را رسذ که چون رخ در مقابل شاه آیـذ الزام کنذ که شاه بازذ(۲) و اگر شاه شطرنج‌را خانـه نباشذ مثلاً همه خانها مستغرق باشذ یا اگر خانهٔ[ی] خالی باشذ آلتی از آن خصم بر وی بوذ حکم مات بوذ اگرچه آلت جمله مانده بوذ یا بعضی دیگر

(۱) رك برای شرح کیفیّت آن به کتاب تأریخ الشّطرنج (A History of Chess by H. J. R. Murray, Oxford, 1913) ص ۲۲۰ ببعد ،

(۲) نآ : باز

گردد و بر معطلات امور طفر [یابد]، شعر

بِمَدْرِ ٱلْكَدِّ تُكْسَبُ ٱلْمَعَالِي ۞ وَمَنْ طَلَبَ ٱلْعُلَىٰ سَهِرَ ٱللَّيَالِي

و دم یابد که از انواع علوم بهره‌ور باشد و مونس جان او دفتر، مصراع وَخَيْرُ جَلِيسٍ فِي ٱلزَّمَانِ كِتَابُ[1]، چه آدمی مهذّی از کتب است و بهره و فرح بدان بیش حست که مثل نِعْمَ ٱلْحَدِيثُ ٱلدَّفْتَرُ، و از حدّ و هزل کتب حظّ اوفر یابد حست چه گفته‌اند شعر

هزل همه ساله آب مردم ببرد ۞ حدّ همه ساله جان مردم بخورد

و در مدّت امتداد عمر عالم از جملهٔ بی آدم هیچ سخن که ملفوظ گشت از هزل و حدّ و هر کلمه که ملحوظ شد چون بنظر صائب بینی از حکمتی خالی نباشد تا خواصّ و عوامّ بخوانند و بسامع حِکَم بدیع در دلها راجح 158a و ثابت شود، و گفته‌اند در کوههای هند داروهاست که مرده زنده کند و رمز این اشارت عبارت از کوههای علما کرده است و دارو سخن و مرده جاهل که از استماع آن زنده شود و خوانند علم یابد، بعضی بزرگان کلمات بحکم بواسطهٔ قلم از زبان حیوانات و بهائم بأسماع رسانیده‌اند و بعضی بواسطهٔ عاشق و معشوق چون لیلی و مجنون و مردم موزون سخنهای آبدار در سلک گفتار کشیده، و کار ملک که مدار عالم بر آنست و مطلوب کبار بنی آدم در روش چوپی چند بنسبه کرده تا خواصّ بنسبهٔ حکمت آن بدانند و عوامّ از روی لهو بدان رو گردانند و آن شطرنج و نردست که بهادند تا بدان با پادشاهان یارند و بدین ایشان کند که قلب و جناح و میمنه و میسرهٔ لشکر چون فی یابد و چالاک از جانبی بجانبی عدّت و یار راست کرده‌است از جانب دیگر آن خصم هم عاقل بدست هر دو در رزم بحزم باشد، و این شطرنج حکمای هند بهادند و نوشروان عادل فرستادند و برزجمهر آنرا بگشاد و بر آن لک باب بفرود، نوشروان

(۱) صدره ثَلَاثَةُ يَا أَخِي سَيْحٌ سَدِيدٌ بقیتی دیوان طغرا بن
حسین (؟)،

بزرگان گفته‌اند ملازمت ملوک را احترام تمام باید و بر اقتحام اقدام ننماید و تا سخن در نخواهند نگوید و بهرمحال سوال نکند، و انبساط در مجالس ملوک حط رتبت و هتک حرمت آورد، و رخ پادشاه بایـد داشت و گوش بر اشارت او گماشت و بهرچه گوید چشم بر لب او نهادن و خاطر باز آن سخن دادن و تازه‌روی بودن بهر قطع و شیرین که شنود، و ندیم نیکوروی خوش[1] خوی باید تا از دیدنش[2] ملال نیفزاید، مثل: حُسْنُ اَلِلقَاءِ یَزِیدُ فِی اَلإِخَاءِ، و گفته‌اند ندیمرا کسی باید که وزارت‌را بشاید بزرگی مهذب الاخلاق آراسته بانواع علوم و از هر فن اورا معلوم تاریخ[3] ملوک خوانده و شعرها یاد گرفته و آداب پادشاهی[5] از بـزم و رزم و بار و شکار[6] دانسته تا[7] هر وقت[8] نکته‌ها با یاد[9] پادشاه دهد و اورا رسم و راه آموزد، و باید که تمالک[10] و تماسک در میان قومی که لاَ یَعْرِفُ وَ لاَ یُعْرَفُ بتوانند و بـر اخلاق هرج وقوف ندارد بکمال عقل و وفور فضل بدان رسد، و معرفت عقل مردم و اندازهٔ کیاست بهشت[10] خصلت[11] حاصل آید[12] نخست[13] رفق و حلم دوم صیانت ذات و خویشتن[14] شناسی[15] سوم طاعت پادشاهان در تحرّی[16] رضا و طلب فراغ چهارم محرمیّت[17] دوست بشناختن[18] و جای راز انداختن[19] پنجم در کتمان[20] راز خود و مردم بغایت برسد[21] ششم رضای مردم جستن و چاپلوسی نمودن بر درگاه سلاطین و اصحاب مناصب‌را بدست آوردن هشتم قدرت بر زبان و حفظ لسان و سخن بقدر حاجت گفتن هشتم در محافل خاموشی شعار خود ساختن، هرکه بدین هشت خصلت متحلّی شود بر حاجتها پیروز

---

(۱) نآ: خوس (۲) نآ: و (۳) نآ: دیدنس (۴) نآ: تاریخ
(۵) نآ: پادشاهی (۶) نآ: شکار (۷) نآ: با (۸-۹) نآ: دکها با باذ
(۹) نآ: تمالك (۱۰) نآ: بهست (۱۱) نآ: خصلت (۱۲) نآ: اند
(۱۳) نآ: بحست (۱۴) نآ: خویشن (۱۵) نآ: سناسی (۱۶) نآ: بحری
(۱۷) نآ: بحرمست (۱۸) نآ: بسناختن (۱۹) نآ: انداختن (۲۰) نآ: کمان
(۲۱) کذا فی نآ و ظاهرًا «رسیدن» باید باشد بصیغهٔ مصدر

تا که با برگس نشد حس بناغ ٭ تا بود همخانهٔ گل خارها
تا جلد مر دشمانرا فلك ٭ در دل و جان تاوك سوفارها
عمر تو خاوند بادا در بساط ٭ تا رداند از جهان زنگارها
دشمنت اسپك بر دسا مبرود ٭ اسپه وعم می برد خروارها

فصل در ذکر آداب ندمت و شرح ناچیز شطرنج و نرد[1]

و بر رای اعلی امور سلطان قاهر عظم الدّهر ابو الفتح کیخسرو بن قلج ارسلان خلّد الله مُلکهُ که شعلهٔ آفتاب شمهٔ[ی] از نور اوست پوشیده نماند و از جهانیان مهر داند که مادمت و مجالست پادشاه امری عظیمست و کاری خطیر و ندیم سزاوار عقل و برهان فضل پادشاه باشد و آدمی بالطبع طبعی چون پدر همنشین شود و گفته اند شعر[2] ١

عَنِ ٱلْمَرْءِ لَا تَسْأَلْ وَٱبْصِرْ قَرِينَهُ ٭ فَإِنَّ ٱلْقَرِينَ بِٱلْمُقَارِنِ يَقْتَدِي

و آدمیرا چه عجب که بکمال عقل و جمال فضل مُحلّی و مزیّن است که از مجالس و مساوی همنشین و نیك و بد قرین از پدر شود که حیوانات بهیمی خاصیّت متبع اند چه هر دو حیوان که جفت پدرند چون یکدیگر گیرند اسپ کره‌دار[3] شود و شتر در رفتار آید، و از صحبت و خاصیّت آن معروفتر از آنست که اطناب در بیان حاجت افتد، و بحکم این مقدّمات ملوك سلف مردان گزیده و همنشینان نیك و بد دیده داشته‌اند و بدیشان گرویده، حکمت إِذَا نَادَمْتَ ٱلْمُلُوكَ فَتُحَ جَمِيلَ ٱلِاحْتِرَامِ وَ تَوَقَّ مَثِيلَ ٱلِاقْتِحَامِ وَلَا تَتَّكِلْ بِٱلْمَقَالِ وَلَا تَتَسَلَّطْ فِي ٱلسُّؤَالِ فَمَنِ ٱتَّسَلَّطَ فِي مَجَالِسِ ٱلْمُلُوكِ حُطَّ مِنْ مَحَلِّهِ وَرُتْبَتِهِ وَأَسْخَطَ بَخْتَهُ وَ حُرْمَتَهُ فَإِذَا تَكَلَّمُوا فَأَقْبِلْ عَلَيْهِمْ بِوَجْهِكَ وَ أَصْغِ إِلَيْهِمْ بِسَمْعِكَ وَ وَكِّلْ بِشَمَائِلِهِمْ نَاظِرَكَ وَ أَشْغِلْ بِجَمِيعِهِمْ خَاطِرَكَ وَ أَسْمِعْهُ أَسْمَاعَ مُسْتَبْشِرٍ بِهِ مُسْتَطْرِفٍ لَهُ[4]، ٢

(1) کذا فی ب؛ الی فی فصل هیچ ذکری از نرد نیست (2) رك ص ٢٢
٣ از نسا. (3) (4) فی 138 f

رخ نهد مه بر نشان نعلها . مهر بوسد صورت مسمارها
شد مُقِر بر معجز اقبال تو . عاجز آسا آنک کرد انکارها
خاروار افتاد بر خاک درت . دشمنانرا نی سر دستارها
تا نُبُری از زمین بیخش[1] بقهر . حاسدت خواهد ز تو زنهارها
از ورقهای کرم آیات مدح . بلبلان خوانند در گلزارها
راست کرده زبر و بم مرغان همه . مدح تو در پردهٔ منقارها
نیستت اندیشه در خور حزم تو . پی برد خوذ بر سر کردارها
سعی کی[2] حاجت بوذ کاقبال تو . بر تو خوذ آسان کند دشوارها
برغیاث الدّین عادل وقف گشت . ملک کیتی تا بدریا بارها
چشم زخمی چند روزی گر رسید . چرخرا بوذ اندر آن اسرارها[3]
تا دهد هر دم ترا اقبالها . تا کند بر تو ز لطف ایثارها
بلعجب برهم زدی ناموسها . نیک بشکستی همه بازارها
شهر تی کرد آرزوی دیدنت . تا شوذ خرّم در و دیوارها
شهر قونیه دگر ره تازه کرد . از مکان عالی استظهارها
امن‌را گو خانه روشن کن بتو . عدل‌را گو ی سنان ادرارها
f.157a تخت طغرل نیز مشتاق تو گشت . ز آن نویسد سوی تو طومارها
چون توی نآورد شاهی عادلی . اندر اقران دَور استمرارها
خسروا شاها دعاگو بندهٔ‌ست . کرده بر ورد دعا تکرارها
خواسته جاه تو در محرابها . جُسته اقبال تو در افطارها
باز شعری گفته‌ام کز شرم او . سرخ گردذ چهرهٔ گلنارها
کی شوذ پوشیذه بر تو سرّورا . کاین دو خدمت‌را بوذ مقدارها
تا نی ابر آیذ زمین‌را آبها . تا نمایذ سبزه بر کهسارها

---

(۱) نآ: بنحس (۲) نآ: که (۳) درین بیت اشاره است بهزیمت کیخسرو از برادر خود رکن الدّین سلیمانشاه و جلاء و غربت او از سنهٔ ۵۹۶ تا ۶۰۰، رك برای شرح کیفیّت آن به مختصر سلجوقنامه (ص ۷ و مابعد)

و صوفیان‌را سرزنش کردندی که ماحی اند هرچ یابند بخورند این ساعت بحقیقت ماحی ترکان و اسپاهیانند در عراق که بر هیچ انفا نمی کنند و خون و مال مسلمانان میخورند و حلال می دارند و آب از سر درویش گذشت، شعر:

روزگاریست که هر دیده بآب ۰ هیچ کس آتش دردی نشاند
مردم دیده در آند و لیك ۰ آب در دیدهٔ مردم نماند [F156b]

ملك تعالی شهریار کامگار و صاحب قران روزگار و سایهٔ کردگار که خودرا باستقلال منصب کمال رسانید و بپیرایهٔ عدل و حلیهٔ حکمت محلّی و مزیّن گشت و مراتب علیّه و مدارج سنیّه رسیدند مستحقّ تاج و تخت و اقبال و بخت شد و در باغ دانش و فضل شکوفه و ارهار عدل طاهر کرد و بکمال کفایت و جمال کیاست آراسته گشت خداوند عالم سلطان اعظم شاهنشاه معظّم مالك رقاب الامم مولی العرب و العجم سلطان السلاطین المؤیّد بتأیید ربّ العالمین الواثق بنصر الله الحاکم بامر الله ملاذ الثقلین وارث ملك ذی القرنین ابو الفتح کیخسرو غیاث الدّنیا وارث این ملك گرداناد و رایت دولت او بدین طرف رساناد که عراق‌را از طغرل و ارسلان و سنجر و سلیمان و ملکشاه و الب ارسلان یادگارست تا مژ این بحث خوان بهار جهان مادیذ آید و رنگ خزان نزداید،

این قصیده شرف مدّاحی پادشاه گفتم

ای زمین‌را داشته نیازها ۰ داده بر فضل تو چرخ افرازها
ای بدست تو زمام امرها ۰ وی برأی تو سداد کارها
آسمانرا بر روی بندگی ۰ بوسه داده شاه گردون بارها
بانگ دولت عاطرت از عنبها ۰ دُور عرض مفاخرت از عارها
آسمانرا بنده گردد آن زمین ۰ کآسمان تو بر وی کند رفتارها

گر دانا وگر نادان بوذ یار * بضاعت‌را بکس بی مهر مسپار
درختی کار در هر گِل که کاری * کزو آن بر که کشتی طمع داری
سخن در فرجهٔ پرور که فرجام * ز واگفتن ترا نیکو شوذ نام

چون اتابك از اصفهان کوچ کرد بیشتر لشکر با کُکجه گردیذ و چون بهمذان رسیذ کُکجه نی آرمیذ سَرِ آن داشت که شبیخونی کند، اتابك روی بآذربیجان نهاذ و لشکر ازو باز ایستاذ، و از آن عقل و کفایت و رای و دانش و صلت و بخشش و جهان‌گیری و کوشش هرچ کمتر گویم بهتر، بیت:

خرِ مُقبل ندیذهٔ هرگز * شاه‌را بین که راست چونانست

دخلی بدر دهان رسیذه و ملکی آرمیذه بکمتر کسانی باز گذاشت و منگلی[1] و یواش و چغان و فلان و بهمان بر تختگاه سلاطین ظفر یافتند، و شرح ظلم این جماعت چه دهم سخن ایشان گفتن بر طبع عارست و اندك خیری که در عراق مانده است از ایتغمش است که بانگی بر می زند و سری باز می دهذ و سیرت عدل فرمایی و جهان آرایی در ناصیهٔ او هست امّا با این فرعونان نعیمِ جنان مشوّش باشذ، و در درج وزرا و منصب امرا آنها اند که چه گویم و نامشان چگونه برم، شعر:

کار ملك عراق چونان شذ * که برو هیچ آب روی نماند
سروران عراق‌را جمله * نامْ ننگست بر زبانها راند
دیر سالست تا که چرخ کبوذ * سگ بجای هریسه گر بنشاند

چند دخل بر گرفتند و هنوزشان باور نمی کنذ که پاذشاهند، و دخل چیست تر و خشك بذیشان باز می خورذ تر از صحرا می چرند و خشك در سر درویشان می جهند و میخورند، وقتی اسپاهی مسلمان بوذی

(۱) هو من مالیك ابی بکر الاتابك استولی علی بلاد الجبل و اصبهان و غیرها (الا ج ۱۲ ص ۱۹۴)

وَ اَلْعَسَلُ اَلْمَشُوبُ بِالسَّمِّ وَ اَلْفَرَحُ اَلْمَوْصُولُ بِالْغَمِّ[۱]، اتابك در اصفهان چنانك از عظمت او معهودست بشراب و عشرت مشغول می بود و نقص هیچ احوال می فرمود، و ملك الامرا جمال الدّین ای اتابك کار او راست می داشت حاکم ملك و اتابك و همگی آن دولت او بود با اسباب و نعمت بشته و کُکجه داماد او بود ار کارش فراغتی می نمود و این حال که پیش آمد در خاطر کس نبود، حکمت تَنَفُّذُ اَمْرَ عَدُوِّكَ قَبْلَ اَنْ يَمْتَدَّ بَاعُهُ وَ يَطُولَ ذِرَاعُهُ وَ تَشْتَدَّ[۲] شَوْكَتُهُ وَ [۳]تَحْتَدَّ شَكِيمَتُهُ[۴] وَ عَالِجْهُ قَبْلَ اَنْ يُعْضِلَ دَاؤُهُ وَ يُعْجِزَ[۵] دَوَاؤُهُ[۶]، بزرگان گفته‌اند بکار دشمن بتابید و مهمل نمایید پیش از آنك دست درار کشید و پای پیش ار کار نهد[۷] و شوکت[۸] یابد و معالجهٔ درد او قیام نمایید پیش از آنك درد مخالفت بی درمان شود، بی الجمله کار کُکجه عظمت می یافت و اتابك‌را لشکری بود وَ عَلَى مَلَإٍ مِنَ النَّاسِ می گفت ما با کُکجه مصاف بدهیم نهدن روم و اگر مَلِك اُرتك با وی راستست آنگه حساب می کنیم اگرچه او خود کیست، این معنی مردم در گوش گرفتند و هرکس تفرّقی نمودند و معلوم کُکجه می کند که اتابك‌را قوّت مقاومت نو نیست مُلك‌را بدست آرکه دست بُردی و عراق خوردی، شعر[۹]

مکو باکنی دمر پیش اغیار ۰ سه با اغیار با محرم نرس بسار
چان گو رار خود با بهترین دوست ۰ که پدری که دشمن‌تر کسی اوست
مخلوست بیرش ار دیوار می پوش ۰ که بر باشد پس دیوارها گوش
وگر توان[۱۰] که پنهان داری [از] خویش ۰ مده خاطر بدان معنی مدیش
مدیش هیچ توان گفتش ساز ۰ که بدیشیده سه باکنی رار

[۱] من ۵۵ ظ [۲] بَا تَشْتَدَّ [۳-۳] کذا فی من و فی بَا تَكْثُرُ شَكِيمَتُهُ
[۴] بَا تَعْنُفُ [۵] من ۵۱ ظ [۶] کذا [۷] بَا سوك
[۸] ر حسره بعرض تصرف در و ان سه نسخ مسوده ۰ شکوه حسبه ص ۱۰۰
[۹] حسبه توان

بنوذند و بجهانیذند و کرّ و فرّی می کردند، اتابك بوبکر از آذربیجان بیامذ و باصفهان رفت و ملك قسمت کرد، همذان بملك اُزبك داذ کُکجه برَی بوذ و اتابك اورا یکبار گرفته بوذ می گفت من اتابك‌را نبینم و بقوّت و شوکت مستظهر بوذ و بآلت و عدّت معتضد دلیر و بی باك متهوّر و ماهر چنانك مهره از قفای مار گرزه و شیر شرزه بیرون گرفتی، شعر:

سَلَکْتُ وَ لَوْ مَا بَیْنَ اَنْیَابِ اَرْقَمٍ * وَ خُضْتُ وَ لَوْ مَا بَیْنَ کَفَّیْ غَضَنْفَرِ

شجاع و مبارز حرب‌دان و سلاح شناس چنانك پلنگ پیش او روباه لنگ آیذی، لشکریان منقاد و فرمان بردار و بر اثر او دوان و با هر کسش نشان، شعر:

از عهدهٔ عهد اگر برون آیذ مرد * از هرچ گمان بری فزون آیذ مرد

همه روز بر زبان می راند که پاذشاهی بر آل سلجوق طغرل و سنجر وقف نشذ و بریشان نماند و خوارزمشاه‌را فلك در خاك نشاند اگر بر ایلدکزیان نماند چه عجب، اگر نان که بشمشیر دارم بمن گذاشتند فهو المراد اگرنه دستی بزنیم هرچ باذا باذ، مثل: اَللَّیْلُ حُبْلَی لَیْسَ یُدْرَی مَا یَلِدْ[1]، مصراع[2] تا خوذ بچه زایذ این شب آبستن، من نیّت عدل کردم و روی بحق آوردم باشذ که خذا کلاه از بهر من دوخته است، شعر[3]

بسا فالا که از بازیچه برخاست * چو اختری گذشت آن فال شذ راست
چه نیکو فال زذ صاحب معانی * که خوذرا فال نیکو زن چدانی
بذ آیذ فال چون باشی بذ اندیش * چو گفتی نیك نیك آیذ همه پیش
جهان نیمی ز بهر نیکنامیست * دگر نیمه ز بهر شاذکامیست

هرگز جهان بکس وفا نکرد، حکمت: اَلدُّنْیَا ظِلُّ اَلْغَمَامِ وَ حُلْمُ اَلنِّیَامِ

(۱) من مزدوجة لابی الفضل السکری المروزی ترجم فیها امثالاً للفرس (یتیمة الدّهر ج ٤ ص ٣٣)، و صدره: احسن ما فی صفة اللّیل وجد (۲) ن‌ا: شعر
(۳) از خسرو شیرین نظامی در «عتاب کردن خسرو با شیرین» (خمسه ص ٩٤)

ملك چون کارسازها نماند . محنت از پرده بارها نماند
بدهقانی چو گنجی داذ خواهد . محنت از رنج بُردش یاد خواهد
اگر خار و خسك در ره نماند . گل و شمشادرا قیمت که داند

رور آدینه [۲۰ رجب سنة ۵۹۴] فرمان خوارزمشاه بر خواندند بحضور سلاّر الدّولة[1] و ایمهٔ همدان، نوشته بود که ملك عادل کشورگشای پیروز جنگ حاجب کبیر ملك امرآء الشرق و الغرب شمس الدّین طغیر الاسلام و المسلمین الغ حاجب عازی قتر[2] اسپهسلار مباحق طغیر امیر المؤمنین بنده ماست و مارا معدلت او معلوم است رای چنان[3] اقتضا کرد که در حملهٔ عراق نایب ما باشد و آنچ در سابقه فرموده‌ام پیش گیرد و رؤسا و قضاة و دیگر عمّالرا رجوع با وی است، و هم در آن رور مثال ابالت حسام[4] خاندار بر خواندند و آن ناکس با خواهرد طالبانی کرد که ملحد و کافر روا ندارد سر خون و مال مسلمانان هیچ انفا نی کرد، و مباحق با وی حیلتی کرد گفت من دختر پسر تو مدهم قضاة و ائمهرا حاضر کرد و اورا خود دختر سود مجهول حطه[ی] خواندند، ده هزار دینار حسامرا خرج افتاد و صد خروار از انواع نعم ملبوس و مأکول، رور دوّم حملی حسام نامهٔ شهر بها نرستاد و آن وصلت محال بود و باد، و هر ظلم که حسام کرد بدین خرج بر نامد باحی قضاة و ائمهرا مصادره کرده و باواحب نداده و خری و نکال عاجل و ورر و وبال آجل نگردن بدوزخ برد، مثل اَخسَرُ النّاس مَنْ اَخَذَ مِنْ غَیرِ حَقٍّ وَ اَعْطَی غَیرَ مُسْتَحِقٍّ[5]، خوارزمشاه اورا بکنالی کشت که عبرت عالمیانرا می شایست و رشن از عقبه نرد و پسرش نامی در نرسد، شعر

بر مظلم مکنرد هیچ کس سود . تا هست جهان همچنین بود

---

(1) معلوم نیست این عبارت چگونه بوده و شاید مقصود همان سلاّر باشد، (2) و در تاریخ یمینی ص ۲۹۶ ج ۲ در حاشیه (3) کذا در نسخه (4) در حاشیه نسخه (5) رجوع شود به ص ۱۱۴ ج ۲

مویی میسند ناروایی * در رونق کار پادشایی
بر هرچ عمارت خرابست * بشتاب که مصلحت شتابست
بنمای پیام[۱] عام شیرے * تا کس نزند دم دلیرے

ملك فرموذ کچون این مهم کفایت شوذ و رایت ظفر بدر همذان رسذ عروس این حال از شب شبهت بیرون آیذ و نقاب بگشایذ قاضی و مقضی‌را با جای خوذ داشته شوذ، روز دو شنبه بیست [و] یکم ربیع الآخر سنة اربع و تسعین [و خمس مایة] میاجق قلب بیاراست و زنان خوارزمی زره پوشیذند هر زنی پنجاه مرد عراقی‌را می راند، عراقیان قلب میاجق بشکستند و بغارت مشغول شذند، زن میاجق پشت ایشان بگرفت و میاجق رجعت کرد، عراقیان هزیمت شذند و زنان قتلی کردند که در وهم نبوذ، و ملك اُزبك و کُکجه و ناصر الدّین آغوش بزنجان تاختند و f.154a میاجق بدر همذان تاختن کرد[۲] و از دار الخلافة اغرای میاجق برین فتنه کرده بوذند و نوشته که سلطان خوارزمشاه حاکمست و ملك معظّم اسکندر زمان خسرو آفاق جهان پهلوان رستم ثانی کشورگشای پیروز جنگ قیر[۳] اسفهسلار شمس الدّین میاجق نایب امیر المؤمنین است علی الاطلاق، و ملك میاجق روز پنج شنبه نوزدهم رجب [سنة ۵۹۴] بصحرای تیر بنجرد نزول کرد و ایمّهٔ همذان بدیذن او رفتند، در پیش ایمّه نشست و احوال همذان پرسید و چون خبر ظلمها شنید لعنتها کرد و گفت هرچ دیگران ظلم و خرابی کرد[۴] ما عدل و عمارت فرمایم و آنچ قانون پادشاهان عادل ماتقدّم بوذه است ما از آن نیز تخفیف کنیم رعیّت‌را ایمّه از زبان ما دلخوشی دهند و استمالت کنند، شعر[۵]

(۱) نَآ: بیام، (۲) بعد ازین در مجلّد اصلی راحة الصّدور چند ورق پس و پیش شده است چنانکه اینجا بجای ورق ۱۵۴ ورق ۱۶۱ است و بعد از آن ۱۵۵—۱۶۰، ۱۵۴، ۱۶۲، و از ورق ۱۶۲ تا آخر کتاب ترتیب اوراق درست است،
(۳) نَآ: قیر (بدون نقط یاء) (۴) کذا فی نَآ والظّاهر: کردند، (۵) از خسرو شیرین نظامی، (خمسه ص ۷۷)،

و آن عوان[1] بدین از مردم کتب میخواست و بیهانهٔ کتب اموال حاصل می کرد چه کس دفتر بی اضافت مالی نمی فرستاذ و اگر امتناعی میرفت راه غمز منعبّن بوذ امّا سال بسر نبرد و آن مال نخورد و جان مالك دوزخ سپرد، شعر:

دهن گر بماند ز خوردن تهی . از آن به که ناساز خوانی نهی[2]
(چو درویش نادان کند مهتری . بدبوانگی مانذ آن داورے
توانگر کجا سخت باشذ بچیز . فرو مایه‌تر شذ ز درویش نیز
چو خرسند باشی بداذ خذاے . توانگر شذی بك دل و پاك رای)[3]
کسی کو برنج درم نگذرذ[4] همه روز او بر خوشی بگذرذ

و در محرّم سنهٔ اربع و تسعین [و خمس مایة] ملك اُزبك‌را از دختر سلطان پسری آمذ اورا طغرل نام کردند و شهر آذین بستند و محلّها یاراستند، امّا آن ظالم که به پی آورد او در همذان سنهٔ اربع و سنهٔ خمس رفت از همه سالها گذشته بوذ، و درین تاریخ مباجق باصفهان رفت و لشکر خوارزمشاهرا بجنبانذ و بکاشان رفت و حصار داذ، و کاشیان حنبلیت ملحدی و عصبان بجای آوردند چهار ماه شهر بوی بداذند و با وی بی رسمیها کردند که شرح ممکن نباشذ وَ ٱلإنسَانُ حَرِيصٌ عَلَى مَا مُنِعَ مباجق هرچذ ایشان منع بیش می کردند معتقدتر می شذ و می گفت این شهر بامرا نشایذ، عهدهای بسیار و مواثیق بی شمار بکرد تا ایشانرا بدست آورد و در شهر شذ، و ولایت که اورا خدمت کرده بوذند بفارنذ و چون بر روی زمین چیزی نماند خانها می شکافند و زیر زمین می کندند و حبابای زمین وگوز دفین بر می آوردند چنانك مردم متعجّب ماندند که ایشان در سرابی می رفتند و چاهی می کندند و بر سر گنجی راه می بردند، و در راوندکه مستظرالرّاس مؤلّف این مجموعست بزرگی

(1) ر: عوان مستظهر (؟) (2) ر: ۱۱ س ۱۲ (3) ۱۱ س ۱۲
س ۲ ۱۶ س ۱۲، ۱۶، ۲۰ (4) ۱۱ س ۱۲ ۱۲ س ۲

آرذ محمود عقلاست، و درین روزگار مُلك و دین کافری و مسلمانیست تا از مسلمانی اعراض نمی کنند بپادشاهی نمیرسند لاجرم نه ملك می ماند و نه جهان، مثل: اَلْمُلْكُ يَبْقَى مَعَ الْكُفْرِ وَ لاَ يَبْقَى مَعَ الظُّلْمِ، و نور الدّین کُکجه بسر ایوه دوانیذ بگمان آنك ایشان از پیش برخیزند، کار بر خلاف پندار آمذ، ملك الایوه فخر الدّین ابرٰهیم که چون سلیمٰن دیوان‌دزدرا ببند آورده بوذ صدر الدّین دونی‌را برسالتْ بُازبك فرستاذ که این بنده[1] بر سر معیشتی که خلیفه و خوارزمشاه بمن داذه اند دوانیذه است اگر بفرمان شماست تا دانم اگرنه جواب او سهلست، مَلِك فرموذ که دفعش بکنذ چه ما نفرموذه‌ایم، کُکجه بدانست که مصاف می باید داذ غارتی چند بکرد و با همذان آمذ، شعر[2]

منادی‌را نـدا فرموذ در شهـر * که وای آنك او بر کس کند قهر
اگر اسپی روذ در کشت‌زاری * و گر غصبی روذ بر میوه‌داری
f.152b و گر کس روی نامحرم ببینـذ * و گر در خانهٔ ترکی نشینـذ
سیاست‌را ز من گردذ سزاوار * برین سوگندهایی [خورد][3] بسیار

مردم‌را غافل می کرد و بذین طریق اموال حاصل می کرد، و این همه ظلم بارشاد قاضی زنجانی بوذ آن روباه سیاه دین تباه پر گناه ابلیس در صورت ادریس سر تا پای تلبیس که بسبب قضا بر املاك و اموال مردم اطّلاع داشت خاطر برگماشت و هرکسی‌را سر رشتهٔ بدست عوانان می داذ تا عصمت از اموال و املاك مسلمانان برخاست که چون ظالمان‌را نظر در افتاذ و حِیَل[4] قضاة در صورت شرع بدانستند [5]بخانهای مسلمانان بردن[5] مبالات نمی[6] نمودند، مصراع[7] چو دزدی با چراغ آیذ گزیذه‌تر برذ کالا،

(۱) یعنی نور الدّین کُکجه (۲) از خسرو شیرین نظامی در «آغاز داستان خسرو شیرین» (خمسه ص ٦١) (۳) در نآ محو شده است (٤) نآ: خیل
(٥—٥) کذا و مفهوم این جمله معلوم نشد (٦) نآ: می (۷) نآ: شعر، صدر آن اینست: تو علم آموختی از حرص اینك ترس کاندر شب، و این بیت از حکیم سنائی غزنوی است (مجمع الفصحاء ج ۱ ص ۲۵۵)

و بهمدان باحس کرد و بمدان شوّرس با امیر عَلَم و ابو الهیج سمس معامله کرد، دو روز بودند و آوارهٔ مصاف می دادند، یك سب امیر عَلَم و ابو الهیج بگریحند و بروحرد رفند و مباحی طوی بکرد و بار گست که کُکجه و باصر الدّس اعوس بری رفته بودند و حرابهٔ مباحی بر گرفته و کسانش‌را که بری بودند بکشه، چون مباحی با ری سد انشان بحسند، و در رحب سه ثلاث و تسعین [و حمس مابه] ملك اُربك با همدان آمد و ابابك بونکر بهاء الدّس سباط و سسباط و باصر الدّس اعوش و کُکجه‌را بهمدان بحدمت ملك اُربك فرساد، ابالب بکُکجه دادند 152a طلهایی کرد که در ادراك وهم و اسراف فهم بماند، حواسند که اورا معزول کند کُکجه گفت من شمسیر دارم ار دست بگذارم، و بوفعش ۱ الله و شمشیر بود، و ابابك بونکر اسکساف اسرار و اسسار احبار عراق می کرد، ار بطابهٔ حابه و حاصّهٔ آسابهٔ مَلِك کسی که معرّ اسرار و عَسهٔ هر کار بود ار مطلع بـا مقطع بگفت ابابك حشم گرفت، بهاء الدّس سباط حوبشس‌را معزول کرد و بحدمت ابابك رفت و حال معلوم گردابند، ابابك پسر قاصی رس‌را بفرساد با بیابت ابابك و وزارت ۱۵ مَلِك اُربك کند، چون بهمدان رسد ده هزار دسار پیش‌کش کرد و هر روز امری بهمان وَی معرفت حرحی عطمش سماد ملك الامرا سدّ الورراش می بوشند، شعر[1]

پرسـیده گر بـاشـد ار شاه رنج • گه کس که با رنج بارسب و گنج
چو ار بعمش بهره بابی بکوش • کی داری همیشه بفرمابش گوش ۲
بفرمان شاهان بـاشـد درنگ • مباند کی گردد دل شاه سنگ
چگفت آن هرحوی با برس و هوش • چو مهر شدی بندگی‌را بکوش

اورا ار آن عمل بش ار امی و رسی حاصل بشد که پادشاهی و شریعت دبا و آحرب بدست صِدّان لاَ تَجْتَمِعَانِ هرك دبا بگذارد و آحرت بدست ۲۱

(۱) شه ص ۱۶۱۷ س ۲، ۱۷، ۸

بتو فرستاذ[۱]، شعر[۲]

مفرست پیام داذ جویان * الّا بزبان راست گویان
تا کار بنُه قدم بر آید * گر ده نکنی بخرج شاید
هر جا که قدم نهی فرا پیش * باز آمذن قدم بیندیش
در قول چنان کن استواری * کایمن شوذ از تو زینهاری

امیر عَلَم پیاذه در رکاب مَلِك تا بخانه برفت و جمله بندگان و امرا روی بسرای اتابك آوردند، و چون فتنه بنشست در شب دوّم ملك الامرا الغ باربك ای ابه رَحِمَهُ ٱللهُ رفت که بر عهد بغداذیان اعتماد نداشت، شعر[۳]

بر عهد کس اعتماد منمای * تا در دل خوذ نیابیش جای
کس‌را بخوذ از رخی گشوذه * گستاخ مکن نیازموذه
مشمار عدوی خویش‌را خرد * خار از ره خوذ چنین توان برد
در گوش کسی میفگن آن راز * کآزرده شوی ز گفتنش باز
آنرا که زنی ز بیخ برکن * و آنرا که تو بر کشی میفگن
از صحبت آنکسی بپرهیز * کو باشذ گاه نرم گه تیز
هیچست بلی که هیچ برزیست * آنکس که درون او دو درزیست[۴]

و میاجق درین حال با ملاحده خَذَلَهُمُ ٱللهُ مکیدهٔ[ی] می ساخت ایشانرا چنان نموذ که مرا بخوارزم راه نیست و اُزبك بلشکرگاه بغداذ پیوست ازیشان نیز مخوف[۴] می باشم میخواهم که با شما عهدی باشذ که در میان شما امان یابم، ایشان این سخن بخوردند و دیهی با او پرداختند و جمعی از سران امرای ایشان پیش وَی می بوذند، چو گستاخ شذ ایشانرا غافل کرد و بکشت و دیگر خلقی‌را در آن ولایت بکشت و غنیمت بسیار بیاورد

(۱) رك به آآ ج ۱۲ ص ۸۲، (۲) از مثنوی لیلی مجنون نظامی «در ختم کتاب» (خمسه طبع طهران ص ۲۷۸) (۳) خمسه این شعررا ندارد و مفهوم آن واضح نیست،
(۴) کذا ایضاً فی نآ و الظّاهر: خائف،

ساف، و عزّ الدّین صمار بحسم بریحان شد که رجوع همه مُلك با ای
انه بود، و در ششم ربیع الاوّل سه ثلاث و تسعین [و حمس مانه] بسران
فرآن حوان و بسر [ور الدّین] فرا که دامادان جمال الدّین ای انه بودند
هر یکی با هزار عنان بحدمت اُرنك آمدند و در همدان حاکم بودند،
الالث پسر فرآن حوان‌را بود و عدل ی فرمود و همه بحکم حداوند ملك ۵
الامرا جمال الدّین ای انه بود و همدان و ولاب ی آسود، شعر[۱]

که باد آن پادشه دام جهاندار ٭ جداس باد یاور[۲] دولتش یار
فلك بسد کمر شمشیر بادش ٭ بر پیل و شکوه شیر بادش
سری کر حدمس جوید جدائی ٭ مباد ار رحم شمشیرش رهائی
همیشه در جهان فرمان روان باد ٭ جدایش یاور هردو جهان باد ۱

و در آن وب امیر عَلَم با حسام جاندار و نور الدّین حسن به نعداد بود
و معس کاشی باب وزیر بود ابو الفتح[۳] السمس‌را ار جلعه در خواسند
با مهمدان آمد[۴]، جلعه ملاطعه[ی] وشب با ابو الفتح که پُرسش بحواند
و بدر همدان رود و جمعی‌را که آنجا اند براند، چون مهمدان آمدند ملك
اُرنك در حصار شد بك لحظه همدان بسدند و پسر فرآن حوان‌را ار اسپ ۱۰
بیفگدند، او خواست که بگریرد گُردش بشاحب و بر اسپ خود بشاند
و عنان بگرفت تا ببرد علای بوی رسد دست گُرد شمشیر بیفگد و پسر f151b
فرآن حوان بحست، و ان مصاف روز سه شنبه نهم جمادی الآخر[ه] سه
ثلاث و تسعین و حمس مانه بود، امیر عَلَم در حدمت مَلك رسد رمس
بنوسند و پُرسش جلعه برساند و جمایلی بدو داد گفت امیر المؤمنین ۲

---

(۱) از خسرو شیرس نظامی در وداع دادن شیرین مر خسروراه (حمسه ص ۱۴۵)
(۲) ر آ احا بك یاور یادی دارد، (۳) آ ابو الصحاء، دل هو من اکابر
امرا مصر و تُعرف بالسّمس لانّه کان کبیر السّمن و کان فی اعضائه امرّا الب
السمّس و غیره ممّا یحاوره (آ آ ح ۱۲ ص ۹۱) (۴) کذا و بعلّه «آمد»

هر آنکس که بذ کرد کیفر برد * چنین داند آنکس که دارد خرد[1]
(درختی که پروردی آید ببار * ببینی بویژه برش بر کنار
گرش بار خارست خود کشتهٔ * وگر پرنیانست خود رشتهٔ)[2]

خوارزمشاه‌را انتباه گونهٔ ببود بدر زنجان آمد و رسول فرستاذ باتابك بوبکر و بخطّ خوذ چند سطر نوشت که فرزند بوبکر پُرسش بخواند و بداند که مارا بخوارزم مهمّانست می بایذ که همذان بنظر عنایت آن فرزند ملحوظ باشذ، او جواب نبشت که من در ثغر کافرم[3] بذات خوذ بذین مهم قیام نموذن متعذّرست براذر اُزبك‌را فرستاذم، چون خوارزمشاه برَی رسید اُزبك بهمذان آمذ وعزّ الدّین صتماز از بند کافر[4] جسته بوذ در f.151a
خدمت ازبك بیامذ، و نور الدّین کُکجه[5] غلامی متهوّر و ظالم بوذ ایالت همذان بستذ و نه چندان ظلم و بی رسمی کرد که در وهم آیذ و تنّور شَنْقَصه چنان گرم شذ که همذان و نواحی آن بسوخت تا عزّ الدّین صتماز با مَلِك بساخت که اورا بگیرذ بدانست و بگریخت و ولایت همذان بغارتید و کاروان اصفهان بزذ، شعر:

ز بیداذ پاذشه در جهان * همه نیکویها شوذ در نهان
نگر تا چه کاری همان بدروی * سخن هرچ گویی همان بشنوی[6]

و خذاوند پاذشاه ملك الامرا جمال الدّین ای ابه الاعظم اتابکی که یگانهٔ این زمان و نیکو سیرت جهان بوذ و سالار و سَرْور عراقیان خیر در ناصیهٔ مبارك او بوذ و بقیّت عمارت در عراق ازو بوذ که تا قیامت آن دولت بماناذ و خاندان او پاینده باذ و از ملك و عمر و فرزندان برخوردار باذ بخدمت ملك اُزبك آمذ و اورا اتابکی کرد و احوال او مضبوط داشت و مملکت با دست گرفت و احترامی تمام و حکمی بکام

(۱) شه ص ۱۱۶۹ س ۲۲ (۲) ایضاً ص ۹۰ س ۱۸—۱۹، (۳) مراد از کافر مَلِك انجاز است ظاهرًا، (۴) آ: کوکجه، قال هو من مالیك البهلوان الاتابك، (۵) شه ص ۴۷۸ س ۱۱،

حق طلوع کرد استقامت مملکت بچهار کس جستند و کار ملك و دولت بدیشان مضبوط داشتند چنانك تخت بچهار پایه قایم شود، اوّل قاضی عادل که در امضای احکام شرع رعایت جانب حق کند و بمحمدت و مذمّت خلق مایل نباشد و ستایش خواصّ و بکوهش اعوام اورا دامنگیر نبود، دوّم صاحب دیوانی که داد مظلوم از ظالم و انصاف ضعیف از قوی بستاند، و سوّم دستوری ناصح که قانون بیت المال از حقوق خراج و جزیة الیهود بوجه استقصا بستاند و ظلم روا ندارد، چهارم وُکلای و مُحقّانی که اخبار درست و راست انها کند و از صدق نگذرند، و بقوی کسیرا دست ندهد و میسّر و ممکن گردد که با دینداری بود که از عذاب بترسد یا کریمی که از عار اندیشد تا عاقلی که از عواقب پرهیزد و گفته اند، شعر

بد مکن که بد اُفتی ٭ چه مکن که خود اُفتی
چگفت آن خردمند مرد دلیر ٭ چو ازگردش روزگشت سیر
چو خواهی ستایش پس مرگ تو ٭ خرد باد اسپ ناجور ترگ تو
هر آن مهر کو از خرد روشنست ٭ ز دانش همی بر بس خوشنست
کس آبرا نبرّد مگر تیغ مرگ ٭ شود موم از آن رخم پولاد ترگ

بعد از آن خوارزمشاهرا بضرورت سفر خوارزم بایست کردن و پسرش بوبس خانرا چشمها حلال کرده بود شندم که همان روز که پسر ملك مؤیّد[1]را میل کشیدند بوبس خانرا آب سیاه در چشم بگردانید و پسر بزرگترش بترکند برده[2] تن پوست بر تنش پاره و می پچید[3] تا بدوزخ رسد، شعر

(۱) مقصود شهرشاه بن طمغاشاه بن مؤیّد ای ابه صاحب بشاور است، بحکم خوارزمشاه چشمهای اورا میل کشیدند در خوارزم و سب و کتب آن در تاریخ جهانگشای جوینی (ج ۲ ص ۴۶) مسطور است، (۲) کذا و لعلّه «بریده» و شاید مقصود از «برنده» نی در حالیکه او هنوز زنده بود، (۳) کذا فی اصل و پچیدن لغی است در پیچیدن،

کرد و اورا آزرد وَ اَلشَّرُّ قَدِیمٌ، شعر[۱]

اُعَلِّمُهُ اَلرِّمَایَةَ کُلَّ حِینٍ ٭ فَلَمَّا اَشْتَدَّ سَاعِدُهُ رَمَانِی

چو خوارزمشاه رسولانرا بطالعی میمون و اختری همایون بفرستاذ دار الملك همذان بیونس خان داذ و ملك چغـررا در خدمت بداشت و صدر وزّان[۲]را قضا داذ و بمطالعت مملکت اصفهان حرکت کرد، صدر وزّانرا یونس خان استقبال کرد و بسرای صتماز فروذ آورد، و مجد الدّین علاء الدّولة از میان ایوه بهمذان آمذ در خفیه می بوذ یونس خان بمواعید خوب اورا بدست آورد و بگرفت و باصفهان فرستاذ پذر بمواضعهٔ صدر وزّان که از وی مخوف[۳] بوذ تا ممکّن شذ و قضایی بعظمت کرد، و روز عید اضحی جملهٔ اسفهسلاران و ایمّهٔ شهررا با خوذ بر نشاند و بمصلّی رفت و مردمرا با وثاق خوذ برد و خوان ماوکانه نهاذ و قندیلی نقره‌گین از آن جامع همذان بر گرفت و بهزار دینار برهن کرد و خرج خوانش رفت و خزی و نکال و وزر و وبال عاجلاً و آجلاً بگردن بدوزخ برد، آن خوردنی رنود بغارت کردند و او ذبّوس مالك میخورد قندیل جامع غُلّ آتشین شذ و در گردن آن اشعریّ ملعون بماند، شعر:

ز تو نام باید که ماند نه ننگ ٭ بذین مرکز خشك و پرگار تنگ[۴]
از اندیشه گردون مگر نگذرذ ٭ ز رنج تو دیگر کسی بر خورذ[۵]

عراق بایمّهٔ بذدین و ظالمان ترکان بذین رسیذ که بیرون از آنك اعمال دیوانیرا رعایت نمی کردند[۶] امور شرعی از قضا و تدریس و تولیت و نظر اوقاف هم باقطاع کردند و در هر شهری چنین بی دیانتانرا مستولی کردند، و چون فتح بلاد اسلام بـر دست لشکر دین ببوذ و صبح ملّت

(۱) رك بص ۲۴۴ ح ۷ در سابق و نیز لسان العرب در س د د، (۲) هو صدر الدّین محمّد بن الوزّان رئیس الشّافعیّة بالرّی ... قتله الملاحدة بآلَمُوت فی سنة ۵۹۵ (آآ ج ۱۲ ص ۱۰۰)، (۳) کذا فی نآ و الظّاهر: خائف، (۴) شه ص ۱۳۰۴ س ۱۷، (۵) ایضاً ص ۹۴۶ س ۳، (۶) نآ اینجا یك واو زیادی دارد،

و خوارزمشاه فرمود که اگر عراقیی کلاه خوارزمی دارد سرش بر گیرند چه ایشان بهانهٔ خوارزمی غارت می کنند، او عدل می فرمود امّا کس می شود، و با خوارزمشاه همداستان بود مجد بغدادی[1] رسالت از دار الخلافة بیامد او چند با اطلس در پای اسب افگند و طبق زر نثار کرد و احترامی بکو فرمود و قیام نمود، و چون مجد گفت امیر المؤمنین می پرسد خوارزمشاه برخاست و خدمت کرد و شرائط تعظیم و تبجیل بجای می آورد، و چون مجد الدّین پیغام بگزارد که امیر المؤمنین می گوید معذوری پدر و جدّت ارِ ما داشتند ترا مسلّم داشته‌ام در سایهٔ بندگان قانع باش و گرد فضول مگرد اگر بخروج تو بحصری کنم و در بلاد تعرّا برخیزند و خونها بریزند، خوارزمشاه جواب داد که حکم امیر المؤمنین‌را باشد و من شحنه‌ام از قبل او و دشمن نثار دارم و از همه شهر و بی لشکری 150a بی نام بود صد و هشتاد هزار عنانْ صاحبِ دیوان عرض در قلم آورده است از خواصّی ما این لشکررا بدان نان پاره کار بر می آید انعام کند و خورشان بس اورانی دارد تا خواصّی مارا کفایی تمام بود، مجد بار گشت دوّم روز بوثاق از دست رحیل کرد، مردی فصیح زبان با وی بود شهاب خوارزمی‌را با وی روانه کرد[2]، مثل مَنْ أَعَانَ ظَالِمًا سَلَّطَهُ اللهُ عَلَيْهِ، شعر[3]

ز دانا نو نشنیدی آن داستان ٭ که دانا رد از گفتهٔ باستان
که گر سر برت بچّهٔ مرز شیر ٭ شود بر دلیران و گردد دلیر
چو سر برکشد روز خونریز شکار ٭ بحست اندر آید ز پروردگار

آن دلیری که امیر المؤمنین اورا داد وبال او شد اوّل جرأت با وی

---

(1) هو مجد الدّین ابو المعالی محمود بن المبارک البغدادی الفقیه الشّافعی مدرّس المدرسه النّظامیّه ببغداد (الآ ح ۱۲ ص۹۱) (2) یعنی خوارزمشاه روانه کرد (خدمت خلیفه طاهرًا)، و مقصود از شهاب خوارزمی گویا شهاب الدّین مسعود خوارزمی حاجب خوارزمشاه است، (رجع به تاریخ جهانگشای جوینی ج ۲ ص ۴۵) (3) شه ص ۱۲۲۲ س ۵—۱۱

اهل هنر بزرگ زاده و سَرْوَر عماد الدّین عکرمه کذخدای حسام الدّین تزمش گفت من بروم و احوال بدانم، برفت و پسر صالح‌را با فرمانی بیاورد مردم باور نمی داشتند و عوام قصد کشتن او کردند که تو زن و مال مسلمانان در دست میاجق می نهی، رکن الدّین حافظ بر سر منبر رفت و سوگند خورد که خوارزمشاه بکوشکست، پسر علم الدّین خطیب f.149b همذان و براذر دعاگوی و چند مفرد از آن سلطان و پسر قاضی وجیه و صلاح مُعَرِّف و صدر الدّین کرمانی بلشکرگاه رفتند و خوارزمشاه‌را دست بوس کردند، صدر الدّین کرمانی‌را شناخت گفت اَلْحَمْدُ لِلّٰه که مرا زنده بدیدی، او خدمت کرد و از زبان مردم عذرها خواست و زبانرا بثنا بیاراست و گفت شهریان‌را گمانست که میاجق عاصی است، خوارزمشاه‌را خوش آمد و دلخوشیها داد و گفت ما مراعات ایمّه بهتر از عراقیان کنیم و منادی فرمود که کس‌را با کس کار نیست و اگر از لشکر ما کسی ناواجبی کند از جانب ما بکشتن او مأذون اند، مردم بشارت زدند و خرّمی کردند و خوارزمشاه اسیرانی‌را که از بغداذ گرفته بودند خلعت داذ و گفت ما نیز بندهٔ امیر المؤمنین ایم اگر خواهند اینجا باشند اگرنه بروید[۲]، و جمال الدّین علی براذر زانهٔ امیر بار ظلمی و غارتی بیش از حد در ولایت کرده بود بر درختش فرمود بستن و صد چوب زدن، و غلّات رد فرمود و او بلعجب بوقلمونی و طرفه معجونی بود هرجا کبوذی از غایت کفایت بسر بیفتاذی کارها بپروردی امّا بزیان بردی، شعر[۱]

چنین گفت دانای با داذ و مهر * که یکسر شگفتست کار سپهر
یکی مرد بینیم با دستگاه * کلاهش رسیذه بابر سیاه
که او دست چپ‌را نداند ز راست * ببخشش فزونی نداند ز کاست
یکی گردش آسمان بلند * ستاره بگوید که چونست و چند
فلک رهنمونش بسختی بوذ * همه بخش او شور بختی بوذ

(۱) شه ص ۱۷۱۸ س ۲۲—۲۶، (۲) کذا و الظّاهر: بروند،

برکی نساوه می باید فرستاد سواران حکّی‌را از پس‌ها[۱] داشتند و قتلغ اساج‌را نسان گوسفند سر بریدند، فخر الدّین مَرْوَزَر[۲] سر و تن اورا بار خرید و بهمذان تربهٔ پدرش فرستاد، شعر

مرا گر بردم اندر آید زمان ۰ بیرم بردم اندروں نی گمان
دریغ آں همه رسم و آیین و داد ۰ که مرگ آمد و حمله برباد داد 498

در ماه جمادی الآخر[ة] سنهٔ اثنین وتسعین وخمس مائة اورا دفن کردند، و محمد الدّین[۳] علاء الدّولة برّی[۴] در دست مباحق بماند محبوس و مؤیّد الدّین بعظمتی هرچ تمامتر روز دو شنبه دوازدهم جمادی الآخره سنة اثنین وتسعین [وخمس مائة] بدر همدان بکوشك جوارزمشاه برول کرد و عماد الدّین طغلو[۵]را والی کرد، و سفر طویل[۶] با دو هزار مرد باصفهان ۱
رفت و صدر جمدی[۷]را از دار الخلافه عظمتی نهاده بودند و باصفهان استیلا می کرد سفر طویل سرش بر گرفت[۸]، و مؤیّد الدّین بکوشك جوارزمشاه بود نظرش بر الغاب او آمد کهف الثّقلین پسندید و گفت او کاشد که این بوبسد، حالی چندانك جای این دو کلمات بود فرو افتاد و پاره پاره شد و مردم متعجّب ماندند، مؤیّد الدّین از ری بخور ۱۰
آمده بود عارضه بر وی درازر شد و بمزاوار همدان غرّهٔ ماه شعبان [سنة ۵۹۲] از دنیا رحیل کرد، و مرگ وی راحت و آسایش مسلمانان بود که اهل عراق از قوانین ظلم که در جورستان منشر کرده بود می اندیشیدند و دهقانان بر املاك امین بودند که قالها می خواست و می گفت زمین ۱۹

---

(۱) کذا فی آ و لعلّه سنبعا (یعنی جمع سنبه؟)، (۲) یعنی فخر الدّین حسروشاه رئیس همدان پسر علاء الدّوله، (رك بص ٤٥ در پائین)،
(۳) آ محمد الدین (۴) آ بری (۵) کذا فی الاصل وضبط آن معلوم شد،
(۶) آ ملك الدّین بسر الطویل شحنة اصفهان، (۷) هو صدر الدّین محمود بن عبد اللطیف بن محمّد بن ثابت الخجندی رئیس الشافعیّة باصفهان وکان قبل ذلك بالمدرسة النظامیّة ببغداد (آ)، (۸) آ در ذیل سنهٔ ۵۹۲ (ج ۱۲ ص ۹۱)،

ایّام بوس و نحوس در گذرد بگوشهٔ[ی] می باید رفتن و بنشستن، رای این بود قتلغ اینانج نشنید و برّی رفت، شعر[۱]

کلید فتح رای آمـد پدیدست * که رای آهنین زرّین کلیدست
ز صد شمشیر زن رای قوی به * ز صد قالب کلاه خسروی به
برایی لشکری‌را بشکنی پشت * بشمشیری یکی یا ده توان کشت

چون برّی رسید از مخلّفات سراج الدّین قیماز صد و شصت هزار دینار بر گرفت و اسباب و تجمّل ساخت و طمع ملکی که قسمت او نبود می کرد، شعر:

دل مرد طامع بود پُر ز درد * بگرد طمـع تـا توانی مگرد[۲]
کـرا آرزو بیش تیمار بیش * بکوش و بپوش و منه آز پیش[۳]
بچیزے ندارد خردمنـد چشم * کرو باز ماند بپیچـد ز خشم
بدل نیز اندیشهٔ بـد مـدار * بد اندیش بدل بود روزِ کار

محمّد خان و میاجق و چند کس از خوارزمیان بسمنان و دامغان بودند از قتلغ اینانج عهد خواستند که بخدمت پیوندند، مواثیق بستند و بیامدند و چنان نمودند که ما با تو یکدلیم و از خوارزمشاه مستشعر، و دوستی و تودّد می نمودند و زبان نگه می داشتند، مثل: قَوِّمْ لِسَانَكَ تَسْلَمْ وَ قَدِّمْ اِحْسَانَكَ تَغْنَمْ[۴]، شعر[۵]

ز دشمن مکن دوستی خواستار * وگر چند خواند تـرا شهریار
درختی بود سبز و بارش کبست * اگر پای گیری سر آید بدست

و دختر سلطان زن یونس خان با ایشان این مکیده ساخته بود که قصاص پدر از قتلغ اینانج باز خواهد، خوارزمیان بـا قتلغ اینانج رای زدند که

(۱) از خسرو شیرین نظامی، (خمسه طبع طهران ص ۸٤)، (۲) شه ص ۱٤۵۸ س ۱۲، (۳) ایضاً ص ۱٤۱۸ س ۵، (٤) فق f. 12a
(۵) شه ص ۱٤۲۲ س ۱٤—۱۵،

چیره شدند و قرا غلامان عراق یك سواره و دو سواره با خوارزمیان ایستادند و راه ظلم و خرابی کردن بدیشان نمودند، و هرجاکه دیهی مانده بود چهارپاش می راندند و روستایی گلیم زاری در دوش از پس می شد تا پیش او گاو می کشتند و کباب می کردند و روستایی جگر می خورد امّا آن خود بدین طریق خروس خوان از ولایت عراق برداشتند و گاو بنه‌را بیکبار[1] گذاشتند، شعر[2]

هر آن پادشه کوست بیداذگر • جهان زو شود پاك زیر و زبر
برو بر پس از مرگ نفرین بود • همان نام او شاه بی دین بود
هر آن پادشه کو ببند راه جست • ز نیکیش باید دل و دست شست
نه کشورش بپراگند زبردست • همان از درش مرد خسرو پرست

و عراقیان بملك الابوه[3] پیوستند و در حضرت او بنشستند و رای زدند تا امیر حاجب کبیر شمس الدّین محمّد بن محمود کنجهٔ[4] و چند کس از اعیان بزرگان عراق در خدمت وی بدار الخلافة رفتند و از آنجا با مؤیّد الدّین[5] وزیر عهد رفت و با پنج هزار عنان بدار الملك همدان آمدند[6] و عراق بفیتی که مانده بود بغارتیدند و اسباب بساختند از نو و بدر ری رفتند، یونس خان در مقابله نیامد بدر گرگان رفت و حال بر پدر عرض داد، عراقیان با مؤیّد الدّین نیز نساختند و بر وی عصیان کردند و بشهر ری در حصار شدند و جنگ می بود[7]، شعر:

(کجا پادشاهیست بی جنگ نیست • وگر چند روی زمین ننگ نیست
اگر پیل با پشّه کین آورد • همه رخنه در داد و دین آورد)[8]
ز هر گوهری گوهر استوار • تن خشنذی دیذم از روزگار

---

(۱) کذا فی ن‌آ و الصّواب: بیکبار، ارك بص ۲۹۸ س ۴ در مابعد)
(۲) شه ص ۱۴۵۶ س ۶–۷، ۹–۱۰، (۳) رك بص ۲۸۶ ح ۱ در سابق،
(۴) کذا فی الاصل، ضبط این کلمه ممکن نشد ولی احتمال دارد که شاید نست بکنجه باشد بمعنی «گنجوی»، (۵) آ: افزوده ابن المطّاب (ج ۱۲ ص ۷۲)، (۶) فی شوّال سنه ۵۹۱ (آ)، (۷) آ ج ۱۲ ص ۷۲–۷۳، (۸) شه ص ۲۲۸ س ۱، ۲۳،

قبضهٔ تعذّر ماند و بعجز از قلعهٔ فرّزین باز گشت و نتوانست ستذن، و ملك الامرا جمال الدّین ای ابه قلعه‌را عمارتها کرد و احکامهای زیادتی فرموذ و اورا مستخلص ببوذ[۱] و استظهار خان و مان و آسایش فرزندان او که تا قیامت باناذ بذان قلعه است و خانه بذان مانده، شعر:

گرای‌تر از خون دل چیز نیست * خرذمند فرزند بـا دل یکیست[۲]
چنین گفت مـر بچّه‌را نـرّ شیر * که فرزند ما گر نباشـذ دلیر
ببرّیم ازو مهـر و پیوند پاك * پذرش آب دریا بوذ مام خاك
(بفرزنـد باشـذ پذر شاذ دل * ز غمهـا بذو دارذ آزاذ دل
اگر مهربان باشـذ او بـر پذر * بنیکی گراینـده و داذگر)[۳]
همه پاك پوشذ همه پاك خور * کنذ کار بـر پندهاے پـذر
تو خوردن بیارای و بیشی بخش * مکن روزرا بر دل خویش رخش[٤]
بجوے و بیاب و بپوش و بخور * ترا بهره اینست ازین ره گذر[٥]
(تـرا داذ فرزنـدرا هم دهـذ * درختی که از بیخ تو بـر جهذ
کمی نیست در بخشش داذگر * فزونی بخور درد و انده مخور)[٦]

و قتلغ اینانج و لشکر عراق روزی مسعود و طالعی میمون اختیار کردند و لشکر بر آن اختیار روانه شذ و بدار الملك آمذند و آنج در سرشت ایشان f.147a بوذ از عصیان ظاهر کردنـد، پسر خوارزمشاه یونس خان از رَی روی بذیشان نهاذ بـا تجمّلی تمام و آرایشی بکام و حشمی بنظام، عراقیان از پیش برخاستند و روی بجانب بغداذ نهاذند، یونس خان دنبال ایشان داشت میان دیه محمّدی و سامین مقابله کردند و مصاف بیاراستند و مقاتلت کردنـد در شهور سنهٔ احدٰی و تسعین [و خمس مایة]، عراقیان بیك لحظه تجمّل و اسباب بگذاشتند و راه بغداذ برداشتند، و خوارزمیان

(۱) نَا : سوذ، (۲) شه ص ۱٦۹۸ س ۱۷، (۳) ایضاً ص ۱۷۸٤ س ۲۷—۲۸، (٤) شه : پخش، (ص ٥٤٦ س ۲۷) (٥) ایضاً ص ٥۰۷ س ٤، (٦) ایضاً ص ٥٤۷ س ۲، ٤،

مستولی شدن خواررمشاه بر مملکت عراق و ذکر ظلمها و شرح غارت کردن او و لشکرش

خواررمشاه چهارم ماه رجب سنة تسعین و خمس مائة بـا عراقیان
دار الملك همدان رسید و بر تخت نشست و عراقیا‌را خوار و حاکسار f146b
داشت و سمنبرهاشان بار گسود و مالهای عراق بکلّی برداشت و امـر
آبادانی بگذاشت و لشکر از دیهها خاك بر گرفتند و در میان درج و
قاسیاباد کوشکی بنا فرمود و بیك ماه بپرداخت و امرا مثل عمارت کوشکها
کردند و هر کس کوشکی ساختند، او بعظمتی عظیم در آن کوشك بار داد
و ائمّهٔ همدان‌را بشریف خلعه و دستار فرستاد و بان عراق فسحت کرد،
اصفهان بقلیچ ارسلان داد سپرد و ثالث همدان بقرا قرا ایلکی داد و ری
ملك بوسف خان، چون او بخواررم رسید خداوند ملك الامرا الغ بارنك
ای ابه عزّ نصرهٔ خواست که قلعهٔ فرزین با دست گیرد قرا قررا فرمود با
عصیان با یوسف خان ظاهر کرد و او بدات مبارك خود بـر سر قلعه
دوانید، شعر

(دلیری ز هشیار بودن بود ۰ دلاور بجایی ستودن شود
همان کاهلی تو ار بددلست ۰ هم آوار بـا بددلی کاهلست)[1]
همان بست با مرد بدخواه رای ۰ اگر پند گیری یکی گرانی
بد و نیك بر ما همی نگذرد ۰ چنین داند آنکس که دارد خرد[2]

مردم قلعه در حال شمس الدّین مبارك‌را از قلعه بزیر کردند و قلعه بیك
لحظه مسلّم شد، و آن پادشاه رحیم شمس الدّین مبارك‌را امان داد بـا
خواررم رفت و خواررمشاه‌را بـر سر آن داشت که چون بهمدان رسد
قلعهٔ فرزین بگذر کند و قلعه بـا قبض گیرد، چون بیامد این مراد در

(۱) تتمه ص ۱۴۲۹ س ۹، ۱۱، (۲) ایضاً ص ۱۹۱۲ س ۱۲،

از آن پشت جهانی[۱] شد شکسته * که بر روی زمین شاه جهان نیست[۲]
رعیّت خسته اند آری سبب هست * رمه پرگنده اند آری شبان نیست
چرا دشمن همی شادی فزایـد * که دشمن‌را ازین ضربت امان نیست
بدشمن گو مشو غـرّه بگردون * که گردون نیز یاری مهربان نیست
فلك‌را هیچ روزی نیست تا شب * کزینش گونه تیری در کمان نیست
بکام کس نخواهد گشت گردون * که گردون‌را بدست کس عنان نیست
چه چاره جز رضا دادن بتقدیـر * چو دستی بـا قضای آسمان نیست

بیوگان[۳] بر شوهران چندان نمی گریند که جهان بر سلطان، شعر[٤]

بر هر دلی رسید ز مرگش جراحتی * در زندگیّ بی تو نبینیم[٥] راحتی
مرگ ار فدی قبول کند ما همی خریم * هر موی بر تن تو بصد جان نازنین
تا ماذر زمانه بزاید چو تو خلف * ای بس که دور چرخ شهور آرد و سنین
دردا و حسرتا که تو رفتی بزیر خاك * ما چند بیت گفتیم این بوذ و خوذ همین
کوتاه کن از آنك وفات چنان کسی * هایل ترست از آنك کسش مرثیت کند

---

(۱) نَد: شریعت (۲) نَد: که اندر صفّ این آن پهلوان نیست (۳) کذا فی نَآ و الظّاهر: بیوگان (٤) سه بیت میانی از جمال الدّین عبد الرّزّاق است در مرثیهٔ صدر جهان قوام الدّین اصفهانی سابق الذّکر، مطلعش اینست:

باز این چه ظلم هست که در مجمعی چنین * کس‌را شکیب نیست دریغا قوام دین

و منها ایضاً:

معشوق اهل عالم و مخدوم روزگار * رفتست و ما بمانـده زهی جان آهنین
آوخ که رفت آنکه ز جود و وجود او * بازوی دین قوی شد پهلوی جان شمین
هم آفتـاب مجمع و هم آسمان شرع * هم پیشوای ملّت و هم پهلوان دین
یا رب تو رکن دین‌را در حفظ خود بدار * اورا تو باش تا بابـد حافظ و معین

در شعر اخیر مراد از رکن دین امام رکن الدّین صاعد بن مسعود اصفهانی است. (رك بص ٤١ س ۱۰ در سابق)، و این مرثیه جمله ٤۷ بیت دارد، (دیوان جمال الدّین (Or. 2880, ff. 294a—295b

(٥) نَآ: نبینم

دریغ عالم معنی حراب می بیم • دریغ ماه کرم در سحاب می سم
دریغ چون تو جوانی که ر ر خاك شدی • که همچو گمحت تحت التراب می سم
ماد در دل آهن ر مرگ تو آتش • رچشم سگ روان گشته آب می بیم
چو دره گردد اهل هنر پراگنده • ر بعد مرگ و چون آفتاب می سم 146a
بدست مردمك دیده پُر رخون دو چشم • ساد روی تو حام شراب می بیم ۵
ر خون دیده دل سگ لعل می نام • ر آه دل حگر شب کباب می سم
چرا نمرگ تو شادست دشمنت که رعمر • مدلك همه م رس حساب می سم
کاشکی روزگار نی معنی‌را هزاربك او کسی بودی که هنرمندی ارو سر آسودی تا دل دانای بدو خوش بودی، مصراع چنان کردن چو هیچ سزاوار کردن، شعر[1] ۱

مرا یاری درس حالت زبان بست • دل اندیشه و طبع بیان بست
چگونه مرثیت گویم شهی‌را • که مثلش ر ر چرخ آسمان بست[2]
دریغا لطف آن شکل و شمایل • که سروی چون قدش در بوستان بست
دریغا آن همه سهم و مهابت • که نی او یارو دس‌را توان بست
دریغا شخص او کر وی اثر مه • دریغا نام او کر وی نشان بست ۱۵
کجا شد آن همه مردی که گفتی • سپهر پیر مرد اس جوان بست
دریغا آن چنان چابك سواری • که نکران حانش ر ر ران بست ۱۷

(۱) ار جمال الدّس عد الرّزّاق اصفهانی در مرثیهٔ خواجه نوام الدّس صدر جهان اصفهانی که گویا یکی ار حانوادهٔ صاعدان اصفهان بوده است، و منها ایضاً

منقّص شد قدوم خواجه بر ما • که با او موکب صدر جهان بست
دریغا خواجه و حسن خواجه • که در روی زمین همتای چنان بست
چنان شکل همه حرمے نگسست • که گوئی این سرا آن جان مان بست
چه مگویم چه حای جان ماند • چگه گویی اصفهان آن اصفهان بست
جهان نی روی تو هرگز مباد • که نی تو روی این جهان بست

(دیوان جمال الدّس عبد الرزاق ... Or 2909 ff 76 b)

(۲) رد این شعررا ندارد

چون مدارا نکرد با او مرگ * آسمان بی مدار بایستی
از پی آنک زیر خاکش کرد * چرخرا سنگسار بایستی
مشتریرا برای کینهٔ او * با زحل کارزار بایستی
پس ازو بزم ساختن[1] افسوس * جامرا مایه نار بایستی
پس ازو رزم کرده‌اند آوخ * تیغرا شرم و عار بایستی
تا بگریم فزون ز حد ز غمش * دیدهٔ من چهار بایستی
چون بذو نیست چشم من روشن * چشم خورشید تار بایستی
تا بخوردی مرا ز هجرانش * بر تنم موی مار بایستی
از پس هرك داشت سیرت او * چون منی یادگار بایستی

از پی کینهٔ آن شهریار مشتریرا با زُحَل کارزارست و روی مرّیخ ازین ماتم چون قارست، زهره خون دل پیش عطارد حاصل می کند تا بر روی ماه مراثی آن پادشاه می نویسد، حال اقبال در مضیق فراق او[2] چون زیرْ زارست و تن دولت در تبه هجران او نزارست، ناقصان جهان و جابران دوران‌را بقهر آن عادل و عجز آن کامل چارهٔ اعتذار و دیهٔ اعتبار بایستی که زری که در بوتهٔ بقا پایدارست طرف کمر بشر نگشته است و بجز چشم کبریا جمله چشمها از خستگی مرگ ترست، شعر:

عمرت شذ نیست جمله نیکی کن * هم سوذ کنی اگر نخواهذ شذ
امروز بذست کار فردارا * مندیش کزین بتر نخواهذ شذ

دریغ چنان پادشاهِ پُرهنر و شهریاری سَرْوَر که چشم ابر در دهر برو ماتم او می گریذ، شعر[3]

(۱) کذا و الظّاهر: ساختند (۲) ن آ: را (۳) از جمال الدّین عبد الرّزاق اصفهانی در مرثیهٔ جمال الدّین محمود [نخجوانی؟]، منها:

دریغ بحر سخا جمال دین محمود * کش از سموم اجل چون سراب می بینم
نه خاندانی از مرگ تو خراب شذه است * که عالمی ز غم تو خراب می بینم

جمله ۲۹ بیت است، (دیوان جمال الدّین (Or. 2880, ff. 301a—302a

خبر آمد که خوارزمشاه بسیمان رسید، سلطان بامداد چوکوبال قلعهٔ دلعی بر سپید کوشك افق نشست بزیارت امّه رفت، ناگاه قتلغ اینانج از رباط قوطهٔ سر رود بدوانید و لشکر مضطرب شدند و هرکس می گفت شعر:

برادے مرا کاشکی مادرم • نگفتی سپهر برین بر سرم
سودے مرا رنج و تیمار و درد • غم کشتن و گرم دشت نبرد
(اگر خود برادی خردمند مرد • بدیدی نگفتی چنین گرم و سرد
نراد و نکوری و ناکام زیست • برین زیستن زار باید گریست
سرنجام خشتست بالین او • دریغ آن دل و راه و آئین او)[1]

بست [و] چهارم جمادی الآخرة[2] [سنة ۵۹۰] بود سلطان از شهر[3] بیرون آمد و جنگرا بساخت و میمنه و میسره راست کرد و قلب 145b بیاراست، یك حمله بر خاست بردوم حمله بدات مبارك خویش بتاخت و خودرا در میان انداخت، مثل إِذَا جَآءَ أَجَلُ ٱلْبَعِيرِ يَحُومُ حَوْلَ ٱلْبِيرِ، لشکر بکنار از سلطان بار گشتند در میان ایشان سلطان تا چنددار بماند دست بدیشان می داد و ایشان بر قصد کشتن سلطان می کردند که ازو رنجیده بودند و محنتها دیده، یك سوارهٔ چنان آسان بدست خصمان ندهد که چنان پادشاهی بدست ایشان افتاد، از اسپش بیفگند و سرش بر داشتند[4] و حرمت سلطنت فرو گذاشتند، شعر[5]

(۱) ثه ص ۵۸۱ س ۶–۸، (۲) بقول ربّ و آ (ح ۱۲ ص ۷) و بگ و دل ای جامد ماه ربیع الاوّل بود نه جمادی الآخره، (۳) بآ سپهر
(۴) ولّ برای کشتن دل او نه بگ ص ۴۷۷–۴۷۸ (۵) از عمادی شهریاری در مرثیهٔ فرامرز شاه مازندران، مطلعش است

در غم یار یار باشی • یا غمخوار کار باشی
یا بیابم ز روزگار مراد • یا بیابم ز روزگار نباشی
و بعد شه فرامرز کز معالی او • اعراب را شمار نباشی
چون مدارا نکرد الخ (دیوان عمادی نسخهٔ مرتضی مورخ ۶۰۳ ف ۴ ب ۲۱۶ ر)

پس آنگه با سر دستم نشستی * سر انگشتم بمنقارش بخستی
f.145a کنون آن خواب‌را تعبیر دیدم * همان شه بازرا نخچیر دیدم

و در محرّم سنهٔ تسعین و خمس مایة سلطان بر سبیل مطالعت مملکت و سهم آنك جمعی خوارزمیان بخوارزم و مازندران تشبّث ساخته بوذند که مباذا که قصد رَی کنند لشکر برَی کشیذ، و سلطانرا چنان نموذند که خواجه معین کاشی ملاطفه بسراج الدّین قیماز می نویسذ که کذخدای او بوذه بوذ سلطان اورا بفرموذ گرفتن و اسباب و مملکت او تاراج داذ و وزارت بصاحب کبیر فخر الدّین پسر صفیّ الدّین ورامینی داذ و بعظمتی و آرایشی هرچ تمامتر دست بوس کرد و برونق او بعد از نظام الملك کس بوزارت ننشست، و سلطان بنشاط و طرب مشغول می بوذ و از اطراف فراغت می نموذ، خوارزمشاه‌را کفران نعمت خذاوندگار میراث بوذ از انسز که بر سلطان سنجر عصیان کرد و این بیتها گفت، شعر[1]

اگر باذ پایست رخش ملك * کمیت مرا پای هم لنگ نیست
تو اینجا بیایی من آنجا روم * خذای جهان‌را جهان تنگ نیست

او نیز حقّ بندگی فرو گذاشت و چتر برداشت و نام سلطنت بر خوذ نهاذ باستدعای دو سه ملك[2] روی بملك عراق نهاذ، سلطان برَی بزور بازو مغرور کس از امرا با وی موافق و یك دل نه هر وقت ملاطفها می نوشتند بقتلغ اینانج و بزرگانی که در خدمت او بوذند کچون بدر [رَی][3] در مقابله آییم سلطانرا در دست تو نهیم و همان مسئلهٔ در همذان باشذ، شعر[4]

چو مشکین جعد شب‌را شانه کردند * چراغ روزرا پروانه کردند
بزیر تخت نرد آبنوسی * نهان شذ کعبتین سندروسی

(۱) رك بص ۱۷۴ س ۱۴—۱۵ در سابق (۲) یکی ازیشان قتلغ اینانج بود (رك به آ ج ۱۲ ص ۶۹—۷۰) (۳) کذا فی رسالة جوینی (۴) از خسرو شیرین نظامی در «رسیدن شاپور بسر منزل شیرین» (خمسه طبع طهران ص ۶۶)

من میوهٔ شاخ سایه پرورد نیم • در دیدهٔ خورشید جهان گرد نیم
گر بر سر خصمان که نه مردان منند • مقناع زنان بر نکنم مرد نیم

او مقناع بر سر خصمان نکرد امّا خصمان سر یاریین او بر دار کردند و علم دولتش نگونسار کردند، خدای عزّ و جلّ قهر و هلاك بر حال نایاك ایشان گماشت دمار از روزگار ایشان بر آمد، آنها که سر او بر گرفتند ۵ سال نسر نبردند و نمردند، و در آن وقت که سلطان از مصاف در قزوین با همدان آمد این دوبیتی گفته بود وصف الحال قلعه و فتح عراق ست.

تا طبل نبری که کس مرا یاری کرد • شمشیر نگیرد و بخت نداری کرد
از حملهٔ بندگان در اطراف وفا • نخورد اناسوعلی و درماری کرد ۱

حال دعاگوی مولانا صدر کبیر تاج الدّین محمّد بن علیّ الرّاوندی محامات آن نگفت و بحضرت اعلی فرستاد، ست

شاها فلك ارچه با تو عدّاری کرد • هم شد بر تو بخدمت و یاری کرد
این کار نه بمجهود نه درماری کرد • اقبال تو بود و لطف حق یاری کرد

موقع اجتهاد و محلّ ارتیاد پیوست و بر لفظ پروردگار چیره راند که حقیقت ۱۰ اینست که تاج الدّین گفت و مرا یار مالد کی هزیمت و نصرت و قهر و ظفر از ملك تعالی می باید دید و صد هزار شکر و سپاس از ملك تعالی کی های دولت سایه بر سرم افگند و یار مملکت با دستم آمد و اورا بواختم و بنشستم، شعر[1]

من این بخت بدم در خواب دیده • که بودی یارب از دستم پریده ۲
بصد دست هنر سر برسیدی • سرای خود بنشستن گه بدیدی

(۱) ظاهرًا این اشعار از خود سلطان طغرل است و مراد از «شعر» بیتك شعر من میباشد که ابابك قزل ارسلان اورا در زمان حبس سلطان بر حسب سلطنت نشانده بود (رجوع بص ۴۶۲ در حاشیه)

سر مردمی بُردبارے بوذ * چو تیزی کنی تن بخواری بوذ[۱]
اگر بذ بوذ گردش آسمان * بپرهیز بیشی نگردذ زمان
(اگر پاذشه کوه آتش بذی * پرستنده‌را زیستن خوش بذی
که آتش که با خشم سوزان بوذ * چو خوشنوذ باشذ فروزان بوذ
ازو یك زمان شیر و شهدست بهر * بدیگر زمان چون گزاینده زهر)[۲]

و آن پاذشاه جهاندار که سایهٔ آفریذگار عَزَّ اسْمُهُ بوذ روی زمین بنور عدل او جمال می گرفت و بهیبت و شکوه او عمارت جهان و تعلّق تألّف اهوا می بوذ و دولتش هر روز می افزوذ و بخت روی می نموذ، شعر[۳]

خوشا ملکا که ملك زندگانیست * خوشا روزا که آن روز جوانیست
نه هست از زندگی خوشتر شماری * نه از روز جوانی روزگاری

f.144b شه طغرل[٤] که سالار جهان بوذ * جوان بوذ و عجب دلکش جوان بوذ
نبوذ از عهد او تا عهد آدم * بفرّ او جوان بر روی عالم
نخوردی بی غنا یك جرعه باذه * نه بی مطرب شذی طبعش گشاذه
مغنّی‌را که پارنجی بداذے * بیك دستان کم از گنجی نداذی

بزور بازو مغرور بوذی گُرز او سی من بوذ چنانك بیك زخم مرد و اسپ‌را بکوفتی و حمایل هفت منی‌را کار فرموذی، شعر[٥]

ببارش تیغ او چون آهنین میغ * کلیذ هفت کشور نام آن تیغ

و پوستی‌را باذ در دمیذندی و هفت زره در پوشیذندی بیك زخم بگزاردی و هر وقت این دوبیتی کی خوذ گفته بوذ بر زبان براندی و خواندی، بیت:

---

(۱) شه ص ۱٤۲۷ س ۱۲ (۲) ایضاً ص ۱٦۷۸ س ۱٦—۱۸ (۳) از خسرو شیرین نظامی در «رفتن شاپور بطلب شیرین» (خمسه طبع طهران ص ۸۱)
(٤) خمسه: جهان خسرو (٥) از خسرو شیرین نظامی (خمسه طبع بمبئ ص ۷ از مثنوی مذکور)

الملك همذان آوردند و خطبه خواندند و اموال بسیار و تجمّل بی شمار مصحوب او بود، در ماه رمضان[1] بدار الملك همذان سلطانرا با وی زفاف رفت و مدّتی در سرای باریك خدمت سلطان کرد و سلطانرا چنان نمودند که او با تو همان حرکت قزل ارسلان خواهد کرد، سلطان بفرمود تا اورا زه نهادند، [شعر]:

چنینست باذافره داذگر • همه بذکنش‌را بذ آید بسر[2]
اگر بذکنش زور دارذ چو شیر • نبایذ کباشذ یزدان دلیر[3]
(ندارذ همی راز مردم جهان • همان به که نیکی کنی در نهان
چو بی رنج باشی و پاکیزه‌رای • از آن بهره یابی بهر دو سرای)[4]
اگر چرخ گردان کشذ زین تو • سرنجام خاکست بالین تو[5]

و مجد الدّین علاء الدّولة در غیبت سلطان با مطربی زلیخا[6] نام که از معشوقگان سلطان بود عشرت کرده بود، شعر:

کسی کو بود بر خرذ پادشا • روانرا نراند براه هوا

سلطان اورا بگرفت و پانصذ هزار دینار زر سرخ یك نقد دو دو سبکه بر هم پیخته هریك هزار دینار بدیوان سلطان گزارد، سلطان اورا با زر اسیر بقلعهٔ قزوین[7] فرستاذ، شعر:

چنین گفت دانا که مردن بنام • به از زنده دشمن بذو شاذ کام[8]
تو با دشمنت رخ پر آژنگ دار • بذ اندیش‌را چهره بی رنگ دار[9]

«امذ [السلطان] من عند عزّ الدّین فرح الخادم فاقام عندها [ای عند اینانج خاتون] ایّاما الی ان تجهّزت باحسن الجهاز و قصدت خدمة السلطان ...» (ز. 101ظ)، شاید که «مخلص سعد» لقب ابن عزّ الدّین فرج بوده باشد

(۱) بقول ابی حامد رمضان سنهٔ ۵۸۸ است (۲) ثه ص ۱۶۹۰ س ۱۴
(۳) ایضاً ص ۱۶۹۵ س ۲۳ (۴) ایضاً ص ۱۶۸۴ س ۱۲—۱۳ (۵) ایضاً ص ۶۷ س ۱۰ (۶) نَ اینجا یك واو زیادی دارد (۷) کذا فی نَ و لعلّه «فرزین» (۸) ثه ص ۲۵۲ س ۱۷ (۹) ایضاً ص ۱۴۲۴ س ۱۲

وکلید بشمس الدّین مبارك سپرد که خاصگی و محلّ اعتماد سلطان بوذ؛ و سلطان خزاین و ذخایر و دفاین و اسیرانرا بذانجا می فرستاذ، و عزّ الدّین فرح[1] از اصفهان و نواحی آن هفتاذ خروار خزانه بفرّزین فرستاذ و قراقز سلطانی و حاجب خاص ملك الامرا جمال الدّین ای ابه‌را حمایت کردند و تربیت نمودند تا سلطان بازش اقطاع فرمودو و در خدمت می بوذ، خوارزمشاه برّی آمذه بوذ و قلعهٔ طبرك در ضبط آورد، و اینانج خاتون بسرجاهان[2] شذه و دختر سلطانرا از بهر یونس خان[3] بخواسته و باز گشته، بفصل بهار در شهور سنهٔ تسع و ثمانین [و خمس مایة] سلطان عالم برّی رفت و قلعهٔ طبرك‌را حصار داذ و بستذ و خراب کرد و مادّهٔ آن فتنه از رّی برداشت و طمغاج خوارزمی‌را که کوتوال بوذ کُشته با خوارزم بردند و سران امرای خوارزم‌را دستگیر کردند و اسیر بقلعهٔ فرّزین فرستاذند، و سلطان با همذان آمذ و خواجه معین برّی بوذ جمعی خوارزمیان بنواحی گرگان و بسطام و دامغان بوذند تاختن کردند، خواجه معین[4] بخدمت تخت اعلی پیوست سلطان [رکاب] همایون برنجانیذ و خوارزمیان‌را بجهانیذ و بدرهٔ خوارِ رّی مصافی سخت رفت[5] و بیست و پنج کس از امرای خوارزم اسیروار گرفتار شذند چون میاجق و صوتاش و محمّد خان و غیر ایشان و قتلی عظیم رفت، و شاعری خوارزمی این دوبیتی بحضرت سلطان [فرستاذ] صذ دینارش [انعام فرمود]، شعر: f.144a

ای پیش عزیزان تو خوارزمی خوار * وی خنجر برّان تو خوارزمی خوار
زین بیش نیارذ که ببیند در خواب * از حملهٔ سمنان[6] تو خوارزمی خوار

و سلطان مخلص سعد[7]را بفرستاذ تا اینانج خاتون‌را از قلعهٔ سرجهان بدار

---

(۱) کذا فی الاصل، زتَ در همه جای؛ فرج و گویا همین صواب است
(۲) یعنی قلعهٔ سرجهان (۳) پسرِ علاء الدّین تکش خوارزمشاهِ مذکور
(۴) نَ اینجا یك واو زیادی دارد (۵) چهارم محرّم سنهٔ ۵۹۰ (ذیل ابی حامد)
(۶) در نَ در بالای این کلمه نوشته شده: غلام است (۷) زتَ:

و سلطان شهید و جهاندار سعید بر تخت سلطنت نشست و بحکم مملکت
پیوست و امرای عراق مکوب و خاکسار علهـا نگوسار بیچاره و در
جهان آواره شدند، و فخر الدّین قتلغ فراقزی که شمشیر بر چتر سلطان
زده بود بدست افتـاد سلطانش بدو بیم رد و مالك دوزخ سپرد، و
خواجه معین کاشی‌را سلطان بساخت و دوات وزارت فرستاد و صد هزار
دینار پیش‌کش بخدمت سلطان آورد در سنهٔ تسع و ثمانین و خمس مایة
وزارت خانهٔ ایشان بار رونق از سر گرفت، و چون سلطان بدار الملك
همذان رسید ملك الامرا جمال الدّین ای اله عزّ نصرهُ بخدمت سلطان
آمد و عهدی بی بست تا امرای عراق‌را از سلطان امنی حاصل گردد، f 143b
هنوز سخنی ناگفته و دیگی ناپخته پسر امیر بار شرف الدّین الب ارغوں بر
اثر از قُم بیامد و دست بوس کرد، سلطانرا با وی قدیمًا کینها بود صبر
نتوانست کردن خالی پسر امیر بار و جمال الدّین ای اله‌را بگرفت و.
اسباب ایشانرا تاراج فرمود، شعر:

چو چشمه بر سبز دریا بری ٭ بدیوانگی ماند آن داوری
(بکردار دریـا بود کار شـاه ٭ بفرمان او تابد از چرخ مـاه
ز دریا یکی ریگ دارد بکف ٭ یکی دُر و گوهر میان صدف)[1]

سلطان انتقام سالهـا از پسر امیر بار بخواست و اسباب باریکی با خاص
گرفت و پسر امیر بار از زخم شکنجه و قهر بسیار مال بی شمار بموکلان
پذیرفت تا اورا بگریزانیدند و بپای اروند در حالوسکرد بخانهٔ[ی] پنهان
کردند، کسی بشای سلطان آورد مردان‌را بدوانید و ناگاه بحوالی خانه
حلقه کردند، پسر امیر بار دست بی داد و تیر بی انداخت رحمی بر
سرش کردند جان بداد سرش بر گرفتند و بحضرت اعلی بردند و دولت
باریکی بوشته شد و بندگان و سرای سلطان بماند، و جمال الدّین ای
اله بجان امان داد تا کس فرستاد و فرزندان‌را از قلعهٔ فرزین بزیر آورد

(۱) شه ص ۱۶۱۹ س ۱۹–۲۰

اسفهسلار حسام الدّین دزماری و امیر بار اناسوغلی[۱] سلطانرا از قلعه بیرون آوردند و با لشکری حقیر کاری خطیر پیش گرفتند[۲] و روی بلشکر عراق آوردند، و هر امیری عراقیرا صد چندان شوکت بود عراقیان‌را این حرکت بازی آمد جنگی حجازی[۳] بساختند و بدرِ قزوین جمل و صفّینی نهادند[٤]، دولت سلطان هم بذیشان جوابشان بکرد بعضی رَهْو کردند و بعضی اسپانشان گندم خورده بودند قوّت مصاف نداشتند سقط شدند، سواران پیاده ماندند سران امرا بجانی جان بجستند و اسباب بگذاشتند، و سلطانیان با غنیمتهای بسیار و اسپ و سلاح بی شمار روی بدار الملك همذان نهادند، ملك مقرّر شد و سلطان موقّر گشت و بندگان از اطراف روی بخدمت تخت اعلی نهادند، شعر[٥]

دگر باره شهنشاه جوانبخت * که او با تاج بود آرایش تخت
بسلطانی بتاج و تخت پیوست * بجای ارسلان بر تخت بنشست
پناه ملك شاهنشاه طغرل * خداوند جهان سلطان مقبل
سریر افروز اقلیم معانی * ولایت گیر ملك زندگانی
ملك طغرل که بذ دارای عالم * سپهر دولت و دریای عالم
بفتح هفت کشور سر بر آورد * سر نُه چرخ‌را در چنبر آورد
حبش‌را زلف در طمغاج پیوست * طراز شوشتر در جاج پیوست
ببازِ چتر عنقارا گرفته * بتاج زر ثریّارا گرفته
شکوهش چتر بر گردون رسانید * سمندش کرّه بر جیحون جهانید
گهش خاقان خراج چین فرستاذ * گهش قیصر گزیت دین فرستاذ

(۱) در نَ مابین الف و نون در «اناسوغلی» حرفی تراشیده است و اینطور است: «ا ناسوغلی» تگ: سیف الدین محمود اثاثعلی، ذیل ابی حامد: محمود اماسغلی، زت: محمود بن سنا (کذا) التركانی، یکی از بندگان اتابك پهلوان بود (۲) لشکر سلطان سه هزار سوار بود و لشکر عراق بیش از پانزده هزار (زت) (۳) کذا (؟)
(٤) روز آدینه پانزدهم جمادی الآخر سنهٔ ۵۸۸ مصاف دادند (ذیل ابی حامد)
(٥) از خسرو شیرین نظامی در «دعای دولت سلطان اعظم قزل ارسلان» (خمسه طبع طهران ص ۵۳—۵٤)

سا سا شادی دهیم و خورم * چو وقت گذشتن بود نگذرم[۱]
چرا کشت باید درختی بدست * که بارش بود زهر و تلخ کبست[۲]
چه با رنج باشی چه با باج و تخت * بباید ترا نیز بر خاک رخت[۳]

و ابابك قرل ارسلان بر اثر پدر همدان آمد و ملك مقرّر شد و ملك سنجر بن سلطان‌را از قلعه بیاورد تا بر تخت بنشاند و امرارا بر اقطاعات ۵ منشور داد و روی باصفهان آورد و با اتابك جانوی رفاقت کرد و عظمتی تمام و پادشاهی تکلم یافت، و از دار الخلافة اورا خلعه دادند که بر تخت سلطنت می باید نشست، سنجررا با قلعه فرستاد و خود بر تخت سلطنت نشست و آسیبی و بیداد و کفران نعمت خداوندگار و غدر مبارك نامد، و آن حرکتی شوم بود که دولت و سلطنت طغرلی در نوشت، اتابك ۱ جانوی و امرای عراق که مقرّر دولت او بودند محرّب قاصد او شدند، اتّفاق کردند و دمار از جانها بر آوردند همه بدست خود جانهای خود بردند، اوّل اندیشه کردند که چون ما بر سلطان طغرل بیرون آمدیم و با وی غدر کردیم چگونه کسی بر ما اعتماد کند پیش از آنك سلطان جهان قرل ارسلان از ما انتقام کشد ما اورا بکُشیم چه باید که اورا ۱۰ اندیشه باشد که مارا بر دارد و بندگان خودرا بگمارد، اتّفاق کردند و اورا مست خفته در حجره بکشند[۴] و ملك با دست گرفتند و بر تخت نشاندند و ابابك ابوبکر هم در آن شب انگشتری و نشانهای عمّ برداشت و بآذربیجان رفت و قلاع آن طرف و مملکت و خزاین و ذخایر در ضبط آورد و امرای آنرا و آذربیجان سر بر خط فرمان او نهادند ۲ و کمر بندگی او در بستند، قلع اتابك و عراقیان ملك عراق قسمت کردند 143a و آذربیجان باتابك ابوبکر بازگذاشتند، و هم در آن سال جهان بلخب شعبده[ای] انگیخت و رنگی بر آمیخت، عراقیان در مملکت طارع نشسته امیر ۲۲

(۱) شه ص ۴۴۷ س ۵ (۲) ایضاً ص ۴۴۸ س ۲ (۳) ایضاً ص ۱۴۱۱ س ۲
(۴) در شهور سنهٔ ۵۸۱ (رك به الآ ج ۱۲ ص ۴۹ — ۵۰)

آهم ز دل تنگ برون می آید * چون ناله که از چنگ برون می آید
زین محنتها بیك نفس باز رهم * وآن یك نفس از سنگ برون می آید

تفحّص این حال و استکشاف این مقال کردم گفتند اتابك روی بآذربیجان نهاذ و خیل قفچاق‌را بشکست و لشکر ایشانرا ترت و مرت کرد، اطفال‌را ببرده بفروختند و کباررا اسیر کردند و سلطان از دولت خوذ ناامید شذ و بسر تربهٔ اسلاف آمذ و بنشست، بعد از آن جمع امرای عراق بمواضعهٔ اتابك قزل ارسلان بر پی سلطان بدار الملك همذان آمذند و سلطان چنان نموذند که ما از اتابك گریخته آمذیم و برسم یاوگی روی بخدمت نهاذیم اگر سلطان گناه ما ببخشذ و مارا قبول کند ما در خدمت باشیم اگر نه در اطراف پراگنده خواهیم شذ، سلطان در جوال زرق و افتعال ایشان شذ و چون همه نادانان سخن دشمنان بخورد و کس فرستاذ و ایشان‌را سوگندان غلاظ بداذ نیز ایشان آیمان مغلّظه بر سلطان عرضه کردند و چون[1] عهد کرد تعیین مقام دست بوس میدان شوّرین[2] بوذ، f.142b سلطان بیرون شذ و ایشان بیامذند و گرد چتر همایون حلقه کردند و گفتند اتابك فرموذه است که بدزمار[3] می باید شذ، فخر الدّین قتلغ قراقزی شمشیری بر چتر سلطان زذ و سلطان اسیروار گرفته شذ[4]، شعر:

چو دل بر نهی بر سرای کهن * کند ناز وز تو بپوشذ سخن[5]
(جهاندار بر چرخ چونین نبشت * بفرمان او بدروذ هرچ کشت
چه بندی دل اندر سرای سپنج * چه یازی برنج و چه نازی بگنج
کت از گنج[6] دیگر کسی بر خورذ * خردمند دشمن چرا پرورذ)[7]
چه سازی چو چاره بدست تو نیست * اگر سازی ار نه جهانرا یکیست

(۱) «و چون» در متن مکرّر نوشته شده است (۲) عَ: سورین (۳) یاقوت: دِزّ مار (بتشدید زاء)، بقول تگَ و ذیل ابی حامد سلطان در قلعهٔ کهران محبوس کرده شد (۴) در رمضان سنهٔ ۵۸۶ (ذیل ابی حامد) (۵) شَه ص ۵۰۷ س ۲
(۶) نَا: رنج (۷) شَه ص ۴۴۷ س ۴، ۶–۷

در قفص بن با مرگ زار می کرد، شعر

إِذَا تَمَّ أَمْرٌ دَنَا نَقْصُهُ ۞ تَوَقَّعْ زَوَالاً إِذَا قِيلَ تَمّْ

ناگاه دوسی حلقه بر در زد و سعدی در خانهٔ بن آوارهٔ طهور آسایش و ابدای گشایش افگد، سعادت مرا استقبال کرد و گفت بخرّی رضای را کمر بستم و بقال فرخنده بانو پیوستم ارین پس بحال اختلال‌را با طاهر احوال بر کار بست، مقدم این محاب باعتبار و ترحاب تلقّی نمودم از کُتب ادبار بیرون دویدم بشارت مقدم سلطان عالم رکن الدّنیا و الدّین طغرل بن ارسلان شنیدم که از آذربیجان بدار الملك همدان رسیده بود و از حصان باقوار و بندگان انکار شدائد بسیار و مکاید بی شمار دیده و شکستها و آزارها کشیده، بحب سلطنت وداع کرده و روی بآخرت 140a آورده، اسباب پادشاهی بگذاشته و دل از حشم و حشم برداشته، فرزند دلبندرا بدار الخلافه فرستاده و خود بسر تربهٔ اسلاف رفته و نشسته[1]، این معنی مرا ناموافق افتاد و این سخن به لایق آمد، آنچ مرهم می پنداشتم زخم بود و آنچ راحت انگاشتم غم بود، گفتم ای سبحان الله جهان چون با جهانیان چنین کند با دیگران خود چه کند، مصراع[2] بار این چه محنت که از ناگهان فتاد[3]، کاشکی خود نبودی یا این سخن نشنودی، [شعر]

من خود از غم شکسته دل بودم ۞ غشب آمد بسامبر بشکست

وین گفتی دولت افسانه حیران بهتر بود جهان بی جهانیان بماند و چراغ دولت آل سلجوق‌را بروانهٔ فلك پُف کند این مُلك بر مسجق قرار گیرد، وین گفتی چون بندگان متمرّد حاضگان‌را مشرّد گردند و دود از جان و مانها بر آوردند این حشت کی[4] با قالب افتد این چه محنت که بود و این چه آفت که روی نمود، تب

(۱) وب برای شرح آن به وب 101a—f و بهر دنل ابی حامد (۲) ن‌آ شعر
(۳) وب نص ۲۵۶ س ۱—۲ در سان (۴) ن‌آ که

گیتی چه خواهـذ از من مسکین مستمنـد
عالم چـه جویـذ از من دل خستهٔ نژنـد
دردا که حلقه[1] گشت جهان پیش چشم[1] من
من مانـده در میانهٔ این حلقـه پای بنـد
ای دوستان چـرا نکنـذ یـاذ من کسی
گویـذ محمّد از چـه سبب گشت مستمنـد
ای مهتران و یـاران اے بی عنایتـان
رحمت کنیذ بـر من دل خستهٔ نژنـد
اے چاکران مخلص حقّـم گـذاشتیـذ
دانیـذ کـز خـذای نباشـذ چنین بسنـد
پنـدم دهنـد هـر کس گوینـد صبر کن
بی دل چگونـه صبر کنم پس چسوذ پنـد
بسیـار صبر کـردم و سوذم نمی کنـذ
ای دوستان نگویید کآخر[2] ز صبر چنـد

چون تن ضعیف از مشاقّ سفر بیاسوذ لطف هوا آن علّتهـا بنموذ که بِضِدِّهَا تَتَبَیَّنُ الْاَشْیَاءُ[2]، مدّت یکسال و نیم رنجهایی کشیذم که وهم بنی آدم ادراك چگونگیش نکند و از کیفیّت و کمیّت او قاصر ماند، در فصل تابستان بُحران برقان بر دل و جان مستولی شذی و من نگران تا بخت منکوس سکنگبین نسکین پزذ بخت از آن دور بوذ و بوقت زمستـان درد کرگاه و ران قصد جان کردی و من جویان که طبع معکوس شربت دوایی سازذ طبع از آن نفور بوذ، روزی رنج و محنت چنان شدّت گرفته بوذ که مرغ جان قصد پرواز می کرد و طوطی دل

(۱—۱) نآ: کشت جهان پس چشم (۲) کذا فی نآ و وزن خراب است و باید «آخر» (بدون کاف) باشد (۲) صدره: و نَذیمُهُمْ وَ یَهِیمْ عَرَفْنَا فَضْلَهُ، و البیت من قصیدة للمتنبّی یمدح بها ابا علی هارون بن عبد العزیز الکاتب (دیوان طبع برلن ص ۱۹۷)

بگوشتش چه رسد و گوشت گوسفند نـه بکار بود چنانك هرچ بخورد اجلش برسد، مدّت شش ماه در آن موضع شوم و میت[1] بوم شناید و مکاید کشیدم و یك لحظه روی فواید[2] ندیدم، اگر قصد نزهت‌جا و عزم تماشا کردی غصّهٔ جرب و قصّهٔ تعب چندان بوس بر تن محبوس نهادی که خضرت صحرا آب سیـاه پنداشتی[3] و فریاد و آه بچرخ ماه برداشتی آن تماشـا بگذاشتی و آن نزهت‌جا نادیده انگاشتی[4] تا لطف ربّانی و عنایت رحمانی بخت خفته[5]را بیداری کرامت کرد طلوع سعود طالع‌را مسعود گردانید بابم[6] مرادی مارا جوازی دادنـد و در درند زرّینکمر بگشادند، چون پیروزی به پیروزگوه رسیدم دیده می دید و در دل نمی گنجید[7]، شعر[8]

اینك می بینم بیداریست بـا رب یا بخواب
خویشتن‌را در چنین[9] نعمت پس از چندان عذاب

و بزرگان گفته اند دلی‌را چو شادی از اعتدال بگذرد زجرش بگیرد[10] و بسیار بود که غمی بکسی رسد چندان بخندد که بمیرد، غذاهای ناموافق[11] و هواهای نه لایق اثر کرده بود هر روز وهن و فتور[12] در تن رنجور ظاهر می شد[13] تا براوند که منشأ[14] اصلی بود رسیدم و روی عزیزان که غرض کلّی بود بدیدم[15]، تمامّ[16] آن حرارت بدل و جان رسیده بود هر روز ضعفی روی می نمود و هر ساعت رنجی می بود، فراق احباب بغایت کمال و دل کباب در نهایت عذاب نه روی شدن نه برگ اندر[17] بودن همه روز این قطعه وِرْد درد خود ساخته بودم، شعر:

---

(۱) نآ: مست (۲) نآ: فواید (۳) نآ: بداشتی (۴) رآ: انگاشتی
(۵) نآ: خفته (۶) ؟ (۷) نآ: نمی گنجید (۸) مطلع قصیده ایست از انوری (کلّیّات طبع نیریز ص ۱۲—۱۴)
(۹) نآ: چنین (۱۰) نآ: بگردد
(۱۱) رآ: ناموافق (۱۲) نآ: فتور (۱۳) نآ: شد (۱۴) نآ: منشاء
(۱۵) رآ: بدیدم (۱۶) نآ: تمامی (۱۷) رآ: اندر (اندر؟)

که مازندران شاهرا یاد باد * همیشه[۱] برو بومش آباد باد
که در بوستانش[۲] همیشه[۱] گل است * زمینش پُر از لاله و سنبل است
هوا خوش گوار و زمین[۳] پُر نگار * نه سرد و نه گرم و همیشه بهار
نوازنده[٤] بلبل[٥] بباغ[٦] اندرون * گرازنده[۷] آهو براغ اندرون
همیشه[۱] نیاساید از جست و جوی * همه ساله هر جای رنگست و بوی
گلابست گویی بجویش[۸] روان * همی شاد گردد ببویش[۹] روان
دی و بهمن و آذر و فرْودین[۱۰] * همیشه پُر از لاله بینی زمین
همه ساله خندان لب جویبار * بهر جای باز شکاری بکار

چون بذان دیار رسیدم انواع نعم آنجا جمع دیدم، میوهایی که بلطف آب حیوة بوذ و خیرهایی[۱۱] که فواتح[۱۲] حسنات بوذ، مشی اقدام بر انواع ریاحین بوذ و هر جای خضرت بساتین و لاله و نسرین بوذ، ترنج[۱۳] که ارواح‌را در بزم راح افراح ازو بوذ آنجا ملازمت مستراح می کرد و نارنج[۱٤] که شاهزاذگان از برای رنگ و بوی دارند گدا بچگان[۱٥] آنجاش در رَخْم گوی می داشتند، امّا چون آن دربند احراررا پای‌بند بوذ گوئیا ترنج و نارنج مظنّهٔ عنا و رنج بوذ و نرگس و خیری چو ایّام f.141a پیری بی مژه، الحان هزاردستان چو مطربی بوذ که بر بالین مستان سراید[۱٦] مستان خفته‌را آن نوا چه در یابذ و مطرب‌را ازیشان[۱۷] چه گشاید[۱۸]، صحرای او بیشه و مرغزارست و خانهای درخت و جویبار، امّا آب جویبار از بیشه و مرغزار آب روی ببرده بوذ و از فواکه و اثمار تزاحم[۱۹] انهار طعم و لذّت سترده، شیر مرغ ناسازگار بوذ تا[۲۰]

(۱) نآ: همیسه (۲) نآ: بوستانس (۳) نآ: رمن (٤) نآ: نوارده
(٥) نآ: بلبل (٦) نآ: ساغ (۷) نآ: کرارنده (۸) نآ: بحویس (۹) نآ: ببویس
(۱۰) کذا فی شه، نآ: فوردین (۱۱) یعنی خیرهایی، نآ: جیرهایی (۱۲) نآ: فواح (۱۳) نآ: برح (۱٤) نآ: بارج (۱٥) نآ: کدا بحکان (۱٦) نآ: سراند
(۱۷) نآ: ازیسان (۱۸) نآ: کساید (۱۹) نآ: براحم (۲۰) نآ: با

که منشی[۱] حضرت و اسناد سرای دولت ملك مازندران بود برسالت آمده بود و بسبب هنر و طلب دهر اورا با مؤلّف کتاب راحة الصّدور محمّد بن علی بن سلیمان الرّاوندی محالست و موانست افتاد[۲] و تا اسناد 1402
سلطان که حال دعا گوی باشد صدر امام کبیر رکن الدّین محمد الاسلام ملك العلما محمود بن محمّد بن[۳] علی الرّاوندی صفاء ولا داشت[۴] و اورا بر آن گماشت که دار الملك همدان بگذاشت و روی بمازندران[۵] نهاد و باسم رسالت سلطان مشافهه عزم آن حدود کرد و ملاطفهٔ[ی] بخطّ مبارك سلطان داشت و مصحبی حمایلی بخطّ اشرف سلطان که این نوّاب[۶] و این مقلة[۷] در حال حموه[۸] از بوشین[۹] هزار بلك آن عاجز بودند از رای ملك مازندران بحمله برد و بحکم استادی الحاح کرد و افتراح فرمود که مرا[۱۰] حقّ اسادی می باید گزارد و کمر بندی بر می باید[۱۱] بست که مَنْ عَلَّمَكَ حَرْفًا صَيَّرَكَ عَبْدًا و در خدمت رکاب من دوان می باید شدن و خود چه جای این سخن[۱۲] است مرا تو فرزندی عزیز[۱۳] و دلبندی گانه و همگی اعتماد[۱۴] در خبط مصالح برأی رشید[۱۵] و عقل سدید تست و اگر چنانك در آن ولایت از عبوست هوا خطری بخاطر رسد و رنجی روی نماید الاّ بمدد شفقت چون تو فرزندی[۱۶] زایل نشود، از روی حق گزاری امتثال امر او واجب آمد و تماشای آن دیار باعث و محرّض گشت[۱۷]، و در شاه نامه که شاهِ نامهها و سر دفتر کتابهاست وصف مازندران خوانده بودم، شعر[۱۸]

---

(۱) ن‌آ منسی (۲) ن‌آ افتاد (۳) ن‌آ بن (۴) ن‌آ داشت (۵) ن‌آ مازندران (۶) رك بعض ۴۸ ح ۲ در پایان (۷) ترجمهٔ حال وی در تاریخ این حلقان مسطور است در حرف م، هو ابو علی محمّد بن الحسین بن مقله الکاتب المشهور
(۸) ن‌آ حموه (۹) ن‌آ بوشین (۱۰) ن‌آ مرا (۱۱) ن‌آ باید
(۱۲) ن‌آ سخن (۱۳) ن‌آ عزیز (۱۴) ن‌آ اعتماد (۱۵) ن‌آ رشید
(۱۶) ن‌آ فرزندی (۱۷) ن‌آ گشت (۱۸) شاه ص ۲۴۱ س ۱۴—۲۱

بر اثر تاختن[۱] کرد و ثقل و بنه و اسباب تاراج فرمود، و سلطان جریده[۲] بجست و بقفچاق پیوست[۳] و در همذان و اطراف عراق[۴] بزدان[۵] آذربیجان و[۴] اتابك هر جا که نشان[۶] مال مخالف بود برداشت[۷] و از ولایت مال قرار قانونی و دخل اقطاعات[۸] و کندوهای لشکری بر گرفت[۹] و در همذان بردان[۵] آذربیجان استیلا[۱۰] می کردند و خلق را می آزردند در دل دوستان نمی گنجید، جماعت رعیّت صدقات و صلات بارباب طاعات و عبادات می فرستادند و در زوایای عبّاد و مساجد بلاد جمع زهّاد بدعا عَوْد رایت سلطنت میخواستند، و در اطراف عراق[۱۱] اهل خیر[۱۲] و مردم باهنر ده هزار بیشتر[۱۳] بودند[۱۴] که هرگز سلطانرا نادیده[۱۵] و بر وَی سلام ناکرده اورا از جان خوذ دوستر داشتند و بمقتضای تَفَاءَلُوا فَإِنَّ ٱلْأَرَاجِيفَ مِنْ مُقَدِّمَاتِ ٱلْكَوْنِ هر لحظه گفتندی[۱۶] سلطان آمذ و بعبادت خانها[۱۷] می رفتند[۱۸] و طاعات می آوردند تا[۱۹] سلطان هرچ زوذتر باز آید، و لشکر منصور دار الخلافة تشریف از برای پادشاه کریم و جهاندار رحیم ملك معظّم قزل ارسلان بَرَّدَ ٱللَّهُ مَضْجَعَهُ آورده بوذند و از اطراف بلادْ رسولان روی بذان حضرت علیا و بارگاه بر ثریّا[۲۰] نهاذه بوذند[۲۱] جوانی خوب سیرت نیکو[۲۲] روی تمام[۲۳] موی با عقل و دها و دانش[۲۴] و ذکا شهاب الدّین الاستراباذی

---

(۱) نَآ : باحس (۲) نَآ : حریده (۳) نَآ : سوست، و قفچاق هو عزّ الدّین حسن بن قفچاق والی آذربیجان (زت f. 102a) (۴—۴) این سه کلمه گویا از سهو نسّاخ نوشته شده است و باید زاید باشد، رسالهٔ جوینی این سه کلمه‌را ندارد
(۵) کذا فی نَآ، رك بص ۳۳۹ ح ۱ در سابق (۶) نَآ : نسان (۷) نَآ : برداست
(۸) نَآ : اقطاعات (۹) نَآ : کرف (۱۰) نَآ : اسلا (۱۱) نَآ : عراق
(۱۲) نَآ : حبر (۱۳) نَآ : بیستر (۱۴) نَآ : بوذند (۱۵) نَآ : نادیذه
(۱۶) نَآ : کفسدی (۱۷) نَآ : حانها (۱۸) نَآ : رفسد (۱۹) نَآ : نا
(۲۰) نَآ : ثربا (۲۱) نَآ : بوذند (۲۲) نَآ : نکو (۲۳) نَآ : نمام
(۲۴) نَآ : دانس

گر مه نماند این سه ستاره[1] بجای ناذ
اورا نشستگاه بهشت خدای ساذ

یا رب تو محمد دین‌را پایه بلند کن
بر عمر عزّ دین[2] برکت پای بند کن
گر شذ پذیر بجلد و مقامی گزیذ خوب
این نور دیذه‌را تو خدای ارجمند کن
بر دوستانش هیچ گزیذ از زمین مه
دشمنش‌را بر آتش قهرش سپند کن
دارذ ز فضل و عقل و هنر مایهٔ تمام
بر وی تو ای خذا همه‌را سوذمند کن
بر خاك فخر دین بکرم رحمتی فرست
نقدی که دارذ از کرم خوذ پسند کن
منّت خذایرا که ثمر ز آن شجر[3] بجاست f 140a
مردانشه[4] جواد فرشته[5] سیر بجاست

بعد از آن سلطان عالم بر حوالی همذان طوافی می کرد و کرّ و فرّی می کرد و ملك مستقیم می شذ تا[6] اتابك طغرل ارسلان از آذربیجان[7] حرکت کرد[8] و سلطان‌را قوّت[9] مقاومت او نبود بضرورت تخنگاه[10] سلطنت بگذاشت[11] و بسبب شوریده شدن عمّ[12] و عمّ زادگان بر وی و استیلای اعدا و کثرت عدد طمعات بدگان روی بآذربیجان نهاد و اتابك

(۱) مراد از سه ستاره سه پسر علاء الدّولة است یعنی سیّد محمد الدّین هماون و سیّد فخر الدّین مسعود شاه و سیّد عماد الدّین مردانشاه، (رك بص ۴۵–۴۶ در سابق)
(۲) پسر دیگر عرشه است (۳) ك: شجر (۴) ك مردانسه (۵) عرسه
(۶) ك: تا (۷) ك: آذربجان (۸) ذلك فی صفر سنة ۵۸۵ (ذیل ابی حامد)
(۹) ك: قوت (۱۰) ك: تخنگاه (۱۱) ك بگذاشت (۱۲) مراد از عمّ ملك محمّد بن طغرل است طاهراً، (رك بص ۴۴۸ ح ۲ در سابق)

نور چشم مصطفی و فخر آل مرتضی
آنك اهل البیت‌را آیین ازو بوذ و بها[1]
f.139b ای خاك دور شو بسلامت ز[2] راه او
بر گیر زوذ پرده ز روی چو ماه او
ترسم که نیست درخور خسرو سریر نو
ترسم که نیست لایق او پیشگاه او
گویی چگونه افسر و تختش نهاذه‌ٔ ے
یا رب چه شکل ساخته‌ٔ[ی] خوابگاه او
دل بر سفر نهاذ و در ایوان طالعش
می داشت زهره ماتم کار تباه او
تقویم درد شاه بسرخی نبشته بوذ
کین عزم وین سفر نبوذ نیکخواه او
نور دو چشم حیدر و سردار اهل بیت
خورشیذ فاطمه سر و سالار اهل بیت
ای چرخ دون ز آل پیمبر چه خواستی
از خاندان حیدر صفدر چه خواستی
در کربلا کمین بگشوذی تو بر حُسَین
اورا گرفته بوذی دیگر چه خواستی
بر خون شهریار قُهستان شتاب تو
لایق نبوذ از آن سر لشکر چه خواستی
ای چرخ روز کور نگویی چه کینت بوذ
وز شهریار تخمهٔ حیدر چه خواستی
زه چون نهاذه‌ٔ[ی] تو در آن حلق بی گناه
ز آن سیّد مطهّر انور چه خواستی

(۱) کذا فی الاصل، این بیت در بحر دیگری است (رَمَل) و سایر ابیات در بحر مضارع
(۲) نآ: از

آه اس چه محنست که اندر جهان فتاد
آه اس چه[۱] واقعست که از ناگهان فتاد[۲]
اس دیده چنست گوئی کز دیده خون ریخت[۳]
وس عصّه از چه در دل پیر و جوان فتاد
خورشید[۴] تیره گشت همش[۵] محنتی رسید
مه زرد روی گشت و چنین ناتوان فتاد
بر جان مصیبتیست که دلرا کباب کرد
در دل هم از غمست[۶] که چندین فغان[۷] فتاد
دانی ز چیست اس همه از آوارهٔ بدست
کز رفتن[۸] عربشه شاه زمان فتاد
ای دیده خون گری که شه محترس نماند
آن سرور زمانه و شاه زمین نماند[۹]
گیتی ندانم از چه بخوست[۱۰] شتاب[۱۱] کرد
از چه دل جهانی زین غم کباب کرد
اشکی که رشك گوهر و درّ ثمین بُدی
از چه چو لعل کرد مگر خون ناب کرد
لابق[۱۲] بود[۱۳] اس که فلك سهر چون بوی
در زیر خاك تیره چنان خامه خواب کرد
وین هم نه عقل بود که مرگ از ربودنت
صد خاندان آل پیمبر خراب کرد
دریا و کوه بین ز مصیبت رسیدگی
کس سنگ دل شد از غم و آن دیده آب کرد

(۱) بآ سه (۲) بآ در همه جای فتاد (۳) بآ برخت (۴) بآ خورشید (۵) بآ همش (۶) بآ غمست (۷) بآ فغان (۸) بآ رفتن (۹) اس شه زمانه و سرور زمین نماند، و اسطور وزن خراب است (۱۰) بآ بخوست (۱۱) بآ شتاب (۱۲) بآ لایق (۱۳) بآ بود

سخن بریده گشت[۱]، شعر:

کسی‌را که خون ریختن[۲] پیشه گشت[۳] * دل دشمن از وی پر اندیشه گشت[۴]
بریزند خونش بدان همنشان * که او ریخت[۴] خون سر سرکشان
میازار کس‌را که آزاد مرد * سر اندر نیارذ بآزار و درد
چو گیتی سه روزست چون بنگری * مکن از پی این قدر داوری
که دی رفت فردا نیامذ هنوز * نباشم از اندیشه امروز کوز
از امروز شادی ترا مایه بس * بفردا نگویذ[۵] خردمند کس
ترا نام بایذ[۶] که ماند دراز * نمانی همی کار چندین[۷] مساز[۸]
f.139a جهان بذ سگالذ نگویذ[۹] بکس * نباشذ بهر کار فریاذ رس

و اگرچه علاء الدّولة‌را امان داده بوذ و گناه[۱۰] ملاطفه بخشیذه[۱۱] این حرکت تجدید گناهی بزرگ بکرد و سلطان اظهار آن نفرموذ[۱۲] تا عزیمت[۱۳] کوچ و علف‌خوار مرغزار سگ پیش[۱۴] آمذ و علاء الدّولة‌را الزام فرموذ بملازمت رکاب هایون[۱۴]، علاء الدّولة خویشتن[۱۵] را رنجور ساخت، سلطان گفت از آمذن گزیر نیست[۱۶] اطبّارا با خوذ بر گیر[۱۷] کی در تبدیل آب و هوا صحّت مأمولترست، و چون دو منزل از همذان حرکت افتاذ[۱۸] علاء الدّولة‌را زه فرموذ نهاذن و مرقدش با همذان نقل کردند با تربهٔ اسلاف سادات رَحِمَهُمُ ٱللهُ، و مؤلّف این کتاب[۱۹] محمّد بن علی بن سلیمان[۲۰] الرّاوندی رعایت حقوق اورا این مرثیت در تعزیهٔ او بر خواند[۲۱]، مرثیه:

---

(۱) هفتم ذی الحجّة سنة ۵۸٤ (ذیل ابی حامد) . (۲) نَآ: ریخس (۳) نَآ: کست
(٤) نَآ: ریخت (۵) نَآ: نکوند (٦) نَآ: باند (۷) نَآ: حذین
(۸) شه ص ۷۰٦ س ۲ (۹) نَآ: نکوند (۱۰) نَآ: کناه (۱۱) نَآ: بخشده
(۱۲—۱۳) باعزمت (۱۴) نَآ: سش (۱٤) نَآ: هامون (۱۵) نَآ: خوستن
(۱٦) نَآ: سست (۱۷) نَآ: کبر (۱۸) نَآ: امداد (۱۹) نَآ: کتاب
(۲۰) نَآ: سلمان (۲۱) نَآ: حواند

وکسانی که بر سرای نامزد بودند بدواندند و فرمان بجای آوردند و اموال ایشان صامت و ناطق بسرای سلطان نقل[۱] کردند، سلطان f138b کلید قلعهٔ[۲] علاء الدّوله بخواست و آن قوم‌را در آنجا حبس فرمود و نفس نفیس و ذات شریف خویش حرکت کرد تا محکمشان بستاند[۳]، ایشان ملتزم اموال می شدند[۴] و بجان امان می جستند و از برای تحصیل مال از سلطان موعود می شدند که هر یك چون چندین[۵] بعد[۶] بدهند و اقرار املاك بکند[۷] اورا بجان امان باشد[۸] و بترك[۹] شغل[۱۰] و عمل نگویند[۱۱]، ایشان فرصها می گرفتند[۱۲] و بدنوان[۱۳] می گزاردند، و کس بطهیر دلجی می فرستادند که ما[۱۴] حرفه پوشیم[۱۴] و در خدمت رکاب چون دیگر مردمان بروم[۱۵]، فرب بگاه[۱۶] درس می رفت، روزی سلطان بتماشای[۱۷] قلعه[۱۸] بود و اشارت رجزی می فرمود قلع[۱۹] بشب[۲۰] دارا احل شاب کرد و بتعجیل آغازید و با سلطان مواجهه ماسرا گفتن پیش[۲۱] گرفت که این سرها بر و در فلان نه که من سر تو چون سر پدرت در فلان حواسم بهادن دولت را یاور بود، سلطان گفت ترا با پدرم چه بود که ترا بخرید[۲۲] و پادشاهی داد، او زبان بر گشاد[۲۳] و گفت باستصواب اینك محمّد ده هزار دینار سرخ علاء الدّوله بکنهٔ جواهر که زن پدرت بود بمن داد تا شربت در حمّام بردم و پدرت‌را دادم و تا تو همین جواست رفتن[۲۴]، سلطان‌را این حال غصهٔ عظیم مستولی شد و حالی حمله‌را کشتن[۲۵] فرمود و آن سرها همه بدست

---

(۱) بآ نقل (۲) بآ قلعه (۳) بآ بستاند (۴) بآ شدند
(۵) بآ چندین (۶) بآ بعد (۷) بآ بکند (۸) بآ باشد (۹) بآ ببرك
(۱۰) بآ شغل (۱۱) بآ نگویند (۱۲) بآ گرفتند (۱۳) بآ بدنوان
(۱۴–۱۴) بآ حرفه پوشم (۱۵) بآ بروم (۱۶) بآ بگاه
(۱۷) بآ بتماشای (۱۸) بآ قلعه (۱۹) بآ قلع (۲۰) بآ بشب
(۲۱) بآ پیش (۲۲) بآ بخرید (۲۳) بآ گشاد (۲۴) بآ رفتن
(۲۵) بآ کشتن

و او جوانی هنرمند بوذ و مردانه، شعر گفتی[۱] و خوش[۲] خط نوشتی[۳] آن ملاطفها بر خواند و سرهنگ‌را بسپرد و دو اسپه هم در روز بحضرت سلطان رسید[۴] و این حال مشافهه بر رای انور او عرض داذ، سلطان آنروز توقّف فرموذ و در شب ترتیب کرد که بامداذ چون اصحاب مناصب بدیوان حاضر شوند[۵] وزیررا بخلوت[۶] خواند و جمله امرارا حاضر کند و علی رؤس الاشهاد همه‌را رسوا کند، و بسرای هر مهتری سروری‌را معیّن کرده بوذ که خزانه و اصطبل و اسباب لشکری و تجمّل[۷] محفوظ دارند و بسرای سلطان نقل کنند آلات مطبخ و امثال آن تاراج دهند، چون روز شذ[۸] همه بزرگان بر عادت روی بخدمت نهاذند و خواجگان بدیوان[۹] بنشستند، سلطان امیر سیّد علاء الدّولةرا بخلوت[۶] خواند و اورا امان داذ و این حال با وی در میان نهاذ و فرموذ که همه‌را میخوانم تا استکشاف این معضل کرده شوذ، وزیر وقت خواجه عزیز[۱۰] و پسرانش[۱۱] و موفّق وکیلدر[۱۲] و ظهیر منشی و شهاب حجّت نویس و قتلغ تشت[۱۳] دار و آنان که در آن سقیفه بوذند[۱۴] همه حاضر شذند، سلطان خلوت کرد و یکی[۱۵] یکی[۱۵]را میخواند، چون جمله در سرای علاء الدّولة که سلطان آنجا می بوذ جمع شذند سلطان خطها پیش[۱۶] ایشان انداخت زینهار خواستند، سلطان خواجه‌را پشت پای زذ و بمیان سرای انداخت و جمله‌را بفرموذ گرفتن، شعر:

نکوهیذه باشذ دل آن درخت ، که تیره کند بار بر تاج و تخت
پشیمانی آنگه ندارذت سوذ ، که تیغ زمانه سرت‌را درود[۱۷]

(۱) نآ: کفتی (۲) نآ: خوس (۳) نآ: نوشی (۴) نآ: رسذ
(۵) نآ: سوند (۶) نآ: بخلوت (۷) نآ: بحمل (۸) نآ: مذ .
(۹) نآ: بدیوان (۱۰) نآ: عزیر (۱۱) نآ: بسراس (۱۲) نآ: وکلدر
(۱۳) نآ: تست (۱۴) نآ: بودند (۱۵) نآ: یکی (۱۶) نآ: پس
(۱۷) شه ص ۸۱۴ س ۲۲

سگالش[۱] با وی می کند مارا بر وی هیچ وثوق نمانده است اگر با ما عهدی باشد بمواضعت با علاء الدّوله و استظهار[۲] وی سلطانرا بگیرم، این ملاطفها در میان چونی[۳] نهادند و سالنج وار بور[۴] کمان بر پوشیدند[۵] و بدست سرهنگی بری فرستادند، و در شب کسانرا براه سلطان می فرستادند سلطان دو سه کس‌را بدند بفرمود گردن و بسرای طهر بلخی بردن، ایشان ماجرا باز گفتند[۶]، سلطان ایشانرا امان داد و مستظهر گردانید و سوگند داد که این زار بیرون نبرند و بگویند که سلطان ایشانرا[۷] دید با کار بچه رسد، روز دیگر سرهنگ ترك لشکر سلطان رسیده بود که [۸]مهباد تولان[۸] با[۹] درِ مردمان می بودند، پسر f 138a سراج الدّین فلج[۱۰] امهٔ شرق از آن سرهنگ احوالی می پرسد سرهنگ از سر ملالت صدمهٔ سرما با وی نُدسی[۱۱] نکرد، شعر

زبانی که اندر سرش مغز نیست ۰ اگر دُر ببارد[۱۲] بحد نغز نیست[۱۳]
دلبرا ز مهر کسی بر گسل ۰ کجا نیستش[۱۴] با زبان راست دل[۱۵]
کسی کو بود سودهٔ روزگار ۰ نیابد[۱۶] بهر کارش آموزگار[۱۷]
چگیند[۱۸] دانندگان خرد ۰ که آنکس که بد کرد کیفر برد[۱۹]

پسر[۲۰] سراج الدّین طبره شد گزری براند تا بر سر سرهنگ زند او هم جان‌را بسالنج[۲۱] دفع کرد سالنج[۲۱] شکسته[۲۲] شد ملاطفها بیرون افتاد[۲۳]،

---

(۱) رآ سکالس (۲) رآ استظهار (۳) رآ جوی (۴) رآ بور
(۵) رآ بپوشیدند (۶) رآ کنند (۷) رآ انسانرا (۸-۸) کذا ضبطه یاقوت، رآ بهباد تولان، قال یاقوت فی معرفه من قری الرّی و هو الموضع الّذی ظفر فیه طغرلبك بأخیه ابراهیم ابنال فصله فیما یذکر فیه، معرفه اصلوب بهباد تولان (با باء فارسی)، (۹) رآ تا (۱۰) رآ فلج (۱۱) رآ ندسی (۱۲) رآ ببارد (۱۳) شه ص ۸۲۲ س ۲۴ (۱۴) رآ نیستش (۱۵) شه ص ۱۱۵ س ۲۵ (۱۶) رآ نیابد (۱۷) شه ص ۸۲ س ۱۵ (۱۸) رآ حکیند (۱۹) شه ص ۳۰۷ س ۶ (۲۰) رآ پسر (۲۱) رآ سالنج (۲۲) رآ شکسه (۲۳) رآ فتاد

اینانج بیرون آمد و برّی پیش ماذر رفت، روز دیگر[۱] اتابك علاء الدّین با مراغه رفت و سلطان روی بجانب آذربیجان نهاذ و اتابك قزل ارسلان بطرف کرمانشاهان رفته بوذ که شهاب الدّین بن الحدید[۲] با خادی از خواص لشکر دار الخلافة[۳] آنجا بوذند ایشانرا[٤] بدر همذان آورد و در شهر مال مخالف می جستند و بذین بهانه[۵] خانهای مسلمانان می غارتیذند، و عوامرا هوابلای سلطان طغرل نمی نشبست، و سلطان بدر تبریز رفته بوذ و آذربیجانرا تشویش می داذ اتابکرا ضرورت شذ بطرف آذربیجان[٦] شذن[۷]، اتابکرا رفتن همان بوذ و سلطانرا آمذن همان و این مسئله دَوْر شذ امرا و صدور بر آن نهاذند که هر بار که اتابك[۸] می آیذ سلطان می روذ، آن زمستان سلطان بدار الملك همذان بوذ و عراق مسلّم و بسبب برف و سرما کس نمی جنبید، شعر[۹]

اگر چند باشذ شبی[۱۰] دیر باز * برو تیرگی[۱۱] هم نماند دراز
شوذ روز چون چشمه رخشان[۱۲] شوذ * زمین چون نگین بدخشان[۱۳] شوذ

و سلطان شهید بجهت اعتقاد نیکو و عالم دوستی با ظهیر الدّین بلخی ارادت داشت[۱٤] هر شب بخانهٔ وَی رفتی و با او رای زذی و خواجگان و امرای عراق عقل وی دانستند مستشعر می بوذند، و ظهیر بلخی با سلطان می ساخت[۱۵] که اینها که با تو اند مخالفان دولتند همرا می بایذ[۱٦] گرفتن و اسباب ایشان دیگر بندگانرا داذن تا با خذاوند عالم یکدل باشند[۱۷]، و آن خواجگان که ارکان دولت بوذند ملاطفها نوشتندی[۱۸] برّی پیش قتلغ اینانج که سلطان بشب[۱۹] بخانهٔ ظهیر بلخی[۲۰] می روذ و

(۱) نَآ: دیکر (۲) کذا فی نَآ و فی رسالة جوینی: الحدید (۳) نَآ: الحلافه
(٤) نَآ: انشارا (۵) نَآ: بهانه (٦) نَآ: اذرسحان (۷) نَآ: سدن
(۸) نَآ: اباتك (۹) شه ص ۱٤۵ س ۱٤—۱۵ (۱۰) نَآ: سی
(۱۱) نَآ: ترکی (۱۲) نَآ: رخسان (۱۳) نَآ: بدخسان (۱٤) نَآ: داست
(۱۵) نَآ: ساحب (۱٦) نَآ: باند (۱۷) نَآ: ناسد (۱۸) نَآ: نوشندی
(۱۹) نَآ: نسب (۲۰) نَآ: بلحی

انا آهوان گفت غرُم زیان • که گر دشت گردد همه پریان
ز دامی که پای من آزاد گشت • بیوم بر آن سو سر آباد دشت

و چون آن مصاف شکسته شد علاء الدّین خداوند مراغه بخدمت سلطان رسید و بهمدان دست بوس کرد و سلطان اورا اعزاز تمام و اکرام نمود و پسر خودرا برکبارق بدو سپرد، و لشکر سلطان بتاط می کردند که تا
انابك نیز مصاف دهد، و غرس[1] الدّین پسر شوهله بخدمت تخت اعلی رسید و بر در همدان لشکری وافر جمع شد، انابك قزل ارسلان با لشکری گران روی بدار الملك همدان نهاد و سلطان طغان بست و کندهای آب بداشتند و بندگان چالش می کردند و هر لحظه آوازهٔ مصاف می بود، ناگاهی انابك از میان برخاست سلطان از پس او برفت که بر ای اینه و ۱
از اینه[2] اعتماد نداشت، پاینده روزگس ندانست که چه بود و انابك کجا رفت، شعر:

(چو کاهل شود مرد هنگام کار • ازو سیر گردد دل روزگار
بماند همی تن درست و جوان • ماندش توان و مبادش روان)[3]
ز تو نام باید که ماند بلند • مگر دل نداری ز غم مستمند ۱۵
اگر بخشش روزگار بلند • چنانست کآید بما برگزند
بپرهیز و اندیشهٔ نابکار • نه برگردد از ما بد روزگار

انابك حرکتی چنین کرده سلطان مشوّش شد و از ای اینه تخمها دیده بود و رنجیده، چون ندانست که بدو کاری بر نمی آید و دفع انابك‌را لشکری دیگر می باید سلطان نفرمود تا ای اینه و از اینه‌را در سرای بار ۲
پسر اردَمُر[4] و پسران سراج الدّین قتلغ امهٔ شرفی[5] بکشتند[6]، و قتلغ 1376

(۱) رسالهٔ حوی غرّ، (۲) دو سنهٔ بزرگ قدیمی بودند (ذیل ابی حامد)
(۳) شش ص ۱۶۷۳ س ۱۱—۱۲، (۴) اردمر هو شحنة اصفهان (ذیل ابی حامد)،
(۵) یکی از بندگان شرف الدّولة صاحب ابهر طاهرًا، یا شرفی، (۶) ذلك فی جمادی الاولی سنة ۵۸۴ (ذیل ابی حامد)،

ایوه[۱] بر پی ایشان براند و بُنهای ایشان در پیش کردند و سر خویش گرفتند، و بغداذیان جوال‌دوز می انداختند و اسپ و مردرا می زذند و [۲]کس نشانی نمی دید که دفعی کند[۲]، و نفط اندازان آتش در هوا پرّان می کردند و سوار و اسپ بر جای می سوخت، و تیر باران بر چتر سلطان چندان شذ که چتر از تیر بپوشید، و سلطان بر سان رستم دستان گرز f.137a گران برداشت و قفشدیان[۳]را بانگ زذ و بریشان حمله برد، مهد وزیررا بینداخت وزیر گرفتار شذ و شکست بر افتاذ[٤]، اگرچهٔ اوّل وهن بر سلطانیان بوذ لشکر سلطان غنیمتهاء بسیار و زر بخروار و اسپ و سلاح بی شمار بیاوردند و در همذان هیچ کس اسپی تازی بیك دینار نمی خریذند حرمت داشتِ دار الخلافةرا، و مجروحان در جامع همذان نان میخواستند و خلافتی بوذ که کس مثل آن نشنوذ، و سلطان وصف الحال آن فتح این دوبیتی بگفت، بیت:

زین فتنه که دست چرخ انگیخته بوذ * جانم بیکی موی در آویخته بوذ
اقبال مرا دست گرفت ار نه فلك * بی هیچ بهانه خون من ریخته بوذ

و آن لشکر بی ظفر از آن اعتبار نگرفتند و تا این غایت ده[٥] بار دیگر با عراق آمذند و از نیّت بذ شکسته و غارتیذه باز گشتند، خبر: وَلَا يُلْدَغُ الْمُؤْمِنُ [مِنْ] جُحْرٍ مَرَّتَيْنِ[٦]را کار نمی بندند، شعر[۷]

---

(۱) نام قبیلهٔ بوده است از قبایل ترکمانان، زتَ در ذکر همین مصاف می نویسد: «وکان علی میسرة الوزیر جلال الدّین [وزیر الخلیفة—رکَ در سابق] الامیر محمود بن برحم [ترجم—رکَ به اَج ۱۲ ص ۱۹۷] الانوانی [الایوانی—ظ، یعنی المنسوب الی «ایوا» او «ایوه»] و معه جموع «التركانية و الاكراد ....» (زتَ f. 100a—b)، و ابن الاثیر «ایوه»را «التركان الایوانیّة» می نویسد (رکَ به ج ۱۲ ص ۳۰۱—۳۰۲)، و در ص ۱۹۷ (ج ۱۲) سهوًا «الایوانیّة» چاپ شده است، ضبط کلمهٔ ایوه معلوم نشد،

(۲—۲) کذا فی الاصل و مفهوم آن واضح نیست (۳) یعنی اولاد و اتباع قفشد صاحب زنجان (زتَ)، (٤) اَج ۱۲ ص ۱۵، (٥) دو(؟) (٦) حدیث، بخاری طبع لیدن ج ٤ ص ۱٤۲—۱٤۳، (۷) شهَ ص ۸۳٤ س ٦—۷،

باصبهان بودند[1]، اصبهانیان برنشان عوغا کردند و انشا را بخواندند، f136b
سلطان فوجی لشکررا براه انسان فرستاد کمین کردند و امرای سلطان‌را
در میان گرفتند و یکی‌را نگذاشتند که بجهد، امیر علم‌را دست‌گیر کردند
و نای‌را بکشتند[2] با رکابدار و خریده جان بردند چنانک در همدان
سه چهار روز خبر نداد و مردهٔ انشان نبود، بعد از آن بگردون کسگان‌را ۵
بهمدان آوردند و امرای بزرگ چون نجم الدّین لاجین والی همدان و
پسران عزیزهٔ سپاهی وعمرهرا تعزیت داشتند و آن وهی زشت بود و والی
به خوب بر دولت سلطان، و از اطراف امرا ناامید شدند و با وقت
بهار بمرو و رمسان تعلّلی می کردند، فصل بهار از دار الخلافه اینانک
قزل ارسلان‌را خلعت فرستادند و وقت بم زود بدادند و مواضعت ۱
وقت که لشکر منصور دار الخلافه بکرمانشاهان و دینور توقّف کند و
اینانک قزل ارسلان بخدمت مهد ورید[3] بیوندد و بهمدان روند و جواب
سلطان بکند و همدان بوّاب دار الخلافه‌را باشد، و مُنهیان از همدان
صعب سلطان انها می کردند انشان باطمینان تمام سلاح و عدّت و آرایش
و تجمّل آورده بودند و لشکری آراسته آمده و فاروره انداران و ناچخ ۱۵
و چرخ و عدّتهای مصاف با انشان همه بود، سلطان پس از آنک اینانک
قزل ارسلان بدنشان رسیدی قصد انشان کرد و امرای دولت سلطان
چون عزّ الدّین صنجار و شرف الدّوله اهری و شرفان و حملهٔ اینانکیان
موافق شدند و سلطان با لشکر دار الخلافه معامله کرد و مصافی دادند
که لشکر عراق مثل آن ندیده بودند[4]، و ای انه با اینانکیان بر میمنهٔ ۲
سلطان بودند شکسته شدند و هزیمت انشان دو فرسنگ برسد، لشکر

---

(1) ن آ بودند (2) در محرّم سنهٔ ۵۸۴ (ذیل ابی حامد) (3) هو جلال الدّین عبد الله بن یونس وزیر النّاصر لدین الله، رك به آآ در حوادث سنهٔ ۵۸۴ (ج ۱۲ ص ۱۵)، (4) الثانی عاشر ربیع الاوّل سنه ۵۹۴ بنای مرج عبد همدان (آآ)، و این نای مرج (یا نای مَرْگ) همان جاست که آنجا در سنهٔ ۵۲۹ در میان سلطان مسعود و خلیفه مسترشد مصاف رفته بود؛ رك نص ۲۲۱ ح ۶ در پیش،

و آن زمستان[۱] بهمذان مقام بود و روس و ای ابه تسلّط می کردند یعنی که خدمت پسندیده کرده‌ایم و امرا قهر هر دو می داشتند[۲]، ای ابه خواست که روس‌را بردارد تا در مملکت[۳] سلطان او بزرگتر بُوَد، با سلطان تقریر کرد و روس‌را در خانه مست. خفته[۴] بگرفتند[۵] و اسباب او تاراج کردند و یك محلّت از همذان در صدمه آمد که حاشیهٔ سلطان بغارتیدند کَأَنْ لَمْ تَغْنَ بِالْأَمْسِ[۶]: و عوام همذان چنان مواخواه سلطان بودند که نجم الدّین لقبی برادر زادهٔ امین الدّین ابو عبد الله امیر بار[۷] بود و خانه‌اش بغارتیده بودند[۸] و اندوختهٔ عمر بُرده و بدست فقر سپرده، مؤلّف این کتاب[۹] محمّد بن علی بن سلیمان الرّاوندی اورا گفت در حقّ[۱۰] سلطان نامعتقد شدی که خانه‌ات بغارتیدند، جواب داد که سلطان‌را بفعل اوباش حاشیت مؤاخذت نتوان نه که او فرمود یا خبرش بود من ارادت سلطان بجان بنسپارم، این[۱۱] حال بر رای اعلی عرض کردم تفصیل القصهٔ او بخواست و آنچ ظاهر شد ردّ فرمود و عوض گم‌شدها از خزانه[۱۲] بها مضاعف بداد، و این مردرا نجم دوبیتی خواندندی اسبابی نیکو داشت[۱۳] صرف کردی بر اهل هنر و با دوات و قلم طوف می کردی تا کجا دوبیتی[۱۴] یافتی بنوشتی، بعد ازو املاك و اسباب هیچ بنماند و زن و فرزند[۱۵] نیندوخت، وارثان و براذران پنجاه من کاغذهای دوبیتی قسمت کردند، و چون روس‌را بگرفتند[۱۶] بقلعهٔ علاء الدّولة محبوس ماند دیگر کس نقش او نخواند[۱۷]، و سراج الدّین قماز[۱۸] و جمال الدّین ای ابه فرّخینی[۱۹] و بدر الدّین قراقز اتابکی و نور الدّین قرآن خوان در خدمت نصرة الدّنیا و الدّین اتابك بوبکر

(۱) یعنی زمستان سنهٔ ۵۸۴، (۲) نَآ: داسند (۳) نَآ: مملک (۴) نَآ: حفته
(۵) نَآ: بگرفسد، (۶) قر، ۱۰، ۳۵، (۷) نَآ: بار (۸) نَآ: بودند
(۹) نَآ: کتاب (۱۰) نَآ: حق (۱۱) نَآ: اس، (۱۲) نَآ: حرانه
(۱۳) نَآ: داست، (۱۴) نَآ: سی (۱۵) نَآ: فروبد، (۱۶) نَآ: بگرفسد،
(۱۷) نَآ: بخواند، (۱۸) احد الامراء العراقیّین (زت)، (۱۹) فرّجینی (؟)

باز ایستادند، سلطان هوز بری بود خاتون[۱] با وی موافقت ظاهر نکرد تا سلطان یدار الملك همذان آمد و خواجه عزیز بوزارت دست بوس کرد[۲]، و امیر اسفهسلار عزّ الدّین صنماز و شرف الدّولة ابهری دست بوس کردند و امرای دیگر بخدمت آمدند، شعر[۳]

ز هر سو لشکری تو می رسیدند • بگرد شاه[۴] صف بر می کشیدند
چو لشکر جمع شد در پرّهٔ کوه • زمین تا گاو می نالید از انبوه

اهل شهر همذان از میان جان دعا می کردند و نشاط آوردند، برفی عظیم می ببرد[۵] سلطان روی بشهر آورد و امیر سیّد فخر الدّین علاء الدّولة زمین بوسید و برول‌را سرای ریاست پیش[۶] کشید، شعر[۴] 30a

سلطان گفت کای شاه ای خداوند[۷] • به من چون[ان][۸] من هزارت بنده در بند
ز ناجت[۹] آسمان‌را بهرمندی • زمین‌را ربر تخت[۱۰] سربلندی
اگر تشریف شه مارا بوارز • کمر بندد رهی گردن فرازد
وگر بر فرش[۱۱] موری بگذرد پیل[۱۲] • فتاد[۱۳] افتادهٔ[۱۴] را حامه در نیل
بدو گفتا چو مهمان می پذیری • بجان آیم اگر جان می پذیری

فروز آورد سلطان‌را بکاخی • که گویی بود از فردوس شاخی
سرایی بر سپهرش[۱۵] سر فراری • دو میدانش[۱۶] فراخی و دراری
فرستادش بدست عذر خواهان • چنان برلی[۱۷] که باشد رسم شاهان
نه چندانش خزانه[۱۸] پیش‌کش[۱۹] کرد • که نتوان[۲۰] در حسابش دست خوش کرد

---

(۱) ن‌آ: خاتون (۲) چهاردهم رمضان سنهٔ ۵۸۲ (ذیل ابی حامد) (۳) از خسرو شیرین نظامی در «رسیدن خسرو و شیرین بیکدیگر» (چاپ طبع طهران ص ۱۵)
(۴) چاپ مردو (۵) کذا فی ن‌آ و الظّاهر «بارند»، (۶) ن‌آ پس
(۷) چاپ خسرو گفت شیرین کای خداوند (۸) ن‌آ چو (۹) ن‌آ ناجت
(۱۰) ن‌آ تخت (۱۱) ن‌آ: فرش (۱۲) ن‌آ پیل (۱۳) ن‌آ فتاد
(۱۴) ن‌آ افتادهٔ (۱۵) ن‌آ: سپهرش (۱۶) ن‌آ میدانش (۱۷) ن‌آ برلی
(۱۸) ن‌آ: خزانه (۱۹) ن‌آ: پس کش (۲۰) ن‌آ نتوان،

آورد، اتابك[۱] ملول شد[۲] و بسبب تعلّق[۳] دل بطرف آذربیجان از سر دولاب برخاست و بدار الملك همذان آمد[۴]، فصل پاذیز بود امیر سیّد فخر الدّین علاء الدّولة عربشاه یك شب از بام خانه آتشی[۵] عظیم بر افروخت اتابك[۱] را گمان بود که سلطان بهمذان رسید و از اتّفاق[۶] لشکر با او خبیر بود شب بخروس[۷] گذاشت و راه آذربیجان بر داشت[۸]، شعر:

گریز[۹] بهنگام با سر بجای * به از رزم جستن بنام و برای
هر آنکو ببیداذ جوید نبرد * جگر خسته باز آید و روی زرد
(جوان گرچه دانا بود نامور * ابی آزمایش[۱۰] نگیرد هنر
بد و نیك هر گونه باید شنید * ز هر شور و تلخی بباید چشید)[۱۱]
(همیشه خردمند اومید وار * نبیند بجز[۱۲] شادی از روزگار
نیندیشد از راه بد یك زمان * ره تیر گیرد نه راه کمان)[۱۳]
هر آنگه که بخت اندر آید[۱۴] بخواب * بگوشش نباشد سخنها بذاب
بمردی نباید شدن در گمان * که بر ما درازست دست زمان[۱۵]
کس از گردش آسمان نگذرد * وگر بر زمین پیل[۱۶] را بشکرد[۱۷]
(شنیدم[۱۸] همه پوزش[۱۹] روزگار * چه گفت آن هنرمند پرهیزگار[۲۰]
که هر کس که تخم[۲۱] جفارا بکشت * نه خوش روز یابد نه خرّم بهشت[۲۲]
هر آنکس که دارد روانش خرد * گناه آن سگالد که پوزش برد)[۲۳]

اتابك قزل ارسلان با خاصگیان برفت و صدور و امرای عراق جمله ازو

---

(۱) نَآ: ابابك (۲) نَآ: سد (۳) نَآ: تعلق (۴) ذلك فی رمضان سنة ۵۸۳ (ذیل ابی حامد)، (۵) نَآ: آتسی (۶) نَآ: اتفاق (۷) نَآ: بخروس (۸) نَآ: داست (۹) نَآ: کریز (۱۰) نَآ: آزمایس (۱۱) شه ص ۷۵۷ س ۱۲—۱۴ (۱۲) نَآ: بحر (۱۳) شه ص ۱۷۱۴ س ۶—۷، (۱۴) نَآ: اند (۱۵) شه ص ۶۸۴ س ۳۰، (۱۶) نَآ: نیل، (۱۷) شه ص ۶۸۶ س ۱، (۱۸) نَآ: سنیدم (۱۹) نَآ: بوزس (۲۰) نَآ: برهرکار (۲۱) نَآ: بحم (۲۲) نَآ: بهست (۲۳) شه ص ۷۵ س ۱۸، ۱۹، ۲۱،

پیروزی اندر برس ار گرید ٭ که یکسان گردد سپهر بلند[۱]
(سان ار بدندان بخاید[۲] دلیر ٭ بدرّد ز آوار او چرم شیر
گرفتار فرمان یزدان بود ٭ وگر همچو سندان دندان بود)[۳]

سلطان عالم‌را هر وقت درد پای[۴] بودی جوستن[۵]را بدان اسم صاحب فراش[۶] کرد و اطبّا بمعالجت قیام[۷] می نمودند و بدان سبب گماشگان ٥ ارو عامل می شدند تا یك شب فرصت یافت[۸] و حسبها معدّ بود و در شب بای اسبه و روس رسید[۹]، و ملك ماربدران حَذَلَهُ ٱللهُ وَ لَعَنَهُ که مبای عقدت او و حملهٔ رافضیان عَلَيْهِمُ ٱللَّعْنَةُ بر نفه و بماق است مافقی که از عقدت بلند[۱] و دات خبث[۱۱] او سربند بجای آورد و به از دل سلطان‌را برلی فرستاد و در درند رزّسکمر بگشاد و بر کار رودبار سلطان‌را مهمان کرد و شرف دست بوس در یافت، و چون سلطان بر خبث عقدت او واقف[۱۲] شد بر آن اعتماد نکرد و شاه ماربدران نیز آنك دانست که اصحاب مناصب عراق علات رفض عَلَيْهِمُ ٱللَّعْنَةُ چون خواجه عزیز[۱۳] و پسران [او][۱۴] و موفق[۱۵] وکلدر و طهر منشی وعمرم با سلطان در آن اتفاق[۱۶] یکسانند و آن ساد[۱۷] بر ۱۵ سنّت[۱۸] اهل رفضست بر سلطان عذر می کرد امّا مافقی فرو می گذاشت و خدمتی لایق می کرد و حال ضعف سلطان هر لحظه بابابك[۱۹] می 356b نمود و مدّتی ابابك‌را ندیم می داشت[۲] که من سلطان‌را می گیرم، و سلطان بر اطراف ولایت ملاحده حَذَلَهُمُ ٱللهُ می رد و نهب و غارت می ۱۶

---

(۱) شه ص ۸۲۵ س ۳، (۲) شه بخاید (۳) شه ص ۱۲۵ س ۲—۳۱،
(۴) ر آ بای (۵) ر آ جوستن (۶) ر آ فراس (۷) ر آ قیام (۸) ر آ یافت
(۹) ذلك فی جمادی الاولی سنه ۵۸۳ (ذیل ابی حامد در حب) (۱۰) ر آ بلند
(۱۱) ر آ حبث (۱۲) ر آ واقف (۱۳) ر آ عزیز (۱۴) رك نه ص ۳۵
س ۱۲—۱۳ در مابعد (۱۵) ر آ موفق (۱۶) ر آ اتفاق (۱۷) ر آ ساد
(۱۹) ر آ سنت (۱۹) ر آ بابابك (۲۰) ر آ داشت

درشدند[ای] بانهٔ سخت و لیك . آخر تو بری که خصم بد می بازد
و در آن مطلقه نوشت که خصمت‌را هوس شاهیست[1] و شاه مجازی در
سرای بازی[2] بکجدی[3] لوی مراد در میدان امانی بزنند[4] عاقبت طاقت
زخم چوگان[5] قضا ندارد برخی[6] از تخت بختش رسد روزی چند[7]
دیگ سودا بپزد عاقبت قضا بر خوان فنا[8] بکاسهٔ سرش مهمانی حشرات
کند ازو به نام ماند نه نشان[9] خداوند عالم خاطر عاطر آسوده دارد
که بنده سر خصمان بر دار و تکوسار می بیند[10]، آن سخن او فالی شد[11]،
چون سلطان و اتابك قزل ارسلان برّی رسیدند ای ابه[12] و روس[13]
برسم باوکی[14] بیرون شده[15] بودند و بر حوالی بسطام و دامغان و
اطراف مازندران می کشتند[16]. و اتابك‌را روی از پس رفتن ایشان[17]
نبود چه دانست که بی مواضعهٔ از امرای مملکت و سلطان نخواند[18] بود
بکجدی[19] بر سر دولاب مقام کرد تا ازین حال چه بر آید[20] و کدام
حادثه روی نماید، شعر:

هزبر جهانسوز و نر اژدها . ز راه قضا کم نیابد رها[21]
دلاور که نندیشد[22] از پیل[23] و شیر . تو دیوانه خوانش[24] مخوانش دلیر[25]
بجای زبونی[26] و جای فریب . نباید که یابد دلاور شکیب
(بکی[27] داستان کیان یاد کن . ز وام خرد کردن آزاد کن
که هر کو بجنگ[28] اندر آید نخست . ره باز گشتن بباید ش جست)[29]

---

(۱) ن آ: سلطنت (۲) ن آ: بازی (۳) ن آ: لکندی (۴) ن آ: برند (۵) ن آ: حوکان
(۶) ن آ: برخی (۷) ن آ: چند (۸) ن آ: ما (۹) ن آ: نسان (۱۰) ن آ: سد
(۱۱) ن آ: سد (۱۲) جمال الدّین ای ابه و سیف الدّین روس، کانا مملوکی اتابك
بالوان ... و مقدّمین علی عسکره ... (زت ۷-۹-۲)، (۱۳) ن آ: باوکی (۱۴) ن آ: سنه
(۱۵) ن آ: کشند، (۱۶) ن آ: انسان، (۱۷) ن آ: سواند (۱۸) ن آ: لکندی
(۱۹) ن آ: اند (۲۰) شه ص ۷۳ س ۹ (۲۱) ن آ: نندیسد (۲۲) ن آ: مل،
(۲۳) ن آ: خواس (۲۴) شه ص ۵۷ س ۲۱، (۲۵) ن آ: زبونی (۲۶) ن آ: بکی
(۲۷) ن آ: بحك (۲۸) شه ص ۸۲۴ س ۴—۵،

پیروزی اندر ترس ار گریـد ٭ که نکسان نگردد سپهر بلند[۱]
(سان ار بدندان نخاید[۲] دلیر ٭ مدرّد ز آزار او چـرم شیر
گرفتـار فرمـان یزدان بود ٭ وگر همچو سندانش دندان بود)[۳]

سلطان عالم‌را هر وقت درد پای[۴] بودی حوشش[۵]را بدان اسم صاحب فراش[۶] کرد و اطبّا معالجت قیام[۷] می نمودند و بدان سبب گماشتگان ٥ ارو غافل می شدند تا یك شب فرصت یافت[۸] و حبسها معدّ بود و در شب پای اسبه و روس رسید[۹]، و مالك ماربدران حَذَلَهُ اللهُ وَ لَعَنَهُ که سبای عقیدت او و حملهٔ رافضیان عَلَیْهِمُ اللَّعْنَةُ بر نقه و نفاق است منافقی که از عقیدت بلند[۱۰] و ذات خبیث[۱۱] او سزید بجای آورد و به از دل سلطان‌را مرکی فرستاد و در درند زرّنگر نگشاد و ر۱۰ کنار رودبار سلطان‌را مهمان کرد و شرف دست بوس در یافت، و چون سلطان بر خبث عقیدت او واقف[۱۲] شد بر آن اعتماد نکرد و شاه ماربدران نسبت آنك داشت که اصحاب مناصب عراق علات رفض عَلَیْهِمُ اللَّعْنَةُ چون خواجه عزیز[۱۳] و پسران [او][۱۴] و موفّق[۱۵] وکیلدر و طهر مشی وغیرهم با سلطان در آن اتفاق[۱۶] نکنند و آن بداد[۱۷] بر ۱۵ نیّت[۱۸] اهل رفضست بر سلطان غدر می کرد امّا منافقی فرو می گذاشت وخدمتی لایق می کرد و حال ضعف سلطان هر لحظه بابانك[۱۹] می 135b نمود و مدّتی ابابك‌را ندم می داشت[۲۰] که من سلطان‌را نمی گیرم، و سلطان بر اطراف ولایت ملاحده حَذَلَهُمُ اللهُ می رد و نهب و غارت می ۲۰

---

(۱) شه ص ۸۲۵ س ۳، (۲) شه نخاید (۳) شه ص ۱۲۵ س ۲–۲۱،
(۴) ن‌آ پای (۵) ن‌آ حوشش (۶) ن‌آ فراش (۷) ن‌آ قیام (۸) ن‌آ یافت
(۹) ذلك فی جمادی الاولی سنه ۵۸۳ (ذیل ابی حامد در حـ) (۱۰) ن‌آ بلند
(۱۱) ن‌آ خبث (۱۲) ن‌آ واقف (۱۳) ن‌آ عزیز (۱۴) رك نه ص ۳۵
س ۱۳–۱۴ در مابعد (۱۵) ن‌آ موفق (۱۶) ن‌آ اتفاق (۱۷) ن‌آ بداد
(۱۸) ن‌آ سبب (۱۹) ن‌آ بابابك (۲۰) ن‌آ داشت

بردان[۱] آذربیجان[۲] بدار الملك همدان آمد و بکوشك دست[۳] بوس سلطان کرد، قراکز سلطانی خواست که او[را] زخم زند سلطان بچشم[۴] منع کرد او نیارست و آن حرکتی[۵] کردنی بود، شعر[۶]

از امروز کارے بفردا مران • که داند که فردا چه گردد زمان
چو آمد گل امروز تازه ببار • بچیدن نیابدت فردا بکار

قزل ارسلان‌را اطّلاع افتاد[۷] بر سلطان واثق[۸] شد امّا خاصگیان و بدگانرا ازو[۹] باز برید[۹] و قراکز سلطانی‌را میل فرمود کشیدن، شعر[۱۰]

دو لعبت بازرا بی پرده[۱۱] کردند • ره سرمه بمیل[۱۲] آزرده کردند
دو مرواریدش از دنیا[۱۳] بریدند • بجاے رشته در سوزن کشیدند

و کار قزل ارسلان ممکّن شد[۱۴] و لشکر همه چشم بذو داشته[۱۵] بودند دل نیز[۱۶] بذو نهادند و تمکین پادشاهی او بیش[۱۷] از آن بودکی باندك مایه مدّتی قهر و قمع او میسّر شدی[۱۸]، سلطان عاجز شد[۱۴] و در غرقاب تحیّر افتاد و در ششدره[ی] ناخوش گرفتار شد[۱۴]، و جمال الدّین نجندی این دو بیتی در ملاطفهٔ بذو فرستاد، شعر:

شاها فلك از دولت تو می نازد • و ایّام رضاے طبع تو اندارد

---

(۱) کذا بعینه فی نآ، این اسم دو بار دیگر در f. 140a (در مابعد) مذکور است یك بار «بردان» (بدون تعیین حرف اوّل بعد زاء معجمه)، و بار دوّم «بردان» (با راء مهمله)، رسالهٔ جوینی درین مقام «مردان» دارد یعنی جمع مَرْد و این ظاهرًا تعبیر است از مصنّف یا از نسّاخ چون کلمهٔ اصلی‌را نفهمیده اند، و ضبط و تعیین این کلمه ممکن نشد ولی از سیاق عبارت در f. 140a چنین استنباط می شود که باید اسم طائفهٔ یا قبیلهٔ باشد، (۲) نآ: آذرمحان (۳) بآ: دست (۴) نآ: بچشم (۵) نآ: حرکی (۶) شه ص ۲۲۴ س ۱۵ و ۱۷ و بیز ص ۱۶۱۹ س ۵–۶، (۷) بآ: افتاد (۸) نآ: واثق (۹–۹) بآ: باز برند (۱۰) از خسرو شیرین نظامی در «حبر بابتن خسرو از واقعهٔ مرگ پدر» (خمسه ص ۸۲) (۱۱) نآ: بی برده (۱۲) نآ: میل (۱۳) خمسه: دیبا (۱۴) نآ: شد (۱۵) بآ: داشته (۱۶) نآ: بر (۱۷) نآ: بیش (۱۸) نآ: شدی

اینانج خاتون و خواجه عزیز و بعضی امرا رای زدند که جمله می باید شد و با سلطان عهد کردن و اتابك قزل‌را همچنان ارّان و آذربیجان مسلّم گذاشتن و امیر سلاح سلطان می باشد چنانك می بوذ و اورا ندیذن، و اینانج خاتون میل بسلطان داشتی میخواست که بعقْد عَقْد سلطانی محلّی گردذ تصدیق می کرد، شعر:

هر چند بندگان‌را تدبیر دیگرست * تدبیر سوذ نیست چو تقدیر دیگرست

امیر بار و قرآن خوان[1] و قرا[2] و سران امرا میل اتابك قزل ارسلان می کردند که او پاذشاهی مطاع بوذ و حشی مطیع داشت و صلات جسیم او دلهارا بنده گرفته بوذ که مثل: اَلإنسَانُ عَبِیدُ اَلإحْسَانِ، و هر کسی f.134b طوعًا او کرهًا اگر خواست اگر نه ملاطفها بدو روانه می کردند و آب روی خویش پیش او بذین می جستند و می نموذند که مملکت مهمل و اقطاع معطّل می داریم تا رکاب هایون بدار الملك همذان رسذ، و سلطان دانست که دلها بذو میل دارذ اگر اورا نخواند بر خلاف بیرون آیذ و لشکر عراق تبع او شوند و از ملکان که در قلاع محبوس داشت[3] یکی‌را بیرون آرذ و بسلطنت نشانذ، رای زذ با موافقان خویش که باتّفاق اورا بخوانند و باتابکی نشاننـد و در میان کار آرزوی دل خویش پروردن گیرند، آنگه مثال داذ و شرف الدّین الب ارغون پسر امیر باررا با قبای و کلاه خاص و تشریفهای نواخت از اسپ و ساخت[4] بآذربیجان[5] فرستاذ[6] و عهد بست بر اتابکی[7] قزل ارسلان و او با لشکری گران از

(۱) نور الدّین قرآن خوان (f. 136a)، (۲) هو نور الدّین قرا صاحب قزوین (جت و زت) (۳) تا آنجا که معلوم می شود دو ملك بودند یکی محمّد بن طغرل عمّ سلطان طغرل که در اوایل عهد او عصیان کرد و شکسته شد و در قلعهٔ سرجهان محبوس کرده شد، شرح کیفیّت آن در زت (ff. 95b—96b) مسطور است، و دیگر ملك سنجر بن سلطان سلیمان بود که در حین عهذ طغرل دو بار خطبه و سکّه بنام او کردند، (رك بذیل تاریخ سلجوقیان از ابو حامد محمّد بن ابراهیم در جت)

(۴) نآ: ساخب (۵) نآ: باآذربحان (۶) نآ: فرساذ (۷) نآ: اابکی

نردان[1] آذربجان[2] بدار الملک همدان آمد و بکوشک دست[3] بوس سلطان کرد، قراکز سلطانی خواست که او[را] رحم زند سلطان بچشم[4] منع کرد او نارست و آن حرکتی[5] کردنی بود، شعر[6]

ار امروز کارے بفردا مماں ۰ که داند که فردا چه گردد زماں
چو آمد گل امروز نازه بکار ۰ بچدیں بایدت فردا بکار

قزل ارسلان‌را اطّلاع افتاد[7] بر سلطان وایی[8] شد امّا حاضگیان و بدگانرا ازو [9]باز بردند[1] و قراکز سلطانی‌را میل فرمود کشیدن، سعر[1]

دو لعبت نازرا بی برده[11] کردند ۰ زه سرمه عمل[12] آزرده کردند
دو مروارید‌ش از دیبا[13] بردند ۰ بحاسه رشته در سوزن کشیدند

و کار قزل ارسلان ممکن شد[14] و لشکر همه چشم بدو داشته[15] بودند دل بر[16] بدو نهادند و نکبت پادشاهی او بس[17] از آن ودکی بابدک مایه مدّتی قهر و قمع او میسّر شدی[18]، سلطان عاجز شد[14] و در عرقاب تحیّر افتاد و در ششدره[ی] ناخوش گرفتار شد[14]، و جمال الدّین محمدی این دو بیتی در ملاطفهٔ بدو فرستاد، شعر

شاها فلک از دولت تو می نازد ۰ و ایّام رضاے طبع تو اندازد

---

(۱) کذا بنسخه ی بآ، این اسم دو بار دیگر در f 140a (در مابعد) مذکور است یک بار «بردان» (بدون نقطی حرف اوّل بعد راء مهمله)، و بار دوّم «مردان» (با راء مهمله)، رسالهٔ حویی درین مقام «مردان» دارد یعنی جمع مرد و این ظاهرًا بغیر است از مصنّف یا از نسّاخ چون کلمهٔ اصلی‌را مهمله اند، و ضبط و نقطی این کلمه ممکن نشد ولی از سیاق عبارت در f 110a چنین استباط می شود که باید اسم طائفهٔ یا فیلهٔ باشد، (۲) بآ آذربجان (۳) بآ دست (۴) بآ بچشم (۵) بآ حرکتی
(۶) شه ص ۲۲۴ س ۱۵ و ۱۷ و بمرص ۱۶۱۹ س ۵—۶، (۷) بآ افتاد
(۸) بآ وایی (۹—۹) بآ باز برند (۱۰) از خسرو شیرین نظامی در «خبر یافتن خسرو از واقعهٔ مرگ پدر» (خمسه ص ۸۲) (۱۱) بآ بی برده (۱۲) بآ میل
(۱۳) خمسه دیبا (۱۴) بآ شد (۱۵) بآ داشته (۱۶) بآ بر
(۱۷) بآ بس (۱۸) بآ شدی

اینانج خاتون و خواجه عزیز و بعضی امرا رای زدند که جمله می باید شد و با سلطان عهد کردن و اتابك قزل‌را همچنان ارّان و آذربیجان مسلّم گذاشتن و امیر سلاح سلطان می باشد چنانك می بوذ و اورا ندیذن، و اینانج خاتون میل بسلطان داشتی میخواست که بعقْد عَقْد سلطانی محلّی گردذ تصدیق می کرد، شعر:

هر چند بندگان‌را تدبیر دیگرست * تدبیر سوذ نیست چو تقدیر دیگرست

امیر بار و قرآن خوان[1] و قرا[2] و سران امرا میل اتابك قزل ارسلان می کردند که او پادشاهی مطاع بوذ و حشمی مطیع داشت و صلات جسیم او دلهارا بنده گرفته بوذ که مثل: اَلاِنسَانُ عَبِیدُ اَلاِحْسَانِ، و هر کسی طوعًا او کرهًا اگر خواست اگر نه ملاطفها بدو روانه می کردند و آب روی خویش پیش او بذین می جستند و می نموذند که مملکت مهمل و اقطاع معطّل می داریم تا رکاب هایون بدار الملك همذان رسذ، و سلطان دانست که دلها بذو میل دارذ اگر اورا نخواند بر خلاف بیرون آیذ و لشکر عراق تبع او شوند و از ملکان که در قلاع محبوس داشت[3] یکی‌را بیرون آرذ و بسلطنت نشاند، رای زذ با موافقان خویش که باتّفاق اورا بخوانند و باتابکی نشانند و در میان کار آرزوی دل خویش پروردن گیرند، آنگه مثال داذ و شرف الدّین الب ارغون پسر امیر باررا با قبای و کلاه خاص و تشریفهای نواخت از اسپ و ساخت[4] بآذربیجان[5] فرستاذ[6] و عهد بست بر اتابکی[7] قزل ارسلان و او با لشکری گران از

f.134b

(۱) نور الدّین قرآن خوان (f. 136a)، (۲) هو نور الدّین قرا صاحب قزوین (جتَ و زتَ) (۳) تا آنجا که معلوم می شود دو ملك بودند یکی محمّد بن طغرل عمّ سلطان طغرل که در اوایل عهد او عصیان کرد و شکسته شد و در قلعهٔ سرجهان محبوس کرده شد، شرح کیفیّت آن در زتَ (ff. 95b—96b) مسطور است، و دیگر ملك سنجر بن سلطان سلیمان بود که در حین عهد طغرل دو بار خطبه و سکّه بنام او کردند، (رکَ بذیل تاریخ سلجوقیان از ابو حامد محمّد بن ابراهیم در جتَ)
(۴) نآ: ساخت (۵) نآ: باآذربجان (۶) نآ: فرساذ (۷) نآ: اابکی

کسی کسو بود مهتر انجمن ٭ کنون بهتر اورا ز فرمان زن[۱]
کرا از پس پرده دختر بود ٭ اگر تاج دارد بد اختر بود[۲]
هر آنکو بود مردم و سر فراز ٭ نرسد که یاری نبیند بزرگ 134a
وگر کودکان را نکاری بزرگ ٭ فرستی بیاسی دلیر و سترگ
بزرگی که فرجام او کهتریست ٭ سر آن زندگانی باید گریست[۳] ۵

مثل مَنِ اسْتَعَانَ بِصِغَارِ رِجَالِهِ عَلَى كِبَارِ أَعْمَالِهِ ضَيَّعَ الْعَمَلَ وَأَوْقَعَ الْخَلَلَ[۴]،
و در شهور سنهٔ احدی و ثمانین [و خمس مایة] صلاح الدّین [از] سام بدر موصل آمد[۵] و بوسیلت عزا که بدان مشهور و مذکور بود از ابابك استخارت کرد که در مملکت بگذرد و قلاع ملاحدهٔ محادیل لَعَنَهُمُ اللهُ از
در فروش و بسطام و دامغان بردارد و بحصار بستاند و خراب کند و ۱
آن فاتحهٔ ملك عراق خواست کردن، ابابك آن راسه بدید و از آن
بدیشید و بضرورت دفع آنرا بهمت فرمود و با او مقابله کرد، و
از بسیاری تدبیر در دفع علّت رحیر رو مستولی شد، چون صلاح الدّین
باز گشت آن ریح بر وی دراز شد، فرزندان ری بودند بر قلعهٔ طبرك
که او معمور کرد رحوز پیش فرزندان آمد و اطبّای مملکت عراق جمع ۱۰
شدند و از معالجت عاجز گشتند و آن پادشاه در گذشت[۶]، اورا دو
سه ماه در خانهٔ خواب داشتند و رای بر ندید و ترتیب میکردند،
بندگان و جمله صدوررا فرزندان موافق بری آمدند تا حکم ایشان همچنین
بماند و زور بزور در تراید باشد، و چون دو پادشاه جهانداری چون
سلطان طغرل و ابابك قرل مدّتها این فرصترا انتهاز نموده بودند امرا ۲
و وزرا و صدوران دولت دانستند که این اندیشهرا بسر نتوانند بردن،

---

(۱) شبه ص ۴۸۹ س ۶ (۲) ایضاً ص ۲۸۲ س ۲ (۳) ایضاً ص ۶۷ س ۹
(۴) رك بص ۱۵۸ ح ۱ در ماخذ (۵) آ ح ۱۱ ص ۲۴۶ ببعد، ابن الاثیر خودش در آن وقت در موصل حاضر بوده است (۶) آ در حوادث سنهٔ ۵۸۲ (ح ۱۱ ص ۲۴۶)

از اندیشه نُردون مکر نگذرد ۰ ز رنج تو دیگر کسی بر خورد[۱]

و آن شوم حرکتی بود که استیصال خانهای مسلمانان در آن نواحی بود و بتراجع با عراق گردید و بهانهٔ خوارزمیان همین بندگان با عراق همان کردند و سرهای خویش و خان و مان بدست خود برباد دادند، و شنیدم که در میان بهیما و آنچ از غارت پارس[۲] آورده بودند جامهٔ خوابی باصفهان از بار بر گرفتند کودکی دو سه ماهه مُرده از میان جامهٔ خواب بدر افتاد. و همچنین دیدم که مصاحف و کتب وقفی که از مدارس و دار الکتبها غارت کرده بودند در میدان بتماشا می فرختادند و ذکر وقف محو می کردند و نام و القاب آن دانایان بر آن نقش می زدند و بیکدیگر نامه می ساختند. و فساد لشکر سر عراق از آن شد که از ترکان هر وقتی که بر ولایتی استیلا می یافت قانونی از پیش خود می نهاد و اسلاف می داشت در پادشاهی که بر آن روند خرج مخواست و می رفت می کرد تا کار دلی رسید. و آن قانون سعید ملک معمور از مراحم دور می دید می اندیشید که کار لشکر بدین رسید. آرایش ملک در حال مجمت و می گفت شر مال صحیحین نامد. و پسر و فرزند هوسی عظیم داشت و هر دختری و پسری را مخواست که پادشاه و حاکم و ملک گرداند. دختران را بهوش انداخت و پسران را بین حیله سری می داد. و ایچ خاتون که زن او بود نرود که خود فرزندان خویش را مخواست که پادشاه کند، شعر:

ای من دشمن زنده بگی رهسون ۰ که مهرای آمرون بست از مهر خون
چو فرزند شایسته مرد بشد ۰ ز مهر زن دل سایند ربد[۳]
دگرے مکن بز فرمان زن ۰ که عرکس بی زن رای زن
بیش زنان راز عرگز مگوے ۰ چو گوی سخن باز یابی بکوے

[۱] ... [۲] ... [۳] ...

اگر دل توان داشتن شادمان • ندارے همه رنجت آبذ زبان[1]
بجوی و بیاب و بپوش و بخور • ترا بهره اینست ازین ره‌گذر[2]

و مقرّ و بخت چنین انابکی سلطان مغبوط عالمیان شذ، او در بزم و طرب و انابك در رزم و تعب، و چون بابتداے جهانگیری انابك دو ناختن کرده بوذ بکی بجانب آذربیجان و دیگر بطرف اصفاهان و دو ملك‌را از طمع ملك بمقرّ هلك رسانیذه[3] امرایی‌را که در درج سرکشی بوذند باستمالت بدست آورد و برای رشبد برداشت و بندگان خویش‌را بجای ایشان بگاشت، شست هنتاذ عَلَم از بندگان خویش در مملکت نصب فرموذ و هر بکی‌را بشهری و ناحیتی نامزذ کرد بامید آنك چون بندگان باشند فرزندان مرا از خصمان امان دهند، خوذ سرهای فرزندان در سر ایشان شذ و همان بندگان ملك بر فرزندان او و سلطان منغّص کردند و حکم ایشان بسبب انقطاع‌داری از[4] ولایت و شهرها زایل کردند، و هر بندهٔ بر طرفی فرمان روان شذ و از اطراف نظر بیگانگان در ملك افناذ و نتایج آن بعد از وفات انابك ظاهر شذ، و انابك ابن بندگان‌را از نهب و غارت پارس و اموال آن نواحی ممکّن و محتشم و محترم کرد، و چند بار بنفس نفیس خوذ بذان صوب حرکت فرموذ و دو سه بار رکاب همایون خذاوند عالم سلطان اعظم برنجانبذ، شعر: 1336

(منه رنج بر تن تو از بهر گنج • همه گنج دنیا نیرزذ برنج
نمانذ کزین گردش روزگار • ترا بهره کین آبذ و کارزار
ندانی که چون پیش داور شوی • هر آن بر که کاری همان بدروی)[5]
(درختی که کاری [چو] آیذ ببار • ببینی بوبرژه برش بر کنار
گرش بار خارست خوذ کشته • وگر پرنیانست خوذ رشته)[6]

(۱) شه: جز ار شادمانی مکن تا توان (ص ۵۴۶ س ۲۶) (۲) ایضاً ص ۵۰۷ س ۴
(۳) رك بص ۴۴۲ ح ۲ در سابق (۴) نا: ۱ (۵) رك بص ۴۲ س ۱، ۲، ۴ در سابق (۶) شه ص ۶۰ س ۱۸—۱۹

مظفّر الدّنیا و الدّین قزل ارسلان فرستاذ بکوشك نو بدر همذان، او بشکرانه خلعتی خوب بکمال مزدقانی[۱] ذاذ، شعر:

شاهان جهان و خسروان بندهٔ من * در مشرق و مغرب همگان بندهٔ من
با این همه ملك و پاذشاهی که مراست * من بندهٔ تو همه جهان بندهٔ من

و این سلطان نیك بخت زینت تاج و تخت بوذ کار او طرب فزای بوذ و ملك آرای، مدّت ده سال در دولت ملك معظّم اتابك اعظم شمس[۲] الدّنیا و الدّین محمّد بن ایلدکز رَحِمَهُ ٱللهُ رفاهیت و امن و نشاط داشت کاری ساخته و اسبابی پرداخته از مؤنت و مواشی فارغ و از جرأت حواشی آسوذه، ناموس سلطنت او چندان بوذی که سرًّا و علانیةً اتابك جملگی خاطر بذان متعلّق داشتی که آنچ سنجر و ملکشاه‌را نبوذ این سلطانرا جمع می باید، و رسولان باطراف روانه می داشت و خطبه و f.133a سکّهٔ بلاد بنام و القاب او می نگاشت، و هر وقت آوازهٔ ملك بغداذ داذی و کس فرستاذی و سرای سلطان‌را عمارت خواستی، و این جنس که درین حال نوّاب دار الخلافة پیش گرفته‌اند که امرای اطراف‌را عشوها می دهند و تشویش ممالك می جویند تا امن ولایت ایشان و اظهار حکم بر دیگران باشذ در دولت اتابك محمّد مسلّمشان نمی شذ و اتابك عَلَى مَلَإٍ مِنَ ٱلنّاس می گفتی که امام‌را بخطبه و پیش نمازی که شاهان مجازی در حمایت آنند[۳] و بهترین کارها و معظمترین کردارهاست مشغول می باید بوذن و پاذشاهی با سلاطین مفوّض داشتن و جهانداری بذین سلطان بگذاشتن، و اتابك کارها برای و آهستگی کردی، شعر:

ستون بزرگیست آهستگی * همان بخشش و داذ و شایستگی[۴]
خنك مرد با دانش و یاذگیر * چه نیکوتر از مرد برنا و پیر

(۱) از شعراء و نُدماء طغرل بود، رك بحکایت او با وزیر نظام الملك مسعود در تاریخ جهانگشای جوینی (ج ۲ ص ۴۲) (۲) نآ: سمس (۳) نآ: اند
(۴) شه ص ۱۷۹۲ س ۵

کشد ار حاك تحتی سر برتا • درو گوهر نکستی دُر بدرتا
بر آن تخت مبارك بند چو شیران • مبارك‌باد گفتندش دلیران)[1]
بدو فرّخ شده هم باخ و هم بخت • جهان خرّم بدو او خرّم از بخت[2]
f 132b امید بادشاه ملك معظّم اباباك اعظم و از آن دیگر امرا که بندگان دولت بودند در ایّام او بمزید عطوفت می پیوست و هیچ بادشاهرا از بدران و
۵ جدّان او آثار نُرْهَانَهُمْ این خصایص جمع نبود از کمال عقل و اقامت عدل و وفور علم و شمول حلم و بحبّط و سبّط و عالم دوستی و عفّت و حظّ و بلاغت و چابك سواری و نیزه‌داری و حمله سلاحهارا بغایت کمال کار فرمودن که اورا از مطلع زندگانی و عنفوان جوانی حق تعالی ارزانی داشته بود و عمرش و دولت می فزود و بعرق و قدم باخ ۱
و بخت می پسود و زبان زمان بسلطان می گفت، شعر[3]

بوی تو بگردست جهان فاس هنوز • تا باد صبا بر تو بَرَد باس هنوز

این خصال خوب و خصایص محبوب بکمالی رسید که وهم عقلا از ادراك آن قاصر آمد، در نثر و نظم بکتبها بگرفتی و بر شعرا بر سخن سعودی و شعرهاء او در زبان عوام مشهور و مذکور تر از آنست که بشرح ۱۵
حاجت افتد، و دوبیتهاء خوش افتادی بکی[4] ازست شعر[5]

آنکس که جهان پشت پای می زد • دوش آمده بد در گدائی می زد
از وقت بهار شام تا گاه سحر • صد نعره برای باشائی[6] می زد

و این دوبیتی دیگر در تاریخ سنهٔ خمس و ثمانین [و خمس مائة] سروشت و بدست مبارك خود بر رخ تکمیل کرد و باباك شهید و پادشاه کرم ۲

(۱) اینجا در «نشستن خسرو بر تخت پادشاهی» (خمسه ص ۹۸) (۲) بآ بخت
(۳) قبله

ای گلبن نادیده اوباش هنوز • وی رنگ تو نآمیخته باش هنوز

و این رباعی از حکیم سنائی غزنوی (د. بآن Or 3302 f 177a) (۴) بآ یکی
(۵) بآ شعر (۶) کذا فی رساله حوی و هو الصّواب؛ بآ آشنائی

معاونت با خود گرفته منتظر تقلّب روزگار نشسته بی مدد و یاری ایشان اعتماد بر یاری خدای جبّار و بازوی کامگار کرد و بمدّت یکماه دو تاختن فرموذ یکی بپارس و یکی باصفهان[۱] که ملك دو اقلیم مستخلص کرد و دو مَلِك طامع[۲]را در ملك بملازمت قلاع قانع گردانید، و دولت متابع تیغ چو آب و اقبال ملازم میمون رکاب او بوذ، جهان مسخّر فرمان بفرّ و دولت سلطان و ظفر بر مراد و قهر و قمع اضداد، شعار استشعار از روی کار دهقان و رعیّت برداشته و جمله در مشرع عذب و مرتع خصب ایمن و آسوذه، دوام دولت و شمول نعمت او از خدای عزّ و جلّ میخواستند و فرط معدلت و فیض عاطفت اقتضا می کرد که تا نه بس روزگار تمامی اقالیم جهان در تحت فرمان و ضبط بندگان سلطان اعظم آید، و آن سلطان جمشید فرّ حیدر دل تهمتن تن حاتم کف‌را هر روز اثری پدید می آمذ از خصایص پادشاهی و امارات جهانداری، شعر:

(بآیین جهانداری همه روز * بمجلس بوذ شاه مجلس افروز
بعزم دست بوسش قاف تا قاف * کمر بسته کله‌داران اطراف
نشسته پیش تختش جمله شاهان * ز چین تا غور وز ری تا سپاهان
ز سالار ختن تا خسرو زنگ * همه بر یاذ سلطان باذه در چنگ)[۴]
(بذان طالع کزو پیروز شذ بخت * نشسته شاه بر پیروزه‌گون تخت
بر آورد از سپیذی و سیاهی * ز مشرق تا بمغرب نام شاهی
چو شذ کار ممالك بر قرارش * قوی تر گشت روز از روزگارش

(۱) جت و رسالهٔ جوینی: بآذربیجان، رك بص ۲۳۵ س ٤—٦ در مابعد
(۲) یکی مَلِك ایخاز و دوّم مَلِك محمّد بن طغرل عمّ سلطان، «ملك ایخاز قصد آذربایجان داشت و محمّد بن طغرل بن محمّد که عمّ سلطان طغرل بود قصد مملکت عراق کرد بیشتر امرا با او متّفق شدند، اتابکان [یعنی محمّد و قزل ارسلان پسران ایلدکز] در یکماه دو تاختن کردند و هردو دشمن‌را مقهور گردانیدند» (تکت ص۴۷۳—۴۷۴ و رص در ذکر طغرل) (۴) از خسرو شیرین نظامی در «پرسیدن خسرو از حکما صفت خوبان‌را» (خمسه طبع طهران ص ۱۳۶)

السّلطان رکن الدّنیا و الدّین کهف الاسلام و المسلمین ابو طالب طغرل بن ارسلان قسیم امیر المؤمنین

سلطان طغرل خوب چهرهٔ نعمت بود موهبا سه باره بر بشب افکنده داشتی و محاسن باسوه بود، سلطنت با بس گوس مالیده تمام قد فراخ بر و سینه افراسیه بال، عمود او کس بر نگرفتی و کمانش بکسدی، بوقت او إعْتَصَمْتُ بِاللهِ وَحْدَهُ، وزرای او الوزیر جلال الدّین[1]، الوزیر کمال الدّین الرّیحانی[2]، الوزیر صدر الدّین المراغی[3]، الوزیر عزیز الدّین[4] المستوفی، الوزیر معین الدّین الکاشی، الوزیر فخر الدّین بن صفیّ الدّین الورامینی، حجّاب او الحاجب الخاص، الامیر الحاجب وزاکر السلطانی، ملك الامرا جمال الدّین ای اله الاعظم ابابکی[5]، سلطان طغرل بادشاهی بود در آشیان دولت زاده و در حالتان اقبال نشو یافته، ملکی باسوسه بدو رسیده و کسوت باکوسه پوسیده، از مهد سخت بحویل کرده[6] و از مکتب ادب بی تعب طلب بر مرکب ملك سوار شده، در بند وعنفوان ایّام و عشوهٔ اعوام و بأثیر طالع و احکام نبوده، مرغ دولتش بی دانه بدام آمده و بوس ملکش بی فسار و لگام رام شده، رخ باوگی نابُرده و ران باوگی ناخورده بر سر جوان آراسه و مجلس پیراسه و حرانهٔ پُر جواسه نشسته، و این همه اقبال در اوّل عهد مرّ دولت و بس نرست و رای و رویّت و نیح جهانگیر و راست کشورگشای پادشاه اسلام ملك معظّم ابابکر اعظم خاقان اعجم شمس الدّنیا و الدّین نصرة الاسلام و المسلمین ابو جعفر محمّد بن ابوبکر رَحِمَهُ اللهُ روی نمود که مُلکی از دست رفته و مَلِکی بدر اصفهان در میان ولایت مقام ساخته و اصحاب اطراف عنان

(۱) رن افزوده بن الطّواشی (۲) رن افزوده المعروف بالنّحلی (۳) رن صدر الدّین ناصی مراغه (۴) رن افزوده ابن الرّضیّ، (۵) در رآ اینجا بقدر یك سطر ناخوانا است، (۶) ولادت طغرل در سنهٔ ۵۶۴ بوده و در سنهٔ ۵۷۱ بسلطنت رسید؛

قدر تو از راه استقلال خود * هردو عالمرا بهیچ انگاشته
f.131a بر نگین خاتم پیروزه رنگ * نیست الّا نام تو بنگاشته

خصم کو یك قطره از دریای تست
لقمهٔ تیغ نهنگ آسای تست

۵ داذ قربت خسرو اعظم مرا * برکشید از جملهٔ عالم مرا
چون ملك بر چرخ گردان کردجای * رای سلطان بنی آدم مرا
عقل کل در ماجرای غیب داشت * بر طفیل مدح او محرم مرا
آفتاب رای او برجی گزید * از وراء گنبذ اعظم مرا
بخت مهمان‌دار از صدر بقا * مرحباها می زند هردم مرا
۱۰ تا قیامت پردهٔ احسان او * کرد متواری ز چشم غم مرا
دفتر من چون بمدحش ابلقست * کم نیایذ اشهب و ادهم مرا
گرچه با مهر قبول شهریار * حلقه در گوشست ملك جم مرا
فتنهٔ آنم که پیش تخت شاه * چون بر آرم[1] اطلس معلم مرا

تا مرا سودای مدحش در سرست
۱۵ همچو تیغم یك زبان پر گوهرست

خسروا دولت قرین باذا ترا * بارگه چرخ برین باذا ترا
هرچ در نه حلقهٔ افلاك هست * تا ابد زیر نگین باذا ترا
عقل کلّی در میان حلّ و عقد * قهرمانی پیش بین باذا ترا
پاسبان و نوبتی بر بام و در * رای هند و خان چین باذا ترا
۲۰ سایه‌بان فتح یعنی باز چتر * شهپر روح الامین باذا ترا
f.131b گرچه آبی نیست در مغز عدوت * مشرب شمشیر کین باذا ترا
تا بحشر آن خنجر هندو نسب * پاسبان ملك و دین باذا ترا
تا بوذ گرد آخر گردون بپای * رخش دولت زیر زین باذا ترا
۲۴ کمترین ملکی که در فرمان بوذ * عرصهٔ روی زمین باذا ترا

(۱) نَد : آرد ، معنی این بیت واضح نشد

هر دلی کز داغ حدلان فارغست ٭ دوست‌دار ارسلان طغرلست
این همه ناموس عقل حواجه بس ٭ یسکسار ارسلان طغرلست
چرخ گردان تا کمر شمشیر بست ٭ چترداز ارسلان طغرلست
بارگاه فتح و ایوان ظفر ٭ در جوار ارسلان طغرلست
قصّه بگذار آرروی هر دو کون ٭ در کنار ارسلان طغرلست
شعر من سر بر بهم گردون کشد ٭ کاحتیار ارسلان طغرلست

نه سپهر ار اختر مسعود اوست
همت دریا حرعهٔ یك جود اوست

ای برست ز آسمان بس آمده ٭ دولت تو تا بقا جوبش آمده
چون سپاه کائنات افتاده عرض ٭ راست قدر تو در پیش آمده
دِرّهٔ قهر تو در بازار عدل ٭ بر قفای چرخ بد کش آمده
سبّهٔ حصم تو چون روی بتان ٭ زین کمان چرخ نگون رنش آمده
در سر عارنگرهای کمست ٭ کان فریه کسه درویش آمده
گفته با دشمن زبان تیغ تو ٭ آنچ از مه[1] بر سر جوبش آمده
هرچ منقوشست بر لوح وجود ٭ آنتی بوده تو معنیش آمده

صیقل آیینهٔ دل روی تست
بافهٔ جان خُلق عنبر بوی تست

ای حمایت چون سپهر افراشته ٭ چرخ ارکان چون تو بی بداشته
در وغا روز هزمت شیر چرخ ٭ ز اژدهای راشت برگاشته
هرچ در بن سدرهٔ آنست و خاك ٭ تیغ ناهار ترا لك چاشته
بر حریم آستانت معتکف ٭ امرو این فتنهٔ افراشته
تو بری به چون تو در بستان طبع ٭ ز آنچ دهقانان گردون کاشته
فکرت تو در سه اقلیم سپهر ٭ مُهمّات معبر بگماشته
پیش تو لاشهٔ اوهام را[2] ٭ در گل بیچارگی بگذاشته

(۱) کذا (۲) وزن خراب است، در نسخهٔ دیوان اثیر پیش رهب لاشهٔ اوهام را

روز بخت از روی او فرخنده گشت

زلف بر گیر از پس گوش ای پسر * کز منه مارا چو شپّوش ای پسر
از ره چشم چو در جان آمدے * پیش کش بستان دل و هوش ای پسر
همچنین پیشم کمر بسته چو جام * یك زمان بنشین و می نوش ای پسر
شاهد حالست حالت[1] کز رهی * بوسهٔ[ی] پذرفته‌ای دوش ای پسر
بوسهٔ بخشیده[2] وقت آمد بده * بیش ازینم عشوه مفروش ای پسر
همچو بحر از باذ ماشوب ای غلام * همچو ابر از آب مخروش ای پسر
یا چو روز فتنه بیرون شو ز چشم * یا در آی امشب بآغوش ای پسر
از پی من نه ز بهر مدح شاه * در رضای طبع من کوش ای پسر

خسروی کافاق زیر رای اوست
افسر خورشید خاك پای اوست

روی در روی جفا آوردهٔ‌ی * هرچ بتوان کرد با من کردهٔ‌ی
f.130a از بن و بارم چو گل بر کندهٔ * در پی جورم چو گل بسپردهٔ‌ی
جانم آوردی بلب رحمی بیار * این نه بس رسمیست جان کاوردهٔ‌ی
هر کرا زنهاری خود خوانده[ی] * تا نه بس زنهار در وی خوردهٔ‌ی
شد درینه پردهٔ من در جهان * تا تو از من همچو گل در پردهٔ‌ی
یا مکن با من درشتی ور کنی * نرم شو چون گویمت پی[4] خوردهٔ‌ی
گرسرم چون کلك بر گیری رواست * نامم از دیوان چرا بستردهٔ‌ی
نان در انبانم منه شرمی بدار * پس تو می دان کآب رویم بردهٔ‌ی
می بیازاری چو گوید خسروت * کان فلانی‌را چرا آزردهٔ‌ی

آنك عدلش هر کجا لشکر کشد
صبح هم ترسد که خنجر بر کشد

چرخ یار ارسلان طغرلست * کار کار ارسلان طغرلست
از در ایجاد تا خطّ عدم * گیر و دار ارسلان طغرلست

(۱) خالت(؟)، نا: خیالت (۲) نآ: بخشیدهٔ (۴) پی(؟)

درس زمانه بی حاصل آن پسر بادی
که کار خویش به از حاصل پدر دارد
شده مسخّر تو هفت چرخ و هفت اقلیم
حدیث حکم تو بر هر یکی گذر دارد

شرم باد اثیر احسیکتی‌را که در مقابل این سخن گفت ۵
از برای حذای خواجه مجیر. کارواپهای شعر من چه ربی
آن حقیقت سخت نامنصفی کرد و اگرچه شعر او و مجیر در مدح نسبارست
از ملالت می اندیشم اختصار اولیترست و شعر اثیر بتعصّب مجیر بیش
از یك قصیده می آرم، و اگرچه در فهرست شرط رفت که در آخر ذکر
هر سلطانی شعر خود بیارم درین مقام خجالت بودی آوردن بیاوردم، این ۱
یك قصیدهٔ اثیر احسیکتی در مدح سلطان ارسلان بیارم و بذکر سلطنت
طغرل مشغول شوم، قصیدهٔ احسیکتی[1]

ای کمین گاه فلك ابروی تو. آب روی آفتاب از روی تو
جای جانها گوشهٔ بیهوش تو. دام دلها حلقهٔ گیسوی تو
کرد خلقی‌را چو عنبه چشم بند. یك فسون از نرگس جادوی تو ۱۵
کس نداند تا چه ترکی می رود. با[2] جهان از طرّهٔ هندوی تو
زآتش دل پیه چشم آب گشت. چربنش است در پهلوی تو
رنگکی دارد بهشت امّا دماغ. نرساند باد[3] او بی بوی تو f120b
چون برابر گونهٔ ماشد بعهد. ملك هر دو عالم و یك موی تو
سوی خود می خوانیم یك ره بگوی. تا کدامین سوست آخر سوی تو ۲
بر سر کوی غمت بر ما اثیر. های و هوئی می رسد بر بوی تو
کم نگردد رونق حسن تو هیچ. گر بیراید سگی در کوی تو
بستم نومید کآخر عدل شاه. بر کشد گوش دل بد گوی تو
شهریارے کآسمانش بنده گشت ۲۴

(۱) دیوان اثیر نسخهٔ برلین مورخ ۶۶۲ (Or 209, ff 662—663) (۲) ب آ تا (۳) ب آ باد

همی سگالد این طاقدیس آینه گون
که جنت ساز جلال تو نیزتر سازد
غلام بخشش یکروزهٔ تو خواجگی ایست
که خرج تا حد خاور [ز] باختر سازد
برنج ی طلبی نام نیك و این بذ نیست
که گنج نُور مه از سختی سفر سازد
عدوت چون تو نواند شد ایه او سگ کیست
که حیله جوید و از گربه شیر نر سازد
دو دست تو ز فلك ناخنی نمی گردذ
چو در سخا مدد روزے بشر سازذ
کند بمدح تو کاکم طلسم بندے سحر
چنانك تیغ تو اسباب فتح و فر سازذ
درین زمانه بذین سکّه هیچ کس سخنی f.120a
خذاے خصمم اگر ساختست وگر سازذ
سیاه روی نیم چون محك بدعوے سحر
ز هرکه او محك نقد خیر و شر سازذ
هر آنکه جست ز غیر من این طریقت نو
چنان بوذ که کسی از گیا تبر سازذ
تو نقد کن ز تو بهتر کسی نمی دانم
که طبعت از دو سخن صذ لطیفه بر سازذ
همیشه تا فلك آبگون دولابی
مدار در حرکت گرد این مدر سازذ
مدام تا زنذ آتش کمان گروهه چنان
که زه ز شعله کند مهره از شرر سازذ

دقیقه دانی رایش کوں بداں درج است
که او بر آب روان نقش شوشتر سازد
ز چرب دستی انصافش اوّلین پایه‌ست
که صعوه در هوس سار مستقر سازد
کرم چو زال یتیمست و اوست آن سیمرغ
که از سر شفقت کار زال زر سازد
بذات آنک یک امر در سه تاریکی[1]
ز بیم فطره می مایهٔ صور سازد
هدایتش ز بصر دیدبان روح کند
عنایتش ز زبان مهی حبر سازد
بموسم گل رعنا ز اسر تر دامن
قصاش توبه زن ملک بحر و بر سازد
عمود نور بصبح سپیذ دست دهد
نقاب قیر ز شام سیاه گر سازد
که دست اوست[2] درس روزگار با اهلان
که کار اهل هنر درخور هنر سازد
کرم پناها گردون دلا نوی که فلک
رکلک و تیغ تو قانون تیغ و صر سازد
ارادت تو امل در دل قضا شکند
سیاست تو کمین بر ره قدر سازد
دهان نشست مهمت آب چون ثنای تو خواند
دبیر چرخ که اشکال طرفه بر سازد
جهان ز دست تو پیرایهٔ امل بندد
فلک ز تیغ تو سرمایهٔ ظفر سازد

(۱) اشاره است بآیهٔ: یَخْلُقُکُمْ فِی بُطُونِ أُمَّهَاتِکُمْ خَلْقًا مِنْ بَعْدِ خَلْقٍ فِی ظُلُمَاتٍ ثَلَاثٍ الخ (قرآن، ۳۹، ۸) (۲) کلمهٔ «اوست» در متن تکرار شده است

قرار شش جهت و شحنهٔ چهار ارکان
که قدر او مقر از تارك قمر سازذ
سپهر عرش جناب آفتاب بحر سخا
که بحر از کف او گنج پر گهر سازذ
جهان پناه قزل ارسلان کی تعظیمش
ز دخل و خرج جهان خوذ[1] ماحضر سازذ
سپهر گر کسرابِ بقیعه[2] خاك شوذ
ز دل سپهر و ز رای اختری دگر سازذ
بترك تاز حوادث جهان مباذ خراب
وگرنه او چو جهان صذ بیك نظر سازذ
شکست طنطنهٔ چرخ و بیشتر شکنذ
مگر ز خاك درش حرز ماه و خور سازذ
شوذ بصورت کفگیر چرخ پنگانی
چو نیم چرخ برین چرخ عشوه‌گر سازذ
بجست و جوی نظیرش همی دوذ گردون
که جای خویش گهی زیر و گه زبر سازذ
ز بهر سقف عدوے سپیذ دستش دان
که شب ز چهره گلیم سیاه بر سازذ
بدور چشم بیندذ سپهر سرمه مثال
که از غبار رهش سرمهٔ بصر سازذ
کفش چو دست تهی یافت در سخا پیچذ
دلش چو دشمن بذ دیذ با خطر سازذ
چو صبح نور کند عرضه دانك تزویرست f.128b
که بر دلش همه شب صبح پرده در سازذ

(۱) کذا فی نآ (؟) (۲) قر، ۲۴، ۳۹

در آشیان دو عالم نگنجد آن مرغی
که او ز شوق تو مال و پر ندارد
بر آن گری تو که از صبر همچو تیغ خطت
بپیش صاعقهٔ هجر تو سپر ندارد
عزامیست بر آن کس که خاك پای تو یافت
اگر ز قرصهٔ خورشید تاج سر دارد
بخون ما نه ازین دستی از میانه بر آر
که نی تو سوختگانرا ازین بتر دارد
عاشقان رخ چون لاله در سحر مینا
که عاشقان ترا لالهٔ سحر دارد
فلك حریف تو شد در جفا و این نترست
که با دو حادثه یکدل چگونه در دارد
چو صبح طرّهٔ شب رنگ تو جهان ببرد
ز عمرهای تو روزی اگر خَبَر دارد
رخ ز بهر تو زر ساختست شرمش باد
که کار وصل چو تو نادره کمر دارد
دلی که نیست شکرانه در میانه بهم
گرم زمانه ز اروی تو کمر دارد
بسوخت خشك و ترم زآه آتشین و هنوز
بر آن بنام که مرا نی تو خشك و تر دارد
ز پیچ پیچی و شیرینست عجب نبود
که روزگار ز تو شکل نی شکر دارد
بروی تو نظر آنکس کند که سرمهٔ چشم
ز خاك بارگه شاه دادگر دارد

فتح زایـذ ز سر تیغ تو و جان عدوت
از پی آنک عدو ماذه و تیغ تو نرست
بده انصاف که انصاف جهان از تو برَند
کیست جز تو که سزاوار کلاه و کمرست
اینت معجز که ترا سی و سه سالست و ز قدر
از بُن سی و دو دندان فلکت پی سپرست
کامران کام که ملك از سر کلك تو بپاست
دیر زی دیر که شمشیر تو دین‌را سپرست
عاجـزم از تو و مـدح تو همین می گویم
توی آن خضر کت اسکندر ثانی پذرست
تـا قرار کرهٔ خاك بوذ بـر سر آب
تا مـدار فلك آینـه گون بر مدرست
دولتت‌را شرف و مرتبتی بـاذ چنان
که برون مانـده ز اندیشه و وهم بشرست
بـاذ در بندگی و طاعت تو هر ملکی
که درین دایره نامش ببزرگی سمرست
بشنو از بنـده مجیر این سخن باز پسین
ای کـه لفظ شکرین تو سراسر غُررست
بر زمین عدل عمر کن کی زمین دار فناست
وز جهان نام نکو بر که جهان بر گذرست

این قصیده مجیر در مدح پاذشاه شهید قزل ارسلان گفت[1]

دلی که تحفهٔ تو جان مختصر[2] سـازذ
بسا که قوت خوذ از گوشـهٔ جگر سـازذ

(۱) رك بدیوان مجیر نسخهٔ اکسفورد ff. 17a—18a (۲) نآ : مختصر.

با خط و عارض خوبان خبرا نصفت
خون دل مؤمن و چون سبحهٔ کافر گذرد
عزّ و اقبال تو و اعظم اتابك جهان
باد چندان که دم صور بدمر در گذرد
امر و نهی تو چنان باد که بر روی زمین
خسروانرا همه مأمور و مسخّر گذرد
در تو کعبهٔ اومید خلایق بادا
تا همه خلق جهان حلقهٔ آن در گذرد

این قصیده در مدح اتابك پهلوان گفت

دور بس خرّم و موسم ز همه خوبترست
عید فطرست که عالم همه با زیب و فرست
بار در مهد شرف کوکبهٔ عید رسید
مرکب عشرت و شادی و طرب بر اثرست
شاهد عید که آنرا مه نو میخواند
کرده هر هفت بدش طارم شش روزه درست
خلق چرخ کهن با رطب و نعل چراست
گر مه روزه به اندر بك و تار سفرست
با رب این عید چه با راحت و شادی روزیست
حبّذا این فصل چه میمون[1] و مبارك فطرست
عید و گل هردو رسیدند بهم از ره دور
در جهان زآمدن عید و گل اکنون خبرست
موسمی خوش است الحق و عیشی خوش است
که گل و جام مئی[2] پیش کشی ما حضرست

(1) ب میمن (2) ب بیش

حمله را ز تو صد لشکر دارا شمرند
وقفه را ز تو صد سدّ سکندر گیرند
رایت سرخ ترا کافر فتح و ظفرست
مایه نصرت و پیرایه لشکر گیرند
فضلاً در صفت مدح تو اشعار مجبر
به[1] ز دُرج گهر و دَرج معطّر گیرند
رقمش طرفه‌تر از صورت مانی دانند
سخنش خوبتر از صنعت آزر گیرند
پیش طبع وی و دست تو بزرگان عراق
هم سخا هم سخن خلق مزوّر گیرند
شعر[2] او نسبت و نام از تو و مدح تو گرفت
گرچه نام از پدر خویش و ز مادر گیرند
خسروا تاج‌دها موکب نوروز رسید
که جهانرا همه در لاله و عبهر گیرند
بس نماندست که بر دامن کشت و لب جوی
سبزه و بید بکف ناوك و خنجر گیرند
رطلها از می آسوده لبالب خواهند
جامها در زر و فیروزه سراسر گیرند
بزم نوروز بساز و می آسوده بخواه
تا ببزم تو همه باده[3] مقطّر گیرند
برخور از بخت جوان روز نو و دولت نو
آن به امروز که جام می و ساغر گیرند
تا بتان گرد سمن[4] دام ز عنبر سازند
تا مهان روز طرب زلف چو عنبر گیرند

(۱) نآ: به (۲) اینجا یك واو زاید است (۳) نآ: بادهٔ (۴) نآ: سمند

طعمهٔ مرگ ز احساد دلیران سازد 26n
ساحت چرخ ز ارواح مطهّر گیرد
تف تیغ همه گردهٔ گردون سوزد
لحم خام همه رهزهٔ ارهر گیرد
ادپایان ز تف خنجر عادی صفتان ۵
طبع دور فلك و عادت صرصر گیرد
ارغوان‌وار همه کوس احل نوازد
ارغوان شکل رخ تیغ محون در گیرد
بزهها خوانگه ارسهٔ گردون[1] طلسد
حربها حانگه اندر سر و افسر گیرد ۱
سرکشان هم سر رمح چو نلوفر تر
عرصهٔ معرکه[2] در لالهٔ احمر گیرد
عقل و روح از فزع خنجر آسه مثال
ره این دایرهٔ آسه پیکر گیرد
از طرب صف شکنان لون طرحون یابد ۱۵
ور فزع تیغ زبان رنگ معصفر گیرد
گه رکاب از کمر کوه گران‌تر سازد
گه عنان از ورق کاه سبکتر گیرد
آن زمان تیغ ترا مایهٔ نصرت داند
و آن نفس بر سرا مرگ مصوّر گیرد ۲
نامهٔ فتح تو سر طارم گردون خواند
خیمهٔ جاه تو سر تارك اختر گیرد
سعد گردون سقاے اند و نصرت حق
فال اقبال سام تو ز دفتر گیرد ۲۰

---

۱) لعلّه کُردان (۲) ب معرکه

دست شمشیر ورا از قبل نصرت حق
ذو الفقار دگر و حیدر دیگر[1] گیرند
بیضهٔ شرع مسلّم بوذ از فتنهٔ چرخ
تا ورا روز وغا نایب حیدر گیرند
پیش آن دست که خورشید فلك ذرّهٔ اوست
هستی عالم شش گوشه[2] محقّر گیرند
می سگالند دو دستش کی بیك بخشش گرم
تر و خشك همه آفاق ز ره بر گیرند
جود مرده ز دلش زنده شذ و شایذ اگر
دم عیسی و دل شاه برابر گیرند
نفحهٔ عدل ورا بوی بغزنین یابند
صدمهٔ تیغ ورا راه بکشمر گیرند
سلطنت را جز ازو واسطة العقد کجاست
که بذو مملکت و افسر سنجر گیرند
پذر اسکندر ثانی و براذر سلطان
اصل شاهان ز پذر یا ز براذر گیرند
خسروا عدل تو جاییست که در خطّهٔ ملك
طغرل و باز بدرّاج و کبوتر گیرند
گر کمندی کذ از راه رفیع تو فلك
بخم او همه خورشیذ منوّر گیرند
عقل کل ذات تو آمذ که برتبت بر او
نه فلك را همه اجزای مبتّر گیرند
اندر آن روز که گردان وغا در صف کین
نالهٔ کوس به از نالهٔ مزهر گیرند

(۱) نآ: درکر (۲) نآ: کوشهٔ

چون بذ و نیك جهان جمله فراموش کنند
باذه بر یاذ کف شاه مظفّر گیرند
نصرة الدّین عضد الدّولة محمّد که ازو
ساکنان فلکی مرتبه[1] و فر گیرند
پهلوان خسرو منصور که با قدرت او
آسمان‌را سزذ ار عاجز و مضطر گیرند
آنکه با حشمت او کم ز کم آیذ که عقد
هر حسابی که ز کیخسرو و نوذر گیرند
قطرهٔ‌را ز کفش فلزم و جیحون سازند
گوشهٔ‌را ز دلش گنبذ اخضر گیرند
1235 درگه دولت و سرچشمهٔ اقبال ورا
عاقلان پاك تر از طوبی و کوثر گیرند
چاکر لفظ خوش و بندهٔ طبع گش اوست
هرچ نامر از طرف شنتر و عسکر گیرند
با کف دست وی از نار سمن رویانند
با تف تیغ وی از آب سمندر گیرند
خسروان نامر شریفش همه بر دیده نهند
قدسیان نامهٔ فتحش همه در بر گیرند
پرچم خنگ وی از طرّهٔ حوّرا سازند
برق رمح وی از کلّهٔ قیصر گیرند
نه فلك ز آرزؤ طوق سمندش[2] همه شب
خویشتن تا سحر در زر و زیور گیرند
بر فلك انجم از آن چون ورق و زر شده اند
تا ورقهای مدیحش همه در زر گیرند

(1) ن‌آ: مرتبهٔ (2) ن‌آ: سمندس

سنگ در ساغر نیك و بد ایّام زنند
وز کف سنگ دلان نصفی و ساغر گیرند
طوق گردن ز سر گیسوی مشکین سازند
صید گردون بخم زلف معنبر گیرند
زیر سقف گهر آگین فلك چون دم صبح
خوش بخندند و جهان در زر و گوهر گیرند
کم‌زنان نرد دغا باختن آغاز کنند
مهرهٔ خصم بر اومید مشدر گیرند
نعرهٔ نوش وشافان و سماع خوش چنگ
جان فزایند گه صبح و جهان بر گیرند
آن خمیده قد لاغر تن مو ریخته‌را
بزنند و بنوازند و ببر در گیرند
و آن تهی معدهٔ نه چشم سیه سوخته‌را
نالهٔ دل به انگشت فروتر گیرند
و آن کشف پشت خزف‌را که همه تن شکست
گردن و گوش بمالند چو بر بر گیرند
وز خروش خوش آن دایره کردار دو روی
پای چون دایره خواهند که بر سر گیرند
گردنان همچو گریبان همه سر در بازند
تا یکی دم سر آن زلف معطّر گیرند
آسمان برخی بزمی که درو انزی و جام
آذر از آب دهند آب در آذر گیرند
مشتی اوباش و قلندر بهم آیند همه
پردهٔ نیستی و راه قلندر گیرند

تا سراے مدد نور درین صفّهٔ خاك
شمع انجمرا از طارم نیلی لگنست
قوّت فیض الٰهی مدد جان تو باذ
که وجود تو برحمت مدد جان و تنست
باذ از دور فلك قسم کله گوشهٔ تو
هر سعادت که بدوران فلك مقترنست
این دعا ار سر صدقست برغبت بشو
ز آنك حرز در تو ورد دعاهاے منست

مجیر بامتحان در مجابات سیّد اشرف[1] این قصیده گفت[2]

وقت آنست کی مستان طرب از سر گیرند
تاج زرّین مه از تارك شب بر گیرند
شاهدان شمع رکاشانه برون اندارند
قدسیان مشعلهٔ هست فلك در گیرند
نیکوان پرده سر انداخته در رقص آیند
مطربان هر نفسی پردهٔ دیگر گیرند
نقل حنك از لب چون شکّر معشوق برند
می روشن بسماع غزل نر گیرند
زهره را تا بسوے مجلس عشّاق کشند
که سر زلف و کهی گوشهٔ چادر گیرند
هدو آسا همه هنگام شکر خندهٔ صبح
تا لب یار کم طوطی و شکّر گیرند

---

(۱) آن قصیدهٔ سیّد اشرف مشتمل بر ۴۹ بیت است و اوّلش است
ساقیا باده بده تا طرب از سر گیرند * طرّهٔ شب ز رخ روز همی بر گیرند
(دیوان سیّد اشرف Or 4614, f 125b)
(۲) رك به مجمع الفصحاء ج ۱ ص ۵۱۲

ور نشیند پس آن پرده نه بی خردگیست
که زنست او و زنانرا پس پرده وطنست
صدر اورا بضرورت کرهٔ خاکی جاست
یوسفی را ز حسد هفت نبهره ثمنست
شاد باش ای شه قاهر کش غازی که ترا
قاتل زهر نصف و نکره ز کره ذو المنست
بدشتری بر سر ز مدبر شش پنبهٔ خویش
در ثنای تو زحل خشر و مدیح وطنست
تو نگر چوبهٔ تک وز زنک تاج دهی
رستم از تیغ زنند ور ترنند تهمتست
سیب در مزرعهٔ زیر تو شکرشیر شده
نگ بهمن نه تن تیغ و بصورت بهمنست
گنگر از پوست برون خنده و بت زرگ نیست
نار تو نیز چو سیمرغ بحر نگ بر زرگ و گست
سرخ و زرد ز زنگ سیه گرمت نه شرکی
نگ بری رنگ زده نگ سیه و سیه زنست
منصور نامزده بر مرور نگ نر سیهٔ سرو
نامزده بسر نگر گرسه تست ترا ترنست
زنگ بوست بسر ر سه گرسه پیشه ر نگ
ز نگ بوست روبه نگ شتر سر نگست
سوسمار نر نگ نگ سیه بوست
نگوده نگ سر نگ نگست
روز نو نامزده نگ سیه سر سه نگ
زوز نگ روز نو سر نگ نر سه نگست

است بو ناوهٔ اقبال که [۱]با خلق[۱] خوشش
دامن و دست جهان پر[۲] گل و بر[۲] یاسمنست
غصّهٔ خصمش ار آن هیچو فلک تو برنوست
که سعادات فلک را سر او شکنست
در نگردن زدن آسوده شود حایش هست
چکد راحت شمع ار ره گردن ردنست
تیغ سر مسنش در عرصه گردد چو عقیق
وین عجب نبود چون مولد اصلش یمنست
آن یمانی گهر روم ستان کز فرعش
پشت افلاک چو زلف حبشی پر شکنست
چشم بد دور ز شاهی که دادیش ارو
کابنا من کان هر کس که بود در محنست
تا بدو آب سعادت دهد ار چشمهٔ خضر
دلو خورشید گهر چرخ [و] رزّش رسنست
بوی اقبال بهر نفحه که هست ار در اوست
گر ببیرب اثر آه اویس قرنست
آن محمّد صفت و نام که اصلش عمریست
و آن علی مرتبت و علم که حلقش حسنست
حرعهٔ جام جلالش مثلاً موج رسنست
که فلک رحمه کن ار قوّت و قلزم فگنست
بحر[۲] نر دامن و کان خشک لبست ار چه ار آن
که حدقش حسد گوهر و درّ عدنست
دشمن ار گوهر تیغش که چو برّ مگنست
عنکبوت آسا پیرامن خود پرده تنست

(۱-۱) ب با خلق (۲) ب ۰ بر (۲) ب سحر

گل اگر یوسف عهدست عجب نیست از آنک
روز نیلش قدح و ملکت مصرش چمنست
گل چو یوسف نبوذ من غلطم نیك نرفت
آنچنان غرقه بخون کوست مگر پیرهنست
قفص خاك پر از زمزمهٔ فاخته است
مجمر باغ پر از لخلخهٔ نسترنست
بوی شیر از دهن سوسن از آن می آید
که هنوزش سر پستان صبا در دهنست
ده زبانست و نگوید سخن و حق با اوست
با چنین عمر که اوراست چه جای سخنست
سبزه گر نیمچه بر آب کشد باکی نیست
کآب‌را روز و شب از باذ زره در بدنست
آنك در باغ همی غنچه کله کژ ننهذ f.124b
نیك بشنو ز من از هیبت شاه زمنست[1]
طاس زر بر سر نرگس همه شب بر صحراست
آن مگیر این[2] نه ز[2] عدل شه عالی سنست
شاه گردون حشَر و خسرو خورشید رکاب
که چو خورشید[3] و فلك صفدر و لشکر[4] شکنست
مالك شش جهت و عاقلهٔ[5] هفت اقلیم
که چو عقل آمن و فارغ ز فساد و فتنست
ارسلان شاه[6] جهانبخش که خاك قدمش[7]
حرز جان مَلَك و سرمهٔ[8] چشم پرَنست[8]

(۱) نَآ: رمنست (۲—۲) نَآ: نه ر (۳) نَآ: حورسد
(٤) نَآ: لسکر (٥) نَآ: عاقله (٦) نَآ: ساه (۷) نَآ: قدمش
(۸—۸) نَآ: حسم نرنست

جان تو و جان آنکسی که تو خواهی * در حرم لطف کردگار گرفته
بنده محیر از حرانهٔ صلت امسال * بشتر و رودبار پار گرفته

محیر این قصیده در مدح سلطان ارسلان گفت[1]

باد صبحست که مشاطهٔ خلد چینست
تا در عنبی سوید نسیم سینست
نکهت نافهٔ مشکست نه نافست و نه مشک
اثر آه جگر سوختهٔ همچو منست
نفس سرد سحر گرم رو از بهر خراست
بادم آمد ز پی آنک رسول چینست
تا رخ این شوخ تو چیست[2] که از حسن باد
طرهٔ لاله پر از نافهٔ مشک خیزست
باد با دست هوی بر سر خس تاج نهست
از تا دامن پر[3] سر در گل نوبه زنست
خرقه مخروق کند از سر حالت گل و صبح
کین بر آن عاشق و آن بر دم این مفتنست
دستهٔ مردهٔ نرگس همه بی جان نگرد
نوبت لاله که او زندهٔ اندر کفنست
مد تاج زر تاجست و صبا حلقه ربا
از تاورد کی و صاعقه رویین تگنست
لاله و گل‌را ز اندیشهٔ آن عمر که تست
گر دلی هست همه روزه نعم صبحست
گفت گل چو رهم رفت بادی گروست
قعف لاله چو تهی شد مدی مرهمست

---

(۱) دیوان محیر در کتابخانهٔ بادلیان (آکسفورد) ۱۱۷۵—۱۱۹۳ م. (۲) ن تا حسن (۳) ن تا بر

از سر تیغ بنفشه رنگ سواران * خاك همه شكل لاله‌زار گرفته
صدمهٔ سمّ سمند وقت دویدن * چشمهٔ خورشید در غبار گرفته
شاه بقلب اندر ایستاده چو حیدر * تیغ بكف همچو ذو الفقار گرفته
فتح و ظفر در ركاب شاه مظفّر * رفته و فتراكش استوار گرفته
خنجر او لاله‌ای سرخ نموذه * دشمن او نالهای زار گرفته
f.124a بوذ دل بیستون ز هیبت تیغش * خون[1] چو دل دانهای نار گرفته
پیش بارتنگ بوذ و قلزم خون خوار * راه بذو شاه ره گذار گرفته
بر در كرمانشهان كباب ددان بوذ * از جگر خصم دل فگار گرفته
كاسهٔ پر خون میان معركه كرگس * از سر شاهان نامدار گرفته
از در شبدیز تا بجدّ بخارا * از سر خون عدو بخار گرفته
خصم بكوشید تا بجان و پس از عجز * هم دلش از جان سوگوار گرفته
حاصل كارش همان كه تیغ غلامی * هست ز خون دلش نگار گرفته
او شذه تا دوزخ و برادر ناكس * مانده و لكن اسیر و خوار گرفته
دیر زی ای خسروی كه نطفهٔ پاكت * هست ز فتح و ظفر شعار گرفته
این همه زاقبال و فرّ نست كه اوراست * دایهٔ اقبال در كنار گرفته
ای كه گل تازه رستت از چمن جان * نه چو گل از طرف جویبار گرفته
یافته محمود جای[2] سنجر و محمود * ملك دو شاه بزرگوار گرفته
شاه ابوبكررا سعادت كلّی * همچو ابوبكر یار غار گرفته
باز صعود فلك مظفّر دین‌را * در كنف بخت سازگار گرفته
شاه قزل ارسلان كه از ذل او هست * هشت فلك لطف و كان یسار گرفته
آنك سر تیغ اوست در صف مردی * قاعدهٔ برق سیل بار گرفته
تافته چون آفتاب ذات تو وز تو * پرتو اقبال هر چهار گرفته
تو چو محمّد نشسته در حرم ملك * و آنگه ازین چار چار یار گرفته
تاكه بوذ آب و نار عمر تو باذا * چشم و دل خصمت آب و نار گرفته

(۱) نآ : جون (۲) نآ اینجا یك واو زاید دارد

از سر تیغش که هست شعلهٔ خورشید • سینهٔ بدخواه او شرار گرفته
ای بتو بازوی شرع گشته قوی حال • وی بتو بنیاد دین قرار گرفته
نام تو ناموس اهل شرك شکسته • نامهٔ تو ملك قندهار گرفته
هرچ فلك‌را نموده مشکل و آسان • تیغ فلك صولت تو خوار گرفته
خسرو کرمان ز تو بکام رسیده • ملك لی اندوه و انتظار گرفته
وز نظر رحمت ملوك زمانه • ملك خوذ و خانهٔ تبار گرفته
شرع ز تو فربهست و دین ز تو برپای • ای ز تو شخص ستم نهار گرفته
اب جهان روشن از تو گشت کی داری • ملك بشمشیر آبدار گرفته
حاکم عالم توی و هرکه جز از تست • نیست بجز ملك مستعار گرفته(۱)
هست درت کعبهٔ که هرکه ازو رفت • منبر بگذاشتست و دار گرفته
و آنك گرفت او رکابت از همه عالم • هست گل تر بجای خار گرفته
گرسگ ابخاز سر ز حکم تو برنافت • هست برو راه اعتذار گرفته
آن ز خری میکند نه از ره دانش • ای تو کم خصم نابکار گرفته
گر نه خرست او چراست سم خری‌را • در گهر و درّ شاهوار گرفته
هست امیدم بفضل حق که ببینم • لشکر منصورت آن دیار گرفته
نعرهٔ الله اکبر از در ابخاز • تا بدر روم و زنگبار گرفته
چشم تو روشن بپهلوان جهان کوست • رتبت چرخ سك مدار گرفته
آن شه دریا سخا که از دل او هست • کوه اُحُد مایهٔ وقار گرفته
رایت او با ظفر وفاق نموده • نصیت او بر فلك فخار گرفته
باذ کنش بر سپهر زهرهٔ مطرب • باذهٔ نوشین هزار بار گرفته
ملك عراق از سر سلارك تیزش • سیرت ارتنگ و نوبهار گرفته
از فزع تاختنش بسر در شدیز • روز بذاندیش رنگ قار گرفته
ابنت عجب زان زمان که در صف هیجا • بوذ عدو ساز کارزار گرفته
خسرو گردون ز عجز مانده پیاده • عرصهٔ روی زمین سوار گرفته

(۱) در زد بعد ازین آن دو بیت است که در صفحهٔ ۲۰ (س ۷–۸) در سابق گذشت

عقل مرا کو ز جام عشق تو مستست ، بی لب میگون[1] تو خمار گرفته
تو نه‌ای اندر میان و من ز غم تو ، خون دل و دیده در کنار گرفته
داده مرا روزگار غصّه و با من ، فرقت تو رنگ روزگار گرفته
جور مکن زینهار بر دل آنکوست ، دامن عشقت بزینهار گرفته
ای گل صد برگ تو بیك شکن مشك ، چون من شوریده دل هزار گرفته
من چو نثار اوفتاده زیر پی غم ، وز غم چشمم جهان نثار گرفته
دیدهٔ من دایمًا ز اشك فشانی ، قاعدهٔ ابر نوبهار گرفته
روی تو در دلبری و دیده گشایی ، عادت انصاف شهریار گرفته
سایهٔ حق بلمظفّر آنك ز تیغش ، هست جهان صد ره اعتبار گرفته
شاه جهان ارسلان که در چمن ملك ، آمد ازو شاخ[2] فتح بار گرفته
آنك ز تأثیر[3] عدل اوست درین دور ، مور مکان در دهان مار گرفته
سایهٔ چترش[4] که حاملست بصد فتح ، ملك جهان آفتاب‌وار گرفته
گنبد گردون لقب شکوه و لطافت ، از دل او روز بزم و بار گرفته
آمده چترش محكّ و عالم صرّاف ، نقد ظفررا ازو عیار گرفته
کرده شمار جهان زمانه پس اوّل ، دشمن اورا در آن شمار[5] گرفته
موج کف زر فشان او گه بخشش ، شه ره ابن سقف زر نگار گرفته
فتنهٔ مُدبر ز بیم سلطنت اوست ، گوشهٔ عزلت باضطرار گرفته
خطبه و سکّه ز نام و کنیت عالیش ، مایه و قانون افتخار گرفته
دولت او تاج و تخت طغرل و محمود ، در کنف شاه کامگار گرفته
بسته کمای جهان سکندر ثانی ، کوست جهان جمله آشکار گرفته
اعظم اتابك که شش جهات جهانرا ، همّت او هست در جوار گرفته
آنك ز یك نفحهٔ نسیم جلالش ، هست خزان شیوهٔ بهار گرفته
خدمت قیصر قبول کرده باکراه ، باج خطا خان باختیار گرفته
دشمن او گرچه در جهان فراخست ، هست اجلش تنگ در حصار گرفته

(۱) ن آ: میگون (۲) ن آ: ساخ (۳) ن آ: تاثیر (۴) ن آ: چترس (۵) ن آ: سمار

بهر آحاد وشافان تو از شکل هلال
نقره خنگ چرخ‌را زین زرّ اندون کرده‌اند
زبدهٔ فطرت توی وین حتوها ما دون تست
وز برای خدمتت ابداع ما دون کرده‌اند
خسروا این ملعب گاران چرخ مهره سار
حقّهٔ حانم [1]بجون ساب[1] منحون کرده‌اند
گاهم از بزم تو هم چون جرعه دُور انداختند
گاه بی صدر توم چون باده مطعون کرده‌اند
کوه غم حاشاك بر دل بسته[2] اندم لاجرم
پای[3] مال و خاك بر فرقم چو هامون کرده‌اند
مار خر[4] حون محیر ار دلو وحوت چرخ ار آنك
یوسف بخت ورا در چاه مسجون کرده‌اند
با[5] خرد داند که زیر همت[6] سقف آبگون
چار دیوار جبوهٔ ار طین مسنون کرده‌اند
f 123n سرمهٔ چشم ملایك خاك درگاه تو باد
ای که ار نام تو رجم دیو ملعون کرده‌اند
فارغم ز آمین چو می دانم که طوّافان عرش
استجابت با دعای سه مقرون کرده‌اند

در مدح سلطان و اتابك گوید[7]

ای رخ تو رنگ بوبهار گرفته[8] . بر رخ تو نیکوی قرار گرفته
طرّهٔ تو عقل‌را بطیره برده . غمزهٔ تو فته‌را شکار گرفته

(۱–۱) ب بجون ساب (۲) ب آ بسه (۳) ب آ: بای (۴) ب آ مار خر
(۵) ب د: تا (۶) ب آ: همت (۷) دیوان محیر در اکسفورد ff 13b–16a
(۸) ب آ در همه جای: گرفته

ای شهنشاهی که از شش[۱] حرف نامت ثابتات[۲]
حرز هفت اندام این پیروزه طاحون کرده‌اند
این همه[۳] گردون و گردون[۴] هیچ[۵] می دانی که چیست
چون ندانی کز دلت وهم فلاطون کرده‌اند
گرد میدانت ورای کوی خالی[۶] کلّه بست
نام آن گرد اختران در حال گردون کرده‌اند
پاسبانانت بسیلی ظلم باطل پیشه‌را
بارها زین تنگنای خاك بیرون کرده‌اند
ساکنان عالم شش[۷] روزه روزے پنج بار
لحن کوست‌را نوای طبع محزون کرده‌اند
هر کجا بر سقف شمع افروز گردون شاهدیست
خویشتن[۸] بر طرّهٔ چتر تو مفتون کرده‌اند
نام نه چرخ سذابی چون فقع بر یخ[۹] نویس
گر ببخشش نام دستش نیل و جیحون کرده‌اند
بحر دون القلّتین از دست دستت خون گریست
در صدف آنك ز اشکش[۱۰] درّ مکنون کرده‌اند
تیغ[۱۱] زن چون آفتابی راست و آنکت کژ نهاذ
حادثاتش[۱۲] در زمین چون سایه مدفون کرده‌اند
آزرا دست و دلت کز هر دو دریا نسختیست
در درم‌داری نه[۱۳] از ماهیّ ذو النّون کرده‌اند
کاوه شذ تیغ تو ضحّاکان ظلم اندیش‌را
کز سر بی حسّی از گاوی فریذون کرده‌اند

---

(۱) نآ: شس (۲) نآ: نابتات، (۲—۴) ند: گردون گردان (۴) نآ: هیچ
(۵) ند: خاکی (۶) نآ: سش (۷) نآ: حوشس (۸) نآ: یخ (۹) نآ: اسکش
(۱۰) نآ: سغ (۱۱) نآ: حادثاتس (۱۲) کذا و لعلّه «به»

تو المظفّر ارسلان سلطان حق نرور که حلق
دل نعسی دولت نافش[1] مرهون کرده‌اند
وجه خرجش سه‌ی ر افلاك و انجم داده‌اند
ملك موروثش دو ثلث ار ربع مسکون کرده‌اند
ُ‌ه فلك‌را ار برای خواندن ورد سا
بر در سلطان موسی دست هارون کرده‌اند
افتاب مخص گشت[2] ان سایه و نادر[3] تر آنك
آفتاب ار سایه ی برگ[4] و افسون کرده‌اند
مار چنبرش[5]را که طاوس ملائك صد اوست
در یکی پر صد هزاران فتح[6] مضمون کرده‌اند
هرکه سا او باد در سر داشت[7] چون شیر علم
هم سگان حوبش بحاك[8] بره مجنون کرده‌اند
ر شد ار شرم کشش مجنون و ی شرمست آنك
حشك[9] معران نسب[10] دستش بحجون[11] کرده‌اند
سایهٔ او ای خدا ان سایه‌را پاینده دار
بر سر عالم همای آسا همایون کرده‌اند
رغم مشتی کد ی حمیت[12]چو شمشیر[13] خطیب[14]
میر نیه چرخ‌را سا قدر او دون کرده‌اند
حجر هدیش چون هدو در آتش ی جهد
آری آن آتش ر خون خصم وارون کرده‌اند

---

(۱) ن‌آ افس ، (۲) ن‌آ کب (۳) ن‌آ نادر (۴) ن‌آ برنك
(۵) ن‌آ حرس (۶) ن‌آ فح (۷) ن‌آ دانب (۸) ن‌آ بحب
(۹) ن‌آ حنك (۱۰) ن‌آ نسب (۱۱) ن‌آ حجون (۱۲—۱۳) ن‌آ جو شمشیر
(۱۴) ن‌د در برابر رغم مشی کند ، ی حمیت جو شمشیر خطب ، ن‌د در اکثر مورد رغم مشی ی حمیت همچو شمشیر و خطب ، ن‌آ جای «مشی» «مشی» دارد ،

علم طشت و خایه از زاغان ظلمت بین که باز
صد هزاران خایه در نه [1]پشت مدهون[1] کرده‌اند
f.122a انر برای قدسیان سی پارهٔ افلاك‌را
این ده آیتهای زر یا رب چه موزون کرده‌اند
خردکاری بین که در مشرق تتق بافان شب
دقّ مصری‌را نورد ذیل اکسون کرده‌اند
پرچم شب شاید ار بر رمح ثاقب بسته‌اند
طاسك پرچم ز طاس آسمان چون کرده‌اند
باز در مغرب یك[2] اندازان ز خون آفتاب
پَرْوَز درّاعهٔ افلاك گلگون[3] کرده‌اند
یا رب این شام دوالك باز و صبح زوذ خیز
چند بر خون دل خاصان شیخون کرده‌اند
چرخ پنگانست و می ماند بذان شکل شفق
کز دل روحانیان پنگان پُر از خون کرده‌اند
صد هزاران چشم و یك ابروست بر رخسار چرخ
تا ز میم ماه نقّاشان شب نون کرده‌اند
زهره سر تا پای همچون ذرّه[4] در رقصست[5] از آنك
کم‌زنان آسمانش باده افزون کرده‌اند
نسر طایررا چو باز چتر سلطان جهان
در کُریز[6] طارم پیروزه میمون کرده‌اند
رکن دین الحقّ ظلّ[7] الله مَوْلی الخافِقَیْن
کز وجودش عقل‌را بنیاذ و قانون[8] کرده‌اند

(۱—۱) نَد: طشت مدفون، شکّی نیست که صواب در متن «تشت» است بجای «پشت» (۲) نَآ: لك، (۳) نَآ: کللون (۴) نَآ: درّه (۵) نَآ: ربصست
(۶) نَآ: کربر (۷) نَآ: طل (۸) نَآ: قانوں

کاروانی رده شد کار گروهی سره شد

ایشانرا در آن مدارس دفن کردند و سلطان عالم همچنان در عقائل رحموری ماند، و در جمادی الاولی از سنهٔ احدی و سبعین [و خمس مائه] خطبهٔ ستّی فاطمه خواهر امیر سدّ فخر الدّین علاء الدّوله[1] با سلطان محمودند و اوّل جمادی الآخرة سلطان با سرای او تحویل کرد، و بعد از آن در منتصف این ماه برحمت حدای رسید و آن عظمت و سلطنت بآخر کشد، و آن آرایش و عظمت و پادشاهی و سلطنت و آئین بار و رسوم شکار و رست برم از مطربان و شعرا و تجمّل رزم از ترکان امرا و کسوتهای فاخر که سلطان ارسلانرا بود از آل سلجوق کس‌را نبود، و شعرای حضرت او چون مجیر بیلقانی و امیر احسکتی بودند که بر شعرای متقدّم تحکّم نمودند، و ما مدح او و اتابك محمّد و قزل ارسلان که ایشان گفته اند بعضی می آوریم،

این قصیده مجیر بیلقانی در مدح سلطان ارسلان گفت[2]

طارم زر بین که درج درّ مکنون کرده‌اند
طاق ازرق بین که جفت گنج قارون کرده‌اند
[2]پشکاراش شب[2] بام مقرنس شکل‌را
سار نی سعی قلم نقش دگرگون کرده‌اند
سر حلقهٔ چرخ‌را از بهر جانون هلال
این سر افسار مرصّع سر سر اکنون کرده‌اند

(۱) رك (ص ۱ ۴) فخر الدّین رئیس همدان، (۲) دوست فاضل سعید حسن نفی زاده مدیر روزنامهٔ «کاوه» این قصیده را از روی نسخهٔ دیوان مجیر بیلقانی که در کتابخانهٔ ملی موجود است بکمال مرحمت برای من استنساخ فرموده اند، عنوان این قصیده در آن نسخه است «در تعریف شب گوید و احسام مدح سلطان ارسلان» رك نیز به نسخهٔ دیوان مجیر در کتابخانهٔ مادلن در اکسفورد ۴۱۰—۴۱۱ (۲—۲) رك در مثل «شکاران شب این» در آن سه اخیر در «شکارش» خطأ الحاقی است،

کبیر نصرة الدّنیا و الدّین و امیر اسفهسلار مظفّر الدّین قزل ارسلان هلنحا بودند و برتب آن می کردند که دیگر روز سلطان با جمله لشکر بولایت انحاری رود که سه منزل بود با ولایت او، سلطان بخور شد و سه روز بوقف کردند مایلی پدید می آمد و بوقف بر می یافت، سلطان‌را بجانب قلعهٔ کلنا برتب کردند با والدهٔش، و جواجه و جماعت اصحاب لشکر جمله[1] باجین انحاری رسند، بخوری سلطان درار کشید و از قلعهٔ کلنا با دِوِن[2] آمد و همچنان بخور بود، و بعد از مدّت چهل روز بکنار ارس آمد و وبای در لشکر افتاد کی از صد تن یکی درست نماند و بسیار خلایق در آن وبای هلاك شدند، و سلطان بخور از کنار ارس بجانب آمد و بقایای بخوران در راه و بجانب فرو شدند، و اتابك اعظم در مقابل ملك انحار با لشکری بی قیاس و شاه ارمن[3] در خدمت فرود آمد، انحاری پناه با بیشه و کوه داده بود و قوّت مقاومت نداشت و لشکر اسلام‌را در آن مضیق راه نبود عاقبت آق‌شهر که انحاری بنا نهاده بود شهری معظم بنا نهادند و تعمیر کردند و ولایت خراب کردند و بجانب آمدند، سلطان مدّت پنجاه روز بجانب بود با شاه ارمن و امرای دیگر خلعت پوشیدند آنگاه بجانب همدان حرکت فرمود، چون بسریر رسید خبر وفات والدهٔ سلطان آوردند از بجانب، سلطان‌را اعلام نکردند تا بهمدان آمد آنگاه بعرض بجانب داشت، و پدری نظام آن دولت و قوام آن مملکت بدان جانب سعدهٔ بود کی دیندار و نیکوکار و پرهیزگار بود و پرست علما و صدقات و صلات بسیار فرستادن پیشه و سیرت او بود، و از جمله حرکات پسندیده کی کرد آن بود کی چون سلطان‌را مادربجانب می برد جواجه امام شیخ الاسلام ظهیر الدّین اللجی‌را کی مقدّم و محترم و معتمد و پیشوای همه همدان بود فرمود کی مارا رعیت

(۱) ر: جمله (۲) کذا بنقطتین فی الاصل، بصورت دِوِین.
(۳) مقصود پسر اتابک سکمن صاحب خلاط است.

تَكْثِيرَ[1] ٱلْعُدَّةِ لَا تَكْثِيرَ[1] ٱلْعِدَّةِ وَ تَحْصِيلَ[1] ٱلنَّفْعِ لَا تَحْصِيلَ[1] ٱلْجَمْعِ فَوَاحِدٌ يُحَصِّلُ ٱلْمُرَادَ خَيْرٌ مِنْ أَلْفٍ يُكْثِرُ ٱلْأَعْدَادَ وَ لَا يَغُرَّنَّكَ كِبَرُ ٱلْجِسْمِ
f.120b مِمَّنْ صَغُرَ فِي ٱلْمَعْرِفَةِ وَ ٱلْعِلْمِ وَ لَا طُولُ ٱلْقَامَةِ مِمَّنْ قَصُرَ فِي ٱلْكِفَايَةِ وَ ٱلِاسْتِقَامَةِ فَإِنَّ ٱلدُّرَّةَ فِي صِغَرِهَا أَنْفَعُ مِنَ ٱلصَّخْرَةِ عَلَى كِبَرِهَا[2]، بزرگان گفته اند که باید که غرض از اتخاذ وزرا و پرورش کنات عُدّت بسیار و استظهار نه کثرت شمار باشد و استفادت نفع مقصود بود نه تحصیل جمع که یکی مراد بر آور به از هزار نه یاور و بجثّه و قالب و منظر بی مخبر مغرور نباید شد که دُرّی خرد و صغیر بهای کوهی کبیر باشد؛ شعر[3]

إِنَّ ٱلْقَذَى يُؤْذِي ٱلْعُيُونَ قَلِيلُهُ * وَ لَرُبَّمَا جَرَحَ ٱلْبَعُوضُ ٱلْفِيلَا

در فصل بهار سلطان از اصفهان بکندمان و مرغزار بلاسان شد و تابستان با در همذان آمد و کار ملك نسق و نظام تمام یافت، و سلطان زمستان بساوه و گاهی بهمذان و گاهی بهار بمرغزار نعل‌بندان و مرغزار چرخ می بود، و در سنهٔ ثمان و ستّین [و خمس مایة] بمرحلهٔ سعید آباذ بدر تبریز مقام ساخت[4] و آن سال عبد العزیز قلعهٔ رویین دژ بدزدید[4] و سلطان بهمذان آمد، و در آخر سنهٔ تسع [و ستّین و خمس مایة] والدهٔ سلطان در میان زمستان از آذربیجان بهمذان آمد بخواندن سلطان که ملك ابخاز حرکتی می کرد، چون هوا خوش شد سلطان روی بجانب آذربیجان نهاد[5] و هیچ جای مقام نساخت زیادتی[5]، عید اضحی بنخجوان بکردند و از آنجا بمرغزار پارسی بازار شذند، و اتابك اعظم و امیر حاجب

(۱) در نَ مرفوع است یعنی بضمّ حرف اخیر، (۲) فق f. 119b، (۳) لابی الفتح البُستی (یتیمة الدّهر للثّعالبی طبع دمشق ج ٤ ص ۲۳۰) و قبله:

لَا يَسْتَخِفَّنَّ ٱلْفَتَى بِعَدُوِّهِ * أَبَدًا وَ إِنْ كَانَ ٱلْعَدُوُّ ضَئِيلَا

(٤—٤) جت: «و آن سال عبد العزیز قلعهٔ رویین دژ بدزدیده بود و آنجانشسته و دم عصیان میزد»، و دزدیدن اینجا شاید بمعنی دست یافتن باشد و عبد العزیز معلوم نشد کیست، نَ بجای «دژ بدزدید» «بدزدیدند» دارد، (٥—٥) رسالهٔ جوینی: و هیچ جای مقام زیادتی نساخت،

نگر تا چه بارد بخت بلند * چو این شوی دور باش ار گزند
(که این روزگار خوبی نگذرد * زمانه بس‌را همی نشمرد
چیست گیهان پر ار درد و رنج * چه باری بتاج و چه باری بگنج)[1]
کجون نگذرد بر سرت روزگار * ز تو نام بیکو بود یادگار
چه پیچی همی چیره در بند آز * چو دانی که اندر نمانی دراز[2]
هنر جوی و نیکی بیاز ای مخور * که گیتی سپنجست و ما بر گذر[3]

شهر رَی و ولایت مسلّم شد و سلطان عالم از حرّان سوی رَی آمد و قلعه خراب فرمود و رَی را امیر حاجب کبیر نصرة الدّین پهلوان نامرد [کرد] و کارها استقامت گرفت و سلطان چند روز بر رَی بر تخت نشست، شعر[4]

مرجّح‌تر زمان شاه جوان بخت * مدار الملك رَی نشست بر تخت[5]
جهانرا از عمارت داد بارے * ولایت‌را ز نو رسنگارے
چو از شغل ولایت بار بپوست * دگر باره بنوش و بار بپوست
شکار و عیش کردی شام و شنگیر * نبودی یك زمان بی جام و نخچیر

و عمرِ علی بار در دست موکّلان سه ماند سه سال تا آنگه که وفات یافت و معین ساوی خلاص جست امّا بر عقب در گذشت، و در آخر سنهٔ خمس و ستّین [و خمس مائة] سلطان از ساوه باصفهان آمد و اتابك اعظم و امیر حاجب کبیر پهلوان و امیر اسپهسلار مظفّر الدّین قزل ارسلان و والدهٔ سلطان حمله با اصفهان آمدند و خواجه جلال الدّین قوام الدّین[6] باصفهان وزیر شد و دولت بیش او نهادند و نخلت نیاورد[7] در سرای پدر می بود، حکمت لِيَكُنْ عَرَضُكَ فِي اِتِّحَادِ الْوُزَرَاءِ وَ اِصْطِنَاعِ الْأُصَحَّاءِ

(۱) نسخه ص ۱۷۹٦ س ۱۸–۱۹ (۲) ایضاً ص ۱٦٥٥ س ۲۲ (۳) ایضاً ص ۱٦٦۱ س ۹ (٤) از خسرو شیرین نظامی در «نشستن خسرو بر تخت پادشاهی» (چاپ طبع طهران ص ۸۳) (٥) چاپ مدار الملك خود شد بر سر تخت
(٦) هو جلال الدّین بن انوشروان الدّرگزینی (رجوع ص ۱ ۳) (۷) کذا فی حت، وَ نیاورد، ولکنه ص ۲۹ ح ۷ در ساوی

سلطان عالم تابستان سنهٔ ثلث و ستین او خمس مائة با در همذان آمد و زمستان بساوه. و چون اینانج خبر کرفتن عمر علی بار شنید قصد ری کرد و از شاه مازندران مدد خواست و لشکری بسیار بیاورد. امیر حاجب کبیر نصرة الدّین پهلوان و امرایی که در خدمت سلطان بودند بری رفتند اینانج و اینارا بدر ری مقابله افتاد. اینان شکست بر اینانج بود امّا بسبب بی سری لشکر سلطان وهنی بر افتاد و امرا باز کشتند. و سلطان از ساوه روی بهمذان نهاد و بسیار خلق از سرما بخال[1] داود آباد هلاك شدند. و امیر حاجب پهلوان و امرا بر اثر سلطان بهمذان آمدند. و اینانج تا ساوه و مزدقان بماند و در ولایت بسیار خرابی کرد امّا قصد همذان بیارست کرد باز کشت و بری شد. و چون اتابك خبر واقعه شنید در سنهٔ اربع و ستین او خمس مائة روی بعراق نهاد و بدر ری شد با لشکری کران در فصل تابستان. و سلطان عالم بجرزوان آمد و اینانج باحکام دیهار شهر می کرد و مخیبی و عزادة می ساختند. اتابك ولایت خرج کرد و کار بر اینانج تنک شد و دانست که شهر بحصار نتواند داشت. امان خواست و رسولان در میان داشت تا بعد از عهد و سوکند با یدیکر دیدار کنند و بخدمت سلطان آید. در شهر باز فرموذ کردن و قرار بود که روز دیکر میان ایشان ملاقات باشد. روز دیکر اینانجرا در خیمهٔ که بدروازهٔ شهر زده بود کشته یافتند و غلامی چند که آن شب بنوبت بودند کریخته[2]. شعر:

سپهبذ کی آرذ جهانرا بزیر ۰ نیاید که باشذ بیزدان دلیر
چو بنشینذ آن جستن باذ او ۰ برفتن نکیرذ کسی باذ او

(۱) کذا فی ن‌آ و در جت مز همین طور است، رسالهٔ جوینی: بخال، و ممکن است که «بخال» بوده باشد، «چال» بجیم فارسی کودال و چاه کوچك را کویند و «چال داود آباذ» ممکن است که نام موضعی یا مرحلهٔ بوده باشد واللّٰه اعلم (۲) رك برای کیفیّت قتل اینانج به آ در حوادث سنهٔ ٥٦٤ (ج ۱۱ ص ۲۲۹—۲۳۰)، زن ص ۴۰۲

اگر کار بدید بد مرا • سخن گفتن سودمند مرا
ز شاهان داده ناید گنج • کسی‌را ندیدم ز داش رنج

سلطان و اتابك و امرا بر عنف ایشان بری آمدند، اتابك سوی گرگان شد که جای صلح نگذاشته بود، و سلطان آن زمستان بری مقام کرد و بفصل بهار در سنهٔ ثلث و ستین [و خمس مائة] بعلبندان آمد بردبك مشهد و اتابك بآذربجان رفت، و در زمستان این سال بساوه آمد و عمر علی لار بحکم احکام قلعه و ایالت ری باد طغیان بدو راه برد و هوس f 110b عصیان در سر گرفت و در امضای امثلهٔ اتابکی تهاون می کرد و محالات می گفت، حکمت لَا تُحَاجَّ سُلْطَانَكَ وَ لَا تُلَاجَّ إِخْوَانَكَ فَمَنْ حَاجَّ سُلْطَانَهُ قُهِرَ وَ مَنْ لَاجَّ إِخْوَانَهُ هُجِرَ[1]، شعر ۱

هرك با شاه حجت آغازد • با سلاح سزادر انبازد
قهر و خذلان برای خود طلبد • هجر و حرمان نصیب خود سازد

سلطان عالم سوءی که او بدان مغرور شد اورا بمرمت و بحضرت خواند، چون بساوه رسید روز دیگر در حضرت سلطان بسرای دیلمان خلوت ساخت در گوشك که سلطان معروفست، مثل إِذَا قَلَّتِ الْعُقُولُ كَثُرَتِ الْفُضُولُ[2]، سعر[3] ۱۵

دل و مغز مردم دو مغز ند • دگر آلت تن ورا حوس اند[4]
چو مغز و دل مردم آلوده شد • سومیدی آن رای پالوده شد
بدان تن در آلوده گردد روان • سیه چون بود شاد بی تهلوان
چو روشن نباشدش پیراگند • تن بی روان‌را بخاك افگند ۲

سلطان اورا و معین ساوی‌را که مستوفی بود هم در آن گوشك بفرمود گرفتن، و چون هر دورا موقوف کردند نُه و خزانه و حمل خانه بغارتیدند و استیفا بخواجه عزیز الدّین دادند و او در آن وقت باب بود، و ۲۲

(۱) فی f 111b (۲) ا صحا f 46b (۳) شه ص ۱۴۵۶ س ۲—۵ (۴) شه
دل و مغز مردم دو شاه تن اند • دگر آلت از تن سپاه تن اند

اثنتین[۱] و ستّین [وخمس مایة] سلطان برغزار شروباز[۲] بدر زنجان آمد، اینانج از خوارزمشاه مدد گرفته بوذ روی بعراق نهاذ و با لشکری گران برَی آمذ: مثل: آفَةُ ٱلْجُنْدِ مُخَالَفَةُ ٱلْقَادَةِ وَ آفَةُ ٱلرَّعِيَّةِ مُفَارَقَةُ ٱلطَّاعَةِ[۳]، شعر:

آفت لشکر از خلاف شهست * و آفت زیردست از گنهست

چند روز اینانج حصار طبرك داذ امیذ فتحش نبوذ و پیش از وصول او عمرِ علی بار استغاثت نامه می فرستاذ باتابك بآذربیجان و اورا بر آمذن تحریض می کرد و تعجیل می نموذ، اینانج حصار طبرك بگذاشت و روی بابهر و زنگان نهاذ که لشکر خوارزم می خواستند تا غارتی بکنند و باز گردند، اتابك نزدیك رسیذ سلطان یك دو مرحله استقبال کرد، و چون خبر وصول اتابك باینانج رسیذ از ابهر و زنگان باز گشت، لشکر خوارزم در ولایت ابهر و قزوین بی رسمی بسیار کردند و فرزندان مسلمانان بغارت و بردگی ببردند و قرب دو هزار شتر رنگ[٤] از در قزوین براندند و بخوارزم باز گشتند، شعر[٥]

مباشید گستاخ بر پادشا * بویژه کسی کو بوذ پارسا
که اوگاه زهرست گه پای زهر * مجویید از زهر تریاك بهر
ز گیتی تو خشنوذی شاه جوی * مشو پیش تختش مگر تازه روی
چو خشم آورذ شاه پوزش گزین * همی خوان ببیداذ و داذ آفرین

(۱) نَآ: اثنی (۲) ضبط این کلمه درعَ بفتح شین معجمه و سکون راء مهمله و کسر واو (یعنی شَرْوِیاز) است امّا نمیدانم تا بچه حد اعتمادرا شاید، «نام موضعی یا ناحیهٔ بوده است در حدود چمن سلطانیّهٔ حالیّه نزدیك زنجان یا نام خود چمن سلطانیّه بوده است» (رك بمقدّمهٔ میرزا محمّد قزوینی بر جلد اوّل از تاریخ جهانگشای ص اطَ ح ۲) (۳) فقَ f. 16a (٤) رسالهٔ جوینی: نیك، و رنگ یعنی شتریکه برای نتاج نگاه دارند (فرهنگ انجمن آرای ناصری) (٥) شَه ص ۱۵۹٦ س ۳—٦ و ۹—۱۰

رسیدند، و پیش ازیں ایلچ ساوه و حریادقان و نائی که بیرون از ری داشت بار نی گذاشت تا سلطان برو دلخوش کند و ری تنها برو مقرّر باشد، چون خبر وفات گردنارو بدو رسید از قول بار آمد و ساوه و حریادقان و نائهای افرونی خواست، و رسول اورا مستحثّ بار گردانیدند و هیچ التماسی باجابت مقرون نکردند[1]، و جواب این بود که اگر بخدمت سلطان آید نائی که سلطان دهد قناعت باید کرد اگر نه سزا نیاید، شعر

گر از کس دل شاه کین آورد ٭ همه رحمه در داد و دین آورد[2]
گه‌گاه باشد تن بردست ٭ مگر مردم پلنگ و بردان پرست[3]
کسی باشد از بخت پیروز و شاد ٭ که باشد همیشه دلش پر ز داد
بدانی که مردان میان شکن ٭ ستوده ساشد بر انجمن
(بزرگ آنکسی کو بگفتار راست ٭ رعایا را یاراست و کژّی بخواست
مهد بخت خسودی اندر جهان ٭ یابد بداد آفرین از مهان)[4]

و روز سه شنبه هفتم ماه رجب [سنهٔ ۵۶۱] والدهٔ سلطان و امیر سپاه سالار کبیر مظفّر الدّوله و الدّین قزل ارسلان[5] از لشکرگاه حرکت فرمودند بر عزیمت بخوان و بالاے طهران فرود آمدند، و روز سه شنبه پانزدهم f 119a ماه رجب سنهٔ احدی و ستّین [وخمس مائة] اتابك اعظم و امرای دولت بخاسب فیروزکوه رسید و سلطان بر سر دولاب همدان مقیم بود، ایلچ بازآمد و مستوحش گشت و بمدد خواستن بس خوار رسپاه رفت، سلطان عالم با در همدان آمد و اتابك اعظم سوی آذربیجان رفت[6] و ایالت ری بعمر علی بار[7] دادند و او قلعهٔ طبرك‌را عمارت فرمود و آلات و ذخایر بسیار نهاد و احکامهاء عظیم کرد که از هجوم ایلچ ایمن بود، و در سنهٔ

(۱) رك نه زن ص ۲ (۲) نسه ص ۱۴۵۶ س ۱ (۳) ایضاً ص ۱۴۵۵ س ۳۶ (۴) ایضاً ص ۲ ۱۶ س ۷ و ۹ (۵) هوایضاً ابن شمس الدّین المذکر و اخو السلطان لامّه (آآ ح ۱۱ ص ۱۷۶) (۶) زن ص ۲ (۷) آآ (ح ۱۱ ص ۲۲) عمر ابن علی باع

چنانك سر منارها بینداخت و خیمها بر کند و ستوران مشهّر شدند و بسیار خرابی کرد ؛ روز آدینه دوازدهم صفر سلطان عالم در شهر رَی آمد و بسرای امیر اینانج نزول کرد بباغ شوربا و هم درین روز فخر الدّین کاشی در دست وزارت نشست و توقیع کرد بر منشور امیر حاجبی نصرة الدّنیا و الدّین جهان پهلوان ، و روز چهار شنبه چهارم ماه جمادی الاولی سنة احدی و ستّین او خمس مایة] وفات یافت شرف الدّین کردبازو بود بر ظاهر رَی بزیر کنبذ شاهنشاه و تابوت او بهمذان بردند بمدرسهٔ که بنا نهاده است ، و خداوند اتابك در بارگاه او سه روز تعزیت داشت و امرا و اعیان دولت همه حاضر شدند و غمگین بودند ، شعر:

همه نیك و بد خاك‌را زاده ایم ، بیچاره تن مرگ‌را داده ایم
اگر تخت یابی اگر تاج و گنج ، و گر چند پوینده باشی برنج
سرانجام جای تو خاکست و خشت ، جز از نام نیکی نبایدت کشت
چباشد همه نیکوییها ستود ، چو مرگ آمد و نیك و بدرا درود[1]
یقینست مارا که خاکست جای ، ندانم چگونست دیگر سرای
(نزاید جز از مرگ‌را جانور ، سرای سپنجست و ما بر گذر
اگر تاج سابیم اگر خود و ترگ ، نباشد رهایی ز چنگال مرگ)[2]
(نشانی ندارم از آن رفتگان ، که بیذار و شادند اگر خفتگان
بذان گیتی ار چند شان برگ نیست ، همان به که آویزش مرگ نیست
اگر سال صد باشد ار سی و پنج ، یکی شد چو یاذ آمد از درد و رنج)[3]

و اینانج پناه با شاه مازندران[4] داده بود ، روز چهار شنبه یازدهم جمادی الاولی [سنة ٥٦١] سلطان عالم از شهر رَی بیرون آمد و بسر دولاب فرود آمد و هم درین روز رسول شاه مازندران و رسول اینانج بدرگاه

(۱) شه ص ۱۷۷۰ س ۲٤ (۲) ایضاً ص ۱۷۷٤ س ۱٦—۱۷ (۳) ایضاً ص ۱۷۸۱ س ۱۷—۱۹ (٤) درین زمان شاه مازندران علاء الدّین الحسن بن رستم بن علی بن شهریار بود (آ ج ۱۱ ص ۲۰۷)

برون آمد مهین شه سواران * پیاده در رکابش تاج داران
ز یکسو دست در زین بسته معبور * ز دیگر سو سپه سالار قیصور
کمر در بسته و ابرو گشاده[1] * کلاه کیقبادی بر نهاده
نهاده عاشیه‌ش خورشید بر دوش * رکابش[2] کرده مه‌را حلقه در گوش
درفش[3] کاویانی بر سر شاه * چو لختی ابر کافتد بر سر ماه
گر افتادی مگر یك سوزن ار میغ * سودی جای سوزن جز سر تیغ
ببر چاوشان از دور تو دور * رکیبی چشم بدرا کرده مهجور
زمین از بار آهن خم گرفته * هوارا از رواروی در گرفته
سمود از تیغها پیرامن شاه * یك میدان یکی‌را پیش و پس راه
کمر شمشیرهای زهر بگارش * بگرد اندر شده زرّین حصارش
دهان دُور باش از حد ی سعت * فلك‌را دُور باش از دُور ی گفت
عریو کوسها بر کوههٔ بلند * گرفته کوه و صحرا میل بر میل

یازدهم شوّال [سنهٔ ۵۶۰] بمرغزار فرانگین رسیدند[4] و بعد از پنج روز بکوشك معمور بدر همدان فرود آمدند، و بیست و یکم ذی القعدة ارس سال وفات امیر ناصر الدّین آقش بود بدر همدان، روز یکشنبه آخر ماه ذی الحجّة از سنهٔ ستّین [و خمس مائة] خداوند عالم و اتابك اعظم و امرای دولت از همدان حرکت کردند بحانب رَی و بمرحلهٔ کوشك ساع فرود آمدند، و در یکشنبه چهاردهم محرّم سنة احدی و ستّین [و خمس مائة] وفات امیر عزّ الدّین صَنْمار بود بدیهی بر یك مرحله از در همدان، و روز دو شنبه هفتم صفر وزیر فخر الدّین ابن معین الدّین[5] از در همدان بحانب ساوه رفت بخدمت سلطان و وزارت برو مقرّر شد، روز چهار شنبه نهم صفر خداوند عالم و امرای دولت از ساوه بحانب رَی حرکت فرمودند و پیش ازین پنج شش روز در ساوه بادی عظیم خاست

(۱) رَ کشاده (۲) رَ رکاس (۳) رَ درفشی (۴) رَ اسدند
(۵) رَ (۱ ۴) افزوده : الخ

آن قلعه فرود آمد و آنروز مثال دانستند که چون سلطان مسعود پادشاهی
و امرا و لشکر عراق از فتح آن عاجز شدند، سلطان معید ارسلان بعد
از فراغ قلاع در قزوین آن قصبها بستد و ارسلان گشای نام کرد
و گنوزات سلطان را جماعتی ملاحده کجا گشادند و تا آن روزگار هم در
دست ملاحده است، و در آن عهد شوکت دولت سلطان ارسلان بن دو
فتح [illegible] که شوکت اسلام قوی گشت و اعلام دین افراخته
شد و [illegible] الطرف و اقطار [illegible] سلطان [illegible] و [illegible]
و [illegible] دولت [illegible] چه ترکی [illegible] سلطان [illegible]
بعد، در [illegible] آن [illegible]
(۱۱) [illegible] و خواجه شهاب الدین [illegible] در اصفهان توقف کرد در
سرای خویش [illegible] بپرورد، [illegible] در گذشت و
مرقد او [illegible] که ساخته است، و دوازدهم ماه شعبان
[illegible] خدمت [illegible] و یک هفته در خدمت بود و تشریف
پوشید و باز گشت، و سلطان [illegible] عزم همدان کردند،
شعر

ساقی فرخ و روز همایون ، [illegible] سوی [illegible] رخت بیرون
خروش کوس و [illegible] برخاست ، [illegible] چون [illegible] ز جای برخاست
سپه [illegible] کشیدند ، [illegible] رخت بسر صحرا کشیدند

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
(ص ۲۶۲) مذکور است ولی در [illegible] نوشته شده است [illegible]
[illegible]
(۱) [illegible] (۱۰) کذا فی رسالهٔ [illegible] (۱۱) از خسرو شیرین
نظامی در [illegible] خسرو [illegible] (خمسه طبع طهران ص۱۴۱–۱۴۲)
(۱۲) [illegible] (۱۳) خمسه: زمین (۱۴) [illegible]

آلات حرابه و شرایحانه بعارت بیاوردند[1]، و او تحشاته[2] بی موره بر نشست و بجست، [شعر].

بجست با رخ زرد از بهر تیغ کبود ۔ چنان کی برگ بهاری ز بیم باد خزان

و در آن بگچند که لشکر اسلام عَزَّ نَصْرُهُمْ وَ شَدَّ[3] آزْرُهُمْ بدس جهاد مشغول شدند ملاحدهٔ مخاذل فرصت یافتند و با اهل قروس آگاه شدند f 117b بر سه فرسنگی سه باره قلعهٔ محکم بر آورده بودند[4] بر سر کوههای حصین از آجرّ و گچ مقدار گزی در گزی دیوارها کرده و بسی بر نشست چهارا بنل فرموده و برهم نهاده و استوار کرده بگچ چنانك ممکّنی اندك دیوارها بلند کردند و مجصص و عرّاده نهادند و دخیره می کشیدند و احکام می ساختند، و اهل قروس خروشان و جوشان بدرگاه شدند و بیر و عول ۱ بآسمان رسانیدند، سلطان عالم و اتابك اعظم و امرای دولت روی از جهاد اصغر بجهاد اکبر نهادند چه این حادثه در میان ملك اسلام بود و مدّت چهار ماه کم یا بیش آن قلاع بستدند و خراب کردند و بستر آن ملاعین کسته شدند و بر آن موضع دیدگاهها ساختند که بوسته دیدبان مسلمان آن طرف نگاه می دارد، و از در قروس بولایت قِهاب ۱۰ آمدند و آن قلعه‌را که در عهد سلطان سعید مسعود رَحِمَهُ اللّٰهُ آن مخاذل بنا نهاده بودند و جهان گشای نام کرده بر سر کوهی بلند [نشستند]، و در ابتدای انشای آن قلعه سلطان مسعود با جمله امرا و لشکر در بر آن کوه فرود آمدند و مدّت دو سه ماه مقام ساختند و منجنیقها بر حوالی آن قلعه نهادند و حصار سخت می دادند[5] چنانك در ۲ آن دو سه روز فتح شدی میان امرا خلافی پدید آمد و از بر قلعه برخاستند و آن همه آلات و اسباب حصارگیری بگذاشتند و الحق عمی عظیم و وهنی تمام بود، و آن مخاذل بیرون گرفتند و در احکام و عمارت ۲۲

(۱) آ ح ۱۱ ص ۱۸۹ (۲) بآ بحشاته (۳) بآ شَدَّد (۴) در سنهٔ ۵۶ (رك به آ ح ۱۱ ص ۲۱) (۵) ذلك فی سنه ۵۴۱

چو کوه آهنین از جای جنبید * زمین گفتی ز سر تا پای جنبید
دو لشکر رو برو خنجر کشیده * جناح و قلب‌را صف برکشیده
ترنگ تیر و چاکاچاک شمشیر * دریده مغز پیل و زهرهٔ شیر
غریو کوس داده مرده‌را گوش * دماغ زندگانرا برده از هوش
صهیل تازیان آتشین جوش * زمین‌را ریخته سیماب در گوش
سواران تیغ برق افشان کشیده * هزبران سو بسو دندان کشیده
اجل بر جان کین سازی نموده * قیامت در یکی بازی نموده
سنان بر سینها سر تیز کرده * جهان‌را روز رستاخیز کرده
ز بس نیزه که بر سر بیشه بسته * هزیمت راه بر اندیشه بسته
در آن بیشه نه گور از شیر می رست * نه شیر از خوردن شمشیر می جست
چنان می شد بزیر درعها تیر * که زیر پردهٔ گل باذ شبگیر
عقابانی[1] خدنگ خون سرشته * برات کرگسان بر پر نبشته
ز موج خون که بر می شد بعیّوق * پُر از خون گشته طاسکها[ی] منجوق
بنوك نیزهای سر فتاده * صبا گیسوی پرچمها[2] گشاده
برگ سروران سر بُریده * زمین جیب آسمان دامن دریده
حمایلها فگنده هر کسی زیر * یکی شمشیر و دیگر زخم شمشیر
فرو بسته در آن غوغای ترکان * ز بانگ نای ترکی نای ترکان
حریر سرخ بیرقها گشاده * نَی استانی بُذ آتش در فتاده
نه چندان تیغ شد بر خون شتابان * که باشد سنگ و ریگ اندر بیابان
نه چندان تیر شد بر ترگ ریزان * که ریزد برگ وقت برگ ریزان

و اگر نه عاقبت اندیشی و احتیاط اتابك اعظم بوذی که لشکر اسلام‌را از هجوم مانع شذ یك تن ازیشان جان نبردی و ملك ابخاز اسیر گرفتار شذی، و با این همه عَلَمهای سپید و خاج زرّین و خُم سیمین و بیشتر

(۱) خمسه: عقابان‌را
(۲) نَ اینجا کلمهٔ «بر» زاید دارد

محمّد از پارس باصبهان آمد، ایلغ و صَنْبار در خدمت او و سراه کالله قصد همدان کردند، سلطان و اتابك و امیران از پیش باز شدند و کالله بردیکی محروسهٔ قرّجین[۱] ملاقات افتاد و مصافی سخت برفت[۲]، عاقبت هزیمت بر ملك محمّد افتاد و مبهزم بخوزستان رفت و عزّ الدّین بحلب قُم شد و ایلغ بری[۳]. مثل مَنْ طَلَبَ ٱلرِّیَاسَةَ اَحْسَنَ ٱلسِّیَاسَةَ[۴]، سلطان عالم و اتابك اعظم بر اثر ایلغ بری شدند، ایلغ از سهم ایشان بگرگان کشید، مثل مَنْ عَیِیَ عَنِ ٱلْعِبَرِ عَثَرَ بِٱلْاَجَلِ[۵]، شعر

گر نه عبرت ز دیگران گیری * مرگ‌را در میان جان گیری

و چون عیبت اتابك از اثر و آذربیجان بسبب قریب ملك دورتر شد مَلِك انحاررا در استظراف اطراف سلاد اسلام طمع افتاد، در دسته ۱ بجنبید و حرص هوس بجنبانید، مثل مَنْ جَهِلَ قَدْرَهُ عَدَا طَوْرَهُ[۶]، شعر

هرك او قدر خویشتن ندید[۷] * پای بیش از گلیم خود نکشید f 117a

لشکر اسلام در ظلّ رایات سلطانی و استظهار رای و رویّت اتابکی روی بدیار کفّار نهادند و سبیّت مجاهدت و ادراك درجهٔ شهادت میان جست در بستند[۷]، مثل مَنْ صَعُبَ رَأْیُهُ قَوِیَ صِدُّهُ وَ مَنْ سَاءَ تَدْبِیرُهُ اَهْلَکَهُ ۱۵ حِدُّهُ[۸]، [شعر]

حصم بدرای پرورش یابد * بخت ارو بر روی بر یابد

از هر سوی لشکر باهم آوردند و بر فور بریشان تاختن کردند، شعر[۹]

رئیس لشکر که بر سلطان[۱] شد انبوه * رواں شد روی هاموں کوه تا کوه ۱۲

(۱) نگ قلعهٔ فررس (ص ۴۷۱) (۲) «کان احماعهما بنواحی الکَرَج» (رَن ص ۲۹۸) (۳) رك برای شرح کشت این مصاف به رَن ص ۲۹۷— ۳، (۴) فی f 16b (۵) فی (f 16b) بِٱلْعِبَرِ بجای بِٱلْاَجَلِ (۶ رَا بدید (۷) آآ در حوادث سنهٔ ۵۵۷ (ج ۱۱ ص ۱۸۸—۱۸۹) (۸) فی f 16a (۹) از خسرو شیرین نظامی در «ورود خسرو با بهرام» (خمسه طبع طهران ص ۹۷) (۱) خمسه خسرو

جهت تالّف جانب اتابکی و تعطّف رای اورا، و چون روزگار در تمهید کار ولی عهد تعجیل می نمود بخت صاحب تخت روی بنشیب و پای در رکاب آورد تا بمدّت هشت ماه اورا از هفت فلك منشور عزلت و مثال f.116b
عطلت در رسید و رایات جهان آرای ارسلان بهمذان خرامید و جهان بفرّ دولت و سیاست تیغ او و اصابت رای اتابك اعظم[1] رونق گرفت و نوری دیگر یافت و امرای اطراف سر بر خط بندگی نهادند و رعایا در سایهٔ عدل و عاطفت بیاسودند و تخت سلطنت بارسلان مزیّن گشت، بداذ و دهش جهان می داشت و بنام نیکو و بخشش عمر می گذاشت، شعر[2]

بزرگی بایذت دل در سخا بند * سر کیسه ببند گندنا بند
بشادی شغل عالم درج می کن * خراجش می ستان و خرج می کن
جهانداری بتنها کرد نتوان * بتنهایی جهانرا خورد نتوان
ببین قارون چه دید از گنج دنیا * نیرزد گنج دنیا رنج دنیا

و زینت مسند وزارت‌را خواجه شهاب الدّین ثقه معیّن گشت و مهد رفیع خاتون کرمانی[3] بعقْد عَقْد سلطانی مکلّل گشت، و امور مملکت از همه وجوه انتظام تمام یافت، و سلطان عالم و اتابك اعظم در آخر سنهٔ خمس و اوّل سنهٔ ستّ و خمسین [و خمس مایة] از ساوه باصفهان رفتند در فصل زمستان، و امیر عزّ الدّین صَتْمَاز والی بوذ و حسام الدّین [اینانج] تن با ملك محمّد[4] می داذ، درین میانه امیر عزّ الدّین‌را دل ماندگی پدید آمذ با حسام الدّین اینانج یکی شذ و کس بپارس فرستاذ بخواندن ملك محمّد و خوذ عصیان ظاهر کرد، اتابك بدر همذان بوذ سلطان و شرف الدّین گردبازو و ناصر الدّین آقش با در همذان آمذند، ملك

(۱) اتابك اعظم لقب شمس الدّین ایلدکز بوده است (رك به زن ص ۲۹۷ س ۲)
(۲) از خسرو شیرین نظامی در «صفت پادشاهی خسرو پرویز و داد وی» (خمسه طبع طهران ص ۱۲۵) (۳) رك به ص ۲۷۰ ح ۲ در سابق، (٤) هو اخو السلطان ارسلان (زن ص ۲۹۸)

گشادت بره باد و دست راست * بشادنه به راه نشان کت هواست)[1]
زبان و دلت با خرد دار راست * همی راه ارآن نشان سخن کت هواست

سلطان با الغوش چیزی دیگر می اندیشید و تَأْبَى اللّٰهُ إِلاَّ مَا يَشَآءُ قضا کار خود می کرد ارسلان‌را بیرون آوردند، امیر المؤمنین المقتفی بایشان مصاف داد اوّل شکست بر لشکر امیر المؤمنین افتاد ایشان بهزیمت مشغول شدند، سپاه امیر المؤمنین رجعت کردند و هزیمت بر الغوش افتاد پناه با ولایت ماهکی دادند و ملك‌را الغوش با خود می داشت تا فرمان یافت[2]، شعر[3]

اگر خود سمائی بگیتی فرار * ز رنج س آید رفتن سار
یکی سر فرو است س نیابند * در گنج رازش ندارد گزند

چو الغوش بماند ستر همدانی[4] در خدمت ملك بردبك اتابك ایلدگز آمد که والدهٔ ملك در حبالهٔ او بود و تربّی داشت ا ن خدمت و الحق تربّی بود عظیم بزرگ و دخیره[ی] معتبر، و ملك ارسلان باعزاز و اکرام بردبك اتابك ایلدگز که محلّ پدر بود و والده بماند[5]، شعر

(نگه کن بدین کار گردنده دهر * هر آن‌را که از حویش کرد بهر
بر آرد گل تازه از خار خشك * سود [خاك] تا تخت بندار مشك)[6]
نخواهد بدن بی گمان بودنی * نکاهد بپرهیز افزودنی[7]

و چون سلطان محمّد از دنیا رحیل کرد سلطان سلیمان دوست خویش نداشت چنانك یاد کرده آمد، و چون اتابك ایلدگز رکن معظّم برس بود در تاسیس ملك خطبهٔ سلطان مردّف بود بولایت عهد ملك ارسلان

(۱) شه ص ۱۴۳۴ س ۳—۴، (۲) «کاسد الوقعه تحیرا [آوْ بگذرا] فی اواخر سنة ۵۴۹» رك برای شرح آن به رن (ص ۲۳۶— ۲۴) و آح ۱۱ ص ۱۲۸— ۱۲،
(۳) شه ص ۶ ۸ س ۶—۷، (۴) هو ستر الحمار بکسر والی همدان (آآ)
(۵) رن ص ۲۳۹ و آح ۱۱ ص ۱۲، (۶) شه ص ۸۶ س ۱۵—۱۶،
(۷) ایضاً ص ۴۳۹ س ۶

محمود مدّت چهار ماه بر تخت نشست، آنگاه سلطان سعید محمّد بن محمود که داماد و ولی عهد مسعود بود باستدعای خاصبك بلنکری از خوزستان بیامد و بملك پیوست در آخر شوّال سنة سبع و اربعین [و خمس ماية][1]، و در سنهٔ ثمان و اربعین [و خمس ماية] امیر حاج مسعود بلال که از بغداذ گریخته و ایالت بنوّاب دار الخلافة باز گذاشته بحکم استشعاری که ازیشان می یافت از سلطان در خواست که ببغداذ روذ با حسام الدّین البغوش[2] السّلاحی که صاحب دژ ماهکی[3] و ولایت بندنیجان[4] بوذ باستخلاص بغداذ و دفع جیوش امیر المؤمنین، سلطان محمّدرا گفت مارا f.116a از خذاوند چیزی چاره نباشذ که اگر امیر المؤمنین بنفس خویش نهضت کنذ امرا در مقابلهٔ او نیایستند ازین دو ملك که در نکریت اند یکیرا رخصت بایذ داذ تا در مقابلهٔ مهد خلینه بدارند[5]، سلطان محمّد رخصت داذ و بعد از رحلت مسعود بلال پشیمان شذ و نامه فرستاذ بموقوف داشتن مَلِك، مثل: مَنْ أَسْرَعَ فِی ٱلْجَوَابِ أَبْطَأَ فِی ٱلصَّوَابِ[6]، شعر:

سخن هرچ بر گفتنش روی نیست * درختی بوذ کش برو بوی نیست[7]
(کماندار دلرا زبانرا چو تیر * تو این داستان من آسان مگیر

(۱) رك به ص ۳۵۹ در سابق، (۲) نآ: البغوس، آآ: البقش کون خر،
(۳) قلعهٔ ماهکی بقول آآ در بلد بحُفّ (از اعمال بغداد) بوده است (ج ۱۱ ص ۱۲۹ و ۱٦٤ و غیر آن) (٤) کذا فی جت و هو الصّواب ظاهرًا، نآ: بیذنجان، مقصود «بندنیجین» است چه بندنیجین معرّب است از «وندنیگان» بقول یاقوت و حمد الله مستوفی گفته است که بندنیجینرا در زمان وَی «بندنیگان» می گفتند (رك به کتاب The Lands of the Eastern Caliphate by Le Strange ص ٦۳)، پس قریب بیقین است که بندنیجان همین بندنیگان است، و از معجم البلدان یاقوت (ج ٤ ص ۳۵۳) واضح می شود که بندنیجین و بلد بحُفّ (رك به ح ۳) با هم در یك نواحی بوده اند پس قلعهٔ ماهکی بدون شك نزدیك بندنیجین (بندنیجان) بوده است چنانکه از آآ (ج ۱۱ ص ۱٦۵) معلوم می شود، (۵) رك به آآ ج ۱۱ ص ۱۲۹ و زن ص ۲۲٦—۲۲۷،
(٦) فق f.160 (۷) شه ص ۱۱۷۵ س ۱۰،

چو بر سلطان[۱] مقدّر گشت شاهی • فروع ملك بر مه شد ز ماهی
باضافش ولایت شاد گشتند • همه رندایان آزاد گشتند
ز هر دروازهٔ برداشت باجی • نخست از هیچ دهقانی خراجی
ز مظلومان عالم جَور برداشت • همی آیین ظلم از دور برداشت
مسلّم کرد شهر و روستارا • که بهتر داشت از دنیا دعارا
ز عدلش[۲] بار با تیهو شده جویس • یك جا آب خورده گرگ با میش
زعنّت هرج [بود] از دور و بیوند • بعدل و داد او خوردند سوگند
فراخی در جهان چندان اثر کرد • که علّه دانهٔ صد بیشتر کرد
بیت[۳] چون بیك باشد بادشارا • گهر خیزد بجای گل گیارا
درخت بد بیخ خوشیده نباشد • شه نیکو بیخرا بی فراخست
فراخیها و تنگیهای اطراف • ز رای[۴] پادشای خود زند لاف

و چون پدر او سلطان طغرل بن محمّد رَحِمَهُ ٱللهُ فرمان یافت اورا کم از یك سال بود و عم زادهٔ او ملکشاه بن سلجوق بن محمّد هم درین حدّ بود، سلطان مسعود ایشانرا تربیت فرمود و ممکنت نشاند، مثل مَنْ أَدَامَ ٱلشُّكْرَ ٱسْتَدَامَ ٱلْبِرَّ[۵]، هرك او شکر کرد نیکی یافت، و سلطان ملکشاه و ارسلان‌را تا خود گردایدی تا در سال اربعین و خمس مائة که از بغداد براه دربند قزالی برای دفع بوریه و جمع لشکر براه آذربیجان حرکت فرمود از دار الملك ایشانرا بقلعهٔ تکریت فرستاد و بامیر حاج مسعود بلال که والی بغداد بود کوتوال قلعه بسپرد[۶]، و ایشان مدّت بضع سنین[۷] در تکریت بماندند تا روزگار بقلّب خویش تغیّر احوال پدید آورد و سلطان مسعود از دنیا کرانه کرد، بعد ازو ملکشاه بن

---

(۱) حمسه شرقی، (۲) ن آ عدل، (۳) ن آ ش (شد د باء) و اسطور ورن خراب باشد، (۴) حمسه عدل، (۵) فی ۸۵ ع، (۶) رك به ص ۳۲۳ در سابق، (۷) ای می سه ۵۴۰—۵۴۹، و اینجا اشاره است به آیه فَلَبِثَ فِي ٱلسِّجْنِ بِضْعَ سِنِينَ (سوره یوسف)،

الوزیر فخر الدّین ابن معین الدّین[۱]، الوزیر جلال الدّین ابن قوام الدّین[۲]، حجّاب او الامیر الحاجب مظفّر الدّینِ باز دار[۳]، الامیر الحاجب اتابك[۴] ایاز، الامیر الحاجب نصرة الدّین اتابك پهلوان[۵]، [سلطان ارسلان خوب][۶] طلعت نیکو سیرت با حیا و حمیّت بوذ، دیر خشم زوذ رضا، کرم و مروّت بر اخلاق او غالب و حلم و سکون در احوال او ظاهر، مثل: مَنْ قَرُبَ بِرُّهُ بَعُدَ ذِکْرُهُ[۷]، [شعر]:

هرك او بخشش و عطا بگزید * نام نیکوے او بچرخ رسید

هیچ خواهنده از لفظ او نه نا شنیده و هیچ خدمتگار ازو جفا و خواری نا دیده، مثل: اَکْرَمُ اَلشِّیَمِ اَرْعَاهَا لِلذِّمَمِ، شعر:

حق گزاری نکوترین کرمیست * نام باید گزید عمر دمیست

از کار دخل و خرج و ضبط احوال خزانه و پایگاه و غیر آن متغافل و در تفتیش و تفحّص آن مسامح و مساهل، تنعّم دوست و ترفّه جوی بوذ و در پوشش و خورش تکلّف و تنوّق بغایت رسانید، لباسهای فاخر و کسوتهای ملوّن و جامهای خطابی و زرکشیذهای مثقّل بعهد او قیمت گرفت، در جمله آن لباسها که او پوشید و بخشید هیچ کس نپوشید و نبخشید و نه بذان لطف دید، ملاطفت او در مجلس معاشرت بغایت کمال بوذ و هرگز در بزم او فحش و لغو و جفا و دشنام بر لفظ کس نرفتی و f.115b از کس حرکت خارج در وجود نیامذی، مثل: اِذَا کَرُمَتِ اَلسَّجِیَّةُ حَسُنَتِ اَلطَّوِیَّةُ[۸]، شعر[۹]

---

(۱) زنَ افزوده: المختصّ (۲) زنَ افزوده: الدّرکزینی (۳) مقصود همان مظفّر الدّین الب ارغون بن یرنقش بازدار است (۴) زنَ (۲۹۷) افزوده: طغرلتکین (۵) هو ابن شمس الدّین ایلدکز و اخو السلطان لامّه (زنَ ص ۲۹۷) (۶) در متن محو شده، (۷) فقَ f. 130 (۸) ایضاً f. 87 (۹) از خسرو شیرین نظامی در «بپادشاهی نشستن شیرین بجای عمّهٔ خویش» (خمسه طبع طهران ص ۱۰۲)

حُست و کم دید اندر اقران دَورها ٭ چون تو شاهی چشم عقل دور بین
در گمان بودم بگردش بر چرخ ٭ تا نبودم قدر تو عین الیقین
سر نهد بر آستانت آفتاب ٭ تا نسوزد روز یارت آستین
تا بود ساها میدان مهر را ٭ از حسنها یکی حرج مزن
از مجرّه طوق کردست و ستام ٭ نشت نوس داد مهرا بهر زین
راهد آسا زرد و تاریك آمدست ٭ مبروی در کسوه مُسح انگبین f 110a
چون دُعاب ورد او سد لاحرم ٭ در لعاب او شفا آمد دفین
لرزه بر اندام حورشد اوفتاد ٭ کو درا بروی تو دید ار چشم چین
کوشش حصم تو تا تو همچنان ٭ کآب حیوان پیش آب تارگین
گی بر آید تا تو حصم خاکسار ٭ خود نبود رای چو رای تو مین
تا سر آرد از عدوی تو دمار ٭ می نبند شیر گردون در کمین
چون بلطفها نماند شهریار ٭ در عرق غرقه سود مای[1] معین
نشکند مهر ماهیارا قدر باد ٭ گر برد از خُلق تو بوی بحین
تا جهان باقیست باقی باد و شاد ٭ کر[2] جهانداران بدولت سد کُرس
تا اجابت چون دعا مقرون شدست ٭ رحمت حضرت نیارم بس ازین

السّلطان رکن الدّنیا و الدّین ارسلان بن طغرل بن محمّد قسیم امیر المؤمنین

سلطان ارسلان پادشاهی بود سرخ چهره، خوب روی، کشنده محاس مُلك موی، دراز دوانه، ربع القامة، تمام گوشت، مدّت پادشاهیش نابرده سال و هشت ماه[3]، مدّت عمرش چهل و سه سال، بوقت او اِعْتَصَدْتُ[4] ۲
بآلله، وزرای او الوزیر شهاب الدّین[5] ابن ثقة الدّین عبد العزیز،

(1) کذا فی آ و الطّاهر ماه
(2) آ کر (3) ای من ذی القعدة سنه ۵۵۵ الی جمادی الآخرة سنه ۵۷۱
(4) ع اعتصمت (5) زین آورده محمود

کس بایلاخ رفت پیغام داد الله الله اگر شمارا ارو کراهیتی هست و پادشاهی دیگر اختیار می کنید اورا از دست نگذاشتن مصلحت نیست چه اگر بخوراسان رود آمن نتوان بود که لشکر آورد و اوّل درد سر من دهد اورا موقوف باید داشتن تا سلطان دیگر برسد آنگه حکم اورا باشد، مثل: حُسْنُ الْعَفْوِ مَا كَانَ عَنْ قُدْرَةٍ وَ اَحْسَنُ الْجُودِ مَا كَانَ مِنْ عُسْرَةٍ[1]، امرا اندیشیدند که سلیمان چون بومید شود بگریزد، شب از هر حیل حافظ سواران با سلاح گرد بر گرد کوشك پاس می داشتند تا اتابك ایلدکر و سلطان ارسلان بیامد در آخر رمضان سنة خمس و خمسین [و خمس مائة] و سلطان ارسلان بر تخت نشست و سلیمان را در میان باغ بکوشکی موقوف کردند و موکّلان برو گماشتند[2]، بعد از یك ماه سلطان ارسلان و اتابك ایلدکررا بحانب اصفهان کوچ بود سلیمان‌را با قلعهٔ علاء الدّولة نقل فرمودند[3] و او خود پادشاهی محبوس بشه بود و قلعه فرسود لکن این بار سوی آب درست بیامد و هم درین قلعه دواردهم ربیع الآخر سنهٔ ستّ و خمسین و خمس مائة درگذشت[4] و بتربهٔ برادرش مسعود اورا دفن کردند رَحِمَهُ اللّٰهُ وَ نَوَّرَ مَضْجَعَهُ، و هر حکم که او بکرد و بری که بخورد و اقبالی که بود و دولتی که روی بنمود روانش از روضهٔ رضوان و عرصهٔ جنان تماشای آن می کند که آناس او بسادگانی حکم می راند و بسك نامی اسپ اقبال و دولت می دواند، هر روز حصّی‌را می شکند و اقلیمی در ضبط می آورد، لهو و تماشا سر وقت رای عقلا کند و هر مثال که از رای اعلی صادر شود سر محجّهٔ صواب و منهج استقامت 114b باشد و از شارع خطا و خلل دور، و در اقطار آفاق علی الاطلاق بماند باند و آنچ اسلاف اورا از سلاطین و ملوك روی زمین‌را بحمله بود از ۲۲

(۱) فق ff 135b—114a «حلوه الی قلعه همدان حُبِسَ (آح ۱۱ ص ۱۷۶)

(۲) رس ص ۲۹۶ و آح ۱۱ ص ۱۷۶

(۳) رس

(۴) قل انّه مات مسموماً (رس ص ۲۹۶) و قل بل

امرا بذو راه نمی یافتند ازو نومید شدند که او خود نمی دیدند و چون می دیدند می رنجیدند که احترام کس نمی کرد و بزبانشان می آزرد، مثل: اِحْفَظْ رَأْسَكَ عَنْ عَثْرَةِ لِسَانِكَ[1]، شعر:

نگه دار سررا ز زخم زبان ، که باشد زبانت سرت‌را زبان

جمله با کردبازو متّفق شدند بر خواندن ارسلان، شعر:

ندانند کسی آرزوی جهان ، نخواهند کشادن بما بر نهان[2]
چه بندی دل اندر سرای سپنج ، چو دانی که ایدر نمانی مرنج[3]
ازین بر شده نیز چنگ ازدها ، بمردی و دانش نیابد رها[4]
بدریا نهنگ و بهامون پلنگ ، همان شیر جنگ آور نیز چنگ[5]
(ز باذ اندر آرذ برذ سوی دم ، نه دانست پیذا نه خوانم ستم
نیابی بجون و چرا نیز راه ، نه کهتر بذین دست گیرذ نه شاه)[6]
f.111a آگر ز آهنی چرخ بگذارذت ، چو کشتی کهن نیز ننوازذت[7]
چنینست کردار گردان سپهر ، کهنی کینه پیش آرذت گاه مهر[8]

سلطان سلیمان‌را خبر شد که امرا ازو مستوحش اند و ارسلان‌را خوانده اند، کس فرستاذ که اگر چنانك مرا نمی خواهید از من بشما رنجی نرسید بگذارید تا چندان اُهبت و برگ که از موصل آورده‌ام بر گیرم و بروم باقی حکم شماراست، خواستند این اجابت کردن باز گفتند بی مشورت اینانج نشاید، مثل: مِنْ حَقِّ ٱلْعَاقِلِ اَنْ يُضِيفَ اِلَى رَأْيِهِ رَأْيَ ٱلْعُلَمَاءِ وَ يَجْمَعَ اِلَى عَقْلِهِ عُقُولَ ٱلْحُكَمَاءِ[9]، [شعر]:

رای خودرا بعالمان برسان ، جمع کن عقل‌را تو با دگران

---

(۱) فق f. 13a (۲) شه ص ۱۱۵٤ س ۱۰ (۳) ایضاً ص ۱۱۵۱ س ۱٦
(٤) ایضاً ص ۱۱٦۱ س ۲۲ (٥) ایضاً ص ۱۲۳٤ س ۲٥ (٦) ایضاً ص ۱۲٦۱ س ٤—٥ (۷) ایضاً ص ۱٤۱۱ س ۲۱ (۸) ایضاً ص ۱۱۵۱ س ۱٥
(۹) فق f. 18a

چون حها داران کمر بربند و عالم ی گشای
وف کار آمد کنون ی کار سوالی نشست
را ر کف باران رحمت بر مسلمانان بسار
هس که گرد کفر بر روی مسلمانی نسست

شهاب الدّس ثقه نوارب معرّر سد و مطهّر الدّس الب ارغو نامبر حاجی[1] 1132
و سلطان نسطب عدل و اقاصب فضل ی بود، مثل اَعْظَمُ ٱلْمُلُوكِ مَنْ مَلَكَ نَفْسَهُ وَ بَسَطَ عَدْلَهُ[2]، و ار جهب اسبالب حاب ابابك ابلدكر ملك ارسلان‌را كه پس او بود ولی عهد كردبد[3] و بحطبه و سكّه بام او در آوردد، ابابج بحاب رّی بار گسب و مان موفّق گردبارو و عزّ الدّس صَمار و باصر الدّس آمس نوسبه در ابدروب نعاری بودی و ۱
گردبارورا آن نماد حكم نماند كه در روزگار سلطان محمّد بحكم آنك سلطان سلبس همه روز نساط و عشرب مسعول ی بود و عزّ الدّس و باصر الدّس بدو نشبر ی رسدند هرگه اورا ی دبدند ی سگالبدند كه گردبارو بگربند و بك روز سلطان‌را بمهان او ردد با مگر برس ابدبسه دست بابد، و ار انواع بكلّف هبح فسرو بگداسب امّا حودرا نگه داشب[4]، ۱۰
مثل مَنْ حَادَ بِمَالِهِ عَزَّ وَ مَنْ حَادَ بِعِرْضِهِ ذَلَّ[5]، ابدبسه منسّر ی سد كه گردبارو لسكر نسار داشب و احتاطی نمام مكرد و هر شب لسكری با سلاح گرد سرای او ی حسد، درس مبانه گردبارو كس بابابك ابلدكر فرساد و اورا بر آمدن و آوردن ملك ارسلان بحریص كرد، و سلطان سلبس ار مداومب بر شراب چنان شد كه ار مردم نفور گسب و [6]بنگ ۲
نار[6] شد، مثل مَنْ حَاسَبَ ٱلْأَحْرَارَ أَسَاءَ ٱلِاخْتِيَارَ[7]، شعر

چو با نكان نشبس واگذاری ◦ بدا كارا كه نو بر دست داری

(۱) رك به زن ص ۲۸۹ (۲) فن f 11a (۳) زیرا كه ابابك ابلدكر سوهر مادر ارسلان بود (زن ص ۲۸۸) (۴) آ ح ۱۱ ص ۱۷۵—۱۷۶ (۵) فن f 9a
(۶—۶) ن آ بنك نار

مردم و دیو و پری اکنون بخدمت ایستند
چون سلیمانشاه بر تخت سلیمانی نشست
چشم رعنایی بدوزند اختران روز کور
خسرو سیّاره چون بر اوج کیوانی نشست
پای قدرش از سر افلاك جسمانی گذشت
مُهر مهرش بر دل پاکان روحانی نشست
پیش عزمش باد در بالا بواجب ایستاد
پیش حزمش کوه در پستی بنادانی نشست
دور نبوذ گر بپرّانذ [۱] ز میدان [۱] وجود
گوی گردون را [۲] چو بر یکران [۳] چوگانی نشست
بوی عدلش چون دم عیسی جهان را زنده کرد
لاجرم زان بر جهانش منّت جانی نشست
فتنهٔ شب‌رو بروز بذ نشست از تیغ او
هم بدشخوارے نخیزذ چون بآسانی نشست
کار او ثابت بمعنی آمذ و گردان بنام
راست چون گردون [۴] که بر وی [۴] رسم گردانی نشست
رسم باطل زوذ برخیزذ چو راے پاذشاه
نوبت حق پنج فرموذ و بسلطانی نشست
ای بر ایوانت شذه کیوان هندو پاسبان
ماه روی بر در بارت بدربانی نشست
بخت چون بر تخت دیذت تهنیتها کرد و گفت
ای که بر تخت جهانداری تو میدانی نشست

(۱—۱) نآ : ر میدان
(۲) نآ اینجا کلمهٔ «که» زاید دارد (۳) نآ : بکران
(۴—۴) نآ : بروین

حو سلطان محمّد از دنیا برفت موفق گردنارو از حملهٔ امرا قوی‌تر بود و ناصر الدّین آقسنقر و عزّ الدّین صنّمار[1] و اینانك انار از مهتران بودند در کار سلطنت باهم مشورت کردند و دانستند که اساخ‌را از ری بخوانند و باستصواب رای او کار کنند، چون نامد رای بر سلطان سلیمان قرار گرفت، کس بخواستن او بموصل رفت، اینانك قطب الدّین مودود اورا با اُهبتی و ساری تمام گسیل کرد[2]، مثل شُكْرُ ٱلإِلٰهِ بِطُولِ ٱلثَّنَآءِ وَ شُكْرُ ٱلْوُلَاةِ بِصِدْقِ ٱلْوَلَآءِ[3]، شعر

شکر حق از ثنا بود موست ، شکر سلطان ز دوستی وی است

سلطان سلیمان دوازدهم ربیع الاوّل سنهٔ خمس و خمسین و خمس مائة بدار الملك همدان رسید و بر تخت سلطنت نشست و پادشاهی موست، و سنّد f 113a اشرف بهست در حضرت این قصیده رور بار بر خواند بحضور امرای دولت، قصیده[4]

شاه شاهان جهان بر تخت سلطانی نشست
مردم چشم سلاطین در جهانبانی نشست
منّت ایزدرا که از یمن نشان خسروی
بر طراز خامه رفت و در رز کانی نشست
منّت ایزدرا که در صدر خراسان و عراق
هم خداوند عراقی[5] هم خوراسانی نشست
منّت ایزدرا جهان چون روضهٔ فردوس گشت
وین ملك قدر فلك قدرت برضوانی نشست

(۱) رَ (ص ۲۴۳) آورده بن فاخار الخرامی، اَآ (ج ۱۱ ص ۱۴۲) شمس بن فخار الخرامی (۲) رك به رَ ص ۲۸۸—۲۸۹ و اَآ در حوادث سنهٔ ۵۵۵ (ج ۱۱ ص ۱۶۸) (۳) فی f 8b (۴) دیوان سنّد اشرف (حسن غزنوی) نسخهٔ منحصر موزهٔ بریتش موزیم (Or 4514 f 110a) (۵) رَآ اسحاق بن راشد دارد

در کنف عافیت تا دم محشر بپای
در حرم خسروی تا بقیامت بمان

السّلطان معزّ الدّنیا و الدّین[۱] ابو الحرث سلیمان بن محمّد بن ملکشاه قسیم[۲] امیر المؤمنین

سلطان سلیمن اسمری بوذ بسرخی مایل محاسن متوسّط کوتاه گردن ربع القامة، مدّت ملکش شش ماه و کَسْری، ولادت او در رجب سنهٔ احدٰی عشر[ة] و خمس مایة، مدّت عمرش چهل [و] پنج سال، وزیر شهاب الدّین ثقه[۳]، حاجب مظفّر الدّین الب ارغون[٤]، [توقیع او اِسْتَعَنْتُ بِاللهِ][٥]، سلطان سلیمن پاذشاهی بوذ خوش خوی خوب روی بذله گوی، مثل: اِذَا شَرُفَ اَلْخُلْقُ حَسُنَ اَلنُّطْقُ[٦]، شعر:

سخن خوب از نتایج خوست * هرکرا خوی خوش سخن نیکوست

معاشر طبع بوذ امّا ثبات نداشت و اقبال مساعد نبوذ، چند نوبت بر تخت نشست و بخت یاری نداذ، هر چند بیش کوشید روی ندید، شعر[۷]

نو با چرخ گردان مکن دوستی * که گه مغز اویی و گه پوستی
بذانگه بوذ بیم رنج و گزند * که گردون گردان بر آرذ بلند
ز هر بذنگر دل نداری برنج * که اینست رسم سرای سپنج
مرا بهره اینست ازین تیره روز * دلم چون بوذ [شاذ] و گیتی فروز

(۱) قال الآ «لقّب [سلیمانشاه] القاب ابیه غیاث الدّنیا و باقی القابه ...» (الآ ج ۱۱ ص ۱۲٦) (۲) تگ وع و رسالهٔ جوینی: بُرهان، رکَ به فهرست اسماء السلاطین در سابق (ص ۸٦) که بجای قسیم «برهان» دارد (۳) زن: شهاب الدّین محمود بن التفة عبد العزیز النیسابوری (ص ۳۸۹) (٤) زن افزوده: بن برنقش صاحب قزوین (٥) کذا فی ع و رسالهٔ جوینی (٦) فق f. 8b (۷) شه ص ۱٦٥۱ س ۷—۹،

ماهٔ مهور چون طلعت این پادشا
پایهٔ قصر کیست خدمت این آستان
هست درین روزگار گشته رانصاف شاه
سار قرن بدرو گرگ عدل شان
سر تو که کیخسروی مانند میراث حق
ملك رکسری و خم عدل و نوشیروان
جنگ چو رستم که کرد خوبك کند کارزار
خسرو رستم صفت جنگ کند به ار آن
رزمگه شهریار هست قامت مند
بزمگه خسروی هست حشمت خان
خشم تو سر دشمنان کرد خشم پدید
لطف تو با دوستان خلد نماند عیان
سر فلك هر کجا مهر کند روشن
شاه نشان و شهم هست خداوند آن
کرد عدورا سنع قهر و سند ملك ارو
پس سر کلك کرد سرفه بر دوستان
از گل هندوستان تیغ برون آمدست
کلك چرا می کند ملك هندوستان
f 112b شاه خواستا توئی خلق جهان‌را پناه
طلّ تو سه خلق‌را از پدر مهربان
هرك ترا بنده‌وار سر نهد چون فلك
دان کی حقیقت شدست تخت ترو سرگران
باد سپهر برین طابع فرمان شاه
باد بکام دلست دور زمن و زمان

قمرے بر شاخ سرو در طرف جویبار
گشت ثناگوی شاه از دل و جان مدح خوان
سوسن آزاد ماند گرچه بُذش ده زبان
گنگ چو بنده که نیست[1] گفتن مدحش توان
نرگس با جام جم آمذ کز بزم شاه f.112a
بهر ریاحین برذ باذهٔ چون ارغوان
دست بر آرذ چنار تا بدعا خواهذ او
از ملك ذو الجلال دولت شاه جوان
بر لب هر جویبار گویذ هر سبزهٔ
یا رب سرسبز باذ عادل شاه جوان
شاه جهاندار کوست خسرو جمشید فر
تاج ده خسروان باج ستان شهان
خسرو بهرام قدر شاه فریذون سیر
رستم دستان برزم حاتم طی بی گمان
صاحب تیغ و قلم کز سر این دو گهر
مشرق و مغرب گرفت در کف گوهر فشان
هست جهان شهریار سایهٔ حق خلق را
مالك روی زمین صاحب هفتم قران
چاکر و منقاد اوست ماه مبارك لقا
طایع فرمان اوست مهر غزاله[2] نشان
ملك سلیمان وراست ورنه ببین بر درش
چاکر او وحش و طیر طایع او انس و جان
در دل دریا و کان گر گهر و گر زرست
آفت جمله ببذل دست و دل شاه دان

(1) وَآ: نست، (2) وَآ: غزاله،

حوس بمرتبهٔ ملایکه رسانده و معارف و مشارک خود و انسان کرامت کرده حنانك در کتاب قدیم می گوید آنه شَهِدَ اللّٰهُ اَنَّهُ لَا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ وَالْمَلَائِکَهُ وَ اُولُوا الْعِلْمِ[1] و حسب و مراتب جانب آفریدگار که موجب فوز و نجات و سعادت ابدست هم از بحار مناهج علمست کما قَالَ تعالی آنه اِنَّمَا یَخْشَی اللّٰهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ[2]، و چون شخصی از بنی آدم ۵ بحلیت علم و بنوی آراسته شد و از عوارف و لطایف صنع ایزدی بدین دو موهبت سنیّ مخصوص گشت رتبت اعلی رسد و درجهٔ کمال یابد، و خداوند عالم سلطان قاهر ابو الفتح کحسرو با عظمت سلطنت و عُدّت پادشاهی و شوکت و بسطت قواعد معدلت ناصی درجهٔ علم و اعلی مرتبهٔ دانش رسیده است و وفور عدل و فضل و کمال علم و عالم دانش ۱۰ او از جملهٔ سلاطین آل سلجوق کس نرسیده است و روان علمای که آبای سلاطین بوده اند از حبس حلقی در روضهٔ جنان با حوران و رضوان ملاقات می نماید و مباحثت می کند، در مراتب یاد و با قایمت نماید، بیت

اقبال تو جاودان نمایاد ۰ دانی که بدست ما دعاییست

و چون دولت این شهریار جوان بخت اشجار آل سلجوق‌را بعد از ذبول ۱۵ خزان انوار و ازهار فضل بهار ظاهر کرد و طراوت و تازگی و خضرت و نضرت ریاحین پدید آورد داعی مخلص و هواخواه مخصّص در وصف بهار از زبان شکوفه و ازهار در مدح این شهریار کامگار و صاحب قران روزگار این قصیدهٔ آبدار گفت و این درّ بکر بالماس فکر سفت، [قصیده]

۲ باد صبا بر گشاد چهرهٔ گل باگهان
حمل ریاحین رسید از طرف کُن فکان
بلبل دستان سرای بر سر هر گلبنی
۲۲ از ورق مدح شاه خواند یکی داستان

---

(۱) قرآن، ۳، ۱۶، (۲) قرآن، ۳۵، ۲۵،

تنها بماند بخوزستان راند و سلطان بکوشك همذان فرود آمد. مثل: نَحْنُ کَمَا کُنَّا وَ الْعَنَاءُ زِیَادَةٌ، سعی ضایع و رنج حاصل و خزانه تهی، بعد از آن نهضتی نکرد، زمستان بساوه رفتی و تابستان بهمذان و رنج برو مستولی شد افغان خیزان می بود تا در ذو الحجّة سنة اربع و خمسین و خمس مایة از کوشك در محفّه با شهر آمد یك هفته بزیست، و پیش از آنك سلطان ببغداد رسید شهاب الدّین مثقال بزرگ و امام شیبانی‌را[1] فرستاده بود بخطبهٔ خاتون کرمانی[2] تا مهد او از کرمان بهمذان آرند در رجب سنة اربع و خمسین او خمس مایة برسید شهر همذان آذین بستند و زیادت[3] کوشك زده بودند و مطربان نشانده، سلطان در محفّه باستقبال شد بحکم آنك رنجور بود و آن خاتون مدّت پنج ماه در حبالهٔ سلطان بود و سلطان بحکم رنجوری بدو نتوانست رسید[4]. و بذی الحجّة ازین سال درگذشت[5] و عمر جاودان و ملك جهان بشهریار کامران و جهاندار جوان سلطان قادر عظیم الدّهر غیاث الدّنیا و الدّین ابو الفتح کیخسرو ابن السّلطان قلج ارسلان خلّد اللّٰهُ مُلْکَهُ گذشت که هر روز چون مقدّمهٔ صبح کاذب در گذرد و طلیعهٔ صبح صادق برسد و ابو الیقظان[6] رواح در تباشیر صباح ندای حَیَّ عَلَی الْفَلَاحِ در دهد و رایات عالیهٔ خسرو اقالیم بالای افق سما پیدا شود اورا فتح نامهٔ اقلیمی بحضرت همایون می رسد و رکاب میمون او بهر شهری که رسد شکوه جهان و آرایش روضهٔ رضوان می دهد، و این پادشاه که سایهٔ اللّٰهست منقبت علم و منزلت علما و منصب حکما که شریف‌ترین مناقب و رفیع‌ترین مناصب و نفیس‌ترین منازلست حاصل کرده است و بدست آورده، و از شرف و فضیلت علمست که ملك تعالی علمارا رتبت روحانیان داده است و ایشانرا در شهادت وحدانیّت

---

(۱) جت: عماد الدّین عبد الصّمد شیبانی، (۲) ص ابنة ملك کرمان (زن ص ۲۸۷)
(۳) کذا و لعلّه «زیارت» (۴) رك به زن ص ۲۸۷، (۵) توفی یوم السّبت لانسلاخ ذی القعدة سنة ۵۵۴ (زن ص ۲۸۸) (۶) کنیت خروس،

بر نشسته بودند و با مقاتلهٔ کشتی جنگ می کردند و بگذاشتند که بر جانب غربی آبد و بفرمود تا منجنیقها آتش زدند و جوب خانهٔ سلطان و بازار لشکر و هر آلت که نقل می شایست کردن بسوختند، و همچنان صف کشیده ایستادند تا حمله بنگاه و خزانه و دختران‌را براه کرد و بر اثر ایشان می آمد، و سلطان با لشکر آن شب تا بروز بر جانب شرقی بر پشت اسپ ایستاد تا بامداد نُنها بر نهاد و باکیی تمام بیك فرسنگی بغداد فرود آمدند، و اگرچه زشت برخاستنی بود لشکر بغدادرا چندانی قوّت بود که بر اثر بیامدندی، مثل: اَلظُّلْمُ مَسْلَبَةٌ لِلنِّعَمِ وَ اَلْبَغْيُ مَحْلَبَةٌ لِلنِّقَمِ[1]، شعر:

بغی کین آورد بهر منزل ٭ ظلم نعمت ز بد کند حاصل

سلطانرا از اسباب دهلیزی [مانده] بود و بکپاره زیلو و پنج بارگیر، امرا از مطبخ خویش خوانچه می آوردند تا آنگه که بجلولی رسیدند، مثل: مَنِ اكْتَفَى بِالْيَسِيرِ اسْتَغْنَى عَنِ الْكَثِيرِ[2]، شعر[3]

گر از دیبا وحوصی نیست در دست ٭ فراغت با قناعت بادگان هست 111a

زین الدّین علی کوجك بنگاه و اسباب بایگاه سلطان و خزانه و دختران سرای‌را حمله باز رسانید چنانك رشته نابی ضایع نشده بود[4]، مثل: مِنْ تَمَامِ الْكَرَمِ اِتْمَامُ النِّعَمِ[5]، شعر.

خوشی تو گر افاضت نعمت ٭ ای پسر از تمامت کرمست

و چون سلطان پنج منزلی همدان رسید اتابك ایلدکز باز گردید ملکشاه

(۱) وق f 10a (۲) اصا f 6a (۳) از خسرو شیرین نظامی (حمه ص ۵۲)

(۴) رك برای ذکر محاصرهٔ بغداد به رت ص ۲۴۶—۲۵۵ و نیز آ در حوادث سنهٔ ۵۵۱ (ج ۱۱ ص ۱۴۰—۱۴۲)، صاحب رت عماد الدّین الکاتب الاصفهانی این محاصره‌را مشروحاً و مبسوطاً ذکر کرده است چه او خود بوقت محاصره در بغداد حاضر بوده است و جمله وقایع‌را برای العین مشاهده نموده، (۵) وق f 8b،

نپذیرد سلطان فرمود که فردا عبر کنیم و روی بجانب همذان نهیم، شعر:

مگر بهره‌مان زین سرای سپنج * همه کین و نفرین و دردست و رنج[۱]
بجز رنج و سختی نبینم[۲] ز دهر * پراگنده بر جای تریاك زهر
کِتا چون روذ بر سرم بر سپهر * بتندی گراید جهان یا بمهر
چنینست گیهان ناپایدار * درو تخم بذ تا توانی مکار[۳]
f.110b بدیذم که این گنبذ دیرساز[٤] * نخواهذ گشاذن همی لب براز

لشکر و حاشیه اندیشیذند که فردا زحمت باشذ هر قومی قصد کردند که هم در روز خالی بگذرند، اضطرابی در افتاذ و جسر بگسیخت[٥] و ملّاحان کشتیهای لشکر سلطان بگذاشتند و بگریختند، هرکه کشتی یافت می گذشت، مثل: اَفْضَلُ اَلنَّاسِ مَنْ عَصَى هَوَاهُ وَ اَفْضَلُ مِنْهُ مَنْ اَبْغَضَ دُنْيَاهُ[٦]، شعر،

نفس دون‌را خلاف پیرایذ * تیغ کژرا نیام کژ بایذ
روی در روی نعمتی ناری * تا از آن بهتری بنگذاری

هزاهزی در افتاذ چون روز رستخیز و از محال جانب غربی رجّاله بجوشیذ[ند] و عجم‌را می غارتیذند، و از شهر لشکر بدر آمذند و کشتیهای مقاتله بنزدیك لشکر سلطان رسیذ و در سرای سلطان بجانب شرقی متاع تُجّار و رخت لشکریان بوذ جمله رجّالهٔ بغداذ بغارتیذند، و لشکری که بر جانب غربی بوذند جمله در سلاح رفتند و صف کشیذند و خیل خانه نگاه می داشتند، و سلطان در سرای سعد الدّولة[۷] با ده پانزده جاندار ماند بوذ و سراپرده و بنه و پایگاه و خزانه و چوب[۸] خانها و دختران سرای و جمله آلات سلطان بر جانب غربی بماند، زین الدّین علی با جمله لشکر

---

(۱) شه ص ۱۰۳۰ س ۱۷، (۲) نآ: نبینیم (۳) شه ص ۳٦ س ۲۷،
(٤) دیرباز(؟) (٥) نآ: بگسخت (٦) فق f. 6a (۷) هو سعد الدّولة برنقش الزّکوی (رك به زن ص ۲٤۸) (۸) کذا فی رسالة جوینی، نآ: خوب،

چون از آذربیجان این سد در آخر سنهٔ خمسین [و خمس مائه] روی بغداد نهاد و بنصر نُصاعه مدّت یکماه توقّف کرد چه موفّق گردنارو قبول کرده بود که رئیس الدّین علی کوچك‌را از موصل مدد آرد، و بعد از آن باحنت تَتّ و راداں در آمد و حالی خاص[1] باسد بر آب دجله بگذشت و رئیس الدّین علی با لشکری آراسته و انبوه برسد و بدره بغداد آمد، و سلطان و خواص او و رئیس الدّین علی بجانب عربی فرود آمدند و بسران باغبار و اتابك انبار و شرف الدّین گردنارو جانب شرقی، و لشکر سلطان و رئیس الدّین برابر شهر معلّی[2] مجتمعها باشند و از عراق بسران مظفّر الدّین حمّاد[3] برسند با جهار[4] صد کسی نُر مرد و سلاح و از حلّه بسران دبیس دو سه هزار رجّاله بیاوردند، و لشکری انبوه و حَشَر[5] بسیار جمع شد و هر روز چالشی می کردند و سنگی چند بر یکدیگر می انداختند و کسانها[ی] یکدیگر می رانبدند، و پیادگان از شهر بدر می آمدند و با پیادگان لشکر می کوشیدند و هیچ روز لشکر حمله بر نهست و جنگی کردند که سلطانرا از اندرون شهر عشوها می دادند قومی از امرای حلقه که فلان روز فلان دروازه می گشایم و بخدمت می آیم، مثل مَنْ طَالَتْ غَفْلَتُهُ زَالَتْ دَوْلَتُهُ[6]، و موفّق گردنارورا [با بسران بغبار][7] یاری بود بدین سبب در جنگ بیباکی می رفت، و کار بر شهر تنگ شده بود چه ارتفاعات واحی سلطانیان بر می داشتند یك من بار در شهر می نمایست بردن، ناگاه خبر رسید که ملکشاه با اتابك البلکر بدر همدان فرود آمد و این خبر زودتر در شهر بود چه این کار باستدعای ایشان بوده بود، لشکر از جهت آن و جان و مال دهگان و بنگان در گریخن آمدند و چون دانستند که ضبط

(۱) جـ خاصی (۲) کذا فی جـ وهو الصّواب، بآ مصلّی (۳) کذا فی رَ (ص ۲۴۹) و آ (ج ۱۱ ص ۱۴۳)، بآ حماد (۴) بآ جهار (۵) کذا فی جـ، بآ حشو، (۶) فی ب ۲۱۰ ۲ (۷) کذا فی جـ،

پایهٔ خود هـر آنك نشناسد ، پای بیش از گلیم خود بکشد

جواب داد که من این امانت از برادر زاده‌ات دارم و مرا قاعده نباشد که در امانت خیانت کنم و جهان از آن شماست برو و اورا جواب باز ده آنگه اصفهان و جمله ولایت خود ترا مسلّم باشد ، چون ازین در نومید شد سوی بغداذ رفت و استجارت بخلیفه کرد[1] اورا در بغداذ الملك المستجیر بن گفتند ، بعد از مدّتی خلیفه المقتفی بامر الله اورا ترتیب کرد و برگ بساخت و بسلطنت نامزد کرد[2] ، و از بغداذ بجانب آذربیجان رفت و از در خیمهٔ اتابك ایلدکز باز شد ، و اقسنقـر پیروز کوهی از اینانج مستوحش شده بود هم با ایشان بود ، اتابك ایلدکزرا ضرورت افتاذ معاونت کردن ، مثل : عَدَاوَةُ ٱلْعَاقِلِ خَيْرٌ مِنْ صَدَاقَةِ ٱلْجَاهِلِ ، شعر :

(نگه کن که دانای پیشین چگفت ، بذانگه که بگشاذ راز از نهفت
که دشمن که دانا بوذ به ز دوست ، ابا دشمن و دوست دانش نکوست
بر اندیشذ آنکس که دانـا بوذ ، ز کاری که بـر وی توانا بوذ
ز چیزی که باشذ برو ناتوان ، بجستنش خسته ندارذ روان)[3]
هر آنکس که دارذ روانش خرذ ، سـر مایـهٔ کارهـا بنگـرذ[4]

لشکری بسیار انبوه شذ ، چون خبر بسلطان محمّد رسید از در همذان با لشکری گران روی بذیشان نهاذ و اینانج در خدمت بوذ بکنار ارس مصاف داذند ، اینانج در مقدّمه بآب بگذشت سلطان محمّد بر اثر ، ایشان هزیمت شذند و دست از یکدیگر بداذند سلیمان بموصل افتاذ[5] ، و اتابك ایلدکز از کرده عذرها خواست سلطان محمّد اورا استمالت کرد و بنواخت تا پسررا اتابك پهلوان در خدمت سلطان بعراق فرستاذ ، و سلطان f.110a

(۱) رك به زن ص ۲٤۰ و آ ج ۱۱ ص ۱۲٦ ، (۲) زن ص ۲٤۱ ،
(۳) شه ص ۱۰۱۱۸ س ۲—۵ ، (٤) ایضاً ص ۱٦۹۹ س ۲۸ ، (۵) در سنهٔ ۵۵۱ بقول زن (ص ۲٤۲) و آ (ج ۱۱ ص ۱۲٦—۱۲۷)

بداست و پیداست که این مکیدنست که امرا پراگنده شده اند تا او بدر همدان بار آید ایشان از حوالت در آید، استشعار سلطان زیادت گشت تا حبر سوار سد روی بدار الملك همدان نهاد عساکری[1] وَ کَفَی اللّٰهُ الْمُؤْمِنِینَ الْقِتَالَ[2] بر خواند، شعر

بدان ای پسر کین سرای فریب * ندارد ترا شادمان تا نهیب[3]
چه ساری همی رنج سرای سپنج * چه ساری بنام و چه ساری برنج
سپار و سپار و سپار و سپرغ * چه ساری بکین و چه ساری بگنج
ترا[4] بهره ایست ازین بوده کوی * هنر جوی و زار جهان‌را مجوی
که گر بار نانی سپنجی ز درد * بزوهش مکن گرد زارش مگرد

و سلطان محمّد بدر شهر همدان کوشکی بنا فرمود و امرا آلات کوسکهای قدیم بدان موضع نقل کردند و لشکرگاهی[5] ساختند و کوسکهای بسیار بنا نهادند و ملك مقرّر شد و جمال الدّین وشاح[6] امیر حاجب بود و جلال الدّین وزیرا شمس الدّین ابو النّجیب صرف کردند[7]، مثل مَنْ رَضِیَ بِالْقَضَاءِ صَبَرَ بِالْبَلَاءِ[8]، و سلطان سلیمان چون از در همدان بگریخت سوی ماربدران شد و از آنجا بخوراسان کشید کس اورا بخو نخرید، مثل اَلسَّعِیدُ مَنْ وُعِظَ بِغَیْرِهِ وَ اَسْتَظْهَرَ لِنَفْسِهِ وَ الشَّقِیُّ مَنْ جَمَعَ لِغَیْرِهِ وَ ضَنَّ عَلَیٰ نَفْسِهِ بِخَیْرِهِ[9]، و در سنهٔ خمس [و خمس مائه] از راه ساوان در اصفهان آمد با سواری پانصد و در اصفهان رشید حاجب والی بود اورا موعود نصرات کرد و امدهای خوب داد اگر اورا در اصفهان برد و رشید اجابت نکرد[10]، مثل مَنْ جَهِلَ قَدْرَهُ عَدَا طَوْرَهُ[11]، شعر

(۱) رَ ص ۲۳۳–۲۳۴، و کلّ ذلك فی سنه ۵۴۸، (۲) قر، ۳۳، ۲۵،
(۳) شه ص ۱۴۱۲ س ۱۸، (۴) رَا که، (۵) رَا لشکرهائی
(۶) کذا فی هذا الموضع (مقدم الفاء علی القاف) علی خلاف ماسبق فی ص ۲۵۹، ۲۶،
(۷) فی سنه ۵۴۹ (رك به رَ ص ۲۴۵) (۸) قَ (sic f) علی البلاء،
(۹) قَ f 52 (۱۰) آح ۱۱ ص ۱۳۶، (۱۱) قَ f 168

و جمعی چنان انبوه سست و پراگنده شوذ، فخر الدّین کاشی[۱] وزیر بوذ[۲]
f.109a و خوارزمشاه امیر حاجب، امرای دولت میخواستند کی این دو منصب تغییر کنند و وزارت بشمس الدّین ابو النّجیب دهند کی وزیر سلطان مسعود بوذ و امیر حاجبی بمظفّر الدّین الب ارغو، خوارزمشاه ازین سگالش خبر یافت با خواهرش که در حکم سلطان بوذ تقریر کرد تا شبی که موعود کرده بوذ با سلطان گویذ که لشکر جمله بر تو خروج خواهذ کرد و سلطان محمّدرا باز میخوانند و امشب بر می نشینند بگرفتن تو، و خوارزمشاه در آن شب لشکر خویش‌را بر نشانده بوذ و از دُور گِرد سراپرده بداشته یعنی که حفظ سلطان می کنم، سلیمانشاه چنانك عادت او بوذ در بی ثباتی اسپ نوبت بخواست و نقدی که از خزانه بر توانست گرفتن برداشت و شب بخروس گذاشت و خویشتن‌را چون موی از میان خمیر از ملك بدر آورد و خزانه و بارگاه و پایگاه و اسباب همچنان بر جای بماند و خوذ براند[۳]، شعر:

(ستوذه نباشذ دل باذسار * بربن داستان زذ یکی هوشیار
که گر باذ خیره نجستی ز جای * مگر یافتی چهره و دست و پای
سبکسار مردم نه والا بوذ * وگرچه گوی سرو بالا بوذ)[٤]
مکن خیره بر خویشتن بر ستم * که گیتی سپنجست بر باذ و دم

امرا ازین حال بی خبر بوذند، دیگر روز لشکرگاه سلطان همچنان بر قرار دیذند لاَ دَاعِیَ فِیهِ وَ لاَ مُجِیبَ لشکر در افتاذند و بغارتیذند و از یکدیگر اندیشناك شذند هر یکی بجانبی بیك دو فرسنگی فروذ آمذند و پیغامها بیکدیگر می رفت که این چه حالتست، چو استکشاف حال برفت هر یك بولایت خوذ برفتند، چون این خبر بسلطان محمّد رسید اوّل باوز

(۱) زن: فخر الدّین ابو طاهر ابن الوزیر المعین ابی نصر احمد بن الفضل بن محمود القاشانی (ص ۲۳۲) (۲) یعنی وزیر سلیمان نه محمّد (۳) رك به زن ص ۲۳۲—۲۳۳ (٤) شه ص ٤٥۹ س ۱۵—۱۷

ز باد آمده باز گردد بدم • چه ماند ستم کرد بهر درم

لشکر اندك ماند و خصم بدیك رسید، سلطان با حسن حاجب و رشید حاجب و موفّق گردیزی و شمس الدّین امیر داد و نسران قایماز و جماعتی دیگر از امرا که با او از خوارزم آمده بودند از همدان سوی اصفهان شدند، و بعد از سه روز سلطان با لشکری گران بدر همدان رسید و کوه و صحرا از لشکر بپوشید و سرعسکر همدان دو فرسنگ در طول و عرض لشکرگاه زدند و هستی و حشمتی عظیم بنهاد، و قومی از لشکریان که زن و فرزند و مال بهمدان داشتند باز می گردیدند تا خبر لشکر سلطان محمّد عظیم بشکست دادند و بر آن بودند که اگر سلطان عزم اصفهان کند ایشان بخوارزم روند که هیچ حال روی مقاومت نبود، شعر

کسی کو شد بجنگ یار • بجای سر وی نگاه دار
سه روز بزرگی به روز یار • نماند یکس در زمانه دراز[1]
جز از نیك نامی نماند گزند • نماند چرند و نماند گزند[2]

و همه جهان دل بر پادشاهی سلطان[3] نهادند، بیت

جهان خروش و پادشه دادگر • ز گردون نماند فزون ز سر[4]
چو نا داد بگشاید از گنج بند • نماند بس از مرگ نامش بلند
بگیتی بهی بهتر از گاه نیست • بدی بدتر از عمر کوتاه نیست[5]
(اگر توشه‌مان نیك نامی بود • روانمان بدان سر گرامی بود
اگر آزرم ورزم بپیچان شوم • پدید آید آنگه که بی جان شوم)[6]

مملکت سلطان عظمتی یافت و در خاطر که گذشت که اساس چنان محکم

(۱) شه ص ۶ ۲ س ۱۸ (۲) انصاً ص ۹۸۸ س ۸ (۳) ز سلطان
(۴) شه ص ۱۷۱۷ س ۱۸ (۵) انصاً ص ۵ ۲ س ۵
(۶) انصاً ص ۱۵۴ س ۵–۶

نبوذ، هزار و چهار صد تا استر همه اختیار بر بند بوذ بیرون از آنك بهر شهری و نواحیی بسته بوذ، فی الجمله از مال و تجمّل و نقد و جنس که از خزانهٔ او بخزانهٔ سلطان رسید هیچ سلطانی‌را جمع نبوذ، و آنچ ودایع و دفاین و ذخایر بوذ که بسر آن نیفتاذند خذای داند که چند بوذ[1]،

۵ شعر:

قَدْ يَجْمَعُ ٱلْمَالَ غَيْرُ آكِلِهِ * وَ يَأْكُلُ ٱلْمَالَ غَيْرُ مَنْ جَمَعَهْ[2]

(بخور هرچ دارے فزونی بده * تو رنجیدنهٔ بهر دشمن منه

هر آنگه که روز تو اندر گذشت * نهاذه همه باذ گردذ بدشت)[3]

بنیاك و ببذ روز تو بگذرذ * کسی دیگر آیذ کزو بر خورذ[4]

۱۰ و در آن وقت که سلطان مسعود از دنیا برفت و ملکشاه بپاذشاهی بنشست سلیمانشاه که هفت سال از دست براذر بقلعهٔ فرّزین[5] محبوس بوذه بوذ f.108b بتدبیر کوتوال قلعه امین الدّین مختصّ از قلعه بزیر آمذ و بآذربیجان رفت و امرای اطراف‌را بدست آورد چون اتابك ایلدکز و اتابك ارسلان ابه و البغوش کون خر و فخر الدّین زنگی و مظفّر الدّین الب ارغون پسر یرنقش

۱۵ بازدار و خوارزمشاه یوسف که براذر زنش بوذ[6]، [چون] سلطان محمّد خاصبك‌را برداشت سلطان سلیمن با آن لشکر گران روی بهمذان نهاذ، و با سلطان محمّد لشکری اندك بوذ که خاصگیان چنانك قاعدهٔ لشکر باشذ دوهوایی می کردند و پراگنده شذه بوذند، سلطان محمّد از بهر تسکین ایشان بکلاه زر می بخشید و بجوال جامه، لشکر می ستذند و می

۲۰ گریختند تا خزاین خاصبکی بیشتر سپری شذ، شعر:

---

(۱) رك به زن ص ۲۳۰—۲۳۱ (۲) من جملة ابیات لِلأَضْبَطِ بن قُرَيع السّعدی (رك به کتاب الشّعر و الشّعراء لابن قتیبة طبع لیدن ص ۲۲٦) (۳) شه ص ۲۰٦۰ س ۱۰—۱۱ (٤) ایضاً ص ۱۳۰٤ س ۱٦ (۵) نآ: فرزین (بتخفیف الرّاء)، زن (ص ۲۲۷ و ۲۳۲ مکرّرًا) و نیز تگ (ص ٤٦۹): قزوین (٦) تگ ص ٤٦۹، زن (ص ۲۳۲): و کان معه (یعنی مع سلیمان) ینالتکین خوارزمشاه و اخوه یوسف...

سلاح گرانمایگان[1] نگردد، سگاری كه پیش آمدش نشكرد[2] 108a
سدم دل اندر سرای سنج[3]، سارم سرخ و سارم نگنج[4]
شومله از پیش اس بعش مار خواند ار كوشك برر آمد و انگشری نشان
برگانداری حاصك برد كه امیر از جهت سلطان چیری می خواهد بارگیر
خاص ده با سپهر دوام، و اسپ خاص با سراسار مرصّع بسد و سر
نشست و راه خورسان سر گرفت و هرگز با او بود دیگر بحضرت هیچ
سلطان نیامد[5]، مثل لَا یُلْدَغُ الْمُؤْمِنُ مِنْ جُحْرٍ مَرَّتَیْنِ[6]، جو اضطراب
در كوشك افتاد لشكر حاصك آهنگ كوسك كردند و پس از سمار
بودند، سر حاصك و رنگی جانداران نام كوسك بر سر انداختند حمله
بردند و پراگنده سدند[7]، مثل مَنْ ظَلَمَ عَنَّ أَوْلَادُهُ وَ مَنْ بَغَى بُصِرَ ۱
أَضْدَادُهُ[8]، شعر

چو خورسید گردد سر سروران ٭ حسد[9] كنی[10] بر نماند درار[11]
اگر گنج داری اگر درد و رنج ٭ نماند همی در سرای سپنج
جهان‌را مدان جز دلاور بهنگ ٭ نماند بدندان چو گردد بچنگ
چنست آین چرخ روان ٭ بوانا بهركار و ما نانوان[12] ۱۵

لشكر سلطان در زمان بسر خرانه و پایگاه و اسپان حاصك دوانیدند،
از جملهٔ چیرهای كه در خزانهٔ او نافت سرده هزار اطلس سرخ بود، و
در شرابخانه بیرون از آلاتی كه معهود بود از زرّین و سیمین هفت جم
سیمین نافت كه از جهت شراب خاص كرده بود و پایگاه‌را خود فاسی ۱۹

(۱) ن‌آ كرانمایگان (۲) شه ص ۱۵۸۸ س ۱۹ — ۲، مصراع ثانی در شعر
اوّل به زورده داند به زوردگار (۳) ن‌آ سنج (۴) شه ص ۱۵۱ س ۲
(۵) زن ص ۲۲ (۶) حدیث معروف (بخاری طبع لندن ج ٤ ص ۱٤۲—۱٤۳)
و نیز جمع الامثال للمیدانی در حرف لام (لَا یُلْسَعُ بجای لَا یُلْدَغُ) (۷) آآ ج ۱۱
ص ٦ ۱ و زن ص ۲۲ (۸) ص 106 r (۹) ن‌آ نصب (۱۰) ن‌آ كی
(۱۱) شه ص ۹۸٦ س ۱٤ (۱۲) ایضاً ص ۵۱ ۲ س ٦

بوذ، چون فارغ شذند خلوت خواستند و زحمت باز گردید، خاصبك بماند و جمال الدّین ایلقفشت و برادرش و خاصگیان سلطان و زنگی جاندار و شومله[۱] با خاصبك بوذند، امرا ایستاذه بوذند و خاصبك در خدمت نشسته، آغاز سخن کرد که ترتیب قواعد پاذشاهی چون می باید نهاذ، مثل: إِذَا جَالَسْتَ ٱلْمُلُوكَ فَٱلْزَمِ ٱلصَّمْتَ وَ ٱسْتَعْمِلِ ٱلْوَقَارَ وَ ٱحْفَظِ ٱلْأَسْرَارَ[۲]، در مجالست ملوك خاموشی شعار باید گرفت و وقار یار و اسرار نگاه داشتن، شعر[۳]

سخن‌را بباید شنیذ از نخست * چو دانا شذی پاسخ آور درست
چو داننذه مردم بوذ آزوَر * همی دانش او نیاید بسر[٤]

خاصبك در سخن افزوذ و راه جهانداری بسلطان می نموذ، جمال الدّین قفشت از پس پشتش در آمذ و گریبان قباش بگرفت و گفت برخیز چه وقت سخنست، و صارم محمّد بن یونس سلطانی[٥] با وَی یار شذ اورا بر گرفتند و در خانه بُردند، زنگی جاندار دست بقبضهٔ تیغ بُرد اورا نیز بگرفتند[٦]، شعر:

(بدان ای پسر کین جهان بی وفاست * پُر از رنج و تیمار و درد و بلاست
هر آنگه که باشی بذو شاذ تر * ز رنج زمانه دل آزاذ تر
همان شاذمانی نماند بجاے * بباید شذن زین سپنجی سرای)[۷]
تو از آفریذون فزون‌تر نه‌ای * چو پرویز با تخت و اقسر نه‌ای[۸]
یکایك بنوبت همی بگذریم * سزذ گر جهانرا ببذ نسپریم[۹]
(چنین آمذ این چرخ ناپایذار * چه با زیر دست و چه با شهریار

---

(۱) زن: الامیر کشطغان المعروف بشمله (ص ۲۳۰) و در جای دیگر (ص ۲۸۷): آیدُغْدی بن کشطغان المعروف بشمله، آ: ایدغدی التركانی المعروف بشمله
(۲) فق f. 136 (۳) شه ص ۱٦۰۲ س ۱۲—۱۳ (٤) شه: ببر (٥) لعلّه صارم الدّین والی قلعة الموصل (زت f. 80a) (٦) زن ص ۲۳۰ (۷) شه ص ۱۷۸۷ س ٦—۸ (۸) ایضاً ص ۲۰٦۱ س ۱ (۹) ایضاً ص ۱٥۰۹ س ۲۸

الامیر الحاجب الهفشت بن قیمار[1]، الحاجب ناصر الدّین انابك انار، مدّت پادشاهی او هفت سال، مدّت عمرش سی [و] دو سال؛ و سلطان محمّد لطف خُلق رسا خَلق [بود]، مثل مَنْ کَرُمَ خُلُقُهُ وَجَبَ حَقُّهُ وَ مَنْ سَاءَ خُلُقُهُ ضَاقَ رِزْقُهُ[2]، شعر

هرك خوش خوست بر تو حق دارد * بد خوی سگت روزبی آرد

وکامل عقل صاف رای ساس طبع نکو سیرت راست عهد و قدم راست گوی، مثل مَنْ صَدَقَ فِی مَقَالِهِ زَادَ فِی جَمَالِهِ، [شعر]

راست گفتن جمال افزاید * سیرت مرد راستی داند

دین‌دار بیدار بحث و مکرم علما نکو لفظ دقیق نظر معانی شناس دشخوار پسند، اوّل ملکس در سنهٔ ثمان و اربعین [و خمس مائة]، چون برادرش ۲۱۰۲ ملکشاه‌را بهمدان بنشاندند امیر حاجب جمال الدّین الهفشت بن قیمار بخوزستان رفت بخوزستان باغارت انابك حاصلك و با سلطان برورد که اوّل روز که بهمدان رسد حاصلك بگیرد و سلطان‌را چنان نمود که او با تو همان خطاب خواهد کرد که با برادرت، و با خلیفه قرار داده است که پادشاهی بدو دهد و اس خاندان‌را بردارد[3]، مثل اَلْعِصَمَهُ لُؤمٌ وَ اَلْإِفْتِرَاءُ مَذْمُومٌ، شعر

عمر و عیست ر ناکسی و خسست * افترا و دروغ بد نفسست

سلطان محمّدرا این سخن پدر آمد، چون بدر همدان رسید در محرّم سنهٔ ثمان و اربعین [و خمس مائة] امرا حمله استقبال کردند[4]، اسباغ و حاصلك و حمله مسعودیان آن روز بمرعزار قرانگس شراب خوردند، روز ۲ دیگر بکوشك فرود آمد و در کوشك مسعودی بار داد، امرا پیش‌کش کردند و حاصلك پیش‌کشی کرد که در هیچ عهد مثل آن کس ندیده

(۱) رك حمال الدّین الهفشت (مقدم الغاء علی الدف) بن قایمار الخوارزمیّ (ص ۲۲۸)
(۲) فی ۲۹۰ (۳) رك ص ۲۲۹–۲۳۰

مشك و قیرست زانف شب رنگت . كه شكستست رونق عنبر
هستی از فرق تا بناخن پای . جمله از یكدگر تو نیكوتر
نیست در زیر گنبد گردون . چون رخ خوب تو یكی دیگر
ای فدای تو صد هزار چو من . مردمر از فرقت غمیم بخور
جانم آمد بلب بیك بوسه . از لب كوه بنده را وا خر
داد ده ارنه داد خواهم من . از تو در بارگاه فخر بشر
پشت دین بلظفر آن شاهی . كآمد آنمای شاه پیغامبر[1]
آنك از جاه و مال و حشمت شد . بر سر چرخ آبكون افسر
نوبی آنكس كه زیر چرخ كبود . چون نوی نیست در فنون هنر
هرك در ماند با زمانهٔ دون . با ز چرخ كبود شد مضطر
نبود جز در نو ماجای او . نبستش جز تو دستگیر دگر
چون نوی نیست در محوطهٔ خاك . نه برین چرخ گنبد اخضر
هركرا بروبش دهی بالند . سرش از چرخ هفتمین برتر
صدق بو بكر نست و زور عمر . شرم عثمان و صولت حیدر
باد جاوید چرخ بندهٔ شاه . ماه و مهر و ستارگانش حشر
عمر و اقبال هم عنانش باد . بر درش چرخ همچو بسته كمر

السّلطان غیاث الدّنیا و الدّین ابو شجاع محمّد بن محمود بن محمّد بن ملكشاه قسیم امیر المؤمنین

سلطان محمّد خوب روی بود بچهره سرخ و سپید فراخ چشم دراز موی محاسن اندك و تنك متناسب قد لطیف اندام چابك سوار در گوی باختن و تیر انداختن، لشكردار و كامكار و كم آزار، وزرای او الوزیر جلال الدّین ابو الفضل[2]، الوزیر شمس الدّین ابو النّجیب[3]، حجّاب او

(۱) كذا فی نسا و وزن می شكند و الظاهر «پیغمبر» (۲) هو جلال الدّین بن القوام ابی القاسم الدّركزینی (زین ص ۲۳۱) (۳) زین افزوده: الدّركزینی (ص ۲۴۵)

الامر الحاجب الملقب بن قمار[1]، الحاجب ناصر الدّین انابك انار، مدّت پادشاهی او هشت سال، مدّت عمرش سی [و] دو سال؛ و سلطان محمّد لطف خُلق ربنا حَلی [بود]، مثل مَنْ کَرُمَ خُلْقُهُ وَجَبَ حقُّهُ وَ مَنْ سَآءَ خُلقُهُ ضَاقَ رِزْقُهُ[2]، شعر

هرك خوس خوست ربو خی دارد * بد خوی سگ روربی آرد

وکامل عقل صاف رای ساس طبع سکو سرت پاس عهد و قدم راست گوی، مثل مَنْ صَدَقَ فِی مَقالِهِ زَادَ فِی جَمَالِه، [سعر]

راست گس جمال فراید * سرت مرد راسی پاید

دس‌دار یدار محتُ و مُکرم علما سکو لفظ دقیق نظر معانی شناس دشخوار پسد، اوّل ملکس در سنهٔ ثمان و اربعین [و خمس مائه]، چون رادرس ملکساه‌را مهدیان نشاندند امیر حاجب جمال الدّین الملقب بن قامار بخواندن او رفت بخورسان باخارب انابك حاصلك و با سلطان بزورد که اوّل رور که مهدیان رسد حاصلك بگرد و سلطان‌را چنان نمود که او با تو همان خطاب خواهد کرد که با برادرت، و با جامه فرار داده است که پادشاهی بدو دهد و اس خاندارانرا بردارد[3]، مثل اَلْعِصَمَهُ لُومٌ وَ اَلاِفْتِرَآءُ مَذْمُومٌ، شعر

عمر و عسب ر آکنی و حسست * امرا و دروغ بد نسست

سلطان محمّدرا اس سخن پدر آمد، چون بدر همدان رسد در محرّم سه ثمان و اربعین [و خمس مائه] امرا جامه اسفال کردند[4]، اتابك و حاصلك و جمله مسعودیان آن رور برعرار فرانگس شراب خوردند، رور دیگر بکوشك فرود آمد و در کوشك مسعودی بار داد، امرا پیش‌کش کردند و حاصلك پیش‌کشی کرد که در هیچ عهد مثل آن کس ندیده

(۱) رَ حمال الدّین الملقب (مقدم امراء علی السلطان) بن قامار الخرامیّ (ص ۲۲۸).
(۲) فی ۵۰۴ (۳) رَ ص ۲۲۹—۲۳۰

مشك و قیرست زلف شب رنگت * که شکستست رونق عنبر
هستی از فرق تا بناخن پای * جمله از یکدگر تو نیکوتر
نیست در زیر گنبذ گردون * چون رخ خوب تو یکی دیگر
ای فدای تو صد هزار چو من * مُردم از فرقتت غمیم بخور
جانم آمذ بلب بیك بوسه * از لب گور بنده‌را وا خر
داذ ده ارنه داذ خواهم من * از تو در بارگاه فخر بشر
پشت دین بلمظفّر آن شاهی * کآمذ آتاش شاه پیغامبر(۱)
آنك از جاه و مال و حشمت شذ * بر سر چرخ آبگون افسر
تویی آنکس که زیر چرخ کبوذ * چون توی نیست در فنون هنر
هرك در ماند با زمانهٔ دون * یا ز چرخ کبوذ شذ مضطر
نبوذ جز در تو ملجأ او * نیستش جز تو دستگیر دگر
چون توی نیست در محوّط خاك * نه برین چرخ گنبذ اخضر
هرکرا پرورش دهی باشذ * سرش از چرخ هشتمین برتر
صدق بو بکر نست و زور عمر * شرم عثمان و صولت حیدر
باذ جاویذ چرخ بندهٔ شاه * ماه و مهر و ستارگانش حَشَر
عمر و اقبال هم عنانش باذ * بر درش چرخ همچو بسته کمر

السّلطان غیاث الدّنیا و الدّین ابو شجاع محمّد بن محمود بن محمّد بن ملکشاه قسیم امیر المؤمنین

سلطان محمّد خوب روی بوذ بچهره سرخ و سپیذ فراخ چشم دراز موی محاسن اندك و تُنُك متناسب قد لطیف اندام چابك سوار در گوی باختن و تیر انداختن، لشکردار و کامگار و کم آزار، وزرای او الوزیر جلال الدّین ابو الفضل(۲)، الوزیر شمس الدّین ابو النّجیب(۳)، حجّاب او

(۱) کذا فی نآ و وزن می شکند و الظاهر «پیغمبر» (۲) هو جلال الدّین بن الفوام ابی القاسم الدّرکزینی (زن ص ۲۴۱) (۳) زن افزوده : الدّرکزینی (ص ۲۴۵)

و قلاع متصاعب حصن گرفته شده آن قلعه چون دولت و کامرانی روزگار
این پادشاه بلند و پست حوادث از قبل سعادت او گردانیده بود بی عجب
بادشاه و ظفر همراه و فتح مرافقت و چنین موهبت سعادت بیکدیگر نه یک
زمان مفارقت و غلا و خلل و شعور این نداشته تا جنود قدر چنین
دولتی روزافزون باقی شد و نواب ذات او من الحضار مشرف مسرور
به مهمات ملکانه و بمسالم جهانبانی و شهریاری مشغول خدوند
سلطان اعظم ابو الفتح محمد بن فتح ایلدرم آنکی الله برکاته و نوره و
نصر حضرته و اعزه و زاده در مشایعت و ملک در متابعت وی و دولت
ابویت و فضائل ذات او بطبل و منبر برجهان خاندن ممالک و
سلاطین مصر و ملوک دهر مانی و باقی مشاهیر و صیت میمون
که روی اوراد فضل و راغبست بسر امتداد روزگار محمد و موئد
خواهد ماند هان نشر احسان در بارهٔ اهل فضل و هنرمندان روز بروز
در زیادت می دارد، و صیت این پادشاه هر بروز داعی و چاکررا چند
سال ملازم دعا گفتن و کتاب ساختن داشت و بکمال دیگر شدن و
چون نسخهٔ همایون و ارکاه همایون که بوسعتهای قیصر و اسکندر است
رسیدم علم الیقین عین الیقین شد و طی که در بزرگواری و مردم‌داری
او بود هزار چندین گشت، ایزد تعالی نهایت همت ملوکرا مطلع دولت
و سعادت این پادشاه گاذ و انواع برخورداری از ثمرات ملک و
پادشاهی ارزانی دارد و این دولت تا قیامت بماناد، از برای تشریف
پادشاه این قصیده گفته آمد، [قصیده]:

ای ز تو روشنی گرفته قمر ۰ دهنت همچو شهد و لب چو شکر
رشك بر فی صفات تست تُرده ۰ لعل کانی و نیز زُمرُد تر
و آن چو عاج سپید دندانت ۰ رشك کافور گشته و گوهر
نرگس پُر خمار تو بسا رنج ۰ چون کشیدست در رخم خنجر f.107a

خسروا ملك مبارك بر تو میمون باذ و هست
روزگـار عالم آرایت همایون باذ و هست
تا زمین و آسمان پُـر ذرّه و انجم بوذ
لشکرت از ذرّه و از انجم افزون باذ و هست
مهر رویت همچو روی مهر پُر نورست و باذ
صبح تیغت همچو تیغ صبح گلگون[1] باذ و هست
رایت عالم گشایت جفت نصرت هست و باذ f.105b
منزل خورشید سایت طاق گردون باذ و هست
فی المثل گر آب حیوان باز یابـذ حاسدت
آب حیوان در دهانش زهر پُرخون باذ و هست
از سعادت هـرچ گنجذ در خم هفت آسمان
مقتضای طالع سعد[ت] هم اکنون باذ و هست
درّ ناموزون تو بخشی درّ موزون خادمت
زرّ[2] ناموزون نثار درّ موزون باذ و هست
[منّت ایزذرا جهان فرّ ملکشاهی گرفت
نام و بانگ دولتش از ماه تا ماهی گرفت]

سلطان ملکشاه امرارا بار کمتر دادی و خاصبك درو بذ گمان بوذ و ازو احتراز می نمود که سگـالش کرده که اورا بخلوت بخوانـذ و بگیرذ[3]، خاصبك اورا از پشت اسپ دیـذی، مثل: اَیُّ مَلِكٍ اُشْتُغِلَ بِطِیبِ اللَّذَّاتِ وَ اَلْمَلاَهِی غَفَلَ عَنْ مَکَایِدِ اَلْاَضْدَادِ وَ اَلْاَعَادِی[4]، شعر:

چونك بر ملك شاه لهو گزیذ * دشمن پاذشه بکـام رسیـذ

خاصبك پیش از آنك او شام خوردی برو چاشت خورد و بـا حسن جاندار تقریر کرد تا ملکشاهرا بسرای خویش مهمان آورد سه روز، پس

(۱) نَ: کللون (۲) درّ (؟) (۳) زَن ص ۲۲۸ (٤) فقَ f. 21b.

هم در آن خانه که حبسه بود اورا با آن زن و دو سه خدمتکار موقوف کردند و کس بسلطان محمّد فرستادند برادرش را از خوارسان بیامد و بکوشك همدان بر تخت بنشست[۱]، مثل اَیُّ مَلِكٍ صَنَعَ اَلْحَزْمَ فِی اَمْرِهِ مَكَّنَ عَدُوَّهُ مِنْ مُلْكِهِ وَ نَحْرِهِ[۲]، شعر

هرك او حزم را ز دست نهاد ٭ دشمنانرا ملك بمكنت داد

سلطان محمّد ملکشاهرا از شهر بکوشك برد و بکوشکی مرد بار داشت، مدّت بازده روز آنجا بود شبی از راه آبریز که بر صحرا داشت بنهان برون آمد و اسپی معدّ کرده بود بر نشست و بگرمجت و بخوارسان شد[۳]، شعر

شب رو که نشد راه عجب شاید کرد
اسباب طرب راست [نست] شاید کرد

حکمت لِیَكُنْ[۴] مُشَاوَرَتُكَ بِاَللَّیْلِ فَاِنَّهُ اَجْمَعُ لِلْفِكْرِ وَ اَعْوَنُ لِلذِّكْرِ[۵] ثُمَّ شَاوِرْ فِی اَمْرِكَ مَنْ شِئْتَ مِنْهُ[۶] بِعَقْلٍ صَحِیحٍ وَ وُدٍّ صَرِیحٍ فَاَلْعَاقِلُ لَا یَنْصَحُ مَا لَمْ یَصْفُ وُدُّهُ وَ اَلْوَدُودُ لَا یُصِیبُ مَا[۷] لَمْ یَصِحَّ[۸] عَقْلُهُ[۹]، بزرگان دانش نشست کرده اند و رای در شب رده اند که در شب فکر مجموع باشد و با دانای دوست مشورت کرده اند که دانا با صفای مودّت ندارد بنصیحت کند، شعر[۱۰]

از ناصح نصرت آلهی ٭ نسو دو سه حرف صبحگاهی 106a
آنروز که حوشری در آن روز ٭ بر چشم خلق سپند می سوز
و آن شب که شوی بطبع حزم ٭ سادی ز دعا بخود فرو دم ۲

(۱) فی صفر سنه ۵۴۸ (آ ح ۱۱ ص ۶ ۱، زن ص ۲۲۸–۲۲۹) (۲) فی ۲۱b f
(۳) زن ص ۲۲۹ (۴) زا لنکن (۵) فی عَلَی اَلذِّکر (۶) ا صا به
(۷) زا مَنْ (۸) زا صحّ (۹) فی ۲۱a f (۱۰) از مسوی للی محمود نظامی در دهم کتاب (جمله طبع طهران ص ۲۷۷ و ۲۷۸)

منّت ایزدرا جهان فرّ ملکشاهی گرفت
نام و بانگ دولتش از ماه تا ماهی گرفت

نقش دولت بین که تا که از نقاب آمد پدید
آب حیوان بین که ناری از سراب آمد پدید
از غم لشکرش خلقرا خون شد آنکه ملکرا
از ملکه خون تازه مشکاب آمد پدید
آن دل سلطان شاهی کز نهان شد زیر خاک
منّت ایزدرا که ناری این کلاب آمد پدید
مصطفی کز کرده هجرت مرتضی جایش گرفت
مشتری کز کشت پنهان آفتاب آمد پدید
نور خورشید از خجالت زرد شد ماشکری مکن
کاشعر این باران رحمت زان سحاب آمد پدید
آتش فتنه جهان بنشانده ایزد ذوالجلال بین
کز میان قهر آتش لطف آب آمد پدید
در شب غم دیده بود این روز دولترا بخواب
غم مشو او بیذر و هم تعبیر خواب آمد پدید

منّت ایزدرا جهان فرّ ملکشاهی گرفت
نام و بانگ دولتش از ماه تا ماهی گرفت

منّت ایزدرا که عالم خسرو اعظم گرفت
جنّ و انسش طاعت آوردند و ملک جم گرفت
منّت ایزدرا که تیغ او چو تیغ صبحدم
بی زمان و هیچ اندیشه همه عالم گرفت

---

(۱) نآ: غم

منّت ایزدرا که همچون خسرو سیّارگان
گرچه از مشرق بر آمد ملك معرب هم گرفت
قهر او در زرم ساز موسی عمران نهاد
لطف او در نرم خوی عیسی مریم گرفت
حزم را بگذاشت عدو[1] او و بس مهمل گذاشت
طلم را بگرفت عدل او و بس محکم گرفت

منّت ایزدرا جهان فرّ ملکشاهی گرفت
نام و ناموس دولتش از ماه تا ماهی گرفت

خسروا گفتم سپهر امکان شوی اسلاف سدی
پادشاه حملهٔ گیهان سوی اسلاف سدی
در ممالك کوس اسکندر ولی آخر ردی
در مطالم جان وشروان سوی اسلاف شدی
از رخ دنیا گل دولت چنی ساها چیدی
بر تن امکان سر احسان شوی اسلاف شدی
طالع میمون تو حکم قانون کرده بود
کآفتاب سایهٔ بردان شوی اسلاف سدی
تو در تعداد گفتا[2] خواجه‌ام رهان دس[3]
کای ملك تا پنج مه سلطان سوی اسلاف شدی
از ملکشه حدّ خود چون یاد کردی تخت گفت
خسروا والله که صد چندان شوی اسلاف شدی

منّت ایزدرا جهان[4] فرّ ملکشاهی[4] گرفت
نام و ناموس دولتش از ماه تا ماهی گرفت

---

(۱) ر آ عمل، (۲) ر آ گفت، ر د گم (۳) معلوم نشد مقصود کیست؟
(۴—۴) ر آ ملك شهنشاهی،

قوّت و شوکت قوی بازو و سخت کمان بود، سخی و خوش خوی، هزل دوست و دون پرور، مولع بر مباشرت و معاشرت، آرایش تاج و تخت موزون حرکات ستوده خصال، شعر[۱]

سکندر موکبی دارا سواری * ز دارا و سکندر یادگاری
بخوبیش آسمان خورشید خوانده * زمین‌را تخمی از جمشید مانده f.104a
شگرفی چابکی چستی دلیری * بهر آهو بکینه تند شیری
گلی بی آفت از باد خزانی * بهاری تازه بر شاخ جوانی
هنوزش پرّ یغلق در عقابست[۲] * هنوزش برگ نیلوفر در آبست
هنوزش گرد گل نارسته شمشاد * زسوسن سرو او چون سرو آزاد
بیک بو از ارم صد در گشاده * بدو رخ ماه‌را دو رخ نهاده
جهان با موکبش ره تنگ دارد * عَلَم بالای هفت اورنگ دارد
چو زر بخشد شتر باید بفرسنگ * چو وقت آهن آید وای بر سنگ
چو باشد نوبت شمشیر بازی * خطیبان‌را دهد شمشیر غازی
چو دارد دشنهٔ پولادرا باس * پشیمانی زره پوشد چو الماس
قدمگاهش زمین‌را خسته دارد * شتابش چرخ‌را آهسته دارد
فلك با وی بمیدان کند شمشیر * بکشتی نیز گه بالا و گه زیر
جمالش‌را که بزم افروز عیدست * هنر اصلی و نیکویی مزیدست
باقبالش دل استقبال دارد * چو هست اقبال کار اقبال دارد

اوّل ملکش در رجب سنهٔ سبع و اربعین و خمس مایة بعد از وفات عمّش مسعود، عزلش در شوّال ازین سال، و سبب عزلش آن بود [که] با دو سه مجهول بشراب و لهو مشغول می بود[۳]، مثل: اَیُّ مَلِكٍ مَالَ اِلَی کَثْرَةِ ٱلسُّخْفِ وَ ٱلْهَزْلِ نُسِبَ[۴] اِلَی قِلَّةِ ٱلْعِلْمِ وَ ٱلسَّفْلِ[۵]، شعر:

(۱) از مثنوی خسرو شیرین نظامی در «حکایت کردن شاپور از حال خسرو نزد شیرین» (خمسه طبع طهران ص ۷۰—۷۱) (۲) خمسه: هنوزش طوق غیغب در نقابست،
(۳) رك به زن ص ۲۲۸، (۴) نَا: نُسِبَتْ (۵) فقَ: العقل (f. 217b)

هرل حاشا که گرد آن گردی * که بجد سخرهٔ جهان گردی
گرد کاری که بیشتر[1] گردی * هم بدان در جهان سمر گردی
زی جمال نام معاشرش بوذ و برو حاکمه[2]، مثل اَیُّ مَلِكٍ نَفَذَ فِی رَأْیِهِ f 1046
حُکْمُ اَلنِّسَآءِ نَفَذَ فِی مُلْکِهِ حُکْمُ اَلْاَعْدَآءِ[3]، شعر:

اگر زن بدی در جهان رای زن * مرین نام بودی زمانرا به زن

آسایشی و آرایشی عظیم داشت و بلهو و طرب عمر می گذاشت پادشاهی معرور و ملکتی ار مراحم دور، و سیّد اشرف این قصیده بتهنیت ملك در حقّ او گفت و بروز بار بر خواند، [قصیده][4]

صبح ملك ار مشرق اقبال سر بر می زند
نور خورشیدش علم بر چرخ اخضر می زند
هـر نفس گردون غرامتهای دیگر می کشد
هر زمان دولت بشارتهای دیگر می زند
آسمان روی زمینرا حس جنّت می دهد
مشتری صحن جهانرا آب کوثـر می زند
چرخ[5] گر بر[5] چتر مروارید می سازد نشد
پس بروز ار ماه و زهره رزّ و زیور می زند
زرگـر قدرت ز سیم مـاه و زرّ آفتـاب
ار پی سلطان ملکشه تخت و افسر می زند
دست صرّاف طبیعت بـر بساط بـام او
بـر دُم طاوس پداری که هم زر می زند
ای جهان از فتنه تـا صد سال دیگر ایمنی
زآنك از رنگ ملکشه بوی سحـر می زند

(۱) بآ بشر (۲) و هی الّتی سمّته جهات مسمومًا (آآ ح ۱۱ ص ۱۷۳—۱۷٤ و رآ ص ۲۹۵) (۳) وق f 216 (٤) دیوان نسخهٔ برلین مورخ (Or 4514, f 129b)
(۵—۵) زر گوئی

قوّت و شوکت قوی بازو و سخت کمان بوذ، سخی و خوش خوی، هزل دوست و دون پرور، مولع بر مباشرت و معاشرت، آرایش تاج و تخت موزون حرکات ستوذه خصال، شعر[1]

سکندر موکبی دارا سوارے * ز دارا و سکندر یادگارے
بخوبیش آسمان خورشید خواند * زمین‌را تخمی از جمشیذ ماند f.104a
شگرفی چابکی چستی دلیری * بهر آهو بکینه تند شیری
گلی بی آفت از باذ خزانی * بهاری تازه بر شاخ جوانی
هنوزش پرّ یغلق درعقابست[2] * هنوزش برگ نیلوفر در آبست
هنوزش گرد گل نارسته شمشاذ * زسوسن سرو او چون سرو آزاذ
بیك بو از ارم صذ در گشاذه * بدو رخ ماه‌را دو رخ نهاذه
جهان با موکبش ره تنگ دارذ * عَلَم بالای هفت اورنگ دارذ
چو زر بخشذ شتر باید بفرسنگ * چو وقت آهن آیذ وای بر سنگ
چو باشذ نوبت شمشیر بازی * خطیبان‌را دهذ شمشیر غازے
چو دارذ دشنهٔ پولاذرا باس * پشیمانی زره پوشذ چو الماس
قدمگاهش زمین‌را خسته دارذ * شتابش چرخ‌را آهسته دارذ
فلك با وی بمیدان کند شمشیر * بکشتی نیز گه بالا و گه زیر
جمالش‌را که بزم افروز عیدست * هنر اصلی و نیکویی مزیدست
باقبالش دل استقبال دارذ * چو هست اقبال کار اقبال دارذ

اوّل ملکش در رجب سنهٔ سبع و اربعین و خمس مایة بعد از وفات عمّش مسعود، عزلش در شوّال ازین سال، و سبب عزلش آن بوذ [که] با دو سه مجهول بشراب و لهو مشغول می بوذ[3]، مثل: اَیُّ مَلِكٍ مَالَ اِلَی کَثْرَةِ ٱلسُّخْفِ وَ ٱلْهَزْلِ نُسِبَ[4] اِلَی قِلَّةِ ٱلْعِلْمِ وَ ٱلسَّفْلِ[5]، شعر:

(۱) از مثنوی خسرو شیرین نظامی در «حکایت کردن شاپور از حال خسرو نزد شیرین» (خمسه طبع طهران ص ۷۰—۷۱) (۲) خمسه: هنوزش طوق غبغب در نقابست،
(۳) رك به زین ص ۲۲۸، (۴) نَا: نُسِبَتْ (۵) فق: العقل (f. 216)

بار اقبال ترا هشت فلک زیر دو سر
مرغ انصاف ترا هشت[1] زمین زیر دو بال
همه حیرت توان خواند مگر فرد و قدم
همه چیرت توان گفت مگر غیب و مثال
پیش از آن کآدم مشور خلافت بستد
تو در آن عهد ملک بودی و آدم صلصال
اوّلین روز عطارد چو بدیوان بنشست
نگهداری امر تو بدست مثال
تا همی چهره گشاید مه روی صورت
تا همی طرّه طراود سب[2] رنگی نمال
باد در قبضهٔ حکم تو عنان گردون
باد بر درگه جود تو محال آمال
مرغ انصاف ترا گوی زمین در منقار
شیر اقبال ترا خان عدو در چنگال

السّلطان معیت الدّنیا و الدّین ملکشاه بن محمود[3] یمین امیر المؤمنین

سلطان ملکشاه بر شکار و شراب مولع بودی، آبله رو بود چهره زردی مایل بحلس گرد قوی بازو و مثال معتدل قامت، توقیع [او] إِسْتَعَنْتُ بِاللّٰه، وزیر او شمس الدّین ابو النّجیب، حاجب حاصك، مدّت عمرش سی [و] دو سال و دو ماه بود، مدّت پادشاهی بعد از سلطان مسعود چهار ماه و بکار[4] باصبهان شانزده روز، و سلطان ملکشاه پادشاهی با

(۱) ر آ هست (۲) ر آ سب (۳) در بالای این کلمه خطّ الحاقی افزوده شده بن محمّد (۴) یعنی در سنهٔ ۵۵۵ (رك ۵ زین ص ۲۹۵)

رفتی و بهر شاه ملکشاه روز بـه * الحق ستوده سنّت و راهی گذاشتی
تابنده[۱] بر زمانـه شهی بر گماشتی * افزون‌تر از ستـاره سپاهی گذاشتی
ونگه چو رکن دولت ودین خاصبك برای * بهر سپاه و شاه پناهی گذاشتی
بر دعویی کجون تو نبوذست هیچ شاه * چون امّت رسول گواهی گذاشتی

شاه فرشته سیرت مسعود در گذشت
همچون فرشته از سر افلاك بر گذشت

شاه جهان ملکشه محمودرا شناس * صاحب قران ملکشه محمودرا شناس
شاهان و خسروان همه کان بوذه‌اند و پس * یاقوت کان ملکشه محمودرا شناس
سلطان غیاث دنیی و دین جان پاك بوذ * آرام جان ملکشه محمودرا شناس[۲]

شاه جهان و صاحب قران و آرام جان بحقیقت غیاث الدّین کیخسرو بن قلج ارسلان که پشت و پناه عالمیانست و آسایش جهانیان و راحت رعیّتانست و از فرّ و بخت و تاج و تخت جهان با جنان یکسانست جناح عدل و احسان بر عالم و عالمیان گسترانید و نوبت جهانداری باستحقاق ارث و طریق اکتساب بذو رسید و اهل اقالیم عالم در کنف حمایت و f.103b رعایت او آمذند و ضعفای دولت و ملّت در سایهٔ عدل و سامهٔ رافت او آرام گرفتند، تا باذ چنین باذ و این دولت تا قیامت سردار و نموذار دولتها باذ و جاوذان بماناذ، قطعةٌ فی دُعائِهِ:

ای که در ملك تو هرگز نرسذ دست زوال
دور باذ از تو و از دولت تو عین کمال
مردم چشم خـرذ واسطهٔ عقـد ملوك
شه غیاث الدّین بی مثل پسندیذه خصال

(۱) نَد: پاینده، (۲) نَد دو بیت دیگر دارد:

بیش از یقین ملکشه محمودرا شمـر * بیش از گمان ملکشه محمودرا شناس
در ملك عزّ و دولت و جاه ابد همی * تو جاودان ملکشه محمودرا شناس

یا ر نشاط گوی ربودن برعرار ٭ یا قامت حمیدهٔ چوگان شتافتی
نه نه بجواند ناگه سلطان محمّدت ٭ تم در زمان بروضهٔ رضوان شتافتی

شاه فرشته سیرت مسعود در گذشت
همچون فرشته ار سر افلاك بر گذشت

اے بوده خسروان‌را همچون سامری
پرورده سدگان‌را همچون برادری
هر دیده ار وفات تو گریان چو چشمهٔ
هر سینه ار فراق تو سوزان چو مجمری
ار حسرت تو چست جهان پای در گلی
در ماتم تو کیست فلك خاك بر سری
دی ار تو سور بود بهر جا و مجلسی
ومرور مانست بهر شهر و کشوری
گوهر اگر بر خاك بر آرد ای عجب
در خاك چون نهاد فلك چون تو گوهری
دردا که دهر لشکر عمر تو بر شکست
ای بارها شکسته ملك حمله لشکری
ار طرفه کر وفات پسر شد پدر یتیم
اندر فراق خسرو چون شاه سنجری

شاه فرشته سیرت مسعود در گذشت
همچون فرشته ار سر افلاك بر گذشت

ای پادشاه[1] رفتی و ماهی گذاشتی ٭ وی پادشه گذشتی و شاهی گذاشتی
ای توش کرده رهرگاهی ز باغ عمر ٭ الحق نخسته مهرگیاهی گذاشتی
ای رفته همچو یوسف بر تخت مملکت ٭ اقبال‌را بر مصر بجاهی گذاشتی

(۱) رآ پادشه ، ولی ظاهراً اصلا باید بجای «پادشاه» «آفتاب» باشد ،

دولت بر خواند ؛ [مرثیه][1]

شاه جهـان گذشته و ما همچنین خموش
کو صد هزار نعره و کو صد هزار جوش
ای سکّـه بی عیار بماندی در آن مپیچ[2]
وَی خطبه از خطاب فتاذی در آن مکوش
ای تیغ بهـر قبضهٔ مسعود خون ببـار
وَی کوس بهـر رایت بوالفتح بـر خروش
ای سلطنت چو صبح بدَر جامه تـا بنـاف f.102b
وَی مملکت چو شـام ببُر موی تـا بگوش
ای نیر آسمان کمر چرخ بـر گشاے
و آن ترکش مکوکب شه باز کن ز دوش
ای ناج عقد ملك چو بگسست خاك خور
وَی تخت جام شاه چو بشکست زهـر نوش
ای چتر کسوت سیه اکنون سپید گشت
چون تیغ شـه تو نیز کبودی طلب بپوش

شاه فرشته سیرت مسعود در گذشت
همچون فرشته از سر افلاك بر گذشت

شاها مگر بعرصهٔ میدان شتافتی * یا از برای انس ببستان شتافتی
یا چون نظام دادی ملك عراق‌را * بهر قرار ملك خراسـان شتافتی
دست ستم ملوك جهان برگشاده اند * ناگه مگر ببستن ایشان شتافتی
می بایدت که گنج زمین‌را دهی بباد * ای شاه زیر خاك مگر زان شتافتی
ای شیر مرد مطلق بر عادت قدیم * مانا که سوی بیشهٔ شیران شتافتی

(١) دیوان سیّد اشرف [حسن غزنوی] نسخهٔ برتش میوزیم (Or 4514, f. 128a)
(٢) نَد : مسبج (یا مسنج ؟)، نَا : مبج

برداشتند و ایشان را یکدیگر دیدار کردند بدر قلعهٔ روئین[۱]، و سلطان بازگشت و بهندوستان آمد، و در سنهٔ ستّ [و اربعین و خمس مائه][۲] بتصل پادشاه[۳] قصد بغداد کرد و آنجا عاصای شکار و بساط بسیار فرمود و ملکشاه در خدمت بود اورا بسرها داد و امرارا بخسها کرد[۴]، مثل عَادَةُ ٱلْكِرَامِ ٱلْجُودُ وَ عَادَةُ ٱللِّئَامِ ٱلْجُحُودُ[۵]، شعر

هرکس ازجود وشرم نیست خبر ٭ مرگش از زندگانی اولی تر

و روی بهار بهندوستان آمد بکوشك، جهان مسلّم شده و امرای اطراف مطیع و منقاد و خصمان مقهور و لشکری با برگ و ساز و عُدّت و رغبت آسوده، شعر

دل پادشه چون گراید بمهر ٭ برو کارها یکسره دارد بسهر
(خلك شاه را داد و یزدان ترست ٭ کرو شاد باشد دل ویردست
نباشد خرد شاهرا یاگزیر ٭ غم آموزش مرد برنا و پیر)[۶]

در جمادی الآخرة سنهٔ ستّ [و اربعین و خمس مائه][۷] سلطانرا ادلك مایه ریحی ظاهر شد بر الترکات طبیب از بغداد رسیده بود و اطبّاء دیگر که در خدمت بودند معالجهٔ بشرط می فرمودند، بلك همه آن ریح برداشت و شب غرّهٔ رجب برحمت خدای تعالی انتقال کرد[۸] در کوشکی بر که میان میدان ساخته بود و هم در آن شب اورا بهندوان بردند و بمدرسهٔ سربرده[۹] دفن کردند، و سیّد اشرف این مرثیه بگفت و بحضور امرای

(۱) روئین دز در فارسی، قال الآبی قلعه قرب مراغه و هی من قلاع آذربیجان من احسن القلاع و امنعها لا یحد مثلها (الآثار ۱۲ ص ۲۲۲)، (۲) زیادت از بعضی نسخ «و» زیادی دارد، (۳) زیادت از بعضی نسخ پادشاه، (۴) رجوع شود ص ۲۲۶، ۲۲۷ (۵) هذا بیت لابی العتاهیة (۶) ابیات ص ۱۴۵۵ س ۱۹ و ۲۰، (۷) ۵۴۷ بقول الآبی و زیج و حبش و بنگ، (۸) زیج دُمی بهندوان در مدرسه باعانت جمال الدّین امیر الجاندار، و از حبش معلوم می شود که سربرده نام محلّه بود که درو آن مدرسه بود،

او پوشیدند، مثل: اَلْمُؤَاسَاةُ اَفْضَلُ الْاَعْمَالِ وَ الْمُدَارَاةُ اَجْمَلُ الْخِصَالِ[1]، شعر:

بهترین کارها مؤاساتست * خوبتر خصلتی مدارانست

درمنتصف رمضان از رَی باز گشت و بجانب بغداذ شذ، و سلطان اعظم با خوراسان گشت، و در صفر سنهٔ اربع و اربعین [و خمس مایة] سلطان از بغداذ با در همذان آمذ و در رجب این سال بساوه رفت و در آخر شوّال بآذربیجان[2] شذ و بیك منزلی تبریز بمرحلهٔ دول مقام ساخت مدّت دو ماه، و ملك محمّد بن محمود بارْی[3] بوذ و دختر سلطان گهر خاتون در حکم او و میان ایشان وحشتی می بوذ، سلطان رشید جامه‌دار و موفّق گرد بازورا بفرستاذ تا گهر خاتون‌را بیاوردند و ملك محمّد نیز بخدمت حضرت آمذ، مثل: اَحْسَنُ الْاٰدَابِ مَا كَفَّكَ عَنِ الْمَحَارِمِ وَ حَثَّكَ عَلَى الْمَكَارِمِ[1]، شعر:

ادب از مال و همنشینان بـه * خوی خوش از همه قرینان به
هر که گفتار خویش نرم کند * دل برو سنگ خاره گرم کنذ

و سلطان بفصل تابستان در صفر سنهٔ خمس [و اربعین و خمس مایة] با در همذان آمذ و زمستان بساوه رفت در رجب سنهٔ خمس [و اربعین و خمس مایة][4]، شعر[5]:

چو برخیزذ از خواب شاه از نخست * ز دشمن بوذ ایمن و تن درست
خرذمند و از خوردنی بی نیـاز * فزونی برین درد و رنجست و آز

f.102a و در آخر شوّال ازین سال دیگر بآذربیجان رفت و مراغه‌را حصار داذ و بستذ بدو روز و بارهٔ شهر خراب فرموذ، و میان خاصبك بلنك اری و اتابك ارسلان ابه وحشتی بوذ امرا در میان ایستاذند و آن وحشت

(1) فقَ f. 9a (2) نَآ: بادربیجان (3) کذا ضُبِطَ فی معجم البلدان، و هی اُرْمیة،
(4) رکَ به زَنَ ص ٢٢٦، (5) شَه ص ١٦١٩ س ١٧—١٨،

عم و کام دل بی گمان بگذرد • زمانه دم ما همی بشمرد[1]
یکی گنج ارسلان همی بزورد • کسی دیگر آمد کرو بر خورد[2]
یک دم ردن زستی ار جان و تن • همی بس بزرگ آمدت خویشتن

و هر دو ملك بازگشت و بارس رفت و سلطان با در همدان آمد یکوسك کس، و این مصاف در سنهٔ احدی و اربعین [و خمس مائه][3] بود، سلطان آن زمستان بساوه رفت و ارساوه بآذربجان آمد و در آخر بابستان با همدان معاودت فرمود و بآخر خریف سنهٔ ثلث و اربعین [و خمس مائه] در ماه شعبان قصد بغداد کرد، اما ملك خاصك سلطانرا بر آن می داشت که عمّرا بند و بغداد رود که می گفت سلطان اعظم بقصد سر خاصك می آید و با سلطان عتاب می کند بر سر خاصك وعراق و ازان بدو تفویض کردن[4]، اگرچه خاصك مستشعر بود قرار بر آن افتاد که سلطان مسعود خرقه بـا امراء حشم بخدمت عمّ رود و خاصك و امرای دیگر و شه و لشکر باشد آباد مقام سازند تا وقت f 101b عود راست سلطنت، مثل مَنْ عَرَّسَ بِحَرَّةِ ٱلْحِلْمِ أَحْيَى بِهَا بِرَّةَ ٱلسِّلْمِ[5]، سلطان رین قرار برفت و اما ملك خاصك حیلی و برلی عظیم فرساد و خدمها کرد و سلطان اعظم ازو راضی گشت[6]، مثل حُوذ ٱلرَّحْلِ تُحِبُّهُ[7] إِلَى أَصْدَادِهِ وَ نَخْلَةُ تَعْصِبُهُ[8] إِلَى أَوْلَادِهِ[9]، شعر

هرکرا هست بخشش اندر دست • دشمنش همچو دوست پیش نشست
بخل فرزندرا کند دشمن • جوار باشد بخل و دون پیوست

و سلطان مسعود هژده روز بر در رَی بود در خدمت عمّ و واجب و شریف یافت و امرای خوراسان بدو مستظهر شدند و همگان بشریف

(۱) شه ص ۱۵ ۲ س ۲۲، (۲) ایضاً ص ۶۳ ۲ س ۲۲ (۳) رَی و آآ ۵۴۲،
(۴) زبـ ۵ رَی ص ۲۲۴ و آآ ح ۱۱ ص ۸۹ و ۹۴، (۵) فی ۱۰۱ f
(۶) رَی ص ۲۲۴، (۷) زا تُحْبِبُهُ، (۸) زا تُعْصِبُهُ،

اصفهان بیامد بآهستگی می جنبید و هر جا که می رسید مقام می ساخت، چون بکوراب[۱] آمد لشکر ارّان و آذربیجان بهمذان رسیدند و سلطان فرمود تا بمیدان دیه بیار نزول کردند، روز دوّم از آنجا سلطان با جمله لشکر روی بمرغزار قراتگین[۲] نهاد و چون بمارکی بمرغزار رسید بوز ابه بدیه کهران در مقابله آمد و در ساعت مصاف داد، جنگی سخت رفت عاقبت کوششی عظیم کردند و میسرهٔ سلطان‌را زشت بکردند، عاقبت بوز ابه‌را در میان مصاف پیاده یافتند خدمتکاری از آن حسن جاندار سیاهی رستم نام بوذ و خدمت بوز ابه هم کرده بوذ اورا بشناخت، سیاه‌را گفت نیمی ملك پارس بتو دهم اسیری بمن ده، سیاه اورا بحسن جاندا[ر] برد تا اسیرش پیش سلطان آوردند[۳]، مثل: مَنْ جَحَدَ ٱلنُّعْمَى فَقَدَ ٱلْحُسْنَى[٤]، f.101a شعر:

هر که کفران نعمت آرذ زوذ * هرگز اورا نکو[٥] نخواهذ بوذ

سلطان شمشیر خاص بخاصبك داذ تا اورا بدو نیم زذ و سرش ببغداذ فرستاذ تا بدر سرای امیر المؤمنین المقتفی بیاویختند[٦]، مثل: مَنْ جَارَتْ قَضِيَّتُهُ دَنَتْ مَنِيَّتُهُ[۷]، شعر:

هر آن دیو کآید زمانش فراز * بگفتار گردذ زبانش دراز[۸]
چراغ خرذ پیش چشمش ببرد * ز جان و دلش روشنایی ببرد[۹]
بشاخی همی یازذ امروز دست * که برگش بوذ زهر و بارش کبست
نخواهذ همی ماند ایذر کسی * بخوانند اگرچه بمانذ بسی
(اگر دادگر باشی و پاك دین * ز هر کس بیابی بداذ آفرین
وگر بذگمان باشی و بذکنش * ز چرخ بلند آیذت سرزنش)[۱۰]

---

(۱) جت: گور آب، و نیز می گوید که این مقام بحدود گرّج و سلاخر (کذا) است، (۲) هی من همذان علی مرحلة (زن ص ۲۱۹) (۳) زن ص ۲۲۰، ۱۱ در سنهٔ ٥٤۲ (ج ۱۱ ص ۷۸) (٤) فق f. 96 (٥) ن آ: نکوا (٦) فق f. 102 (۷) شه ص ۱۸۷٥ س ۲۷ (۸) ایضاً ص ۱۸۷۷ س ٤، (۹) شه ص ۲٦۱ س ۱٥—۱٦،

آنی اَلْمُلُوكِ اَلصِّدِ اِنَّ وَرَآءَكُمْ ۰ حَطْبًا اِذَا دَرَّسُوهُ[1] تَهُونُ
عَلَبَ اَلْعَبِيدُ عَلَى مَقَرِّ سَرِيرِكُمْ ۰ وَ اَلْعَبْدُ حَوَّارُ اَلْعَبَاءِ مَهِينُ
هِيَ حَوْلَهُ اَلضَّحَّاكِ عَمَّ بَلَاؤُهَا ۰ كُلَّ اَلْأَنَامِ فَأَنَّ آفْرِيدُونُ
أَنِي بِهَامَاتِ اَلْعُلَى وَ سَجِيَّتِي ۰ أَنِّي اَلتَّوَسُّطَ وَ اَلتَّوَسُّطُ هُونُ
وَ أَسْلَمُ[2] لِإِدْرِكَ مِلْكَ مَا أَمَّلْتَهُ ۰ طَبًا وَ طَبُّ اَلْأَمْعَيِّ بَقِينُ ٥

درین آن روزگار که وررا چنین سر گشتی که تعهد ما بر می نواند حوادث، کار خواجگی باعوانی افتاد هرکه وجوه انگیزد و دروس آویزد f100b و خون ریزد ورنه می شود، حکمت آفَهُ اَلْمُلُوكِ سَوْءُ اَلسِّيرَةِ وَ آفَهُ اَلْوُزَرَاءِ خُبْثُ اَلسَّرِيرَةِ وَ آفَهُ اَلْجُنْدِ مُخَالَفَةُ اَلْقَادَةِ وَ آفَهُ اَلرَّعِيَّةِ مُعَارَفَةُ اَلطَّاعَةِ[3]، شعر[4] ۱

هر آن شاه کو گشت بد دگر ۰ جهان رو سوی پاك زر و زر
برو بر پس از مرگ نفرین بود ۰ همان نام او شاه بی دین بود
هر آن پادشه کو بد راه خُست ۰ ز یکسر بابد دل و دست شُست
ز کشورش بپراگند زر دست ۰ همان از درش مرد خسرو پرست

درین عهد سلطان مسعود که آن همه مصافها و خلافها بودی کس ۱۰ درویشی را رنجی نبودی، و چون ناح الدّین بپارس رسید و پور اله آن خبر شنید لشکر جمع کرد و ملکشاه و محمّدرا باصفهان آورد و علك شحنهٔ اصفهان بخدمت او آمد و ملك محمّدرا برنجانید و بنج وبت برد[5]، سلطان تا در همدان رسیده بود از بغداد و لشکرش ادلك بود، کس پیاپی بخاصّك ملکری می فرستاد که بعجل بما تا جملهٔ لشکر ازان و اینالك ۲ اللکر و امیر شیرگیر برادر [اینالك] ارسلان اله با لشکر آذربیجان جمع کنند و برودی بمدد سلطان رسند[6]، و باتّفاق خوب پور اله چو از

(۱) ر آ ادرسوه (۲) ر آ فاسلم (۳) می f 104a (٤) سه ص ۱٤٥٦ س ٦—۱ و ۹—۱، (٥) ی سه ٥٤۲، رك به زن ص ۲۱۹،

تازی بر سلطان خواند روز بار و مطلع و مقطع و مخلصش نبشته می آید، مختارات (١):

نَظَرِی اِلَی لَمْعِ ٱلْوَمِيضِ حَنِينُ * وَ تَنَفُّسِی لِصَبَا(٢) ٱلْاَصِيلِ اَنِينُ
مَا كُنْتُ اَعْلَمُ قَبْلَ نَازِلَةِ ٱلْحِمَی * اَنَّ ٱلْحَبَايِلَ وَ ٱلسِّهَامَ عُيُونُ
وَ لَقَدْ سَلَبْتُ مَرَاحَهُنَّ اِلَی حِمًی * مَلِكٍ لَهُ رَبُّ ٱلسَّمَاءِ مُعِينُ f.100a
مَسْعُودِ ٱلْمَيْمُونِ طَايِرُ ٱلَّذِی * جَدُّ ٱلْمُنِيخِ بِبَابِهِ مَيْمُونُ
مَلِكُ ٱلْمُلُوكِ اِبْنُ ٱلسَّلَاطِينِ ٱلْاُولَی * مَلَكُوا رِقَابَ ٱلْعَالَمِينَ وَ دِينُوا
رَكَزُوا بِبَرْقَةَ وَ ٱلصَّعِيدِ رِمَاحَهُمْ * وَ ٱلْهِنْدُ مَرْبَطُ خَيْلِهِمْ وَ ٱلصِّينُ
مَلَكُوا ٱلْاَعِنَّةَ وَ ٱلْاَسِنَّةَ وَ ٱلظُّبَی * تَحْتَ ٱلْعَجَاجِ بَوَارِقٌ وَ [دُ]جُونُ
١٠ مَجْدٌ تُوُورِثَ(٣) كَابِرًا عَنْ كَابِرٍ * وَ ٱلدَّهْرُ مُقْتَبِلٌ وَ اٰدَمُ طِينُ
لِلْمُلْكِ مَأْوًی فِی ظِلَالِ لِوَائِهِ * يَأْوِی اِلَيْهِ ٱلنَّصْرُ وَ ٱلتَّمْكِينُ
تَمْشِی(٤) ٱلْمُلُوكُ ٱلصِّيدُ تَحْتَ رِكَابِهِ * وَ يُظِلُّهُ بِجَنَاحِهِ جِبْرِينُ(٥)
بِاَخِيهِ(٦) شَدَّ ٱللهُ اَزْرَ جَلَالِهِ * وَ وَزِيرُهُ مِنْ اَهْلِهِ هٰرُونُ(٧)
يَا اَيُّهَا ٱلْمَلِكُ ٱلَّذِی بِجَلَالِهِ * قُضِیَ ٱلْقَضَاءُ وَ كُوِّنَ ٱلتَّكْوِينُ
١٥ مَرْضَاتُهُ تُحْيِی (٨) وَ يُرْدِی سُخْطُهُ * فَهُمَا حَيَوٰةٌ لِلْوَرَی وَ مَنُونُ
اُشْدُدْ يَدَيْكَ بِحَبْلِ عَمِّكَ(٩) اِنَّهُ * مَوْلَاكَ وَ هُوَ بِمَا تُحِبُّ ضَمِينُ
وَ اَطْلَعَ عَلَيْهِ (١٠) بِرَايَةٍ مَنْصُورَةٍ(١٠) * اِقْبَالُهُ بِطُلُوعِهَا مَقْرُونُ

---

(١) رك به ديوان طغرائی طبع قسطنطنيه ص ٥—٨، عنوان اين قصيده در ديوان اينست: و قال يمدح السلطان ابا الفتح مسعود بن محمّد و قد استوزره فی سنة ٥١٢،
(٢) نَا: لصباء (٣) نَا: تورث (٤) نَا: يمشی (٥) هو جبرئيل (قاموس لين انكليسی)، نَا: جبرين (٦) يريد به السلطان محمود اخا مسعود
(٧) فی هذا البيت اشارة الی الآيات: وَ اجْعَلْ لِی وَزِيرًا مِنْ اَهْلِی هٰرُونَ اَخِی اُشْدُدْ بِهِ اَزْرِی (قر: ٢٠، ٣٠—٣٢) (٨) نَا: يحيی (٩) يريد به السلطان سنجر عمّ مسعود، (١٠—١٠) نَا: رايةً منصورةً

معلوم شد که عبّاس مستعر شده بود و قصد گرختن داشت، اورا سرا خواندند و فرو گرفتند و سرش از تن جدا کردند و جثّه از دیوار باغ بکنار دجله انداختند[۱]. مثل مَنْ كَثُرَ ظُلْمُهُ وَ اَعْتِدَآؤُهُ قَرُبَ هَلَكَهُ وَ فَنَآؤُهُ، شعر

تو تخم بدی تا توانی مکار ٭ چو کاری ترا در دهد روزگار
کسی‌را کجا گور شد رهنمون ٭ نماند براه دراز اندرون[۲]
کسی‌را که خون ریختن شیفته گشت ٭ دل دشمن از وی پُر اندیشه گشت
بریزند خونش بداں هم نشاں ٭ که او ریخت خون سر سرکشاں

میان کشتن عبد الرّحمٰن و عبّاس تباین بود، سلطان تاج الدّین‌را معزول کرد و با پارس فرستاد و بنعام سوگند داد که دیدی که با هم عهدان تو چه رفت اگر ترا نیز آرزوست که بدیشان در رسی بسم الله، مثل مَنْ لَمْ يَعْتَبِرْ بِالْاَيَّامِ لَمْ يَتَرَحَّزْ بِالْمَلَامِ[۳]، شعر

هرکرا روزگار پند نداد ٭ ملامت ز بد نگشت آزاد

وزارت مؤیّد الدّین طغرائی داد[۴] که کمال فضل و جمال عدل و عزارت دانش داشت و بعظمتی تمام دولت پیش او نهاد و اورا از دانس و ادب و شعر و لغت عرب حظّی وافر و قسطی کامل بود، ریست تاج و تخت سلطان بود و در عظمت او افزود، و این قصیدهٔ هشتاد بیت

(۱) رك به زین ص ۲۱۷ و الآ ح ۱۱ ص ۷۶—۷۷، و ذلك فی ذی القعدة سنه ۵۴۱،
(۲) شه ص ۲ ۱۹ س ۲۸، (۳) فی Pa ff 56—57 (۴) ظاهراً مصنّف اشتباه نموده است در میان مؤیّد الدّین طغرائی و شمس الدّین ابو النّجم الدّرگزینی که بعد تاج الدّین منصب وزارت یافت، مؤیّد الدّین طغرائی چنانکه از جمله کتب تاریخ واضح می گردد در سنهٔ ۵۱۴ (یعنی ۲۸ سال قبل ازین) مقتول گشته بود (رك به زین ص ۱۳۳ و الآ ح ۱ ص ۲۹۶ و نیز ترجمهٔ حال وی در تاریخ این خلّکان در حرف ح)، مسعود اورا در سنهٔ ۵۱۳ وزارت داد و مدّت وزارت او فقط یك سال و اند ماه بوده است،

کرد و خلخال بداد، حکمت: اَفِضْ عَلَیَ جُنْدِكَ سَیْبَ عَطَائِكَ وَاَصْرِفْ اِلَیْهِمْ حُسْنَ عِنَایَتِكَ وَ اِرْعَائِكَ فَاِنَّهُمْ اَهْلُ الْاَنَفَةِ[1] وَ الْحَمِیَّةِ وَ حَفَظَةُ السُّدَّةِ وَ الرَّعِیَّةِ وَ سُیُوفُ الْمُلْكِ وَ السُّلْطَانِ وَ حُصُونُ الْمَمَالِكِ وَ الْبُلْدَانِ بِهِمْ تُدْفَعُ[2] الْغَوَادِی وَ تُقْهَرُ[3] الْاَعَادِی وَ یُتْرَكُ الْخَلَلُ وَ یُضْبَطُ الْعَمَلُ فَقَوِّ ضَعِیفَهُمْ بِقَوِّ[4] اَمْرِكَ وَ اَعِنْ فَقِیرَهُمْ بِشَدِّ اَزْرِكَ وَ اَمْتَحِنْهُمْ قَبْلَ الْفَرْضِ وَ اَخْتَبِرْهُمْ عِنْدَ الْعَرْضِ وَ لَا تُثْبِتْ مِنْهُمْ اِلَّا الْوَفِیَّ الْكَمِیَّ الَّذِی لَا یَعْدِلُ عَنِ الْوَفَاءِ وَ لَا یَنْكُلُ عَنِ الْهَیْجَاءِ فَاِنَّ الْمُرَادَ بِهِمْ قُوَّةُ الْعُدَّةِ لَا كَثْرَةُ الْعِدَّةِ، وَ اِنْ اَصَابَ[5] اَحَدٌ فِی وَقْعَةٍ تَنْدُبُهُ لَهَا فَلَا تَمْحُ اِسْمَهُ وَ لَا تَمْنَعْهُ رَسْمَهُ وَ اِنْ قُتِلَ فِی طَاعَتِكَ وَ اسْتُشْهِدَ تَحْتَ رَایَتِكَ فَاكْفُلْ بَنِیهِ وَ احْفَظْهُ فِی اَهْلِهِ وَ ذَوِیهِ فَاِنَّ ذٰلِكَ مِمَّا یَزِیدُهُمْ رَغْبَةً فِی خِدْمَتِكَ وَ یُسَهِّلُ عَلَیْهِمْ بَذْلَ الْاَرْوَاحِ وَ الْمُهَجِ فِی نُصْرَةِ دَوْلَتِكَ وَ طَاعَتِكَ[6]،

بزرگان گفته اند که لشکررا ببخش و عطا و حسن عنایت و ارعا هرچ نیکوتر دارید تا حمیّت درگاه و ملازمت بارگاه و حفظ رعیّت کنند که ایشان شمشیر ملك و حصار ولایت باشند بذیشان قهر دشمنان کرده شوذ و بایذ که آزمایش ایشان پیش از کار کنند و وفادار و در کارزار پایدارررا بر گزینند و در عدّت و استظهار کوشند نه در عدد بسیار، و اگر در مصافی یکی کشته آیذ نامش از جریدهٔ بندگان مستُرید و فرزندش‌را نیکو دارید تا رغبت دیگران در سپارش جان زیادت شوذ و جان فدای دولت و طاعت شما کنند، و چون خبر کشتن عبد الرّحمٰن ببغداذ رسید عبّاس با خلیفه مقتفی متّفق بوذ که روز عید چو سلطان بنماز آیذ بصحرا اورا بگیرند، اتّفاق‌را روز عید بارانی عظیم آمذ چنانك از خانه بیرون نشایست آمذن، حق تعالیٰ دفع آن شر از سلطان بکرد، بعد از یك هفته

f. 99b

(۱) نَا: اَلْاُنْفَةِ (۲) نَا: تَدْفَعُ (۳) نَا: تَقْهَرُ (۴) نَا: بِقَوِّ
(۵) کذا و لعلّه اُصِیبَ، (۶) فق ff. 15b—16a

امیر حاجب عبد الرّحمن حاجی خود و اتابکی ملك محمّد پور اله داد و پسری چالك لالی او بود مرمود[1]، اتابك پور اله[2] باب حجاب بعبّاس داد تا در حضرت باشد و وزارت پاح الدّین پارس داد و او[3] در خدمت ملك محمّد پپارس شد، مثل مَنْ كَثُرَ اَعْيَارُهُ قَلَّ عِمارُهُ[4]، شعر

هرکه پشت از زمانه بر نگردد • دولتش او زوال بپذیرد ۵

عبد الرّحمن میخواست که بحاب گنجه و ارّان رود از سلطان در خواست تا شمس الدّین اتابك اتابکررا و حاصك و بهاء الدّین قیصررا با او بفرستد که ازیشان ایمن بود که در حضرت باشند، مثل مَنْ تَرَكَ حَرْمَهُ اَمَانَ خَصْمَهُ، شعر

یاری خصم خود دهد بدرست • هرکه در حرم و عرم باشد سست 59a

سلطان سوی بغداد رفت عبّاس در خدمت و پاح الدّین وزیر و امرای که با عبد الرّحمن رفته بودند همه بندگان بکدل و جان سپار و از سگالش عبد الرّحمن و پور اله آگاه و [با] سلطان گفته که هرگاه که دست یابیم بر دشمن ملك اینها بکنیم، مثل مَنْ لَمْ تَسْتَشِرْ لَمْ تَسْتَظْهِرْ، شعر ۱۵

هرکه بی مشورت رود درکار • بحسب سالد استظهار

با یك چند خبر بغداد رسید که عبد الرّحمنرا بر آن سوی گنجه که لشکر بشمکور می فرستاد بکشتند[5] و حاصك اتابکی پسر بگرفت، مثل مَنْ اَحْكَمَ اَلْحَارِبَ اَحْمَدَ اَلْعَوَاقِبَ[6]، شعر

عاقبت نیك باشد آنکسرا • که بهر آرماس آید بیك ۲

سلطان فخر الدّین پسر عبد الرّحمٰنرا بخواند امّا از شرمگی بغداد معزول

---

(۱) بکآ ص ۴۶۷، (۲) حسآ عبد الرّحمن (۳) می پور اله
(۴) مرآ ۱۵۱ ۲ (۵) رلآ رای شرح آن به زین ص ۲۱۶—۲۱۷ و آآ در حوادث سنهٔ ۵۴۱ (ج ۱۱ ص ۱۶)

ندارد در گنجرا بسته سخت * همی بارد از شاخ بار درخت

جاولی چون بزنگان رسید فصد کرد بعد از آن تیر انداخت رگش بگسیخت و جان بداد[1]، بیت:

f.98b از افراز چون کژّ گردد سپهر * نه تندی بکار آید از بن نه مهر

شعر[2]

ز تندی پشیمانی آرذت بار * تو در بوستان تخم تندی مکار

هنر با خرد در دل مرد تند * چو تیغی که گردد ز زنگار کند

سلطان اتابکی پسر با امیر عبد الرّحمٰن داذ و ولایت گنجه و ارّان بذو ارزانی داشت[3]، مثل: مَنْ نَظَرَ فِی ٱلْعَوَاقِبِ سَلِمَ مِنَ ٱلنَّوَایِبِ[4]، شعر:

هر که فرجام کارها نگرذ * از غم روزگار جان ببرذ

عبد الرّحمٰن چند امیررا در خدمت پسر سلطان بارّان فرستاذ و خوذ در حضرت می بوذ و همواره سلطانرا می گفت بوز ابه بندهٔ شایسته است نمی بایذ که از حضرت و خدمت تو نفور باشذ بنده بروذ و اورا بخدمت آرذ، مثل: مَنِ ٱسْتَصْلَحَ ٱلْاَضْدَادَ بَلَغَ ٱلْمُرَادَ، شعر:

روی در روی هر مراد آرذ * چون صلاح عدو نگه دارذ

سلطان اجازت داذ عبد الرّحمٰن بپارس رفت و سلطان با همذان آمذ و از آنجا بجرباذقان رفت بملك محمّد، و بوز ابه و عبد الرّحمٰن بدر جرباذقان دست بوس کردند و در خدمت دو سه روز شراب خوردند، بعد از آن ملك و بوز ابه براه کابله بدر همذان آمذند و سلطان براهی دیگر، چون بهمذان رسیذند سلطان دختر خویش‌را گوهر خاتون که بحکم ملك داود بوذه بوذ بملك محمّد داذ و ولی عهدش کرد[5] و برضای

(۱) وفاته فی جمادی الاولی سنة ٥٤١ (رك به زن ص ۲۰۳—۲۰٤ و آآ ج ۱۱ ص ۷۷)
(۲) شه ص ٥٨٩ س ۳۰ و ۳٦، (۳) زن ص ۲۱٥، آآ ج ۱۱ ص ٦۹،
(٤) فق f.16b (٥) زن ص ۲۲۲،

سر دبری کام خویش منگر • کامال خودش در آرد ار در
سلطان ار اِبطِ برف و بدر زی مآخُر رُسم فرود آمد؛ عبّاس باردهن
گرمخ، ملك سلمی باستقبال آمد و رمی بوسید سلطان[1] اورا نواخت
و نرّی در خدمت می بود و مجلس و میدان حاضر می آمد، امیر حاجب
عبد الرّحیم و دیگر امیران با سلطان گفتند این ملك برادر پسر و
برادر پادشاه خصم ملك باشد آمن نوان بود که جماعتی اورا بترسند و
سر سر عصیان دارند تا بطرفی رود و دل مشغولی آرد، این سخن در
سلطان اثر کرد بعد از نگاه سلمان‌را در آن حجره که بود موقوف فرمود[2]
و این مشورت با عبّاس نمود او در برعت فرود، و عبّاس از اردهن
بخدمت آمد، و چون حالی از باحیی بوزانه بازگشت از سلطان موعود
بود بانانکی پسر خویش ملکشاه که از عرب خاتون بود اورا از قلعهٔ
رحبی[3] بیاوردند و حالی سپردند، و سلمان‌را بمحروسهٔ قرحیص[4]
فرستادند، و سلطان و امرا با در همدان آمدند و حالی بحانب آذربیجان
رفت سلطان اورا تشریف داد و بخلعت گرانمایه که لایق چنان فرزانه و
یگانهٔ زمانه باشد و آنهای اورا از اعیان مثل آن مبذول مامول نبود
مخصوص گردانید، شعر[5]

بدان ای برادر که از شهریار • بجوید خردمند هر گونه کار
یکی آنک پیروزگر باشد اوی • ز دشمن نباشد که جنگ روی
دگر آنک با زیردستان خویش • همان باکین[6] در پرستان خویش

(۱) کذا فی ح و رسالهٔ حوینی و هو الصواب ظاهرًا، وا زمی، (۲) نك
ص ٤٦٦، زن ص ۱ ۲، و ذلك فی سنه ٥٤١، (۳) کذا فی آ، مال فی قلعه
بن برمرد وکرّج وفی بحاور کرّج (آآ ح ۱ ص ۲۹۱ و ٤۲۳)، وا برحین، رسالهٔ
حوینی قرزین، ح برحین، و ضبط این کلمه معلوم نیست، (٤) این موضع
مکرّرًا در ۱۱۰/ ۲ (در مانند) مذکور است و از آنجا معلوم می شود که نزدیك کاله
بود که موضعی بوده است در میان خرمادهان و همدان، (٥) نسه ص ۱٤٥٦
س ۱۳—۱٤، ۱۸—۱۹، (٦) وا کهن

جاولی عذرها خواست و خویشتن‌را ازین قصد بری کرد، و سلطان خاصبك‌را فرمود تا بمیدان روذ و چابك سواری خوذ بجاولی نماید تا سلطان در اعزاز و تقریب و افراز و ترحیب و نواخت او معذور باشذ، جاولی چون گوی باختن و اسپ تاختن او بدید انگشت تعجّب بگزید و مُقِرّ شذ که چنین سواری نامدار در هیچ دیار نیست، مثل: مَنْ اَسْهَرَ عَیْنَ هِمَّتِهِ بَلَغَ کُنْهَ فِکْرَتِهِ، هر که چشم همّت بیذار دارذ پای در گردن مراد آرذ، جاولی خاصبك‌را تشریف نکو فرمود از اسپ و طوق و سرافسار مرصّع و کسوتهای گرانمایه و با خدمت سلطان فرستاذ[۱]، شعر[۲]

کاری که صلاح دولت نست * در کردن آن مکن عنان سست

و از میانه بزنگان آمذند، و ملك سلیمٰن با عبّاس از ناحیت اعلم بانبط[۳] نزول کرده بوذ با لشکری بسیار و بوز ابه با دو ملك محمّد و ملکشاه پسران سلطان محمود هم آنجا بوذ و لشکر سلطان ازیشان می شکوهیذند، سلطان پناه با حضرت رحمٰن برد و ایشانرا بکس نمی شمرد، شعر:

هست الحق شفیع کار گشاے * باز گشتن ز کارها بخطاے
شربتی نیست بی گلو گیرے * هیچ گوزینه نیست بی سیری
راحت و رنج روشن و تاریك * همچو هفده بهژده دان نزدیك

چو سلطان مسعود تنگاتنگ ایشان رسیذ چنانك بامداذ وعدهٔ مصاف بوذ در شب ملك سلیمٰن برّی شذ، عبّاس از آن مستشعر گشت در ساعت بر اثر برفت، چون بوز ابه برین خبر وقوف یافت اندیشناك شذ و گفت f.98a در زیر این حرکت ناگاهانی هرآینه انداختهٔ باشذ، روز دیگر در خدمت ملکان براه اصفهان بدر شذ، سلطان امیر جاولی‌را با لشکری گران بر اثر ایشان بفرستاذ، نرسیذ باز گشت[٤]، شعر:

---

(۱) رك به رصّ ذکر سلطان مسعود (۲) از مثنوی لیلیٰ مجنون نظامی «در ختم کتاب» (خمسه طبع طهران ص ۲۷۷)
(۳) کذا ضبطه یاقوت فی معجم البلدان
(٤) تگ ص ٤٦٦، زن ص ۲۰۱—۲۰۲

که در هیچ عهد مثل آن نشان نداده بودند از نکبتها و پیش‌کشها و بخششها، و بوراله و عبد الرّحمٰن و عبّاس در مخالفت سلطان یکی شده بودند و عبد الرّحمٰن اسامرا حوالت ناگاهی بوراله محمّد و ملکشاه‌را بدر اصفهان آورد[۱] و در خدمت سلطان لشکری نبود الاّ ایلدکز[۲] فرمود که مطواع ترکمانان بود با آذربیجان بدو بودند، و هنوز سه مرحله رفته بود در راه بغداد که بوراله همدان زول کرد و ایلدکز[۳] با لشکری گران و امرا و غوریان بخدمتهاء رسید و بخلوتی برفت آمد که در سردسیرها برستان مثل آن کس ندیده بود[۴]، سلطان چهار ماه زمستان ببغداد مقام کرد پس براه دربند قزلی بآذربیجان رفت و ملك ارسلان و ملکشاه بن سلجوق‌را که ملازم خدمت بودند بقلعهٔ تکریت بامیر مسعود[۵] بغداد سپرد، و سلطان بمراغه آمد و امرای آذربیجان در خدمت حاضر جمله بخدمت آمدند[۶] و مقام بود تا بعد از چند روز در خدمت سلطان بمانه آمدند، مثل مَنْ أَصْلَحَ نَفْسَهُ لِلّٰهِ صَلَحَتْ رَعِيَّتُهُ وَ مَنْ أَطَاعَهُ فِي أَمْرِهِ وَ نَهْيِهِ وَجَبَتْ مَحَبَّتُهُ وَ طَاعَتُهُ[۷]، سلطان در آن وقت حاصلك ملك ارسلان بن سلجوق‌را سر کشیده بود و امرای حضرت‌را سخت می آمد و قصد او می کردند و شکایت با خاتون بردند تا اورا بر بد کردند و در قصد گرفتن او بود، یك روز سلطان‌را خبر شد بخاتون پیغام داد که من ترا از بهر دفع خصم خواندم تو اوّل قصد خاصگی من کردی، شعر[۸]

أُعَلِّمُهُ ٱلرِّمَايَةَ كُلَّ حِينٍ ۔ فَلَمَّا ٱشْتَدَّ سَاعِدُهُ رَمَانِي

---

(۱) آ در حوادث سنهٔ ۵۴ (ج ۱۱ ص ۶۸–۶۹) و رن ص ۱۹۸ (۲) کذا انفا فی حسن و ص و حس، رن (ص ۱۹۹) بجای ایلدکز خاتون‌را ذکر می کند (۳) رن ص ۱۹۹ — ۲ (۴) رن مسعود الی بلاد، آ مسعود بلاد (۵) رن ص ۲ (۶) فی ۲ ۱۵۰ (۷) لمالك الاردی، رك به تاریخ ادبیات عرب (Lit. Hist. of the Arabs) از نکلسون ص ۳۴

تشریف ملکانه یافت و بآذربیجان شتافت و برحمت خدا رسید[۱]، و بعد از وفات او جاولی جاندار بزرگ شد[۲]، و سلطان مسعود از همذان بری شد که سلطان اعظم سنجر بر عبّاس [والی ری] متغیّر بود مسعودرا فرمود که اورا بگیرد و ری بستاند[۳]، حکمت: اِسْتَعِنْ بِالصَّبْرِ عَلَى اَعْمَالِكَ وَ اَسْتَظْهِرْ بِالزَّجْرِ عَلَى عُمَّالِكَ تَبْلُغْ مُرَادَكَ وَ تَعْمُرْ بِلَادَكَ[۴]، شعر:

صبر کن دیر گاه بر اعمال * زجر کن گاه گاه بر عمّال
تا بکام و مراد دل برسی * شهرت آباذ گردذ از اموال

f.97a چون سلطان مسعود بـری رسید عبّاس پیش‌کشهای غریب آورد و استقبال کرد و خدمتهای پسندیده واجب دید، اورا سلطان نرنجانید و گرفتن مصلحت ندید چه مردی غازی بود[۵] بذنامی حاصل می آمد، حکمت: اِنَّ حَاجَةَ السُّلْطَانِ اِلَى اِصْلَاحِ نَفْسِهِ اَشَدُّ مِنْ حَاجَتِهِ اِلَى اِصْلَاحِ رَعِيَّتِهِ لِاَنَّهُ اِذَا اَصْلَحَ نَفْسَهُ صَلَحَتْ رَعِيَّتُهُ وَ اِذَا اَحْسَنَ سِيرَتَهُ ثَبَتَتْ وَطْاَتُهُ ثُمَّ يَبْقَى لَهُ جَمِيلُ الْاُحْدُوثَةِ وَالذِّكْرِ وَ يَتَوَفَّرُ عَلَيْهِ جَزِيلُ الْمَثُوبَةِ وَالْاَجْرِ[۶]، شعر:

پادشه چون صلاح خود جوید * بهتر آیذش از صلاح حشم
سیرت نیك نام نیك آرد * بقیامت ثواب باشد هم

پس سلطان با همذان آمد و از آنجا باصفهان شذ، عبد الرّحمٰن امیر حاجب بوذ سران امرا با او یکی شذند در قصد خواجه عزّ الملك و سلطانرا بر آن داشتند تا باصفهان اورا بگرفت و بامیر حاجب تتار سپرد چون بدر همذان رسید در گذشت[۷]، و عبد الرّحمٰن سلطانرا مهمانی کرد

---

(۱) توفّی باردبیل سنة ۵۲۵ (رك به زن ص ۱۹۰) (۲) زن ص ۱۹۱
(۳) رك به آ ج ۱۱ ص ۵۴ (۴) فق f. 14b (۵) زیراکه با باطنیّة پیوسته جنگ می کرد (رك به زن ص ۱۹۱—۱۹۲) (۶) فق f. 15a (۷) ذلك فی سنة ۵۲۹، و خُنِقَ عزّ الملك البروجردی خَنَقَتْه زوجة مؤیّد الدّین المرزبان وزیر السّلطان (زن ص ۱۹۵—۱۹۶)

که من بدین بیکار بروم تا خداوند سر و دست راست محمّد حارن بن فرستد و حمله امرا درین با او یار بودند[۱]، مثل طَنَّ ٱلْعَاقِلِ أَصَحُّ مِنْ يَقِينِ ٱلْجَاهِلِ[۲]، ست

طنّ دانا ز دانش نادان * بهتر آمد در آشکار و نهان

با محدّی در آن مبالغت کرد که سلطان مصطر شد و محمّد حارن‌را بر سره علم دست و سر جدا کرد و بفراسفر فرستاد[۳]، شعر

ز دانا تو نشنیدی آن داستان * که سر گوید از گفتهٔ باستان

عنان بزرگی هر آنکس که جُست * بجستش نیابد بجوز دست سُست

فراسفر بپارس رفت و مکوبرس[۴]را بشکست و سلجوقشاه‌را بنشاند[۵]، وزارت سلطان بعزّ الملك دادند که کدخدای فراسفر بود[۶]، چون فراسفر بپارس نتوانست بودن مکوبرس[۷] باز آمد، سلجوقشاه بجوز در محنّه ی گریخت او پس محنّه آمد زمین‌را بوسه داد و گفت من بندهٔ ولایت از آن نیست چرا می باید رفت، مثل مَنْ قَصُرَ عَنِ ٱلسِّيَاسَةِ صَغُرَ عَنِ ٱلرِّيَاسَةِ[۸]، سلجوقشاه‌را با شهر برد و بقلعهٔ سپید[۸] فرستاد تا آنجا فرمان یافت، و چون فراسفر بهمدان بخدمت تخت اعلی رسید از سلطان

(۱) زن ص ۱۸۷ و آ ح ۱۱ ص ۴۲ (۲) فن f 17a (۳) دلك فی شوّال سنه ۵۲۳ (زن ص ۱۸۷)، و کاتب ورارنه سبعه اشهر (آ ح ۱۱ ص ۴۲) (۴) کذا ایضاً فی بك و حت، مصنّف ظاهراً بورابه‌را با مکوبرس اشتباه نموده است، بورابه نائب و جانشین مکوبرس بوده است و مکوبرس یك سال پیش ازین (در سنهٔ ۵۲۲) در مصاف بیخ انگشت (آ بیخ کب) اسیر گشته و بامرِ سلطان مسعود کشته شده بود (رك ۵ آ ح ۱۱ ص ۳۹)، بورابه چون شنید که صاحب او مقتول گشت همهٔ آن امرای مخالفرا که درین مصاف اسیر کرده بود از روی خط قتل نمود و یکی ازیشان پسر فراسفر بود و گویند که کی از دواعث لشکرکشیدن او بر بورابه همین خواهش انتقام بود (رك ۵ آ ح ۱۱ ص ۳۹ — ۴ و ۴۶) (۵) زن ص ۱۸۸ و آ ح ۱۱ ص ۴۶ (۶) زن ص ۱۸۷ و آ ح ۱۱ ص ۴۲ (۷) بورابه — ط، رك ۵ زن ص ۱۸۹ و آ ح ۱۱ ص ۴۶ (۸) زن اسفند در (ص ۱۸۹)، آ اسفنه النصاء (ح ۱۱ ص ۴۶)

رهی کز خداوند سر سر کشید . از اندازه بیرون نباید بریدن
چه ناخوش بود دوستی با کسی . که مایه ندارد ز دانش بسی
هر آنکس که او کم کند راه خویش . بد آید بدلدیش را کار پیش[1]
وفا چون درختی بود میوه‌دار . کجا سر زمانی نو آید بیار[2]

و زمستان دیگر بجانب بغداد رفت و آنجا محمد خزانه‌دار را وزارت داد[3] ، و او مردی متهور و قوی بازو بود با کفایت و شهامت امرا را فرو نمی گذاشت و حرمت نمی داشت[4] و بقدر و اندازهٔ لشکر نان پاره می داد . امرای حضرت نامه بانابك فراسنقر نبشتند که این وزیر بر ما استخفاف می کند و سلطان را بر تو متغیر کرده است و اگر نوبت خویش تدبیر او کرده نیاید استیلا زیادت یابد . شعر :

چو کاری که امروز نایافت کرد . مرد نیز فردا چو سر آورد گرد
کسان که امروز افتد سار . تو فردا چنین گل نیابی بکار[5]
هر آنکس که با تو نکوید درست . جهان دان که او دشمن جان تست

جمله لشکر بر خصمی او یك کلمه بودند . حکمت : مَنْ بَدَأَ بِنَفْسِهِ أَحَبَّ النَّاسُ دَوَامَ دَوْلَتِهِ وَ مَنْ رَتَّبَ مَصْلَحَةَ نَفْسِهِ قَدَّمَ عَلَى أَيَّامِ دَوْلَتِهِ[6] . شعر :

هر که بر مردمان سر اندازد . جان سرش را ز تن در اندازد
ور بریشان کند نمك خوردی . زو بیارند یاد جز مذمت

فراسنقر در خدمت سلجوقشاه از آذربیجان بیامد و بر اعتم بگذشت بمرغزار سنگ فرود آمد که سلطان او را نامزد کرده بود که بارس رود و برادرش سلجوقشاه را بملکی بنشاند ؛ فراسنقر از مرغزار سنگ پیغام فرستاد

---

(۱) کذا ص ۲۶۵ س ۲۲ (۲) ایضاً ص ۲۸۱ س ۲۲ ، (۳) ذلك فی سنة ۵۲۲ و محمد خزانه‌دار هو کمال الدین محمد بن علی الخازن (زین ص ۱۸۶)
(۴) رك به زین ص ۱۸۶ و تاج ۱۱ ص ۲۸ (۵) کذا ص ۲۲۴ س ۱۷
(۶) ایضاً ص ۲۰۸۴ س ۱۸ (۷) فی ۱۴۱ ظ

سبه‌ست و بنیزه سب شمشیر و نیزه است؛ در عراق و کهستان قحط سالی عظیم بود[۱] لشکری برنجی تمام بغداذ رسیذ، و چون راشد آوازه شنید بگریخت و باصفهان آمذ و حصار داذ[۲]، مردم مردم میخوردند و سعد الدّولة[۳] والی بود، یکی از ملاحده مدّتی خدمت او[۴] کرده بود فرصت یافت او[۴]را کارد زذ[۵]، بیت:

چو تخم جفا کاری ای هوشیار • حریز کشتن وکینه بارذت بار

سلطان مسعود امیر المؤمنین المقتفی‌را برادر مسترشد بیرون آورد و بخلافت برو بیعت کرد[۶] و از بغداذ باز گشت و بهمذان آمذ، جماعتی از امرا با رُسُق[۷] خذاوند لبشتر[۸] بر مخالفت سلطان هم عهد شده بودند و درخواستها و استدعاهای ناواجب می کردند و بدر لبشتر برعراری بودند، سلطان از همذان اوّل شب بر نشست و بمار بیشین وقت قیلوله بدیشان پیوست همه جنبه کسرا بارود و در میان لشکرگاه جمهٔ ایشان فرود آمذ، چو اُمرارا خبر شد بگاں و دوگاں می آمدند و زمین می بوسیدند، f 90a همرا قبول کرد و از سر گناهشان در گذشت، مثل: إِسْتِصْلَاحُ ٱلْعَدُوِّ بِحُسْنِ ٱلْمَذَلِ أَسْهَلُ مِنِ ٱسْتِئْصَالِهِ بِطُولِ ٱلْقِتَالِ، دشمن‌را باستمالت بدست اوردن خوارتر که بمقاتلت او بیج بر کندن که استیصال دوگانی بود و پیوستن و وصال تن آسانی، شعر:

زمانه ز ما بست چون بگری • ندارد کمی آلت داوری[۹]

---

(۱) رك به رَن ص ۱۸ (۲) جملهٔ اوّل از بغداد موصل رفت بعد بآذربیجان و از آنجا بهمراهی ملك داود باصفهان آمد (رَن ص ۱۸ و ۱۱ آ ح ۱۱ ص ۲۶)
(۳) رَن و ۱۱ آ: سعد الدّولة برغش الرّکوی (۴) ضمیر راجع است بطرف راشد نه بسعد الدّولة (رك به ۱۱ آ ح ۱۱ ص ۴۱) (۵) ۲۶ رمضان سنة ۵۴۲ (رَن ص ۱۸ و ۱۱ آ ح ۱۱ ص ۴۰—۴۱) (۶) یعنی در ذی القعده سنة ۵۳ بعد از رفتن راشد بطرف موصل نه بعد از وفات او چنانکه اینجا معلوم می شود (رك به رَن ص ۱۸۳، ۱۱ آ ح ۱۱ ص ۳۷) (۷) رك به رَن ص ۷۰ note e (۸) ۱۱ آ (ح ۱۱ ص ۴) «بُشتر» بجای لشتر (۹) تتمه ص ۲۰۶۰ س ۱۹

اَلْهُلْكِ[۱]، رای بد زوال ملك و خطر هلك آورد، سلطان بفرموذ تا از جهت او سراپرده و نوبتی زذند و باحترام [و] بحرمت فرو آوردند و اسباب مطبخ و شرابخانه همه ترتیب کردند، پس سلطان روی بآذربیجان نهاذ بمراغه جمعی ملاحدهٔ مخاذیل در نوبتی خلیفه شذند و درجهٔ شهادت یافت[۲]، شعر:

(ایا دانشی مرد بسیار هوش * دگر چاذر آزمندی مپوش
که تخت و کله چون‌تو بسیار دید * ازین داستان چند خواهی شنید
رسیذی بجایی که بشتافتی * سر آمذ مراد آرزو یافتی)[۳]
تو گیتی چه سازی که خوذ ساختست * جهاندار ازین کار پرداختست[۴]
f. 95b تو ای پیر پردخت کن سر ز باذ * که جز مرگ‌را کس ز ماذر نزاذ[۵]
(جهاندار پیش از تو بسیار بوذ * که تخت مهی‌را سزاوار بوذ
فراوان غم و شاذمانی شمرذ * برفت و جهان دیگریرا سپرذ
اگر بارهٔ آهنینی بپای * سپهرت بساید نمانی بجای)[۶]
(ترا تنگ تابوت بهرست [و] بس * خورذ گنج تو ناسزاوار کس
نگیرذ ز تو یاذ فرزند تو * نه نزدیك خویشان و پیوند تو
ز میراث دشنام یابی تو بهر * همه زهر شذ پاسخ پای زهر)[۷]
چنین بوذ تا بوذ چرخ دوان * باندیشه رنجه چداری روان

و سلطان از آذربیجان با همذان آمذ و لشکری گران ببغداذ کشیذ که راشد پسر مسترشد سر لشکر کشی داشت میخواست که بانتقام پذر بیرون آیذ[۸]، مثل: اَلْحِقْدُ صَدَأُ اَلْقُلُوبِ وَ اَللَّجَاجُ سَبَبُ اَلْحُرُوبِ[۱]، کینه زنگار

(۱) فق f. 18a (۲) ۱۸ ذی القعده سنة ۵۲۹ (آ ج ۱۱ ص ۱۶—۱۷، زن ص ۱۷۷—۱۷۸) (۳) شه ص ۱۹۸ س ۱۸—۲۰ (۴) ایضاً ص ۲۵۰ س ۱۹
(۵) ایضاً ص ۱۵۴ س ۱۳، مصراع اوّل: جهان‌را چنین است ساز و نهاذ
(۶) ایضاً ص ۳۰ س ۱۵—۱۷ (۷) ایضاً ص ۱۴۲۱ س ۵—۷ (۸) رك به آ در حوادث سنهٔ ۵۳۰ (ج ۱۱ ص ۲۲)؛ زن ص ۱۷۹

فراسیر در خدمت [بعضی از اُمرا][1] بدو نیز هم قاصد فرستادند،
f 95a سلطان مسعود مبادرت نمود و داودرا فرصت نداد، مثل اَسَدٌ اَلْعُصَصِ فَوْتُ اَلْفُرَصِ[2]، سخت غصّه‌ئیست فوت فرصت، و چون سلطان از حلوان بگذشت راهها بترف آگاه بود و دمه و سرما بعایت، شتران فرا پیش داشتند تا راه می کوفتند و سواران بر اثر می آمدند تا آگاهی
۵ بهمدان رسید و امرا دست بوس کردند، شعر[3]

گرامی بر اثر دیده آترا سپاس ٭ که دیده بدیدنش دارد سپاس

سلطان مسعود بر تخت نشست و بکام دل بنوشت و داودرا ولی عهد کرد و گوهر خانون دختر خودرا بدو داد[4]، مثل لَا تَقْطَعْ قَرِينًا وَ إِنْ كَفَرَ وَ لَا تَأْمَنْ عَدُوًّا وَ إِنْ صَغُرَ[5]، شعر
۱ از خویش بتر اگرچه دشمن باشد ٭ و آمن مشو ارچه خوار و زبون باشد

و بر اثر سلطان حلقه المسترشد بالله از بغداد بیرون آمد بقصد کهستان و عراق و خوزستان، مثل لَا خَيْرَ فِي عَزْمٍ بِلَا حَزْمٍ[6]، خیر نیست در عزم بی حزم، سلطان داود و اتابك فراسیر موعود بودند که بدو[7] پیوندند، چون حلقه از دینور بگذشت صبح انگشت سلطان مسعود بدو
۱۵ رسید ملاقات افتاد امرای بغداد حمله عزیمت شدند[8]، امیر المؤمنین بر سر تلّی استاد سلطان امیر حاجب نابررا فرستاد تا اورا زمین بوس کرد و نگاه داشت، مثل رِفْقُ اَلرَّأْيِ نَائِبٌ عَنِ اَلْمُلْكِ وَ مُؤَدٍّ إِلَى
۱۸

(۱) یعنی کسانیکه بر مخالفت مسعود بودند، رك به تك ص ۴۶۴، (۲) مید ۲ f ۳۴۵
(۳) سنه ص ۵ (۴) تك ص ۴۶۴ (۵) یعنی حلقه ولی این وعده بانجاء نرسید زیراکه حلقه چنانکه موعود بود مدتور نرفت (آآ ح ۱۱ ص ۱۵) (۶) این مصاف در رمضان سنهٔ ۵۲۹ وقوع یافت (رك به آآ ح ۱۱ ص ۱۴–۱۶ و زین ص ۱۱۶–۱۱۱) بدای مرك (آآ دابرح) در حوالی همدان، و معنای که به صبح انگشت (آآ سبق کشت) واقع شد در سنهٔ ۵۲۲ در میان سلطان مسعود و ملك داود بود (رك به آآ ح ۱۱ ص ۳۹)، و چون دای مرك و صبح انگشت با همدیگر نزدیك بوده، اند احتمال دارد که بواسطهٔ مصاف دای الذکر مصنّف دای مرك‌را صبح انگشت تصور نموده است،

f.94b که گیتی سپنجست پُر آی و رَو ٭ کهن شد یکی دیگر آرند نَو[۱]
چنان دان که برکس نماند جهان ٭ یکی دان همی آشکار و نهان
برین بند بر باش و مگریز ازین ٭ بجز بر ره راست مسپر زمین
که این تخت شاهی فسونست و باد ٭ برو جاودان دل نباید نهاد[۲]
(نشانی که ماند همی از تو باز ٭ بر آید برو روزگاری دراز
نباید که باشد جز از آفرین ٭ که پاکی نژاد آورد پاك دین
تو مگذار هرگز ره ایزدی ٭ که نیکی ازویست و هم زو بدی)[۳]

سلطانی عالم دوست درویش بخشای عدل فرمای بوذ از بزه دُور و از جهل نفور، [مثل]: مَا غَنِمَ مَنْ اَثِمَ وَ لاَ نَبِهَ مَنْ سَفِهَ، از تنعّم و تکلّف محترز بوذی و با دیوانگان و مرغان انسی داشتی، از شکار سیری نداشتی و بتنها شیر کُشتن ماهر و دلیر بوذ و اسپی آزموذه خاص این کاررا داشت، و تا بتاریخ سنهٔ سبع و سبعین [و خمس مایة] مؤلّف این کتاب دیذ که آن اسپ بنوبت بسر تربهٔ سلطان آوردندی، و در مصافها بذات مبارك خوذ حمله بردی[۴]، ذخیره ننهاذی و خزانهٔش اغلب اوقات فارغ بوذی و حملها که از اطراف رسیذی هم در بارگاه ببخشیذی، شعر[۵]

مایم درین جهان چمانیم و چران ٭ بخشیم و خوریم و یاذ ناریم غمان
نه مال[۶] رها کنیم[۶] و نه خان و نه مان ٭ چون عمر نمی مانذ گو هیچ ممان

و چون برادرش سلطان طغرل بهمذان در سرای علاء الدّولة فرمان یافت او ببغداذ بوذ، امرای عراق مُسرعی فرستاذند و پیغام داذند که چه نشینی برادرت طغرل از دنیا کرانه کرد و ما بندگان نگران و منتظر وصول رکاب همایون و رایت میمون ایم، سلطان داود بتبریز بوذ اتابك

(۱) شه ص ۱۶۷ س ۵ (۲) ایضاً ص ۱۷۵ س ۲۴ (۳) ایضاً ص ۱۷۶ س ۹—۱۰، ۱۵ (۴) رك به مرثیهٔ سلطان از سیّد اشرف در مابعد (۵) از سلطان طغرل بن ارسلان (رك به تگ ص ۴۷۷) (۶—۶) تگ: بماماند

محمّد[۱] الحارس، الورزیر عزّ الملك[۲] الزوزنی، الورزیر مؤیّد الدّین[۳] الطّغرائی، الورزیر تاج الدّین[۴] الشّتاری، الورزیر شمس الدّین ابو النّجم[۵]، الحجّاب امیر حاجب مکسر[۶]، امیر حاجب بشارو، امیر حاجب عبد الرّحمن[۷]، امیر حاجب حاصك[۸]، مدّت عمرش چهل و پنج سال[۹]، مدّت ملکش هژده سال[۱۰]، بهمن دل جدر ن رحم و عادل، در آل سلجوق بعد و قوّت او پادشاهی نبود، آرامش بحد بود و زینت مردان، بحملهٔ سپاهی شکستی و برحمی شهری کشی، فراخ پی و مبارك سایه و خوش خوی و ظریف و هزل دوست بود[۱۱]، در عهد مبارك او خلایق آسوده بودند و در نعمت ر خیال گشوده، سپاهی را[۱۲] سار و عُدّت و رعیّت در امن و راحت، و تصدیق این حال و تحقیق این مقال [ر] ۱ کسانی که اورا دیده بودند چو آفتاب روشن است، مثل لَنْسَ الْوَهْمُ كَالْعِلْمِ وَ لَا الْخَبَرُ كَالنَّظَرِ[۱۳]، شعر

(کسی کو بخوبی همی باخ و گاه • خرد باندش گنج و رای و سپاه
هرآنکس که بر تخت شاهی نشست • میان بسته باید گشاده دو دست
نگه داشتن جان پاك ار بدی • بداند سپردن ره ایزدی ۱۵
ز داد و ز بیداد شهر و سپاه • بپرسد خداوند خورشید و ماه
اگر پشّه ار شاه نامد ستم • روانش نماند بدوزخ دژم)[۱۴] ۱۷

ص ۴۲) و در فهرست اسماء الرّجال نام او در حرف کاف (کمال الدّین ابو البرکات بن سلمه الدّرکزی) است (۱) زن (ص ۱۸۶) آورده بن علی (۲) زن آورده ابو العزّ، آآ ابو العزّ طاهر بن محمّد (۳) زن آورده ابو اسماعیل، آآ ابو اسماعیل الحسین بن علی (۴) زن آورده ابن فارسی الفارسی (۵) زن آورده الامام الدّرکزی (۶) حبب مکسرس (۷) آ (ج ۱۱ ص ۵۹) مزوده بن طغانرك، زن (۱۹۳) شمر الدّین عبد الرّحمن بن طغانرك (۸) زن و آآ ملك ارسلان حاصك بن ملکری (۹) ۳ ۵—۵۴۷ (آآ ج ۱۱ ص ۵ ۱)
(۱۰) ۵۳۹—۵۴۱ (۱۱) رك به زن ص ۲۲۱ (۱۲) بن آ ما
(۱۳) قن ۲ ۲۷۷ (۱۴) شه ص ۱۲۳۹ بن ۱، ۱۸—۱۹، ۲۱—۲۲

السلطان غياث الدنيا والدين ابو الفتح مسعود بن محمد بن ملكشاه قسيم امير المؤمنين

سلطان مسعود امير وقت شهابي شير فلكندي. ذات و صفات او جمله لشكر فزون بود دراز ركاب قوي بال فراخ بر و سينه خيف العارض. توقيع او اعتمادي على الله. وزراي او الوزير شرف الدين انوشروان بن خالد، الوزير عماد الدين ابو التركمان التركيني[1]، الوزير كمال الدين

(1) رشيد به زمان من ١١٨١-١١٨٣، كان العماد ابو التركمان بن علي التركيني (ج ١١

هست بر قهر عدوت خنجر سیمابگون
تا تن خصمان تو جان هست پیمان یافته
مهرسان همّتت ابر بهر مهمان کرم
سدرهٔ فردوس اعلی برّهٔ خوان یافته
قدر تو بر چرخ هشتم منزل خود ساخته
همّتت هر هفت کشور زیر فرمان یافته
بوده شه اجداد مر سلطان عادل‌را و بار
ملك و خلق و سروری میراث ارشان یافته
کُرز و رومی وغا چون تخت گردد کارزار
تا تن خصمان تو جان هست پیمان یافته[1]
هست ابر امداد نسیم خاق تو فصل بهار
خاك مرده هر زمانی جان ریحان یافته
زر نمی خسپد نگاه ابر بیم دستت زآنك هست
گاه بخشش خاك و زررا هر دو یکسان یافته
دست تو گاه سخا ابر ابر بهتر آمده
بحر ابر خود کمتر لولو و مرجان یافته
آنك دی بر یك درم قادر بود امروز هست
ابر کف زر بخش تو سرمایهٔ کان یافته
گوهر مثقالی[2] ای شه چون تو بر گیری قلم
ابر شکاف شقّ کلکت بحر عمّان یافته
حاسدان‌را همچو میدان اسپ بر سر رانده
دشمنان‌را همچو گو در رخم چوگان یافته

(۱) گویا ابر سهو نسّاخ این مصراع مکرّر نوشته شده است (رك به س ۲ در بالا)
(۲) شاعرانه می گوید که ورنش یك مثقال باشد،

بباب و دل و جگرش بر آتش محنت کباب و در ناب، داش چو دامن و گریبان غنچه چاك و جگرش از زخم شکنجه چو لاله پُرخون باذ، روزگار همایون پادشاه چو ذات میمون آن سایهٔ الله بشادی مقرون باذ، و هر سعادت که ازو باز توان گفت برای جهان آرای او پیوسته باذ، و چنانك بندهٔ خانهٔ گل بوی اوست همچو سوسن از جهان و غان آزاذ باذ و گلبن دولت اورا سبزه زار گردون چمن باذ و خاك درگاه و گرد سپاه او همنفس مشك نافه و خُتن و نسیم شکوفهٔ سمن و لاله و سوسن باذ، و عزم اورا که مضای تیغ دارذ چون تیغ سخن در جهانگیری بافطار و آفاق عالم گذر باذ و بندگان درگاه و خاصگیان بارگاه پادشاه چو من بنده صذ هزار دگر، شعر:

هر چند چو من چرخ نیاورد و نیارذ
در خدمت اخلاص تو هر بنده چو من باذ

که این بارگاه نادیده و بذین درگاه نارسیده یك سال خدمت دعا و ثنای کردم و فال ملك می گرفتم و مشحون باشعار مدح و اخبار و آثار دولت اسلاف کبار او این کتاب بخدمتش آوردم و این قصیده در مدح او گفتم، شعر، قصیده:

ای ز رایت روشنی خورشید رخشان یافته
رایت امداد فتح از لطف یزدان یافته
شذ غیاث الذّین عادل بلنظر شهریار
قرص خورا روز جولان گوی میدان یافته
چرخ اطلس‌را ز قدرت زیب و فر افزون شذه
کرّهٔ[1] خاکی ز خلقت بوی رضوان یافته
ز آفتاب قدر تو گر چرخ همّت تافتست[2]
رنگ سرخی لعل کان اندر بدخشان یافته

(۱) این کلمه بتشدید راء گویا درست نیست (۲) ن آ: بافتست

ارحداوند حهان پشت و پناه آدمیان سلطان ماهر اعظم السّلاطین عماد الدّنیا و الدّین ابو الفتح کحسرو بن قلج ارسلان لَا زَالَتْ رَایَاتُ دَوْلَتِهِ مَحْفُوفَةً بِالنَّصْرِ[1] کس نماند و چو لشکر کشی سوارند، انحاری سگ کسب و آن دشمن خود چیست که نام خداوند عالم پادشاه بنی آدم عماد الدّنیا در حساب عالم مغلوب با اسکندر برابرست و فتح اقالیم عالم‌را فاتحه انحارست و بخت با تخت سلطان برابرست که هر آنچ شاه‌را بایست در کارش بهم و پادشاهی سپیدی و سیاهی از آدمی و حیوانات تا مرغ و ماهی در ضبط راست جهان گشای او آرام و این مدحت بر زبان دارم، شعر[2]

ای رای تو آفتاب وی کلک تو ابر ۰ وی چون تو جوان ندیده این عالم پیر
دانی همه علمها مگر علم حسدای ۰ داری همه چیزها مگر عیب و نظیر

ملک تعالی خواند صبح حق و مساعد تحقق در اعلای کلمهٔ پادشاهی پادشاهی و پادشاهی دارد و رایات و اعلام شاهنشاهی مؤیّد و مظفّر و منصور و ممالک جهانگیری و جهانداری در قبضهٔ قهر شهریاری ممهّد و مستحکم باد و روزگار سلطنت در شادکامی مشمول و محفوف و دیدهٔ روزگار از نظیر آن مطروف و امداد سعادت مواصل و ابواب مسرّات متکامل f 93a و انواع مراد دل حاصل و هرچ مطمح همّت پادشاه عادلست در قبضهٔ اقتدارش مواصل، و اگرچه در معرض تحریر آوردن این دو سلک عجز وصف الحالی شکوهت دشمن دولت و حسود سلطنت عماد الدّنیا مَدَّ اللهُ ظِلَّهُ‌را، شعر

خسرو سیه‌را اختر ده ۰ تا نگوم که دشمنت چون باد
سیم در چشم و میخ در پای ۰ سر در رنج و کفر در گور باد

و آن مدبر خاکسار علم نگونسار مزار و دار زنده بر دار باد و تسلط ملکش از وطأت لشکر و سطوت خشم و خنجر عماد الدّنیا خراب و

(۱) ن آ ب حرکات (۲) از اسدی (کلمات طبع لکهنو ص ۵۵)

یك سوی پسین رکنی بود آن دو سوی پیشین‌را، و مصافگاه و رزم جای
چنان باید که لشکر یکدیگررا بیند و کارکرد و هنر یکدیگر نماید و
مردی نام خود فراید و رزم آراید چه هرگاه که سپاه مطیع پادشاه بود
یك دل و رزم آزموده از حرب دشمن نباید ترسید و باید که از حالتین
سپاه خود و لشکر دشمن نگرد و بداند که دشمن چه سلاح کار می کند و
بکدام سلاح دفع او می باید کردن، و سلاحهای لشکر چنان باید که از
آن دشمن پیش ایشان ناچیز نماید و باید که لشکر بکار فرمودن سلاح ماهر
باشد و پیش از جنگ جمله سلاحها کار کردن آموزند و ادمان کنند،
و جنگاه آلت سپاه‌را موافق باید سر صدّ آن دشمن حالیك اگر لشکر
دشمن بیشتر پیاده بود و سپاه شاه سوار جنگاه نهد و فراخ گیرند و
صف سپاه خویش منوّس کند و بهر دو کنارهٔ صف دو حوق بدارد
بیرون صف تا رکن آن صف باشد و در راست و چپ پیادگان بایستند
تا پیادهٔ لشکر دشمن از صف بیرون نیاید آمدن یکی در وقت کرّ و فرّ
که لشکر تو بر گردد و بار جای خویش شود و دیگر بوقت آنك ایشان
حمله کنند و پیادگان در یك جای ندارد و نگذارد که بپراگند، و اگر
اگر در لشکر دشمن سوار بیشتر باشد و لشکر شاه پیاده جنگاه تنگ گیرند
و استوار و چپ و راست خویش پیادگان سپارد و سواران‌را از پس
پشت ایشان بدارد و صف خویش راست کند و پیادگان‌را بهلد که از
پس سوار دشمن بروند و از پس پشت پیادگان‌را بنشانند تا سپاه‌را از
کمین دشمن نگاه دارند و یاری‌گر همه و میسره باشد، و چون خواهد
که بحملگی حمله برد سواران‌را سوی راست و چپ دشمن در آرد و پیاده‌را
هم بر آن تعبیه می برد طُلّب طُلّب تا جنگاه از دشمن بستاند، و اگر
جنگاه استوار باشد و صحرا بود صف خویش مدوّر کند و سواران‌را بر
روی لشکر کند و رزم یارموده‌را در میان دارد و دریں مقام طبل باتّفاق
آرایی بود بصلح راضی نباید بود، و اگر سپاه پادشاه همه سوار بود و آن

و نهانش خلاف آشکارا شود، و رسول نباید که سلیم طبع و شرمگین بود یا نی دوست یا خواسته دوست، پارسا و سخن گوی و دوست دار پادشاه باید تا از شمار لشکر دشمن و نیك و بد و دخل و خرج او بر رسد و معلوم گرداند و دشمن‌را بترساند و بر زبان براند که پادشاه نی گوید من نی خواهم که سبب فتنه و خون ریختن من باشم و کس‌را در جهان محلّ آن نی دانم که ازو رو بگردانم. و از گوهر ما کس دست بدشمن نداده است و نیز نی دانم که نرا که آموخت که مرا دشمن کبیری چه بزرگان گفته اند دانا آن بود که دشمن‌را دوست کند نه دوست‌را دشمن. و من نه از آنها ام که مرا دشمن خویش باید کردن که مرا سپاه کامکار و خواستهٔ بسیارست و دستوران دانا و مبارزان توانا دارم. اگر دشمن ازین سخن خشم گیرد و آثار غضب بر ناصیهٔ او لائح و لامع شود بحجّتی واضح از هنر و دانش او آمن باش که خشم اندیشه ببرد و کارها باندیشه باز توان یافت و از بسیاری عدد باك مدار چه بزرگان گفته اند از دشمن هم‌پشت ترس نه از دشمن بسیار، و لشکر بدل خداوندکار و استظهار شهریار نکرد اگر اورا قوی دل باید و نترسد اگرچه لشکر اندك بود غلبه اورا باشد، و خدای عزّ و جلّ پیروزی آن‌را دهد که امید بخدای دارد و در سختی پای افشارد و عادل بود و نیّت راست دارد و لشکرش یکدل و یکدست و رزم آزموده بود و از شهریار و سردار خشنود، و پادشاه هوشیار و دل بجای و بیدار باید و حرب شناس و جنگ دیده بود و داند که صفهای مصاف در روز خلاف چند کونه باید و با هر دشمنی در هر جایی و مقام صف چون باید ساختن زیراکه صف بر دو کونه بود پیوسته و گسسته، پیوسته بر سه کونه بود راست و خفته و مثلّث؛ و جمله‌را از میمنه و میسره و قلب و جناح چاره نبود، و صف گسسته آن زمان باید که سپاه تو همه سوار و سلاح‌دار بود در جای فراخ تا همه جوق جوق توانند ایستادن و آن بهتر که هر جوقی بر سه سوی بود که این

و عصائی نماند، و بر مثل مَنْ یَسْمَعْ یَخَلْ[1] کار می کردند، این شهریار کامکار که سایهٔ آفریدگارست عزّ و علا سخن حاسد می شنید و سرّ دولت و دیدهٔ بصیرت می دید، یگانگی و بیگانگی و نیک خواهی داماد با خان سپاری امیر اسپهسلار کبیر عالم عادل مؤیّد مظفّر مقبل فخر الدّین ناصر الاسلام ملک الامرا بهرامشاه غازی[2] در مصافگاه انجاری ظاهر شد که جان فدا کرد و در اخلاص بندگان کوشید و خودرا در میانه بدید و بهانه در دست ایشان افتاد و جان در میان نهاد تا گشادِ خصم نداند و دست و رخم ایشان نشاسد و بر احوال ایشان واقف شود و کنس و روش ایشان f. 31a سنجد و از رسم و راه لشکر بر رسد[3] و اندر دست و خاست کافر نگرد و بر وزن نگانگی مِنَ ٱلْقَلْبِ إِلَى ٱلْقَلْبِ رَوْزَنَهٌ است های صفای خاطر ودل شاهانشاه کند چون پادشاه از کار دشمن آگاه شود بتدبیر او بتواند و چنانک حال خود مضبوط می دارد از حال دشمن با خبر باید بود که شطرنج بار چندانک یاری خویش بند یاری خصم‌را هم نگرد، و اسباب ظفر و پیروزی دشمن بسیارست یکی امید عیمنت که در دل سپاه افتد دوّم که که در سنهٔ لشکر بعاقبت رسد سوّم ترس و بیم که در دل سپاه دشمن افتد و چهارم امید صلح که سپاهای ایشان سست کند و کسها کم گرداند پنجم که رسولی عاقل و سخن دان برود اگر روی آشتی بند میان لشکر خاصیں از دشمن آشتی خواهد تا او بند سست شود و از کارها بعاقل رند

(۱) ن‌آ تَعَلْ، رك مجمع الامثال میدانی در حرف میم (۲) ملک فخر الدّین بهرامشاه در روزگار سلطان الدّین کیخسرو و رکن الدّین سلیمانشاه صاحب ارزنجان بوده است، وی داماد سلیمانشاه بود و در حدود سنهٔ ۵۹۹ همراه او بغزو ارمن رفت و با قومی از جنس خویش بسبب دشمن اسیر گشت، در تحریر سلجوقنامه (طبع هوتسما سنه ۱۹۰۲ ص ۲۱–۲۲) مسطور است که ملک فخر الدّین بهرامشاه صاحب سعادت نیکو و سلوک همّت و مرتبهٔ مرتفع بود و در ایّام پادشاهی او ممالک ارزنجان در کمال فراغت بود و کتاب نخبة الاسرار را بنام گشته نام او کرد و خدمتی شایسته فرستاد پنج هزار دینار و پنج سر اسپ رهوار جایزه فرمود (۳) ن‌آ برسد، و بر رسیدن یعنی برسیدن و سوال کردن (برهان)

اگرچه در همه درگه چنان شوذ دولت
که روزکی دو سه چون میهمان بخواهذ ماند f. 90b
در آستان تو خسرو چنان نهاذ قدم
که سر نهاذه برین آستان بخواهذ ماند
نگین و تاج بالب ارسلان اگر بماند
کنون بخسرو سلطان ران بخواهذ ماند
جهان پیر بشاذے گذار و دیر بمان
که عزّ و دولت و بختت جوان بخواهذ ماند
بخاندان تو بسیار خاندان زنده‌ست
که تا قیامتت این خاندان بخواهذ ماند

و از غایت اقبال این پاذشاه روی زمین و پشت و پناه اهل دین جمع شمل دوستان و وفاق و وصل خویشانست و نیش اَلْاَقَارِبُ عَقَارِبُ[1] بدولت او نوش شذه است و بهانهٔ دشمن خانه از میانه بدر رفته است، خویشان جان فدای بندگان او می کنند و چنانك قاعدهٔ هر دیار و ملازمان خدمت هر شهریارست بازار خویش جستن و همکاررا شکستن و اخلاص خویش نموذن و در اظهار معایب دیگران فزوذن جمعی اصحاب اغراض فاسده انهای رای اعلی سلطانی شهریار جهانی شاهانشاهی دین پناهی لَا زَالَ یَبْزِیدٍ مِنَ اَلْعَلَاءِ فَوْقَ اَلْاَرَاءِ می کردند که نیش خویش ریش بیش کنذ و آرزوی ملك براذررا با براذر و فرزندرا با پذر بذ اندیش کنذ، مثل: اَلْمُلْكُ عَقِیمٌ وَ لَا اَرْحَامَ بَیْنَ اَلْمُلُوكِ وَ بَیْنَ اَحَدٍ، نباید که ازین سرو آزاذ که سلطان‌را داماذست[2] شاخ فتنهٔ بیرون جهذ یا فرخ آفتی زایذ که از روی حسد پای از حدّ بندگی بیرون نهذ لشکری آرایذ

(۱) من مقالة یعقوب بن اسحٰق الکندی یعظ بها ابنه (رك بجواشی چهار مقاله از میرزا محمّد قزوینی ص ۲۰۶) (۲) یعنی ملك فخر الدّین بهرامشاه، رك بمابعد

f 90a مرتّب داری از تایید یزدان ٭ همه مقصودها مالی و جاهی
مقرّر بادت اندر دست اومید ٭ مراد و کام دل چندانك خواهی
پناه دین و دولت درگه تست ٭ که دین پرورنده و دولت پناهی
عطایت‌را تناهی نیست ماناد ٭ نقایت چون عطایت بی تناهی

و از احکام طالع این شهریار در جهانگیری این مدا نموداریست و از کشودن او فاتحهٔ فارس و شیراز و خوراسان و عراق و بر اطلاق جمله آفاقست، شعر:

برطادر از بطاهر ارمن تاختی ٭ در یسر سیاستی بجارا سوختهٔ
مسّت خذایرا که تجشّم بذان دیار ٭ از بصرت خذای تعالی سودهٔ

و خاطر عاطر این پادشاه مثل غیاث الدّین عادل که مرجع و ملاذ دین و دانست چون بر آن واقفست که مردم بندهٔ درم و دیارند که اَلْاِنْسَانُ عَبِیدُ(۱) اَلْاِحْسَانِ قاعدهٔ اَجِعْ کَلْبَکَ یَتْبَعْکَ(۲) سگ‌را گرسه دار تا از پی تو دوذ منسوخ گردست و کان کان زر می نخشد و جهان جهان بلشکر می دهذ، و اگرچه پادشاه باید که عان احسان کشیده دارد تا لشکر خدمت کند و نعمت بریشان فراخ ندارد که ارو بی یار شوند(۳) و تنگ بیز ندارذ که برمند عرصهٔ اومید فراخ و عان عطا تنگ می دارد و بر وجه اقتصاد می رود این شهریار کامکار درم و دیار حوار گرفته است و لشکررا بلطف گفتار و حس دیدار خدمتکار ساخته و چندان احسان در حقّ ایشان می فرماید که از بن سی و دو دندان لشکر آن خدمت این آستان واجب می داند که این دولت جاودان بماناذ، شعر:

نوبی که دولت تو جاودان بخواهد ماند
که جاودان بتو ملك جهان بخواهد ماند

(۱) در حاشیه بطور نسخهٔ بدل: مسمع (۲) می امثال العرب ارکَ تکلب المشرف للاشهوب ج ۱ ص ۲۷ (۳) ن‌آ شوند

بر منبر معرکه بخواند ، منشور اجل زبان خنجر
جان از تف تیر موش دندان ، چون گربه برون جهد ز چنبر
شمشیر ز خون تازه سازد ، بیمارے ملك را مزوّر
جوشن بینی گسسته در خون ، همچون ماهی بسرکه اندر f. 89b
از آتش تیغ پای کوبان[1] ، می آید مرگ چون سمندر
بندد رمحت بدست نصرت[2] ، بر گردن کارزار زیور
گردد ز هزیمتی تبغت ، در هاویه تنگ جای آذر
بر خوان هلاك دشمنانت ، سازند ز لقمهٔ عنا خور
یك قوم چو کاسه داغ بر دل ، یك قوم چو کوزه دست بر سر
آنرا که درین خلاف باشد ، گو رَو بمصاف شاه بنگر
تا مغز مخالفانش بینند ، خرمن خرمن بکوه و گردر
ای غمگینان ز تو بشادی ، وے درویشان ز تو توانگر
کاری کردی که هیچ دانا ، در دولت تو نداشت باور
کارے دگرست از پی آن ، اِنْ شاء الله شوذ میسّر
در مدح تو هرچ بیش کوشم ، اندیشه نمی شوذ مدوّر[3]
عاجز شوم و فرو گذارم ، نیکو باشذ سخن مقشّر[4]

از سخن کهتران بدعای مهتران باز آییم و از ستاره بآفتاب پیوندیم و ذکر شمشیر جان سپر این شیر جان شکر پاذشاه مقبل غیاث الدّین عادل علم مایه حلم پیرایه سمند تازکمند انداز مهرتاب سپهر شتاب قضا شکنجه قدر پنجه خورشید رنگ جمشید جنگ پیش گیریم، سلطانی که پنج نوبهٔ ملکش بر هفت گردون می زنند و ملك جهانرا بذو فال آفریذون می زنند و از عهد هایون او پاذشاهان روی زمین لاف داذ و دین می زنند، شعر:

زهی در حلّ و عقد پاذشاهی ، ترا فرّ ایزدی نصرت آلهی

(١) پای کوفتن کنایه از رقص کردن و پای کوبان آمدن یعنی رقص کنان آمدن،
(٢) نَا : نفرت (٣) نَد : مکرّر (٤) نَد : مقصّر،

f 80a ار ما بپذیر جان اگرچه ٭ در خورد تو نیست این محقّر
خر روح امین مگس نباشد ٭ آنجا که لب تو گشت شکّر
از خشك لب عمادی آخر ٭ نسو عرلی چو چشم او تر
تا نارد کند حکایت تو ٭ در بارگه شه مظفّر
سلطان سپهر قدر طغرل ٭ کز قبّهٔ دانش است برتر
حالك در اوست چرخ اعظم ٭ عشر کف اوست بحر اخضر
خروست زمانه ملك او کل ٭ مادست ستاره قهر او سر
اے طبع ترا وفا مجاهر ٭ وے دست ترا سخا مجاور
هر چند شود ز تنگ تضمین ٭ رجسارهٔ طبع من مرعشر
پُرسم ز عدوت بهم بیتی ٭ انجیر[1] فروش‌را چه بهتر
تو آمده از برای ملکی ٭ هرکس ز برای کار دیگر
در سنگ ز آتش از پرسی ٭ مدح تو چو آب خواند از بر
روزی که جهان باد پیشه ٭ در سر گیرد ز خاك چادر[2]
سر هم کوبد کُرد گیران ٭ مانند جمال روز محشر[3]
از دود چنان شود که گوئی ٭ شیر علمست شیر مجمر[4]
نگذارد[5] گوسفند گردون[6] ٭ از شعلهٔ گرز گاو پیکر

---

(۱) یعنی اِنْس (anus) هم آمده است (رك به فرهنگ انجمن آرا) و ظاهرًا اینجا همین معنی دارد (۲) از آنچه در ما بعد است واضح گردد که درین بیت اشاره است بروز وبا به روز محشر، یعنی روز که از ماتم سواران روی جهان از گرد و غبار پوشیده شود (۳) گُرد گیر یعنی شجاع دلاور کذا فی (فرهنگ شعوری)، یعنی روز معرکه دلیران مصادم شوند چنانکه کوهها روز محشر، و در مصراع ثانی اشاره است به آیه وَ اِذَا الْجِبَالُ نُسِّفَتْ (مرسلات ۷۷، ۱۰)، بنا بنای حال «حال» دارد،
(۴) شیر علم تصویر شیر که بر جامهٔ علم دوزند برای هیبت ناظرین (بهار عجم)، و مراد از شیر مجمر گویا شکل شیر است که بر روی مجمر می ساخته اند پس معنی است که از بس دود که از میدان وغا برخیزد حالت چنان شود که شیر علم سیاه گردد راست چون شکل شیر بر مجمر که از دود مجمر سیاه گشته باشد، و الله اعلم
(۵) بنا نگذارد (۶) ظاهرًا مراد از بُرج حمل (Aries) است،

سُرخی مغرب خبر داذ بهنگام شام
کز سر شمشیر شاه خلق زحل بسملست
تا گذران شذ زمین تا[۱] بدر او رسیذ
زآنك ز بس نام و بانگ ره گذرش مشکلست
زاذهٔ چرخش بخوان[۲] زاذهٔ[۳] او دان خرذ
تا شنوند از تو آنك فعل کم از فاعلست
مدحت شاه جهان هست فزون زین و لیك
در ره وهم این سخن باز پسین منزلست

قصیده[۴]

ای زلف و رخت سپهر و اختر * وی روی و لبت بهشت و کوثر
گویان ز پی تو ما دل و دل * جویان ز تو نزد ما زر و زر[۵]
طوطیّ سیاه کاسه در لب * طاوس سپیذ کار در بر[۶]
عشقت برهٔ دو مادر[۷] آمذ * هرگز نشوذ نزار و لاغر
اے دوستی رخ تو مارا * آیذ ز غم تو بوے مادر
بر یك ذرّه ز خاك پایت * شذ دار الملك جان مقرّر

(۱) ایضاً : چون (۲) ایضاً : مدان (۳) ایضاً : دادهٔ (۴) رك بدیوان عمادی نسخهٔ برتش میوزیم (Or 298, ff. 146—156) (۵) یعنی ما از پی تو دل میگوئیم و دل از جانب تو نزد ما زر می جوید : گویان ز پی تو ما دل (وقف)، و دل ز تو (از جانب تو) نزد ما جویان زر، (از میرزا محمّد قزوینی) (۶) سیاه کاسه کنایه از بخیل باشد (برهان) و سپید کار کنایه از بی شرم و بی حیا و منافق (فرهنگ فولرس)، یعنی تو در لب طوطی داری یعنی خطت تازه دمیده است، و در بر (یعنی در تن و در زیبائی و جلوه) مانند طاوس هستی، وصف طوطی بآنکه سیه کاسه است مراد از آن وصف معشوق است ببخل در کلام یا بخل در بوسه و وصف طاوس (یعنی خود معشوق) بسپید کاری مراد از جفاکاری و دو روئی اوست (میرزا محمّد قزوینی) (۷) یعنی برهٔ که دو مادر اورا پرورش کرده باشند

حجّت خسرو بذو تیغ نگوید از آنك
(۱)حق که بی حجّتست(۱) مشتبه و باطلست
در سر او فضله بست کر هوس ملك خاست
مادّهٔ آن فضله‌را گُرز گران مُسْهِلست
گرچه فرو اوفتاذ چرخ ز پرگار عقل
در خط فرمان شاه خارج او داخلست
رای منیش بیان تا تولی شاحت
کآنك دربن دولتست تا چه حد مقبلست
عمو دربن مملکت ساز پذیرذ ز حرم
ز آنك دل شهریار تا کرم شاملست
ظلم سیاه آستین دست (۲)سپیذ آحتست(۲)
نیست پذیدار از آنك خحر او حایلست
چرخ حوادث سگال از(۳) سنذ و داذ عشق(۴)
بر سر کوی قضا از کف او سایلست
بحر نماذ بذو زآنك بحر کفش
کذ احضر چو کف در طلب ساحلست
تا ز سر خصم ساحت آنش تیغش سپذ
(۵)از روش روزکار چشم مدار(۵) رایلست
خسرو کسری غلام داند کر شرق و غرب
بنده عمادی بشعر خوبترین قایلست
شعر بلذ آورذ لیك دربن تارکناه
عذر صعود شهست زآن سخنش نازلست

(۱—۱) لیپ حق که بی حجّتست (۲—۲) ایضاً بیساحست
(۳) ایضاً: در (۴) ایضاً: خویش (۵—۵) ایضاً چشم بر روزگار از بر آن

اوقاف بسبب استیلای ظَلَمَه در عراق خَلَلی یافته است خداونـد عالم پادشاه بنی آدم غیاث الدّین خَلَّدَ اللهُ مُلْکَهُ رعایت حقوق اسلاف کند و عمارت آن اوقاف کند و احیای خیر ایشان و نشر ذکر فرماید اِنْ شَاءَ اللهُ، و امیر عمادی اگرچه بملك مازندران اختصاصی داشت و لقب او از عماد الدّولـة فرامـرز شاه مازندران مُنبی است عظمت از شاعری حضرت سلطان یافت و اوّل دیوانش مدح سلطانست چند شعـر او آورده می شود، قصیده[۱]:

کار خرد ساختست کام هنر حاصلست
هیچ بهانـه نمانـد شاه جهان طغرلست
نیست زمانه ز نقص خشك لب و تر مژه
ز آنك تر و خشك او ملك شه کاملست
خاك نجنبد ز باد ملك چنان ثابتست
آب نکاهـد ز نار شاه چنان عادلست
خسرو گردون کمند طغرل عرش آستـان
کز تبش خشم او نوش چو سم قاتلست
مدحت اورا چه حد کز شرف و قدر او
عقل شریعت پذیر[۲] صیقل آب و گلست
کار فلك یکدلیست در صف پیمان او
روز بر آن مذهبست از پی آن یکدلست
گنج و سپاهش بسیست نز قبل روز عجز
زوست تمـامی او گنج و سپـه فاضلست
آنك بدرگاه او بنـدهٔ بنـده[۳] بوذ[۴]
آرزوء تخت شاه در دل او چون سِلست

(۱) رك بلباب الالباب عوفی طبع پروفیسور برون ج ۲ ص ۲۶۲—۲۶۴
(۲) لباب الالباب بطور نسخهٔ بدل: بدین (۳) لباب: بندش، (۴) ایضاً: نبود،

طفر و هزیمت روی می نمود[۱]، یك نوبت در هزیمت بجانب خوارستان می رفت خواجه قوام‌را بر در لیشتر بیاویخت که سر گردانی خودرا سبب او می دانست[۲]، مثل آنَّ مَلِكٍ أَسَاءَ إِلَى جَيْشِهِ وَ جُنْدِهِ أَحْسَنَ إِلَى عَدُوِّهِ وَ ضِدِّهِ[۳]، هر ملك که با لشکر و حشم بد کند احسان در حقّ دشمن خود کند، و عظمت سلطنت از نیکوداشت رعیّت باشد و چنان پادشاهان ۵ دیندار از علمای بیدار و رعایای بی آزار بودند، شنیدم که عمادی[۴] که از شاعران او بود بر عمادی قصیدهٔ می خواند که شعر[۵]

ره بی رویم و دیده برهبر می رسد ٭ کان می کنیم و تیسه بگوهر می رسد

عمادی بر سر منبر بود عمادی بدین بیت رسید که:

بر آسمان جاه تو چرخ از بداد بوس ٭ عدرش قبول کن که مگر بر می رسد ۱

عمادی گفت امیر عمادی هر آنروز که دارد بخواهد، عمادی ملازم قاضی‌را با خود داشت گفت هزار دینار سرخ فرض مخوص و موکّل است وجوه فرض می باید، عمادی سر فرو برد یکی از مریدان گفت سود، عمادی سر بر آورد گفت امیر عمادی چو هزار دینار با فرض دهد فردا دیگر فرض ماند که بخورد، مریدی دیگر گفت هزار دیگر سود و عمادی ناسود، ۱۰ مدح شاعر کوم یا همّت عالم یا ارادت محلی، و این همه از اقامت عدل و نشر فضل پادشاه و سلطان وقت باشد و تربیت علما که اساس دین و دولت و اسلام و ملّت بدیشان راسی و راسخ است و نبوت و تربیت f ۱۰۰a ایشان از لوازم واجبات و توابع مفترضات، و این مقدّمات سیرت سلطان طغرل بود که در همدان مدرسه فرمود و بار دعاگوی صدر امام و حبر ۲ علم علاء الدّین محمد الاسلام ملك العلماء استاد الملوك و السّلاطین عمور امرور در آنجا مدرس علم و تعلیم انواع فضل مشغولست، و اکثر

(۱) رك به آ در حوادث سه ۵۲۲ و ۵۲۸ (۲) رك به زین ص ۱۶۹—۱۶۹
(۳) ص ۱۵۰ ۲ (۴) رك ص ۵۷ ح ۱ در سابق (۵) دیوان عمادی نسخهٔ
برلین مورخ ۱۰۱۰—۱۰۱۱ ۱۲ ورق ۱۰۱

گفت کین بر دل تو[۱] شید ترست * شاه سلطان نشان همی بخشذ
گفتمش تا کی این توان بخشید * گفت تا می توان همی بخشذ
دُر چو ابر بهار می بارذ * زر چو باذ خزان همی بخشذ
آنچ کان ذرّه ذرّه بخشذ شاه * کاروان کاروان همی بخشذ
جاودان باذ زندگانی شاه * تا چنین جاودان همی بخشذ
عمرش از عمر نوح افزون باذ * تا ز طوفان امان همی بخشذ

السّلطان المعظّم رکن الدّنیا والدّین ابو طالب طغرل بن محمّد بن ملکشاه یمین امیر المؤمنین

سلطان طغرل بن محمّد پادشاهی سرخ چهره محاسن تمام تُنُك ذوابه
f. 87b دراز قامت باعتدال پشت و یال بسته بر و سینه پهن، مدّت عمرش بیست [و] پنج سال وفاتش بدر همذان در محرّم سنة تسع و عشرین و خمس مایة[۲]، مدّت پادشاهی سه سال،[۳] عدل و سیاست و حیا و حمیّت و کرم و شجاعت[۴] بر اخلاق او غالب بوذ و از هزل و فواهش دُور، مثل: مِنْ اَعْوَدِ اَلْغَنَایِمِ دَوْلَةُ اَلْاَکَارِمِ[۵]، دولت کریمان از غنیمتهای جهانست، و در مدّت ایالت محمود او در خدمت عمّ سلطان اعظم بوذ بعد از وفات محمود سلطان سنجر ولایت عهد بذو تفویض کرد[۶] و چون بعراق آمذ میان او و برادرش مسعود چند بار مصاف بوذ و از جانبین

(۱) نَا: بو (۲) بقول زَن سال وفات او ۵۲۸ است و مدّت پادشاهی دو سال و یك ماه (زَن ص ۱۷۲)، قال آ «کان مولده سنة ۵۰۲ فی المحرّم و وفاته فی المحرّم من هذه السنة (ای سنة ۵۲۹)» (۳) مصنّف اینجا بر خلاف عادت اسماء وزراء و حجّاب را ذکر نکرده است، جت که مأخذ آن بکلّی همین کتاب است. اینطور دارد: وزرای او [یعنی وزرای سلطان طغرل] الوزیر قوام الدّین ابو القسم الدّرکزینی، الوزیر شرف الدّین علی بن رجا، الحجّاب منکوبرس، توقیع او در رسالهٔ جوینی: اِعْتَضَدْتُ بِاللّٰهِ وَحْدَهُ؛ (۴) نَا: سجاعت (۵) فق f. 23b (۶) زَن ص ۱۵۸

کف او اسر شکل می سازد . دل او بحر سان همی بخشد
حکم اورا قدر ز روی نفاذ . سرعت کُن فکان همی بخشد
قلم اوست لوح محفوظ آنك . روزی انس و جان همی بخشد
زهرهٔ بحر و کان همی بچکد . زان عطا کان سان همی بخشد
فضلهٔ خوان اوست ابنك فلك . سر ملوك جهان همی بخشد
سایهٔ ابزدست در بخشش . لاجرم همچان همی بخشد
آنج بخشد بعمرها گردون . در کم از یك زمان همی بخشد
ملك بخش است بر عبد و خدم . ملك حافان و خان همی بخشد
نبع و کلکش همین دو کار کند . این همی گیرد آن همی بخشد
باج طمغاج خان همی خواهد . حمل هندوستان همی بخشد
قطرهٔ از لعاب حلم وی است . آنج مُنح آشبان همی بخشد
ذرّهٔ از خیال حشم وی است . فتنه کآخر زمان همی بخشد
تبع بلسوفریش دشمن را . کسوت ارغوان همی بخشد
سگ از اندام خصم سگ صفتش . استخوان استخوان همی بخشد f 87a
همه بخش است می نشاید گفت . که فلان با فلان همی بخشد
آنج از انگشت او فرو افتد . آسمان صد قران همی بخشد
آدمی را دعای او فرصت . زان خدایش زمان همی بخشد
تبغ او آنجه عدو رسته . تا بدان که جان همی بخشد
زوذ بیم از توانر فتح . که مَلِك سیستان همی بخشد
دست جودش بگرکه از سر فضل . زر مراوندبان همی بخشد
اطلس آتشی همی بُرّد . قصب و پرنیان همی بخشد
باذپابان آسمان هیکل . همچو کوه روان همی بخشد
بست از سیم بوه بخشش شاه . گنج بوشین روان همی بخشد
با خرد کنم از ملوك جهان . کیست کو دخل کان همی بخشد

دعاگویانرا در پیش تخت او ی نشانند، و چنین
ابن دولت قرب هزار فرسنگ پیمود و تقرّب بدین حضرت نمود و سر
بر عتبهٔ مکارم و معالی نهاد و از آنجا تتبّع رزق مفقود ی کند تا مواهب
صنایع نا محصور نـا محدود مسعود و مجدود گردد، از کرم فیّاض
خداوند عالم پادشاه بنی آدم غیاث الدّنیا و الدّین ابو الفتح کیخسرو عزّ نصرهٗ
سزد که در تقریب داعی تقرّب بحق تعالیٰ نماید و حقّ هجرت و رحلت
او رعایت کند که ملتجی و مرتجی است، و محافظت چنین حقوق در
ذمّت کرم لازم آید، و رای اعلی در اصغای سخن او [و] اجابت ملتمس
او و ایراد در زمرهٔ ثقات خدم و کفات اهل قلم و دعاگویان دیگر از
علما و همنشینان از صُلحا موفّق و مؤیّد باد و بتن بدین ابرام معذور و
مغفور، و شهریار کامگار تیسیر آنچ دیگرانرا عسیر نماید بیك لحظه فرماید
و تقریب آنچ از قصورشان[1] بعید آید بیك لحه فرماید، شعر:

وَ إِنَّا لَمْ يَكُنْ مِنَ ٱلرِّزْقِ بُدٌّ ۞ فَلْيُتَبَّعْ مَطَالِعُ ٱلْإِقْبَالِ

و چون سایهٔ الله پادشاهست و جهانیانـرا پناه این بارگاهست درین
عالم اسباب وسیلت منال و سبب تحصیل مال بحوالت ملك ذو الجلال
[f.86b] ازین معدن اقبال کنم که آنچ محمود بقلادهٔ سگان ی کرد غیاث الدّین
کیخسرو بدوستان و بندگان می بخشد و آن خود چیست هر روز هزا
چندان و مایهٔ ده کان می بخشد، و درین قصیده ذکر[2] پادشاهی و
و کرم و مروّت و بخشش و صلت او شمّهٔ بگویم، [قصیده]:

گر کسی فیض جان همی بخشد ۞ شاه گیتی ستان همی
پادشاه جهان غیاث الدّین ۞ که روان‌را روان همی بخشد
شاه غازی خدایگان ملوك ۞ کامگار و جهان همی بخشد
آن قـدر قدرت قضا قوّت ۞ که فلك‌را توان

---

(۱) کذا فی نَ و لعلّه تصوّرشان (۲) نَ اینجایك واو زیادی دارد

چیرهاست و آخرت بهتر هر دو سراست، از بسیاری مباشرت علّتهای مُزمن بر آن سلطان مستولی شد، و ضعفی عظیم بشکرد [و] بول و سنگ شکاری و مار و کبوتر داشت همه بقلادهٔ زر، بعد از وفات پدر سنهٔ احدی عشر[ة] و خمس مایة بر تخت بنشست و چون عمّش سلطان سنجر بعراق آمد بعد از هشت ماه با او مصاف داد و شکسته شد عمّ اورا مار خواند و بسواحت و بسلطنت عراق بنشاند[1] و مهملک خاتون‌را دختر خود بدو داد و از خوراسان با اهبتی تمام و مهدهای مرصّع و پیلان بعراق فرستاد، مثل: مَنْ تَصَرَّفَ عَلَىٰ حُكْمِ ٱلْمُرُوَّةِ دَلَّ عَلَىٰ شَرَفِ ٱلْأُبُوَّةِ[2]، کارها بر مقتضای مروّت کردن دلیل شرف ابوّت باشد، بزرگ زادگان چنین کنند، و چون مهملک بماند امیر ستی خاتون مادر گوهر نسب‌را بفرستاد[3]، و سلطنت محمود ممکّن شد و اعلب مقام او اصبهان بود و بغداد، یک نوبت میان او و امیر المؤمنین المسترشد f 80a بالله وحشتی پدید آمد و کار بدان انجامید که بغدادرا حصار داد و بستد و با خلیفه مصالحت رفت[4]، مبارک سایه پادشاهی بود و خادمان بسیار داشت بحکم آنک در سرای زنان بسیار بنشستی، خادمان او همه بدولت رسیدند و بزرگ شدند، و سلطان بر احوال دیوان و اقطاعات امرا وقوف داشتی و هر وقت از ورز و مستوفی عرض بازخواستی و هیچ احوال برو پوشیده نبودی[5]، و وارث ملک و تخت او و دارندهٔ فرّ و بخت او سلطان قاهر عظیم الدّهر ابو الفتح کیخسرو بن السّلطان قلج ارسلان خلّد اللهُ مُلْكَهُ ازو بیدار تر و جهاندار ترست، و مبارکی سایهٔ او در بغداد بهمه کار می کند و بدکانرا بدولت می رساند و

(۱) رک بعض ۱۶۹ — ۱۷ در ماض (۲) من f 80a (۳) حت مهملک خاتون در سنهٔ هشت سالگی کرد خواهرش‌را امیر ستی خاتون مادر گوهر نسب نمای او فرستاد، رک بر بسکرهٔ دولتشاه طبع لندن ص ۱۲۱، عمق بخاری‌را در مرثیهٔ مهملک خاتون اشعار است (کتاب مذکور ص ۶۴—۶۵) (۴) رک برای شرح آن به آ در حوادث سنهٔ ۵۲۰ و زت ص ۱۵۲ (۵) رک به تنکت و رض و حس در ذکر سلطان محمود

الحاجب ارغان، از سلطان محمود در آل سلجوق با معنی و درّاك تر نبود و بر دقایق امور هیچ پادشاه چون او وقوف نداشت، مثل: يُسْتَدَلُّ عَلَى عَقْلِ ٱلرَّجُلِ بِقَوْلِهِ وَ عَلَى اَصْلِهِ بِفِعْلِهِ فَمَا اَفْحَشَ حَكِيمٌ وَ لَا اَوْحَشَ كَرِيمٌ[1]، سخن بیان عقلست و کردار آثار اصل، کریم از آزار دور بوذ و حکیم از فحش گفتار نفور، صورةً و معنًی مجموع خلال کمال و خصال پسندیذه بوذ، عمرش وفا نکرد و ایّام مساعدت ننموذ و از مکر دهر نرست و از نیش قهر نجست، وفاتش در یازدهم شوّال سنة خمس و عشرین و خمس مایة، شعر:

(چنین آمذ این چرخ ناپایدار * ندانذ همی لشکر از شهریار
همی بدروذ پیر و برنا بهم * ازو داذ بینیم و هم زو ستم)[2]
(جهانرا چنین است آیین و دین * بماندست[3] همواره در[4] به گزین
یکی‌را ز خاك سیه برکشذ * یکی‌را ز تخت کیان درکشذ
f. 85b نه زین شاذ باشذ نه زآن مستمند * چنین است رسم سرای گزند)[5]
جهانرا چنین است آیین و سان * بگردذ همی زان بذین زین بذان[6]
چنین دان که یکسر برینست و بس * بلندے و پستی نمانذ بکس
(اگر مرد برخیزذ از تخت بزم * نهذ بر کف دست جان‌را برزم
زمین‌را بپردازذ از دشمنان * شوذ آمن از رنج اهرمنان
شوذ پاذشا بر جهان سربسر * بیابذ سخنها همه در بدر
شوذ کارگر دست یابذ فراخ * کنذ گلشن و باغ و میدان و کاخ
نهذ گنج و فرزند گرد آورذ * بسی روز بر آرزو بشمرذ)[7]
(شوذ خاك و بی بر شوذ رنج او * بدشمن بمانذ همه گنج او
نه فرزند ماند نه تخت و کلاه * نه ایوان شاهی نه گنج و سپاه)[8]

مثل: اَلَذُّ ٱلْاَشْيَاءِ ٱلْعَافِيَةُ وَ اَفْضَلُ ٱلدَّارَيْنِ ٱلْبَاقِيَةُ، عافیت خوشتر

(١) فق f. 116 (٢) رك بص ١٤٨ س ١٥—١٦ در سابق (٣) شه: نماندست
(٤) شه: بر (٥) شه ص ١٠٢٨ س ٤—٦ (٦) ایضًا ص ١٠٢٩ س ٢٦
(٧) شه ص ١٧١١ س ٣٠—٣٤ (٨) ایضًا ص ١٧١٢ س ٢—٣

[٤]

اندیشهٔ اسفار چون حرم[1] کنیم • وهن[2] همه دشمان بیك حرم[3] کنیم
تا چرخ چو تا اسر اکر رزم کنیم • گردون نسُم اسپ چو حوارزم کنیم[4]

[٥]

آخر غم عور از دل ما دُور شود • وین نام هجر دوسان سور[5] شود f 80a
لشکر کس کردون چو در آید بحمل • فرمان ده گیتی سناور شود[6]

السّلطان مغیث الدّنیا و الدّین محمود بن محمّد بن ملکشاه یمین امیر المؤمنین

سلطان محمود پادشاهی بود گرد روی بچهره سرخ و سپید کرد محاس ربع القامة قوی بازو مناسب اعضا، مدّت عمرش بیست و هفت سال، ۱
مدّت پادشاهی چهارده سال[7]، و در پادشاهی سکو سیرت بود، [مثل] اَلْبِشْرُ اَوَّلُ اَلْبِرِّ[8]، گشاده و باره روی اوّل کوشست، رسا صورت لطیف طبع خوش سخن شیرین بدله موزون حرکات سکو خطّ و نیکو عبارت بود[9]، بوقتح او اِعْتَصَمْتُ بِاللّٰهِ، وزرای او الوزیر رئیس الدّوله ابو منصور[10] العیراطی، الوزیر کمال الدّین الشّهرزی[11]، الوزیر ۱۵
شمس الملك عثمان بن نظامه، الوزیر قوام الدّین ابو القسم[12]، الوزیر نوشروان بن خالد[13]، الحاجب محمّد بن علی بار، الحاجب طغان ترك،

(۱) ولَ حرم (۲) ولَ مهـ (۳) ولَ عرم (۴) کلّتاب طبع لکهنؤ ص ۵۴۱ (۵) ولَ سور (۶) کلّتاب طبع لکهنؤ ص ۵۴۲ (۷) وکامل وابن خلکان ۱۲ سه و ۹ اسپر و ۲ یوماً (آ ح ۱ ص ۴۷۱) (۸) فی f 13b
(۹) ولَ سه آ ح ۱ ص ۴۷۱ و وَ ص ۱۵۵ (۱۰) آ و وَ امروده اس اوزیر ابی شجاع (۱۱) وَ کمال الملك ابو محاسن علیّ بن احمد الشّهرزی (ص ۱۲۶)
(۱۲) ولَ بن ۱۶۱ ح ۹ در سابق (۱۳) ولَ مرجمهٔ حال او در دباچهٔ وَ از هوس، لب و کیب او شرف الدّین ابو نصر

هم در مدح و ثنا گوید[۱]

ای زمان فرع زندگانی تو ، زندگانیت جاودانی باد
وی جهان شادمان بصحبت تو ، همه عمرت بشادمانی باد E.816
امر و نهی تو بر زمان و زمین ، چون قضاهای آسمانی باد
بر در و بام حضرت عالیت ، که بهشتش بنای ثانی باد
روز و شب خدمت قضا و قدر ، پرده داری و پاسبانی باد
با فلک مرکب دوامت را ، هم رکابی و هم عنانی باد
خضر و اسکندری بدانش و داد ، شربت آب زندگانی باد
تو توانا و ناتوانی را ، با مزاج تو ناتوانی باد
تا بپایان رسد جوانهٔ[۲] پیر ، جاه و بخت ترا جوانی باد
هست فرمانش بر زمانه روان ، دایمش همچنین روانی باد
ملک و اقبال و دولت و شرفش ، این جهانی و آن جهانی باد

این دو بیتیها انوری در مدح گفت

[۱]

ای گوهر تو خلاصهٔ عالم کل ، باد از تو دو قوم‌را دو معنی حاصل
چون آب نکوخواه ترا حکم روان ، چون لاله بداندیش ترا سوخته دل[۳]

[۲]

شاها بخدایی که ترا بگزیدست ، کر ملک چو تو خدایگانی دیدست
الّا تو که بودست که صد باره جهان ، روزان بگرفتست و شبان بخشیدست[۴]

[۳]

با چرخ همیشه هم عنان رانهٔ ، بر ماه غبار موکب افشانهٔ
آدم پدر منست و زو فخرم نیست ، زآنست که تو برادرم خوانهٔ

(۱) کلّیّات طبع لکهنؤ ص ۶۴۲ (۲) ن‌ک : زمانه (۳) کلّیّات طبع لکهنؤ ص ۵۲۹

رایت ار هرج نام هستی یافت • دادش و دند[1] و داد نگزند[2]
نسر سنج ملک نگرفته • نسر تاراج نه بخشیده
بد نه ار انوری در خواسند ار مستی نتوانست گفتن بدر آن خواهد[3] 84a
خسروا گوهر ثنای ترا • حز بالماس عقل نتوان سفت
کردی ار عقل داشت صحن دماغ • جان بحاروب هست تو نرفت
نظم اندر سخای عمر نماند • حرم اندر حلاب شرم نخفت
خرمنم بر بدیهه خار نهاد • تا نباغ بدیهه گل نشگفت
خود تو انصاف من بده چو می • چون توئی را ثنا نتواند گفت

قطعهٔ اُخرَی فی المدح[4]

باش رای سایهٔ یزدان • منت آسمان باطل کرد ۱
آنچ با من ز لطف کرد امرور • در بهار آسمان با گل کرد
گرمش پای مرد کس مرا • شرف دست بوس حاصل کرد
خدمت خاك درگهش همه عمر • جان من بنده در همه[5] دل کرد

سلطان سنجررا در برم با انوری خوش شد و بلطفها کرد این قطعه بشکر آن گوید، [قطعه][6]

انوری‌را خداپگان جهان • پیش خود خواند و دست داد و نشاند
باده فرمود و شعر خواست ازو • وندر آن سحر کرد و دُر افشاند
چون نمستی برفت بار دگر • کس فرستاد و پیش خویش خواند
همه بگذار این سه بس که ملك • نام او[7] بر زبان اعلی راند
پیش ازین در زمانه دولت نیست • هیچ نامش بر[8] زمانه نماند ۲

(۱) ن‌لـ دین (۲) نآ مکرده (۳) رلـ به کلیات انوری طبع لکهنؤ ص ۶۷ (۴) رلـ به کلیات انوری طبع لکهنؤ ص ۶۵۹ (۵) ن‌لـ همه (۶) کلیات انوری طبع لکهنؤ ص ۶۶۹ (۷) ن‌لـ من (۸) ن‌لـ در

تا بپایش زمانه[1] خار سپرد ، تا بدستش زمانه مار کرفت
روز هیجا که از طراده اعل ، موکبت شکل لاله زار کرفت
کارزار اژدهاسز سهمت ، صورت قهر یکدکار کرفت
اژدهب تو شیر کردون را ، آب ناخورده بیش نار کرفت
فتنه را ز آرزوی[2] خواب امان ، هوس کوک و کوکنار کرفت
ای بخواری فتاده هر خصمی ، تاکه تیغ تو کار خوار[3] کرفت
خصم اکر غرّه شد بستی ملك ، چون دماغش ز می بخار کرفت
پای در دامن امل پنداشت[4] ، دامن ملك پایدار کرفت
ملك در خواب غفلتش بکذاشت ، ملکی چون تو هوشیار کرفت
خیز اورا رای صوح دولت کن ، هین که خصمانرا خمار کرفت
تا در امثال مردمان کویند ، دی چو بکذشت حکم پار کرفت
روزکار تو باد در ملکی ، که نه کیتی ته روزکار کرفت

قطعة فی المدح للانوری[5]

ای خذابت پادشاهی خلق ، از ازل تا ابد پسندیده
ابد از کشت زار مدّت تو ، خوشهٔ عمر[6] جاودان چیده
آب روی خذایکانی تو ، خاك ز آدم ببیع بخریده
ابر عدلت که عافیت قطرست ، سایه بر کاینات پوشیده
فتنه از بیم بخت بیدارت ، شب فترت[7] بخواب نا دیده
کوش چرخ از صدای نوبت تو ، جز نوای نفاذ نشنیده
آفرینش بچشم همّت تو ، التفات نظر نیرزیده

---

(۱) نکَ: ستاره (۲) نآ: آب روی (۳—۳) نکَ: کاثر خصمی تو خار
(۴) نکَ: بند است (۵) کلّیات انوری طبع تبریز ص ۲۲۱ (۶) نآ: عمرت
(۷) نکَ: فطرت

این قصیده انوری در مدح حضرت گفت[1]

ملکت بر ملک قرار گرفت . روزگار آخر اعتبار گرفت
تیغ اقبال یار نیشو نمود . شاخ اقبال[2] بار بار گرفت
مدتی ملک در تزلزل بود . عاقبت بر ملک قرار گرفت
ملک ملک تحت تاج ملوک . کز همه ملک در بسار گرفت
آنک ملکی[3] بملک بداد . و آنک ملکی بملک سوار گرفت
صبح بیعت چو از بیام بتافت . آفتاب آسمان حصار گرفت f 83a
عکس درمش چو بر سپهر افتاد . حلقهٔ زهره رو بنگار گرفت
زرم اورا فلک تصوّر کرد . ساحتش تنگ آبدار گرفت
سرم اورا زمانه یاد آورد . فکرتش نقش نوبهار گرفت
سایهٔ حلم بر زمین افکند . کوهر خاک ازو قرار گرفت
شعلهٔ باس بر ابر کشید . کند چرخ ازو شرار گرفت
ملکا خسروا خداوندا . این همه نام از تو افتخار گرفت
نه انگشت حدّ[4] و قصر قضا . چرخ خود ترا شمار کرفت
نه بمعیار کلّ و خرد قدر . بار حلم ترا عیار گرفت
همه عالم شعار عدل تو داشت . ملک عالم فغان شعار گرفت
پای ملک استوار اکنون گشت . کز رکاب تو استوار گرفت
چند دور از سر خطا بنی . ملک ازین خطّه[5] کرکنار گرفت
خجل آنک بقدر یار آمد . سر بخت تو در کنار گرفت
سایه بر کار خصم نگذدی . گرچه بر اندازه پیش کار گرفت
فتنه بی ضرورتی دو سه دور . انتقادی بناختیار گرفت
گوشهٔ از جهان بدو بگذاشت . گوشهٔ تخت شهریار گرفت

(۱) کلیات انوری طبع سنگی ص ۴۴–۴۵ (۲) ن‌لـ اقبال (۳) ن‌لـ کی
(۴) ن‌ـ حدّ (۵) ن‌ـ خطه

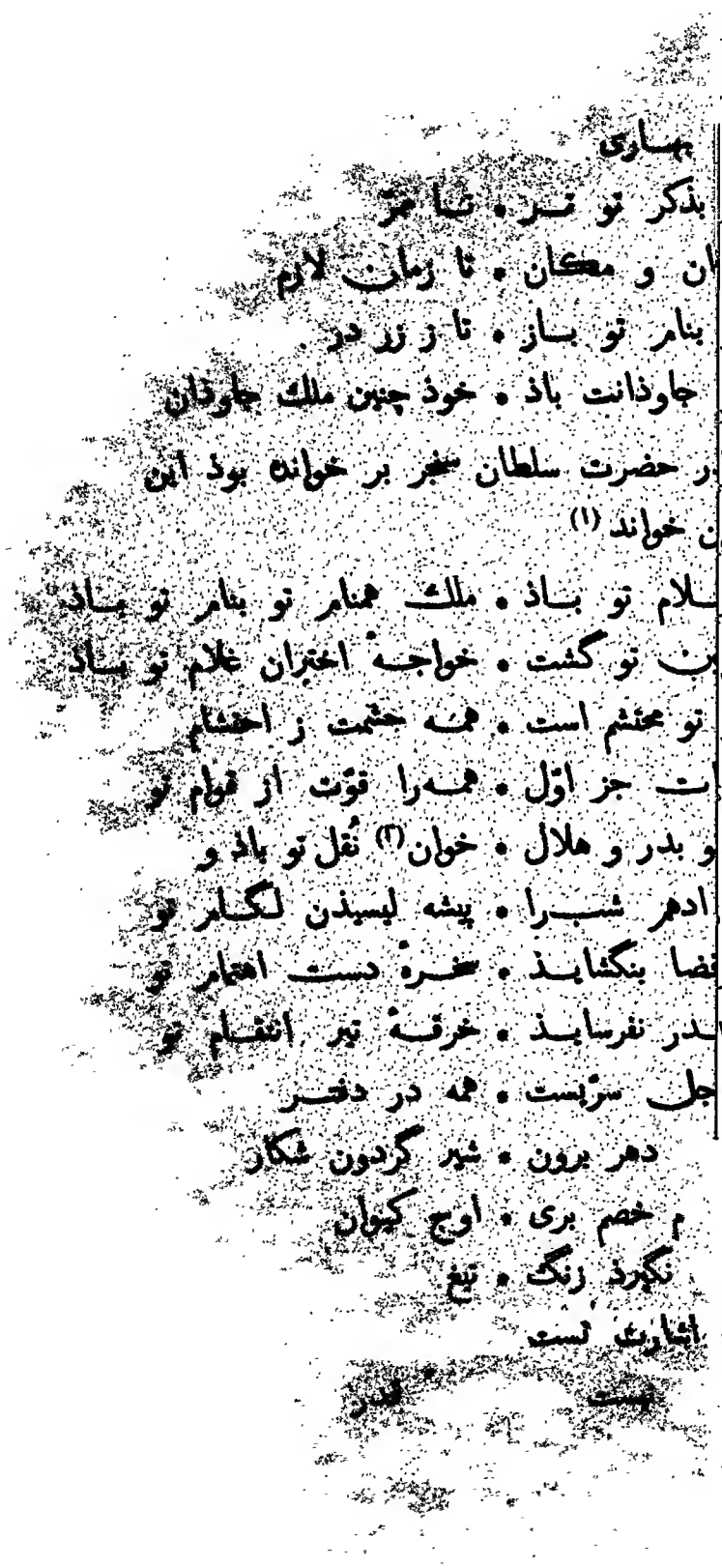

باغ عمر تـ
خطبهارا زبـان
مدّتت لازم ز
سکّهـارا دهان
در جهان ملك
انوری این قصیده
عقب بر ملك سلیـ
ملکا مملکت ا
ساحت آسمان ز
حشمت از حشمت
هر چه قایم بذ
روز مَی خوردن
اشهب روز و
گرهی کـان
زرهی کـان
هرچ در تختهٔ
ای چو عنقا ز
ای چو کیوان ز
از پی آنك
چشم ایّـام بـ
در جهان گر
ور حُطام زما
تاکه فرجام
همه کاریت از

بهاری
بذکر تو تـر • تـا مـر
ان و مکان • تا زمان لازم
بنام تو بـاز • تا ز زر در
جاودانت باد • خود چنین ملك جاودان
ز حضرت سلطان سفر بر خوانده بود این
خواند (۱)
سلام تو بـاد • ملك همنام تو بنام تو بـاد
ن تو گشت • خواجه اختران غلام تو بـاد
تو محشم است • همه حشمت ز احشام
ت جز اوّل • همـه را قوّت از قوام تو
و بدر و هلال • خوان (۲) نُقل تو باد و
ادهر شبـرا • پیشه لبسبذن لگـام تو
قضا بنگشایـد • خـرهٔ دست اهمام تو
اندر نفرسایـد • خرقـهٔ نیر انتظام تو
جل سرّیست • همه در دفتـر
دهر برون • شیر گردون شکار
م خصم بری • اوج کیوان
نگیرد زنگ • تیغ
اشارت نست
نست • قدر

(۱) کلّیّات انوری ص

F.826

در جهانی و از جهان بیشی • همچو معنی که در بیان ناشد
آفرین بر تو کآفرینش‌را • هرچ گوئی چنین چنان ناشد
زور هیچا که از درخش سنان • گردرا کسوت دخان ناشد
در تن اژدهای رایتها • مادرا اعدال جان ناشد
شیر گردون چو عکس شیر در آب • پیش شیر علم سنان ناشد ۵
هر کمین کز قضا گشاده شود • از پس قبضهٔ کمان ناشد
اشک بر درعهای سیمابی • سخت راه گه کسان ناشد
هم عنان امل[1] سبک گردد • هم رکاب اجل گران ناشد
هر سو کز اجل شکسته شود • بر لب چشمهٔ سنان ناشد
چون محمد رکاب منصورت • آن قیامت که آن زمان ناشد ۱
هرکرا شد بتیر که جملهٔ تست • پای هستش بر گمان ناشد
روح روح الامین در آن حالت • به هماما که در امان ناشد
بود هیچ کس حر از نصرت • که دمی با تو هم عنان ناشد
هر مصافی که اندر آن دو سپه • تیغرا با کفت قران ناشد f 82a
صد قران وحش و طیررا پس ازین • ظلک از کشته میزبان ناشد ۱۰
خسروا سه‌را دو سه سال است • که همی آرزوی آن ناشد
گر بدیدار حضرت از نشود • ابر مژگان آسمان ناشد
بخرش پیش از آنکه بشناسی[2] • کآنگهی رایگان گران ناشد
چه شود گر ترا درین[3] یك سع[3] • دست بوسیدنی زبان[4] ناشد
تا چناشد که در ممالک تو • شاعری جام قلشان ناشد ۲
لیک اندر میان[5] مدح و غزل • موی مویش زبان زبان ناشد
تا شود پر همچو بخت عدوت • هم درین دولت جوان ناشد
تا هوای جنان سخن و دمی • روکر ساع و بوستان ناشد ۲۲

(۱) بآ املك (۲) ب‌لآ معروشی (۳–۳) ب‌لك سودا
(۴) بآ زبان (۵) ب‌آ میان

زیور تاج و سریر و حلیت چتر تو باذ
هر گهرکین حُقّهٔ آبینه پیکر می کشذ

ابن قصیده[۱] انوری در مدح سلطان سنجر گفت:

گر دل و دست بحر و کان باشذ * دل و دست خذایگان باشذ
پاذشاه جهان که فرمانش * بر جهان چون قضا روان باشذ
آنك با داغ طاعتش زایذ * هرك از ابنای انس و جان باشذ
و آنك با مهر خازنش رویذ * هرچ از اجناس بحر و کان باشذ
عدلش ار با زمین بخشم شوذ * امن بیرون از آسمان باشذ
قهرش ار سایه بر زمین فکذ * زندگانی در آن جهان باشذ
مرگرا دایم امر سیاست او * تب مرگ[۲] اندر استخوان باشذ
هر کجا سکّه شذ بنام ثناش[۳] * بخل بی نام و بی نشان باشذ
هر کجا خطبه شذ بنام ملك[۴] * نطقرا دست بر دهان باشذ
ای قضا قدرتی که با حزمت[۵] * کوه بی تاب و بی توان باشذ
رایتت آیتی که در حرفش * فتح تفسیر و ترجمان باشذ
من نگویم که جز خذاے کسی * حال گردان و غیب دان باشذ
گویم از رای و رایتت شب و روز * دو اثر در جهان عیان باشذ
رای تو رازها کنذ پیذا * که ز تقدیر در نهان باشذ
رایتت فتنها کنذ پنهان * که چو اندیشه بی کران باشذ
لطفت ار والی[۶] وجود شوذ * جسمرا صورت روان باشذ
باست ار بانگ بر زمانه زنذ * گرگرا سیرت شبان باشذ
نبوذ خطّ روزیی مجرے * که نه دست تو در[۷] ضمان باشذ
نبوذ[۸] کار عالمی بنظام * که نه پای تو در میان باشذ

---

(۱) رکَ بکلّیّات انوری طبع تبریز ص ۷۰—۷۲ (۲) نکَ: و لرز (۳) نکَ: و نشانش
(۴) نکَ: سخاش (۵) نآ: حرمت (۶) نکَ: مایهٔ (۷) نکَ: اش (۸) نکَ: نرسذ

آفتاب کیمیاگر تا بحثی کوه کوه
درّه درّه سوی کانها از عدم رو می کشد
تا مگر مریّخ حوی‌را سلح دارے دهی
گرچه گوئی تا به سر حصمات حجر می کشد
حکم و فتوی سعادت‌را قلم در دست نست
مشتری [را] آن طیلسان از شرم در سر می کشد
حرقهٔ پوشید کیوان بس کبود و هر زمان
روے زرد حاسدان[1]را نیل دیگر می کشد
وین عجب بر که تا حظه نامت نسود
آسمان ان همت نامه[2] پیش سر می کشد
صدق تو نکرت بر عدل عُمَر دارد همی
شرم عماست سوے علم حیدر می کشد
خسروا سه حس‌را دولت خاوند تو
سوے درگاه تو شاه سه پرور می کشد
نلل فضلست لنك از بهر داغ مدکست
هر زمانش دل سوی طوق کبوتر می کشد
بهر نو کانی اگرچه هست[3] خاطر می کَنَد f 91a
پیش تو حانی اگرچه نست در حور می کشد
در ثنا شیرین زبان و در دعا روشن دلست
هم بدین خُرمش فلك در آب و آذر می کشد
کر زبانش شکّر و دل شمع شد او هم کشید
آن عاکر آب و آذر شمع و شکّر می کشد
تا فلك هر شب نماید حُقّهٔ آسه کون
و اندر[4] آن حُقّه هزاران زرّ و زیور می کشد

---

(1) زد حاسد (2) زا نامه (3) زد چه (4) زا کاندر

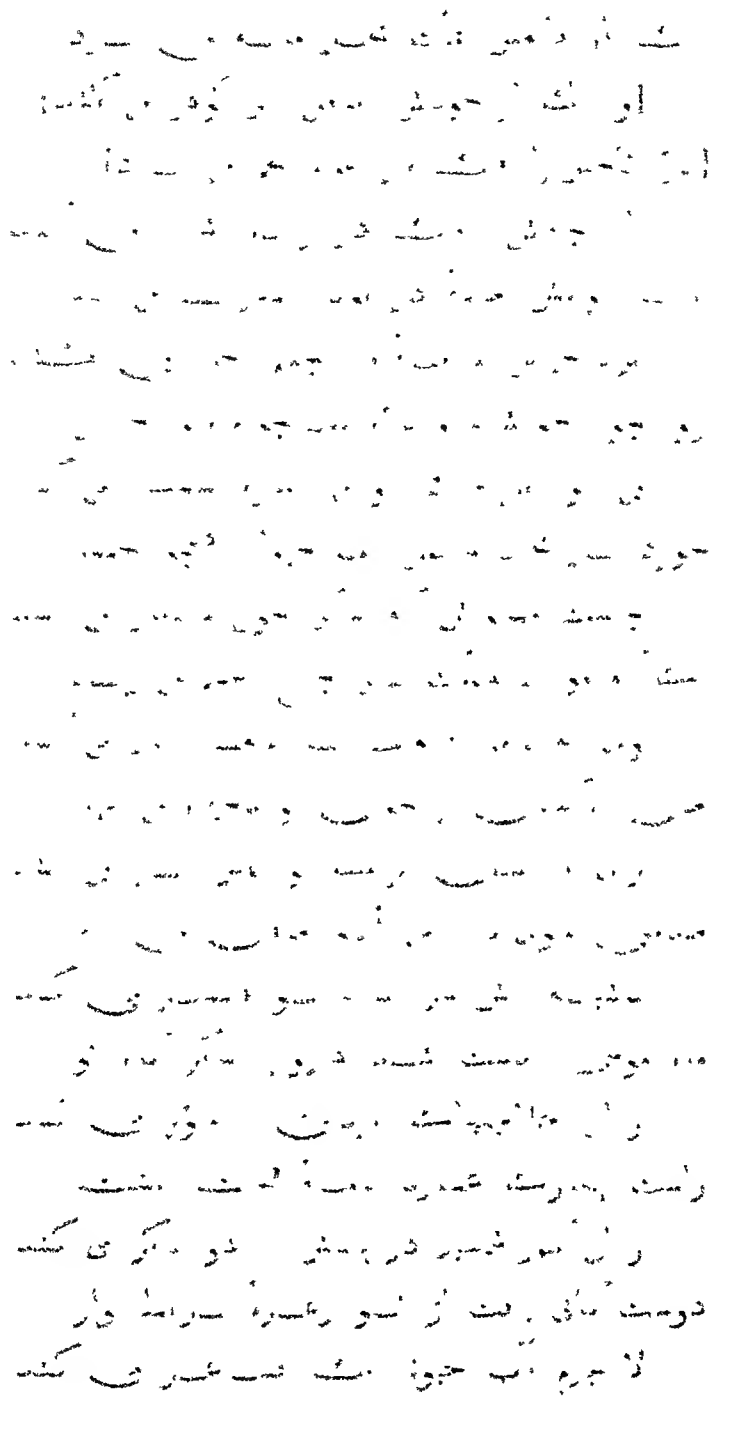

(۱) گ: در شعر (۲) گ: گردون (۳) گ: ورزش

کر بر فلك چو عیسی بر بایدم شدن ٭ هم بر شوم بحاں و بحوم رضای شاه
منّت خدای‌را که گرفتم همه جهان ٭ باری بپرس کرچه ز مدح و ثنای شاه
وس قلعهٔ فلك‌را هم حلقه کرده‌ام ٭ در عهده ام که فتح کم از دعای شاه
چتر فلك راند بر چتر آسمان ٭ خورشید باخور که نه رند گدای شاه
بادا مرصّع از کهر اختران سعد ٭ چتر سپهر پیکر خورشید سای شاه ٥

شرط رفته است در فهرست کتاب راحة الصّدور که اگرچه مادحان سلاطین آل سلجوق بسیارند شعر متاخّران آورده شود، و از هر شعری قدر صد یا دویست بیت بس باشد تا خاطر موّرخ داوند سآمت نگیرد و ملالت بدو نرد و از آن تماشا خوند و راه تبرّج نوند، و مدح هر سلطانی در تاریخ دولت او آورده شود، و سیّد اشرف در حضرت سخر ١
و سلیمان شعر خواند و مرثیت مسعود گفت، [قصیده] (١)

ای مم با رب که چرخ سوی اختر می کشد
چشمهٔ روشن ز چاه تیره‌ام بر می کشد
ای مم با رب که از حاکم سوء بالا چو آب
دور این گردنده دولاب مدوّر می کشد ١٥
ای مم کاختر بصد خواری مرا بر در نهاد
بارم اکنون با هزاران بار در بر می کشد
در زمین هر لحظه چون قارون فرو تر می شدم
چون مسیحم هر دم اکنون بار(٢) بر تر می کشد
ای همایون حضرت سلطان و ای چشم منست ٢
کآن مبارك خاك‌را چون توتیا در می کشد
تا رهم توفیق خدمت ده که بخشم سه وار
سوی سلطان سلاطین شاه سخر می کشد

(١) دیوان سیّد اشرف ط سنا ١١ ١٢ (٢) رد چرخ

حاسدت گرچه ادب نیست بر آویخته باذ
بهمان رشته که از چاه زنخدان آرذ

این قصیده از مکّه بحضرت اعلی فرستاذ:

هرگز بوذ که باز ببینم لقای شاه * شکرانه در دو دیذه کشم خاك پای شاه
هرگز بوذ که بر من سر گشتهٔ غریب * چون روی شاه خوب شوذ باز رای شاه
هرگز بوذ که باز چو بلبل نوا زنم[1] * بر گلبن مدیح بیستان سرای شاه
هرگز بوذ که باز بخندذ گل دلم * در نوبهار بزم ز ابر سخای شاه
هرگز بوذ که بر سر من سایه افگنذ * پرّ کلاه بخت بفرّ همای شاه
گاهی چو سایه روی نهم بر زمین ملك * گاهی چو ذرّه رقص کنم در هوای شاه
فخر ملوك صدر سلاطین که چرخ گنت * بر چرخ[2] دولتست کلاه و قبای شاه
سیّارگان چرخ در افتند چون شهاب * پای ار برون نهند ز خطّ وفای شاه
گوی زمین چو قبّهٔ خورشیذ زر شوذ * گر ذرّه برو فتذ از کیمیای شاه
شاها بکعبه رفتم دانی چرا از آنك * گفتند خانه‌یست معظّم چو جای شاه
لبّیکها بنام مبارك زذم چنانك * گنبذ کنان رسیذ بگردون صدای شاه
موقف نبوذ جز ره صدر رفیع ملك * زمزم نبوذ جز ره بحر عطای شاه
در مروه جز مروّت خسرو نیافتم * وندر[3] صفا ندیذم الّا صفای شاه
بگشاذ کارها حجر اسود و سزذ * کآمذ برنگ رایت عالم گشای شاه
گفتم که خویشتن‌را قربان کنم خرذ * گفت ای ضعیف هی تو نشابی فدای شاه
امروز سرکشان همه گردن نهاذه اند * تا جان فدا کنند برای بقای شاه
f. 80a در خانهٔ خذا و ببالین مصطفی * گفتم دعای ملك و نوذم ولای شاه
و اکنون عزیمت سفر قدس کرده‌ام * هم کرده دان بهمّت بی منتهای شاه
پذرفتم از خذای که از بهر شاه‌را * خواهم مزید دولت و عمر از خذای شاه
بر خاك هر یکی ز بزرگان انبیا * یك حاجت بزرگ بخواهم برای شاه

(۱) نآ : زنم (۲) نَد : تخت (۳) کذا

چون سر حتم تو کوبد فلك نامه[1] کر
پای حایسك نی سر سر سدان آرد
شاه سحر خط نور نویسد خورشید
چون زر ار صلب عدم در رحم کان آرد
خسروا حاتم ایست که بردان بکرم
سارم اندر کف سایهٔ بردان آرد
بحلال تو که کردون همه عالم بر من
بی جمال تو همی تنگ چو زندان آرد
هیچ ارسے بخهذ ار طرف بشاپور[2]
که اربی دیده بعداد به باران آرد
من بدارم طمع آنك بخوبد شاهم
با حدیثم برمان شکر[3] افشان آرد
لیك در خاطرم آید که دبیر خاصّه
نام این گم شده در اوّل فرمان آرد
دُر سارم اگرم شاه ز پستیٔ عراق
امر بکردار سالاسے خوراسان آرد
لا اَرَی الْهُدْهُد[4] اگر رنجه شود هدهد پیر
مژدهٔ تخت و عروسی سلیمان آرد
چرخ دولابی چدانك سوء چاه زمیت
رشتهٔ نور ز مهر و مه تابان آرد
بی مه و مهر و چه و رشته چنان باد ای شه[5]
که حضر آب تو از چشمهٔ حیوان آرد

(۱) رَد بامه (۲) رَا بشاپور (۳) رَد گهر (۴) مر ۲۷ : ۲
(۵) رَد بی مه و مهر و چه در رشته چنان باد ای شاه

جان بر افشانم صد ره چو یکی پروانه
که شبی پیش رخ شمع بپایان آرذ
شادمان گردم چون دل شذهٔ[۱] کز زاریش[۱]
هم ملامت‌گر او وعدهٔ جانان آرذ
هرچ گویم چه عجب از دم آن باذ که او f. 79a
عنبر از خاك ره مرکب سلطان آرذ
خسرو اعظم سلطان سلاطین سنجر
کآنچ گوید[۲] بضرورت فلکش آن آرذ
عکس رایش[۳] خوان هر نور که انجم بخشذ
فیض جودش دان هر نقد که آن کان آرذ
جام زر بارذ چون دست بعشرت یازذ
تیغ سر پاشذ چون روی بمیدان آرذ
خاصگانش‌را بس هدیه که قیصر سازذ
بندگانش‌را بس تحفه که خاقان آرذ
زه زه ای شاه که از بهر کمان و تیرت
فلك از تیر و کمان ترکش و قربان آرذ
لاجوردیست حسامت که چو دشمن از ابر[٤]
کهربا گون [٥]شذ ازو بسّذ و[٥] مرجان آرذ
ز آستین چون ید بیضا بنمایی گردون
دامن صبح ز غیرت بگریبان آرذ
بهر تعویذ تو نشگفت که پیل سر مست
ناخن شیر ژیان از بُن دندان آرذ

(۱—۱) نَد : کز در او (۲) نَد : خواهد ، (۳) نَد : رویش ،
(٤) نَد : بیم ، (٥—٥) نَد : شذه و خوشهٔ

رس سان که مرسر قلم نظم کهرهاست
همواره سرسر قدمت شر گهر ساد
ای ار نظرت رنج عرسان شده راحت
در حق عربی چو مت بر نظر ساد
اس گند گردنه که رسر و زبرش نیست
گر حر مراد تو رود رسر و رسر ساد
در حملهٔ عالم ر نسیم کرم تو[1]
تا صبح قیامت خوشی وقت سحر ساد

این قصیده سعداد گفت و بخدمت تخت اعلی فرستاد که آن تخت قدمگاه کیخسرو باد بمحمّد و آلهٖ، [قصیده][2]

هر سبی که بر بوی حراسان آرد
چون دم عیسی در کالبدم جان آرد
دل مجروح مرا مرهم راحت ساراد
جان پر درد مرا مایهٔ درمان آرد
گوی ار محرر دل آه اویس قرنی
محمّد بس حضرت رحمان آرد
بوی پیراهن یوسف که کند روشن چشم
ساد گویی که سر پُر غم کنعان آرد
تا سوی آدم سرگشتهٔ رضه ر بهشت
روح قدسی مدد روضهٔ رضوان آرد
در نوا آیم چون بلبل مستی که صاش
خبر ار ساغر میگون گلستان آرد[3]

(۱) کذا فی رآ و فی وآ درجمله بهارا ار نسم کرم تو (۲) د وان سیّد اسرف ص۱۰۱ ۲، (۳) کذا فی رآ و فی وآ خبر ساغر میگون سوی گلستان آرد، و شعرًا این طور وزن خراب است،

چون عقل همه کرد معانیش[۱] طوافست
چون روح همه سوی معالیش سفر[۲] باذ
طغرای جلالیش دریغست بکاغذ
آن ابروای پیروازی بر روی قمر باذ
آن رایت عالیش که زانین فتوحست
نقش کل رخسار عروسان ظفر باذ
سلطان سلاطین همه مشرق و مغرب
کز همّت او فرق زحل پای سپر[۳] باذ
بخشندهٔ تاج ملکان سنجر عادل
کان تخت بذو هر نفس آراسته تر باذ
شاها ز نسیم کل فتح تو که بشکفت
جانهای سلاطین را در خلد اثر باذ
هر تاج که دارند شهان کرچه تو داذی
در خدمت درکاه تو آن تاج کمر باذ
تا دامن ابر از عرق چشمهٔ خورشید
از خجلت بحر[۴] کف دُربار تو تر باذ
این لشکر منصور ترا حافظهُم الله
بر شهره پیروزی پیوسته کذر باذ
آنکاه که از آتش دل سوخته کردذ
بذخواه ترا دیذه پُر از آب جکر باذ
چشمش ز نم دیذه و جانش ز تف دل
سوزان و کدازنده چو شمع و چو شکر باذ
بسیار ز تیرت سپرش همچو زره شذ
این بار ز کرزت زرهش همچو سپر باذ

(۱) نآ : معاسس (۲) نآ : سیر (۳) نآ : سَر (۴) نکد : ابر،

پادشاه چنین است و اسلاف سلاطین آل سلجوق همه برین بوده اند، شعر.

إِنَّ ٱلْخِيَارَ مِنَ ٱلْقَبَائِلِ وَاحِدٌ • وَسُوسَ خَيْمَةٍ كُلُّهُمْ أَخْيَارُ

ملکا و پروردگارا این دولت تا قیامت بماناد و رایت سلطنت عیاث الدّنیی چون طلوع صبح صادق پرتو بهر طرف رساناد، و تیغ آبدار جان شکارش چو تیغ آفتاب جهان کشا باد و این دولت تا قیامت بماناد، قصیده

f 78a
خسروا تخت تو بر گردون باد • چاکر قدر تو افریدون باد
از شب چتر تو چون روز بهار • دولت ملک تو روز افزون باد
هر دلی کز تو دررو غایله‌ایست • چون دل ساغر می پرخون باد
رایت ملک تو چون همّت تو • از رحم همت فلک بیرون باد
هر لوایی که عدویت سازد • ضرب تیغ تو درو موزون باد
صفحهٔ تیغ چو بلورین تنو • دایم از خون عدو گلگون باد
فتح ابطالیه[1] تا ملک عجم • بر تو چون طالع تو میمون باد

بمحمّد و آلِهِ وَ أَصْحَابِهِ وَ أَزْوَاجِهِ وَ التَّابِعِينَ أَجْمَعِينَ، و سیّد امام اشرف ذو الشّهادتین الحسن بن محمّد الحسنی رَحِمَهُ ٱللهُ چون دور دولت سلطان کیخسرو خَلَّدَ ٱللهُ رَايَاتِ دَوْلَتِهِ وَ آيَاتِ سَلْطَنَتِهِ در یافت این دنیا اسلاف ملوکرا می گفت تا میراث بدو رسد، و چنین مدح این پادشاه نیکوخواهرا سزد اگرچه سحررا گفت، [قصیده][2]

موکب خداوند جهان مقبل مسعود باد
هر دم که رسد ماسهٔ صد عمر دگر باد
چون بخشش تو آیت احسان علی گشت
خشایش تو غایت انصاف عمر باد

---

(1) رک. ص ۱۲۶ ح ۱

(2) دیوان سیّد اشرف، نسخهٔ برلین مورخ (Or. 4711 f. 135b)

او باذ و فرمانهای او باطراف نواحی مملکتش رساذ اندیشه فرمایذ و این چندین نشیب و فراز و وقایع و حوادث بنظر مبارك مطالعه فرمایذ که اسلاف جهانگیری چون کردند و جهانداری بذو گذاشتند، و بر خاطر f. 77b انور اشـرف پاذشاه که شعلهٔ آفتاب جُزوی از رای منیر اوست پوشیذه نباشذ که واقعهٔ غُزّ باعتبار عالمیان می شایذ چه اگر آن ناکسان بعد از فتحی چنان و اموال جهان که حاصل کردنـد تمهید قواعد عدل کردندی کجا کسی مقابلگی ایشان نمودی که اسباب جهانگیری و جهانداری داشتند چو عدل نبود همـه هرزه نمود، و اردشیر بن بابك گفته است لَا مُلْكَ اِلَّا بِالرِّجَالِ وَ لَا رِجَالَ اِلَّا بِالْمَالِ وَ لَا مَالَ اِلَّا بِالْعِمَارَةِ وَ لَا عِمَارَةَ اِلَّا بِالْعَدْلِ وَ السِّيَاسَةِ، معنی آنست که ملك بی مرد مضبوط نباشذ و مرد بی مال بدست نیایذ و مال بی عمارت حاصل نشوذ و عمارت بی عدل و سیاست ممکن نگردذ، و از مقتضای این کلمات بنتیجهٔ عقل معلوم می شوذ که آلت جهانگیری مالست و اکسیر مال عدل و سیاست و نتایج این دو صفت و منافع این دو خصلت خاص و عام‌را شاملست و دور و نزدیك‌را حاصل که مزید دخلها و تواتر ارتفاعات و احیای موات و تهیّأ اسباب معیشت خواص و تمهیـد کسب ارباب حرفت از عوام و عمارت نواحی عالم بعدل مخصوصست و حفظ مسالك و ضبط ممالك و زجر متعدّیان و قهر مُفسدان و امن اطراف بسیاست منصوص، و خوذ کذام منفعت ازین عظیم ترست که اولیا منصور باشند و اعدا مقهور، دوستان آسوذه و دشمنان فرسوذه[1]، و هر پاذشاه که بواجبی رعایت این دو طرف کنذ کمال کامگاری بیابذ و دوست و دشمن‌را در ضمیر آزاری صورت نبندذ، و دلهای خاص و عام و ضعیف و قوی در ربقهٔ خدمت و رشتهٔ طاعت آرذ، و گردن کشانرا مجال تمرّد نماند و کسوت پاذشاهی مطرّز شوذ و دوام دولت متضمّن آن باشذ، و نَحْمَدُ اللّٰهَ تَعَالٰی سیرت این

(١) كذا فى الحاشية و فى المتن : مالينه

اَمْرِئٍ مِنْ دُنْیَاهُ مَا یُبْنِیهُ عَلَی عِمَارَهِ عُقْبَاهُ فَمَنْ نَکَدِ الدُّنْیَا اَنْ لَا شَیْ[1] عَلَی حَالِهِ وَ لَا تَحْلُو[1] مِنِ اسْتِحَالَهِ[2]، دنیا چو خوبده روی آرد و چون گزیده نگذارد و چون شایسته پوشد و چون سر شده رخت بر بندد، خرش اندك بود و عیش کوچك، روی آوردنش فریست و پشت بر گردیدنش مصیبت، لذّتش فانیست و بره بانی، نعمتش دار که بگذشته ارو امان نیابی و فرصت امکان هم از پس خود برای پس رادی بر گیر و از امروز برای فردا چیزی بنه پیش از آنك مدّت نماند و مدرت زایل شود، و هرکس‌را نصیب از دنیا آنست که عمارت عقبی کند، عادت دنیا آنست که بر یکحال نماند، شعر

این جهانی پُر رعنت وکس نمیس نگرد
یك همی دارد چنانکس یکدرای نگذرد

ولادت سلطان سحر نشام در شهر سحار[2] بود سه تسع و تسعین و اربع مائة، مدّت عمر هفتاد و دو سال و اند ماه، مدّت پادشاهی شصت و یك سال، شش سال ملکی خوراسان و چهل و یك سال سلطنت جهان، دو وقیع از آن او دندند یکی در سنهٔ احدی و تسعین و اربع مائة بادراری از آن امام شنای و یکی بوقیع در سنهٔ احدی و خمسین و خمس مائه بمداد و بیداد بولاسو عهد سلطان محمّد بن محمود در آن سال که بغدادرا حصار می دادند، میان این دو بوقیع شصت سال بود، خداوند عالم پادشاه بنی آدم سلطان ماضی عظیم الدّهر عماد الدّنیا و الدّین ابو الفتح کهسرو بن السّلطان فتح ارسلان خلّد اللهُ مُلْکَهُ وارث عمر و ملك

(۱) ن آ بی و سهو (۲) بن ۲۰۶ (۲) گویا سهو است، سحار مدینه معروفی است در ماوراء سرپرده به سام و از موصل تا آنجا مسافت سه روز است (ارلّ بحر اسمان لیوب)، و در بولد (یعنی سحر) سحار می دار الکرمه، ی رجب سنه ۴۱۰ (آ ح ۱۱ ص ۱۴۶)، کتب تواریخ من جمله ع و رض درین مقام سهو این کتب کرده اند و شهر سحررا از بلاد شام می شمرند،

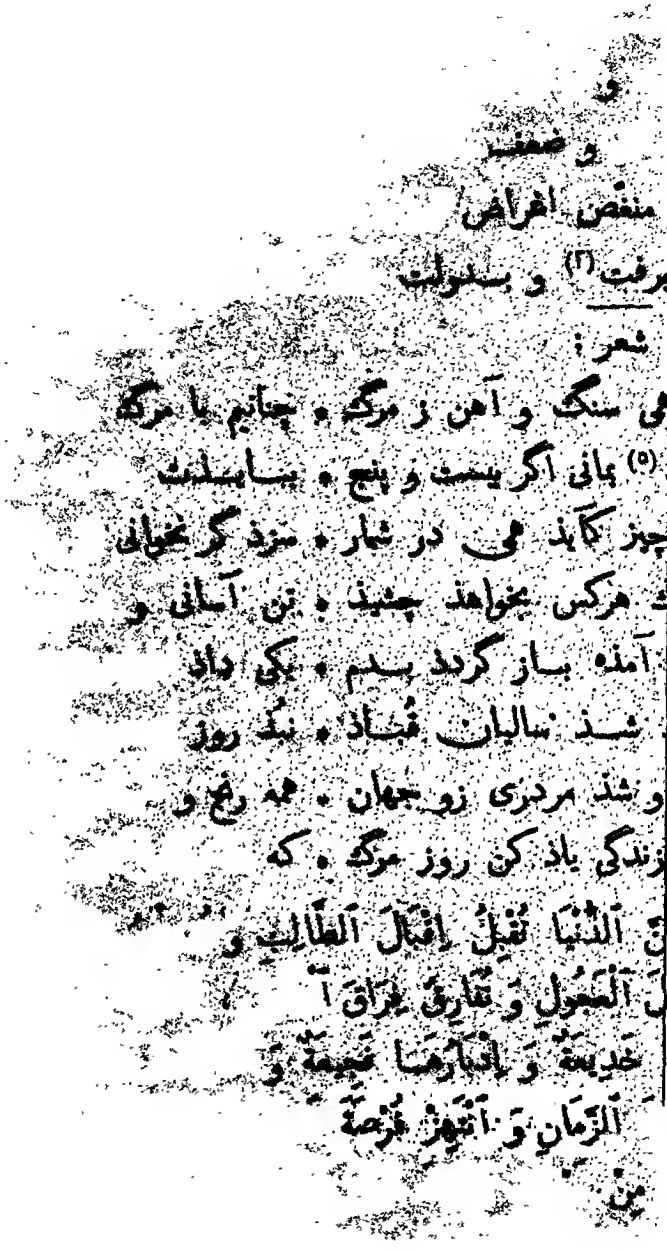

رعیّت ...
و
اندیشهٔ ...
و ضعف
امراض و منغص اغراض
از دنیا برفت (٣) و بدولت
کردند (٤) شعر:
بترسد همی سنگ و آهن ز مرگ ٭ چنانم ما مرگ
(اگر سد (٥) بانی اگر بست و پنج ٭ بیابدت
هر آن چیز کابد همی در شمار ٭ مزد گر نخواهی
(غم مرگ هرکس بخواهد چشید ٭ تن آسانی و
ز باد آمده باز گردد بدم ٭ یکی داد
(بهفتاد شد سالیان فتاد ٭ بند روز
بمرد او و شد مردمی ز و جهان ٭ همه رنج و
پس از زندگی یاد کن روز مرگ ٭ که

f.77a حکمت: إِنَّ الدُّنْيَا تُقْبِلُ إِقْبَالَ الطَّالِبِ وَ
تَصِلُ وِصَالَ الْعَجُولِ وَ تُفَارِقُ فِرَاقَ
وَ إِقْبَالُهَا خَدِيعَةٌ وَ إِدْبَارُهَا فَجِيعَةٌ وَ
فَاغْتَنِمْ ... الزَّمَانِ وَ انْتَهِزْ فُرْصَةَ
[تَزَوَّدْ] (١٠) مِنْ

(١) قر
(زن ص ٥٠
الآخرة» (١١
(٦) شه
ص ١٦١٧
بمرد
(٩) ایضاً

بر جای رطل و جام مَی گوران نهادستند پی
بر جای نقل و نای و نی آوای زاغست و زغن
زین سان که چرخ نیلگون کرد آن نهانهارا نگون
دیّار کی گردد کنون گرد دیار یار من

و با جمله بلاد خوراسان غُزّان همین معامله کردند مگر شهر هراه که بارهٔ محکم داشت نتوانستند ستد[۱]، و سلطان سنجر دو سال در میان ایشان[۲] بود، اتّفاق افتاد که بدر بلخ شدند و بعضی از بندگان خاصّ چون مؤیّد ای ابه و جماعتی دیگر با خدمت آمده بودند امّا بی حضور امرای غُزّ قرقود[۳] و طوطی[۴] یك در خدمت سلطان نیارستندی f.76b رفت، مؤیّد ای ابه فوجیرا از غُزّان بفریفت و بناپاره از سلطان موعود کرد و یك روز در خدمت سلطان این فوجرا نوبت بود بر نشستند بتماشای شکره و راست براندند تا لب جیحون برابر ترمذ و از پیش کشتی ترتیب داده بودند، چون از وقت فرود آمدن سلطان در گذشت اُمرای غُزّ بر اثر بیامدند چون بکنار آب رسیدند ایشانرا از آب بگذشته دیدند نومید شدند و سلطان بر قلعهٔ ترمذ شد[۵]، و چون خبر باطراف رسید امرا و لشکر خوراسان یگان و دوگان می آمدند تا بلشکر مستظهر شد روی بدار الملك مرو نهاد و بکوشك آندرابه[۶] فرود آمد و برمّ شعث و جمع شتات مشغول شد، مصراع: هَبَّهَاتَ وَ قَدِ اتَّسَعَ الْخَرْقُ عَلَى الرَّاقِعِ، دو سه ماه بر آمد فکرت بی نوایی برو مستولی شده بود که خزاین خالی می دید و ممالك خراب و

(۱) آآ ج ۱۱ ص ۱۱۷ (۲) در نَ پایان این کلمه افزوده: بیاکام، (۳) رآ: قرفرد، نَ: قرلود (ص ۲۸۱)، آآ: قرغوت ابن عنه الحمید (ج ۱۱ ص ۵۴) (۴) در زیر این کلمه بخطّ الحاقی افزوده: دودی، آآ: طوطی بن داديك (ج ۱۱ ص ۵۴)،
(۵) آآ در حوادث سنهٔ ۵۵۱ (ج ۱۱ ص ۱۲۸—۱۲۹) (۶) قریهٔ بیهق و بین مَرْو مرتّبان کان سلطان سنجر بها آثار و قصور ... (یاقوت)

خاقانیا بسوگ خوراسان سیاه پوش ـ کایّام فتنه گرد سوادش سیاه بُرد
عیسیٰ بحکم رنگرزی بر مصیبتش ـ نزدیك آفتاب لباس سیاه بُرد
چرخ از سر محمّدِ یحیٰی ردا ربوذ ـ دهر از سر سعادت سنجر کلاه بُرد

f. 76a و چون غُزّان برفتند مردم شهررا بسبب اختلاف مذاهب حقاید قدیم بوذ، هر شب فرقتی از محلّتی حشر می کردند و آتش در محلّت مخالفان می زدند تا خرابها که از آثار غُزّ مانده بوذ اطلال شذ، و قحط و وبا بذیشان پیوست تا هرکه از تیغ و شکنجه جسته بوذ بنیاز بمُرد، و قوی علویان و سران غوغا شهرستان کهندز آباذان کرده بوذند و بر بُرجها منجنیقها نهاذه بقیّتی که از ضعفا مانده بوذند پناه با ایشان دادند[1]، و مؤیّد ای ابه شاذیاخ که سرای سلطان بوذ و سرای امرا و بارهٔ قدیم داشت آباذان کرد و آلاتی که در شهر از آجرّ و چوب مانده بوذ باز آنجا نقل کردند، و بعد از دو سه سال نشابوری بذان مجموعی و آراستگی چنان شذ که هیچ کس محلّت خوذ باز نشناخت، حکمت:

اَلسُّلْطَانُ اَلسَّوْءُ یَجْمَعُ اَلسِّفَلَ وَ یُکْثِرُ اَلْعِلَلَ وَ اَلْوَلَدُ اَلسَّوْءُ یَشِینُ اَلسَّلَفَ وَ یَهُدُّ اَلشَّرَفَ وَ یَشْغَلُ اَلْفِکْرَ وَ یَطْوِی اَلذِّکْرَ وَ اَلْجَارُ اَلسَّوْءُ یُفْشِی اَلسِّرَّ وَ یَهْتِکُ اَلسِّتْرَ[2]، پادشاه بذ لشکر بذ انگیزذ و در بهانه آویزذ و فرزند بذ عیب سلف و شکست شرف آرذ و خاطر مشغول دارذ و همسایهٔ بذ پرده درذ و راز بدر برذ، و در شهری چون نشابور آنجا که مجامع انس و مدارس علم و محافل صدور بوذ مراعی اغنام و مکامن وحوش و هوامّ شذ، و پنداری امیر معزّی[3] این حال‌را مشاهد بوذ که می گویذ، شعر:

آنجا که بوذ آن دلستان با دوستان در بوستان
شذ کوف و کرگس‌را مکان شذ گرگ و روبه‌را وطن

(۱) آآ ج ۱۱ ص ۱۲۰ (۲) فق f. 11a (۳) رك بص ۵۸ ح ۳

می کردند و اسیر می بردند، چند روز بر در شهر بماندند و هر روز بامداد باز آمدندی، و چون ظاهر چیزی نماند بود نهان خانها و دیوار می شکستند و سرایها خراب می کردند و اسیرانرا شکنجه می کردند و خاك در دهان می آگندند تا اگر چیزی دفین کرده بودند می نمودند اگر نه می مردند، مردم بروز در چاهها و آهوپها و کاریزهای کهن می گریختند، مثل: اِسْتِنْسَادُ الصَّدِیقِ مِنْ عَدَمِ التَّوْفِیقِ[1]، دوستررا دشمن کردن از بی توفیقی بود، از نتایج حرکت مؤبّد تا ابد لعنت برو خواهد ماند، و چون نماز شام غزّان از شهر بیرون رفتندی مردم بماندندی تا غزّان چه کرده اند و چه بُرده، و در شمار نیاید که درین چند روز چند هزار آدمی بقتل آمد، و خاصّی که شیخ محمّد آکاف[2] که مقتدا و پیشوای مشایخ عالم و خلف سلف صالحین بود و مثل محمّدِ یحیی که سرور ائمّهٔ عراق و خوراسان بود و پیشوای عُلما ایشانرا شکنجه بکشتند و بدهائی که چندین سال مطلع عُلوم شرعی و منبع احکام دینی بوده باشد چنین کنند بر کسی دیگر چه اشتا بود، آیهٔ: وَ اتَّقُوا فِتْنَةً لَا تُصِیبَنَّ الَّذِینَ ظَلَمُوا مِنْکُمْ خَاصَّةً[3]، کمتر بترسند از محنتی و پاداشتی و فتنی که خود نه بگناهکاران رسد بل چون آتش تر و خشك سوزاند، و خاقانی در مرثیه میگوید، قصیده[4]

در دولت محمّد مرسل نداشت کس • فاضل تر از محمّدِ یحیی فنای[5] خاك
آن کرد روزگار بهلکه دینان فنای سنگ • وین کرد روزگار قتل دهارا فنای خاك

مثل: اِذَا ارْتَفَعَ الْوَضِیعُ انْتَصَعَ الرَّفِیعُ[6]، ملحدی فرومایه پستی ملحد پایه آورد، خوراسان از آن ناکسان خراب شد و نامش تا عراق داد، شعر[7]

---

(۱) ص ۱۱۸ ۲ (۲) ب ع عبد الرّحمن آکاف، آ عبد الرّحمن بن عبد الصّمد الآکاف (ج ۱۱ ص ۱۲) (۳) قر ۸ ، ۲۵ ، (۴) تمام قصیده ۴۲ بیت دارد، رك مختارات منادی طبع لکهنو ص ۵۱۷ — ۵۹ ، (۵) رك فنای
(۶) ص ۱۱۸ ۲ (۷) کلیات خاقانی ص ۱۷۶ ،

و بدان فساد مؤید ملک فساد شد. مثل: آنَّ مُلْكَ حَلَّتْ وَطْأَتُهُ عَلَى أَهْلِ الْفَسَادِ تَقَلَّتْ عَنْهُ وَطْأَةُ الْأَعَادِي. و الاسدی، هر بدانند که وطأت او بر اهل فساد سبک بود وطأت [illegible] و بدان مغرور که با آن رعیت رفت بعد از زینهار و [illegible] و [illegible] زوال ملک حاصل آمد. مثل: آنَّ مُلْكَ جَائِرٍ [illegible] آنَّ عَنْ زَوَالِ مُلْكِهِ وَدَوْلَتِهِ. هر ملک که [illegible] و [illegible] بدانند در زوال ملک و دولت. [illegible] ملک و دولت روزگار چغری ملک و چندین [illegible] و [illegible] امرای دولت [illegible] سه روز [illegible] و سیبه و [illegible] دوم روز [illegible] و [illegible] و خشونت [illegible] شهر [illegible] و بر روی [illegible] چنانک [illegible] مشاورت [illegible] چون [illegible] مجتمع [illegible] گفتند که [illegible] شَكَّ [illegible] [illegible] و [illegible] و صرف [illegible] و [illegible] چون [illegible] و [illegible] شعرا [illegible]

راههای ناهموار هست آب بگذاشتند و آن مشقت برداشتند، مثل. اَیُّ مَلِكٍ مَلَكَهُ حَاشِيَتُهُ وَ اَصْحَابُهُ اُضْطُرَّتْ عَلَيْهِ اُمُورُهُ وَ اَسْبَابُهُ، هر پادشاه که حاشیت و اصحاب و اُمرای دولت و ارباب نرو حاکم باشد نرو جمله امور و اسباب خراب و ساب شود، چو سلطان نردیك ایشان رسید زبان و اطفال خردرا در پیش داشتند و تضرّع کنان پیش آمدند و زینهار خواستند و از هر جانهٔ هست می نثره قبول می کردند که بدهند، سلطانرا بریشان رحمت آمد عنان باز خواست گردانید، امیرمؤیّد برزگ[1] و برنش[2] و عُمر عجمی عنان سلطان بگرفتند و گفتند بازگشتن هیچ مصلحت نیست، شعر

(تو گر سر کرسی نگیتی هوا ۰ سبك بچنگ هوا نی هوا
چو اندر جهان داد پراکنی ۰ از آن به که بداد و خنگ افگنی)[3]
دلی کز خرد گردد آراسته ۰ کی کج باشد پُر از خواسته[4]
بدها بصبر از مهان بگذرد ۰ سر مرد باشد که دارد خرد[5]

مؤیّد بگذاشت که سلطان باز گردد و بیشتر لشکررا با مؤیّد بود در مصاف بهاون کردند. و چون غُزان از رحمت پادشاه نومید شدند جانرا و خیط جان و مالرا بکوشیدند و یك لحظه روزگار نشد تا لشکر سلطان شکسته شد و هزیمت براوفتاد و غُزان بر اثر براندند و در آن آبها بسیار خلائی غرق و کُشته شدند، و سلطانرا در میان گرفتند و حشمت برداشتند و اورا بدار الملك مرو آوردند و حاشیه و خدمتکاران از خود ترتیب کردند و هر همه تغییر و تبدیل می کردند، مثل مَنْ قَلَّتْ فِكْرَتُهُ اَشْتَدَّتْ عَثْرَتُهُ[6]، شعر

هرکه بی رای در میانه شود ۰ تیر احداثرا نشانه شود

---

(۱) مؤیّد آی ابه (آ ح ۱۱ ص ۱۲۱) (۲) برش برنش هر سه (۳) نسخه ص ۱۴۶ س ۲ و ۶ (۴) ابیاتی ص ۴۱۱ س ۲۲ (۵) ابیاتی ص ۴۱۱ س ۲ (۶) ص ۱۲۶ س ۲

ایشان تن در نداذند و تمکین شحنه نکردند و گفتند ما رعیّت خاصّ سلطانیم در حکم کسی دیگر نیاییم، و شحنه‌را باستخفاف براندند، مثل: اِعْصِ اَلْجَاهِلَ تَسْلَمْ وَ اَطِعِ اَلْعَاقِلَ تَغْنَمْ[۱]، از نادان رخ بگردان تا سلامت یابی و منقاد دانا شو تا بغنیمت شتابی، امیر قماج وپسرش علاء الدّین ملك المشرق[۲] با لشکری تمام بتاختن غُزّان رفتند، غُزّان قلب کشینه بیامذند و در مصاف قماج و پسرش‌را بکشتند، شعر[۳]

چگفت آن خردمند پاکیزه مغز * کجا داستان زذ ز گفتار نغز
که شیرین‌تر از جان و فرزند و چیز * هانا که دیگر نباشند نیز[۴]

چون خبر این حادثه بسلطان رسید اُمرای دولت بجوشیذند و گفتند بر مثل این اقدام اغضا نتوان کردن و اگر ایشان‌را با حدّ خویش ننشانند تعدّی زیادت شوذ خذاوند عالم رکاب بباید جُنبانید و کار ایشان خُرد نباید گرفت، شعر:

f.74b گر از کس دل شاه کین آورذ * همه رخنه در داذ و دین آورذ[۵]
گنه‌کار باشذ تن زیر دست * مگر مردم نیك و یزدان پرست[۶]

غُزّان چون از حرکت سلطان خبر یافتند اندیشناك شذند و رسولان فرستاذند که ما بندگان پیوسته مطیع بوذه‌ایم و بر حکم فرمان رفته، و چون قماج قصد خانهٔ ما کرد ضرورت جهت اطفال و عیال بکوشیذیم و نه بقصد ما او و پسر [او] کُشته شذند صذ هزار دینار و[۷] هزار غلام ترك می دهیم تا پاذشاه از سر گناه ما درگذرذ و هر بنده‌را که پاذشاه بر کشذ قماجی باشذ، سلطان راضی بوذ بقبول خدمت اُمرا درآن مبالغت کردند و اورا باجبار بر آن داشتند که روی بدیار ایشان نهاذ و در

(۱) فق f.6b (۲) بقول آآ (ج ۱۱ ص ۱۱۸) نام او ابوبکر است، (۳) شه ص ۵۰۰ س ۳۰ و ۱۶، (۴) شه: هانا که چیزی نباشد بنیز (۵) شه ص ۱۴۵۶ س ۱، (۶) ایضاً ص ۱۴۵۵ س ۲۶، (۷) در نآ اینجا یك کلمه تراشیده شده است،

سه آسانی دست نی رنج کس ٭ نه روش رمانه برنست و بس[1]
نماند برین خاك خاوند کس ٭ ز هر بند بیرداں بباید و بس[2]

و در آخر سنهٔ ثمان و اربعین [وخمس مائة] حادثهٔ غُزّ بود[3]، و غُزّاں حیلی بودند از ترکماناں مقام و چراخوارشاں محلاں بود از اعمال بلخ، و هر سال بیست [و] چهار هزار گوسفند وظیفه بود که مطبخ سلطاں دادندی و اں در مجموع خوانسلار بودی و کس او باستیفاے آں رفتی، و چاشنگیر و محرّر حاشیهٔ سلطاں بود اں شخص که از قبل خوانسلار می رفت برپشاں تعدّی میکرد و در ردّ و بدل گوسفند ماکست و مبالغت بیش از حد می نمود، شعر[4]

چو بیدادگر پادشاهی کند ٭ جهاں بُر ز کرم و تباهی کند f 71a

او برپاں سیاست می کرد و در میاں ایشاں امرای بزرگ بودند و مردماں با تحمّل و نعمت او و ایشاں طمع رشوت می داشت، مثل اَلرِّشْوَةُ تَبْسُطُ اَلْاَعْمَالَ وَ تُبْسِطُ اَلْعُمَّالَ[5]، رشوت عیب در کارها آرد و عمّالرا رواں دارد، ایشاں رشوت می دادند و تحمّل مذلّت می نمودند، اں شخصرا در حیله هلاك کردند، چوں موسم خویش بار برسید و خوانسلار حال شنید معلوم سلطاں بپارست کردں، خوانسلار خود عزامت می کشید و راتب مطبخ راست می داشت تا امیر اسپهسلار فتاح که والی بلخ بود بخدمت حضرت اعلی رسید مدار الملك مرو. حاشیهٔ سلطاں و خوانسلار اں بوی گفتند، فتاح سلطانرا گفت غُزّاں مستولی شده اند و ولایت بده بردند اند اگر شحنگی ایشاں خاوند عالم بده ارزانی دارد ایشاں سپرده و مالیده شوند و راتب مطبخ می هزار گوسفند بسپارم. سلطاں ایشانرا اجابت کرد، فتاح شحنهٔ بدیشاں فرستاد و رسم حمایت خواست،

(1) اثیر (ص ۱۶۵۱ س ۶) : بهد رمانه نرسد و بس — (2) اثیر ص ۱۵۹ س ۱۴
(3) اثیر ۱۱ ص ۱۱۶ سطر و ۲ ص ۲۱۱ سطر، و سایکس در ذکر سلطان سنجر،
(4) اثیر ص ۱۲۲۹ س ۱۱ ؛ — (5) ص ۲۰۶ ؛

غور الحسین[۱] بن الحسین خروج کرد بکین توختن برادر[۲]، و علی چتری
f.73b که امیر حاجب سلطان بوذ و مُقْطع هراه عاصی شذ، مثل: اَلْجَهْلُ یُزِلُّ اَلْقَدَمَ وَ اَلْبَغْیُ یُزِیلُ اَلنِّعَمَ[۳]، نادانی پای بلغزانذ و بغی و پریشانی نعمت بگردانذ، علی چتری بمدد ملك حسین[٤] شذ و بر سلطان آن عصیان سخت بوذ که علی چتری اصطناع وی بوذ از درجهٔ مسخرگی بمنزلت حاجبی رسانیذه[٥]، سلطان از مرو بنواحی هراه آمذ و با ملك غور لشکری تمام سوار و پیاذه بوذ، در مصاف کوششی سخت رفت عاقبت شکسته شذند و ملك حسین[٤] و علی چتری گرفتار آمذند، سلطان فرموذ تا علی چتری‌را زیر علم بدو نیم زذند و ملك حسین[٤]را اسیر با خوذ داشت؛ و بذین فتح که بر آمذ هیبتی و حشمتی تمام بیفتاذ که بعد از واقعهٔ خطا فتحی نرفته بوذ و کار ملك از سر طراوتی نو گرفت، شعر:

(سپهر روان‌را چنین است رای * تو با رای او سخت بفشار پای[٦]
دلی‌را پر از مهر دارذ سپهر * دلی پُر ز کین و پُر آژنگ چهر
جهاندار گیتی چنین آفریذ * چنان چون چماند بباید چمیذ[۷])[۸]
(بذین سان روذ آفتاب سپهر * بیك دست شمشیر و یك دست مهر
نه بخشایش آرذ بهنگام خشم * نه خشم آیذش روز بخشش بچشم)[۹]

---

(۱) نآ: الحسن، و این سهو است ظاهرًا، چه مقصود علاء الدّین الحسین بن الحسین بن الحسن المعروف بجهانسوز است، رك بحواشی چهار مقاله ص ۱۵۷، (۲) نآ: برادر زاذه، و این سهو دیگر است چه باجماع مؤرّخین سلطان علاء الدّین حسین برادر سیف الدّین سوری است، و از این عبارت مستنبط می شود که مصاف آتی الذکر در میان سنجر و علاء الدّین در سنهٔ ٥٤٤ واقع شد و این درست نیست چه بتصریح نظامی عروضی مصنّف چهار مقاله (ص ٦٥—٦٦ و ۸۷) که خود درین واقعه با سلطان علاء الدّین حاضر بود مصاف مذکور در سنهٔ ٥٤۷ بدر آوْبه واقع گشت،
(۳) فق f.18b (٤) نآ: حسن (٥) تکَ ص ٤٦۰ (٦) شه: نداریم با رای او هیچ پای (۷) نآ: جرید (۸) شه ص ۱٤۷۱ س ۳—٥ (۹) ایضًا ص ۱٦٤٦ س ۱٥—۱٦

اطراف خوراسان در خدمت سلطان اعظم برّی آمدند و در حضور سلطان مسعود بار داد[۱]، شعر:

چنین گوید آن شاه بیدار بخت ، که از داد گشت او سزاوار تخت
مرا گنج دادست دهقان سپاه ، نخواهم بدینار کردن نگاه[۲]
(که ما بی نیازیم از آن خواسته ، که گردد بنفرین روان کاسته
کراگوشت دروبش باشد خورش ، ز چرمش بود بی گمان پرورش)[۳]
(بگیتی نبایذ که از شهریار ، بماند جز از راستی یادگار
چرا باید این گنج و این درد و رنج ، روان بستن اندر سرای سپنج
چو ایذر نخواهی همی آرمید ، بباید چرید و بباید چمید)[۴]
هزینه باندازهٔ گنج کن ، دل از بهر گنج بی رنج کن[۵]
که جاوید هرکس کند آفرین ، بر آن شاه کآباد شد زو زمین[۶]

در روز بار سلطان [بهرامشاه بن][۷] مسعود از غزنین سر سوری[۸] ملك غور با هدایا فرستاده بود عرض کردند و فرید کاتب این دو بیتی بگفت، بیت[۹]

آنها که بخدمت نفاق آوردند ، سر جملهٔ عمر خویش طاق آوردند
دُور از سر تو سام بسرسام ببرد ، و اینك سر سوری بعراق آوردند

سام برادر سوری ملك غور بود، چون سنجر عهد با مسعود تازه کرد شانزده روز برّی بود سلطان مسعود و جملهٔ امرای عراق‌را خلعتهای گرانمایه داد و در رمضان ازین سال باز گشت. و بعد از یك سال ملك

---

(۱) آ ج ۱۱ ص ۹۴ ، رت ص ۲۲۴ ، (۲) تتمه ص ۱۶۲۳ س ۲۷ ،
(۳) ایضاً ص ۱۶۲۴ س ۱۰–۱۱ ، (۴) ایضاً ص ۱۶۲۶ س ۲۴–۲۵ ،
(۵) ایضاً ص ۱۷۶۵ س ۲۲ ، (۶) ایضاً ص ۱۶۲۴ س ۱۹ ، (۷) کذا فی ت و هو الصواب ، (۸) یعنی سیف الدّین سوری بن الحسین (۹) در نکت و رص وعیص این دو بیت را سیف الدّین حاجب هروی منسوب است ،

چون کارها بر تو دشخوار شوذ و مردم از تو بیزار گردند بـا رای عقلا رجوع کن و با نصحا گرد و از آموختن و مدد خواستن عیب مدار که اگر مدد خواهی و سلامت یابی بهتر که بخوذ رایی پشیمان باشی، چو سلطان بجست تاج الدّین ملك نیم‌روز بجای سلطان در قلب بیستاذ و جنگهای سخت کرد و مبارزتی بغایت نموذ چنانك لشکرخطا ازو در تعجّب ماندند و اورا پیش الخان[۱] بُردند و مدّت یکسال پیش او بماند، الخان[۱] اورا نیکو داشت[۲] و ترکان خاتون[۳] همانجا مانده بوذ، بعد از یك سال هردورا باپیش سلطان فرستاذ[٤]، [مثل] : عَادَةُ ٱلْاِحْسَانِ مَادَّةُ ٱلْاِمْكَانِ[٥]، نیکویی عادت داشتن مادّت گردن افراشتن باشذ، و الخان[۱] ملك ماوراء ٱلنّهر بگرفت و تا بذین تاریخ دختر او خان خانان[٦] داشت، و در نکبت لشکر خوراسان خوارزمشاه آتسز عاصی شذ و مرو و نشابور بغارتیذ و بسیار خزاین و ذخایر بر گرفت[۷]، و چون سلطان اورا سهم فرستاذ بذین بیتها که در افواه معروفست جواب داذ، شعر[۸]

اگر بـاذ پایست رخش ملك ٭ کمیت مرا پاے هم لنگ نیست
تو اینجا بیـایی من آنجـا روم ٭ خذای جهانرا جهان تنگ نیست

f.73a و سلطانرا بعد از یك سال جمع شتات و احیای مواتی ببوذ و از اطراف رُسُل رسیذند با حمل و هدایا وکار ملك استقامت از سرگرفت و بعد از آن بمدّت هفت سال در سنهٔ ثلث و اربعین و خمس مایة برَی آمذ و سلطان مسعود از راه بغداذ باز گشت و بخدمت او رفت، و رسولان

(۱) جت : اتخان (۲) زن ص ۲۷۸، آ ج ۱۱ ص ۵۷، (۳) هی زوجة السّلطان سنجر و ابنة محمّد ارسلان خان [صاحب ماوراء النّهر]، (آ ج ۱۱ ص ۵۷)
(٤) فُدیت ترکان خاتون بخمسماية الف دينار (زن) (٥) فق f. 18b (٦) یعنی گورخان، «خان خانان» ترجمهٔ «گورخان» است بزبان فارسی، رك بطبقات ناصری ترجمهٔ میجر راورٹی ص۹۱۱ ح ۸، و نیز چهار مقاله طبع میرزا محمّد قزوینی ص۱۱۲ ح،
(۷) زن ص ۲۸۰، آ ج ۱۱ ص ۵۸، (۸) رك به لباب الالباب عوفی ج ۱ ص ۳۷،

ادنی از آن جمله سه چهار هزار معروفان امرا و اصحاب مناصب و ارباب دولت کشته شدند و آن قوم در بوشه شد[۱]، و سلطان‌را نه از پس راه بود نه از پیش، ماح الدّین ابو الفضل گفت ای خداوند جای ایستادن نیست و ثبات و توقّف تا محمودست، سلطان با سیصد سوار معرق در آهن بر میان لشکر کافر زد و چون بیرون آمد از آن فوج ۵ پاکرده مرد با وی مانده بودند همچنان روی در بیابان نهاد و قُلاوزی ترکان بدست آورد و سوی بلخ آمد و بر حصار ترمذ شد[۲]، شعر

که دانا زد این داستان بزرگ ۰ که شیری که نگریزد از جنگ گرگ
نباید که گرگ از پسش در رسد ۰ که از بخت بد این چنینها سزد
که بخت بدست ازدهائی دژم ۰ بدام آورد شیر شرزه بدم[۳] f 72b
(چو برکس نماند همی روز بخت ۰ نه گنج و نه دیهیم شاهی نه تخت
همی نام جاوید ماند نه کام ۰ بیندار کام و بر این نام)[۴]

بعد از آن بقایای لشکر از روانا و منهزمان از اطراف می رسیدند و بهست مانکان و نعرت گذشتگان می کردند، و فرید دبیر[۵] در آن واقعه این دو بیتی می گوید، شعر ۱۵

شاها ز سپاس تو جهانی شد راست ۰ تیغ تو چهل سال از اعدا کین خواست
گر چشم بدی رسید آن هم رفتاست ۰ آنکس که بیک حال نماندست نخواست

حکمت. إِنَّا أَشْكَلَ عَلَيْكَ الْأُمُورُ وَ تَعَيَّرَ لَكَ الْمَصْدُورُ فَارْجِعْ إِلَى رَأْيِ الْعُقَلَاءِ وَافْزَعْ إِلَى اسْتِرْشَادِ النُّصَحَاءِ وَ لَا تَأْنَفْ مِنَ الِاسْتِرْشَادِ وَ لَا تَسْكِفْ مِنَ الِاسْتِمْدَادِ فَلَأَنْ تَسْئَلَ وَ تَسْلَمَ خَيْرٌ مِنْ أَنْ تَسْئَدَ وَ تَنْدَمَ[۶]، ۲

(۱) این واقعه در سنهٔ ۵۲۶ وقوع یافت و معروف است بمعرکهٔ قتلغان که موضعی است میان سمرقند (رك به آ در حوادث سنهٔ ۵۲۶) (۲) آ ح ۱۱ ص ۵۲،
(۳) همانجا ص ۶۱ ۲ س ۱-۹، (۴) همانجا ص ۶۱ ۲ س ۱-۹، (۵) فرید الدّین ادیب، بقول دولتشاه سمرقندی وی شاگرد انوری بوده است و همواره ملازم درگاه سلطان سنجر بوده، بعضی از اشعار او در لباب الالباب عوفی مضبوط است (ج ۱ ص ۱۵۲-۱۵۴) (۶) ص ۴۰۶

بی رسیها در ماوراء النّهر آغاز کردند، در شهور سنهٔ خمس و ثلثین [و خمس مایة] که سلطان از دار الملك مرو بسمرقند شد بمطالعهٔ ولایت که بذان طرف بعید العهد شده بود و کارها از نسق بیفتاده و نیز آوازهٔ کافر خطای بود که قصد بلاد اسلام می کند ولایت ماوراء النّهر از وطأت لشکر خوراسان و ناهمواری حشم و اتباع ایشان بستوه آمدند، و خیل خرلق[1] که بارها منهزم و منکوب شده بودند ازیشان مقدّمان آن نواحی در سرّ کس فرستادند باستدعای کافر[2]، مثل: كَفَى بِكَ دَاءً أَنْ تَرَى ٱلْمَوْتَ شَافِيَا[3]، مصراع[4]: بخشای برآنك راحتش مرگ بود، و این لشکر همچنان بر سر بغی و غلوای خویش و در دماغ مصوّر که در جهان کس قوّت مقاومت ما ندارد صد هزار سوار عرض دادند و لاف مایی و منی زدند، مثل: ٱلْقَلِيلُ مَعَ ٱلتَّدْبِيرِ أَبْقَى مِنَ ٱلْكَثِيرِ مَعَ ٱلتَّبْذِيرِ[5]، اندك با تدبیر پای دارتر از بسیار با تبذیر بود، اِلخان[6] کافر خطایی روی بذیشان نهاذ با عدد رمل و نمل و خیل خرلق سی چهل هزار سوار از پس درآمدند و لشکر خوراسان‌را وهنی بر افتاذ که قرب سی هزار

---

(۱) زن: قَرْلُق، با نخهٔ بدل: قُزلق و قرقلیّه، آ: فارغلیّه (۲) رك به زن ص ۲۷۶–۲۷۷ (۳) عجزه: وَ حَسْبُ ٱلْمَنَايَا أَنْ يَكُنَّ أَمَانِيَا، و هو المطلع من قصیدة للمتنبّی یمدح بها کافور الاخشیدی (دیوان طبع برلن ص ۶۳۴) (۴) زن: شعر (۵) فتی f. 170a (۶) کذا فی الاصل، و در جت و طبقات ناصری (ترجمهٔ راورتی ص ۱۵۴): اتخان، و این گویا صحیح تر است و در هیچ کتاب از کتب تواریخ کلمهٔ «الخان» بنظر من نیامده است، کتب دیگر درین مقام بجای الخان «گور خان» (و باختلاف اشکال اوز خان و اور خان و کو خان) نوشته اند، و «گور خان لقب ملوك قراختا بوده است نه نام یکی ازیشان بالخصوص» (حواشی چهار مقاله)، و همچنین «اتخان» چنانکه ازین کلمه ظاهر می شود گویا لقبی بوده است نه نام شخصی مخصوص، چه آت در ترکی بمعنی اسپ است و «خان» یعنی سالار پس اتخان بعقیدهٔ بنده لقب سپاه سالار لشکر گورخان بوده است، و بزعم سَرْ هنری هَوْورث (Sir H. Howorth) اتخان خان ترکستان بوذ که معزول شده بود (J. R. A. S. 1876 p. 272)، رك نیز به ترجمهٔ طبقات ناصری ص ۹۲۶ ح

إِنَّ ٱلْإِثْمَارَ نَمْرٌ قَبْلَ بُلُوغِهَا ۔ طَعْمًا وَ مِنْ إِنَّا نَلْغَنَ عِذَابُ
کارهارا وقت باید جُست ۔ کار بی وقت سست باشد سُست

و در هر شهری از شهرهای عراق و امّهات بلاد ضباع و ضربه با خاصّ گرفت و از آن عهد بار سخر سلطان اعظم شد و خطهٔ او از حدّ کاشغر تا اقصیٰ بلاد ہن و مکّه و طایف و مکران و عمّان و آذربیجان تا حدّ روم برسید[1]، و بعد از وفاتش زیادت از یك سال خطهٔ اطراف نام او می کردند[2]، پادشاهی مبارك سایه بود خدای ترس تحسنه لنا، در عهد او خطّهٔ خوراسان مقصد جهابان شد و منشأ علوم و منبع فضایل و معدن هنر، علمای دینرا بیکو احترام فرمودی و تقرّب تمام نمودی و با زُهّاد و ابدال بسی تمام داشتی و با ایشان خلوتها کردی، و در ملبوس تکلّف نفرمودی بیشتر اوقات قبای زندیجی پوشیدی یا عبّای ساده و بچهٔ پوستین سر داشتی، امّا پوسته بر تخت نشستی و آنچ خصایص سلطنت باشد نگذاشتی، و چون جمله جهان اورا مسلّم شد و ملوك اطراف مخرّ گشتند و فرمان او در شرق و غرب نفاذ یافت اُمرای دولت و حشم او در مهلت ایّام دولت و صحبت اسباب نعمت طاغی و باغی شدند و چون دستی بالای دست خود ندیدند دست تطاول از آستین[a] بیرون کشیدند و بر رعایا ستم آغاز نهادند[3]، مثل. أَعْنَى ٱلْأَعِبَّاءَ مَنْ لَمْ يَكُنْ لِلْحِرْصِ أَسِيرًا وَ أَحَلُّ ٱلْأُمَرَاءَ مَنْ لَمْ يَكُنِ ٱلْهَوَى عَلَيْهِ أَمِيرًا[4]، مهتر توانگر آن کسی بود که اسیر حرص نباشد و بزرگتر امرا آنکس شاید که هوا[5] بر او امیر نبود، شعر[6]

بدانکه خشه بابی نیت روزمند ۔ ز بیماری اندیش و درد و گزند

(۱) رك به رق ص ۲۶۵، آ ج ۱۱ ص ۱۴۷، (۲) الف در بغداد، دو لغا وصل غیر موجه (ای موت سنجر) الی بغداد بعد خطبه و لم یخلص له فی اسم واحد لعمرآه، (۳) آ ج ۱۱ ص ۱۴۰، (۴) رك به رق ص ۲۷۶، (۵) ص ۱۰۱ ۲
(۶) کذا فی ب و ج، و فی ه هوی (۷) ثبه ص ۱۶۱۹ س ۷

چو بر گردد این چرخ ناپایدار * ازو نام نیکی بود یادگار)[۱]
(کسی را که دانش بود توشه برد * بیرد تنش نام هرگز نمرد
همه تن بتن دست نیکی برید * جهان جهانرا ببذ مسپرید)[۲]
(هر آنکس که اندیشهٔ بد کند * بفرجام بد با تن خود کند
از اندیشهٔ دل کس آگاه نیست * بدین پرده در خلق‌را راه نیست
اگر پاذشه‌را بود پیشه داذ * کند بی گمان هرکس از داذ یاذ)[۳]

علی بار که حاکم ملك محمود بود کدخذای خویش ابو القسم آنساباذی[۴] را پیش سلطان سنجر فرستاذ و از زبان محمود عُذر خواست که این حرکت از سر کوذکی رفت و قرار افتاذ که بخدمت عم روذ برّی و یکماه در خدمت باشذ و بوقت بر نشستن و فروذ آمذن بوق ترکی f.71b نزنذ و سراپردهٔ سُرخ جهری ندارذ و بوقت بر نشستن و فروذ آمذن عم پیاذه در رکاب بروذ و آنچ شعار و آیین سلطنتست بگذارذ[۵] برین جملت یکماه در خدمت عم ببوذ، مثل: مَنْ اَحْكَمَ اَلتَّجَارِبَ اَحْمَدَ اَلْعَوَاقِبَ[۶]، هرك تجربت دیذه بوذ عاقبتش ستوذه بوذ، سلطان اورا نیابت و سلطنت عراق بداذ و آنچ از آیینها بگذاشته بوذ بذو ارزانی داشت و کسوت خاص بیرون از قبای بجواهر و اسپ نوبت و ساخت لعل و پیل با مهد مرصّع بذو داذ، و امرای اورا همچنین بر قدر مراتب تشریفها بداذ و اورا بعظمتی تمام باز گردانیذ[۷]، شعر[۸]

لَا تَطْمَحَنَّ اِلَى اَلْمَرَاتِبِ قَبْلَ اَنْ * تَتَكَامَلَ اَلْاَدَوَاتُ وَ اَلْاَسْبَابُ

(۱) شه ص ۱۶۷۱ س ۲۴—۲۵، (۲) ایضاً ص ۱۶۰۲ س ۲۲—۲۳،
(۳) ایضاً ص ۱۶۱۹ س ۱ و ۳ و ٤، (٤) اسمه ناصر بن علی و لقبه زین الدّین، و هو المعروف بابی القسم الدّرکزینی، رك به زن ص ۱۲٤، (٥) رك به زن ص ۱۲۸—۱۲۹، (٦) فق f.16b، (۷) آ ج ۱۰ ص ۳۸۸—۳۸۹، زن ص ۱۲۸ و ۱۲۹، (۸) لمؤیّد الدّین الطّغرائی (دیوان طبع قسطنطنیه ص ۷۵—۷۶)

پرورش دادا سکوتریں کاریست و پرورش نادان زشت کرداریست که
دادارا پروردن دلیل تمامت دانش است و جاهلرا برگزیدن نشان جهل، ۲ ۷۱۵
و ملك سمرقند همچنین نگرفت که بعد از وفات برکیارق احمد[۱] جان
عاصی شده بود، سلطان سنجر چهار ماه حصار داد و بسند در سنهٔ اربع
و عشرین و خمس مائة[۲]، و احمد جانرا بگرفت و چندان ولایت که ۵
پدرش ملکشاه داشته بود مستخلص کرد و همچنین ملك سیستان و حواررم
در ضبط آورد و اسیر بن محمّد بن بوشتگین غرجه[۳]را حواررمشاهی او
داد، و تاج الدّین امیر ابو الفضلرا ملك بیرور بداد برالستان و در
مصافهای معظم پهلوان لشکر او بودی و اورا در مصاف غزین و جنگ
پیلان[۴] مقاماتست، و بعد از وفات برادرش سلطان محمّد در ابتدای ۱
سال احدی عشر[ه] و خمس مائة بعراق آمد، سلطان محمود بن محمّد
سلطنت نشسته بود امرای حضرت اورا بر آن داشتند که با عمّ مصاف
داد شکسته شد و بهزیمت باصبهان رفت[۵]، سلطان سنجر ولایت می
بخشید و عدل می ورزید، شعر

بخت بهی بر هر آنکس که داد ۰ کند در دل او نباشد از داد شاد[۶] ۱۰
(کند آفرین تاج بر شهریار ۰ بود تخت شاهی بدو پایدار
بیارد بدو تاج شاهی و تخت ۰ بد اندیش بومید ازو شاد بخت

(۱) کذا ایضاً فی ورَ و ورسَ، اَآ محمّد، و هو المعروف ایضاً بارسلان جان،
(۲) اَآ ح ۱ ص ۴۶۵، (۳) ورَا غرجه، اَآ سرخه، و کان ابوه (یعنی ابو
محمّد حواررمشاه) اوشتکین مملوك امیر من السلجوقیّة اسمه ملکشاه فسیّره من رحل
من بخشان [خرسان] فنزل له اوشتکین غرشه، (اَآ ح ۱ ص ۱۸۲) (۴) اَآ در
حوادث سنهٔ ۵۱۰ (ح ۱ ص ۶۵۵—۶۵۵) و ورَ ص ۲۶۲—۲۶۴، مسعود هزیمت
مصاف است که بسر آن سنجر برادرانرا بسر تخت غزین نشاند، (۵) ورَ برای
شرح آن ← ورَ ص ۱۲۵ ببعد، و اَآ در حوادث سنهٔ ۵۱۲ (ح ۱ ص ۶۱۵ ببعد)
(۶) ← ص ۱۶۱۱ س ۲۱،

غزغلی[۱]، الحاجب حسین[۲]، الحاجب نظام الدّین محمود الکاسانی[۳]، الحاجب فلك الدّین علی الجتری، و سلطان سنجر پادشاهی بوذ که از آل سلجوق بطول عمر ازو ممتّع ترکس نبوذ و نشر ذکر و طیب عیش و تحصیل مال و ظفر برمراد و قمع اضداد و فتح بلاد کرد، هیبت خسروان و فرّکیان داشت، آیین جهانداری و قوانین شهریاری و قواعد پادشاهی و ناموس ملك نیکو دانستی، حکمت: مَنْ اَصْلَحَ نَفْسَهُ اَرْغَمَ اَعَادِیَهُ وَ مَنْ اَعْمَلَ جِدَّهُ بَلَغَ اَمَانِیَهُ[۴]، هرك تن باصلاح آرذ دشمن بردارذ و هرك جدّ بکار دارذ بمراد رسذ، اگرچه در جُزویّات امور ساذه دل و پاستانی طبع بوذ رایی صایب و عزیمتی صادق داشت در وقت لشکر کشیذن و با خصمی مصاف داذن، و عدل و انصاف و تقوَی و عفاف داشت، [حکمت]: تَاجُ ٱلْمَلِكِ عَفَافُهُ وَ حِصْنُهُ اِنْصَافُهُ وَ سِلَاحُهُ كَفَافُهُ وَ مَالُهُ رَعِيَّتُهُ[۵]، عفاف تاج پادشاهست و انصاف اورا پناه‌گاهست و کفاف سلاح و رعیّت مال، و از ابتدای عهد که بخوراسان ملك شذ از قِبَل براذر برکیارق تا چهل سال نوزده فتح بکرد که در هیچ وقتی اورا وهنی نبوذ و شکستی نیفتاذ، مثل: مَنْ رَكِبَ ٱلْجِدَّ غَلَبَ ٱلضِّدَّ[۶]، مصراع[۷]: جدّ در کار ضد کذ بر دار، مُلك غزنین بگرفت که از آل سلجوق هیچ کس قصد آن نکرد و هم از فرزندان محمودیان بهرامشاه بملك بنشاند[۸] و هر روز قرار افتاذ که هزار دینار از فرضهٔ شهر بخزانهٔ او رسذ و عاملی از دیوان خویش جهت تحصیل این مال آنجا بنشاند، حکمت: اِصْطِنَاعُ ٱلْعَاقِلِ اَحْسَنُ فَضِيلَةٍ وَ ٱصْطِنَاعُ ٱلْجَاهِلِ اَقْبَحُ رَذِيلَةٍ لِاَنَّ ٱصْطِنَاعَ ٱلْعَاقِلِ يَدُلُّ عَلَىٰ تَمَامِ ٱلْعَقْلِ وَ ٱصْطِنَاعَ ٱلْجَاهِلِ يَدُلُّ عَلَىٰ ٱسْتِحْكَامِ ٱلْجَهْلِ[۹]،

---

(۱) زن (ص ۱۸۵): غُزْأُغلی السّلاحی، (۲) جت افزوده: بن داود المرغزی
(۳) جت: کاشانی، (۴) فق 19a f. (۵) ایضاً 18b f. (۶) ایضاً 16b f.
(۷) نآ: شعر (۸) رك برای شرح آن به آ در حوادث سنهٔ ۵۰۸ (ج ۱۰ ص۳۵۲—۳۵۶) و زن ص ۲۶۲—۲۶۴،

تاکه برخاش خاك و آب بود ۰ تاکه حصنیّ ساد و آذر ساذ
تر و خشك عدوی شاه جهان ۰ ار لب خشك و دیدهٔ تر ساذ
آب در چشم و آتش اندر دل ۰ ساذ در دست و خاك بر سر ساذ

السّلطان الاعظم معزّالدّنیا و الدّین ابو الحارث سنجر
بن ملکشاه برهان[1] امیر المؤمنین

سلطان سنجر گندم گون آبله نشان[2] بود محاسن تمام در طول و عرض و بعضی از موی شارب تابله رسیده پشت و یال افراشته سالا f 70b
تمام و سینه پهن، توقیع او تَوَکَّلْتُ عَلَی اللّٰهِ[3]، وزرای او الوزیر معین الدّین محمّد[4] الکاشی، الوزیر شهاب الدّین[5] ابو المحاسن بن الفقیه الاجلّ اخی نظام الملك، الوزیر شرف الدّین ابو طاهر[6] ماهیسا[7] القمّی، الوزیر بعلان[8] ملك الکاشغری، الوزیر قوام الدّین ابو القسم[9]، الوزیر ناصر الدّین طاهر بن صخر الملك، الحجّاب الامیر الحاجب

---

(۱) زن ورمز پس (۲) در تاریخ الحکماء شهرزوری مسطور است که وقتیکه سنجررا آبله سر آمد او خرد بود، حکیم عمرخیّام برای عیادت او آمد چون بدروں رفت وزیر ازو پرسید که حال او چه طور یافتی و چه معالجت او کردی؟ گفت زندگانی این پسر مخوف است و ممکن است جان سلامت نبرد، علامتی حتمی این خبر بمن نمود چون شما رفتید ما حکم خیّام بعمل داشتیم و اورا می پسندید ارتکاب نخواهی چهار ماه از سنجررا محمّد مروزی ص۲۱۲) (۳) زن و کاتب علامه سنجر تحت قوس الشعراء و فوقَ بسم الله توکّلت علی الله (ص۱۶۶) (۴) آ و زن امروده ابونصر احمد بن اسمل (۵) زن شهاب الاسلام عبد السلام (ص۲۶۷)، آ شهاب الاسلام عبد الرزّاق، (۶) زن امروده محمد بن علی بن عیسی (۷) سایر کتب این کلمه را ندارد (۸) کذا فی الاصل ولی محتمل است که مهر نشاخ است چه در حین وقوع که ماهیسا آن هردو فیل کتابت است «طغان» و «بعلان» است و در فهرست اسامی امرای زن «سنجر» و در حین «سنجر» و نام او محمّد بن سلیمان مذکور است،
(۹) زن سنجر است ابو القسم محمود بن ابی نوشه امروزی

ابن یامین ملك تا جاوید ، عدّت یوسف براذر باذ
ذات پاکش که عالم معنیست * روی اقبال و پشت لشکر باذ
گرد سمّ سمند موکب شاه * سرمهٔ چشم هفت اختر باذ
آسمانش کمینه خرگاهست * آفتابش کمینه افسر باذ
هر زمان کار دولت و ملّت ، از سر تیغ او قوی تر باذ
چرخ اگر جز بحکم او گردذ * بسته راه و شکسته چنبر باذ
دولت آباذ پنج نوبت ملك * چار دیوار هفت کشور باذ
با دلش باذ در کف کانست * با کفش خاك بر سر زر باذ
شاه در مردمی و در مردی * در جهان یاذگار حیدر باذ f. 70a
دایم از خون دشمنان ملك ، صفحهٔ تیغ او مُعَصْفَر باذ
کمترین پایه از مراتب شاه * سقف این طارم مدوّر باذ
هر کجا نام ملکشاه[1] آمذ ، ننگ بر دولت سکندر باذ
هرکه سر بر خطش نهاذ بطبع ، راست چون دایره همه سر باذ
هندو چرخ[2] را ز خادم شاه ، لقب خاص سعد اکبر باذ
یك دلی در ولای این سلطان * کار این پُردل دلاور باذ
گوش گردون ز لفظ دُر بارش ، صدف درّ و درج گوهر باذ
اشك بذ خواه او ز هیبت او ، مدد آب بحر اخضر باذ
روز رزمش ظفر دعا کرده ، که شهنشاه دین مظفّر باذ
گفته نصرت که آفرین خذای ، بردل شاه و دست و خنجر باذ
بهترین جوشنی بوقت گریز * بر تن خصم شاه چاذر باذ
بحر قلزم که ساحل کف اوست * از زهاب دلش توانگر باذ
ناصحش را بدست بر زنجیر * گر بوذ پیچ زلف دلبر باذ

---

(١) برای حفظ وزن باید بسکون لام بخوانیم و یا گویا بترکیب اضافت یعنی «مُلْكِ شاه» باید باشد

(٢) کنایه از کوکب زحل است (برهان) ، رك بص ٤ ح ٤

نگه کن بدین کار گردنده دهر ، هر آنرا که از خویشتن کرد بهر
بر آرد گل نارة ار خار خشك ، شود خاك ما تخت بذار مشك

سلطان محمّد خواجه احمدرا بدست سیّد بار داد تا انتقام ازو بخواست ، مثل : مَنْ حَفَرَ بِئْرًا لِأَخِيهِ وَقَعَ فِيهِ[1] ، شعر:

هرك بهر برادران بر راه ، چاه سازد همو فتد در چاه f 69b

هرج در حقّ امیر سیّد اندیشه بود بدان گرفتار شد ، مثل لَا تَطْمَعْ فِي مِثْلِ مَا تَمْنَعُ[2] ، مصراع . برکس مپسند آنچ بخود پسندی ، و سیّد بوسیلت آن مال بدان حال رسید و گفته اند مثل . بِالْمَالِ تُهَانُ أَعْنَاقُ الرِّجَالِ ، بحمد الله تعالیٰ خداوند عالم سلطان بن آدم غیاث الدّنیا و الدّین ابو الفتح کیخسرو بن السّلطان قلج ارسلان خَلَّدَ اللهُ مُلْكَهُ را هر رور صدحمل چیز می رسد و بهتر ازین دشمنان می شکند و هر رور بامداد که سیرغ صبح صادق در افق مشرق پرواز کند و زاغ شام در روایای مغرب ناپدید شود اورا فتحی نو و آوازهٔ تازه از طرفهای بی اندازه بگوش می رسد ، و تا باد چنین باد و این دولت تا دامن قیامت بماناد و این پادشاه بکو خواه بجمله امانی و مراد دو جهانی برساد محمّد و آله ، دعای دولت .

تا خواست شاه صدر ساد ، تخت او تا فلك برابر ساد
آسایش کعبهٔ گزینست ، از لب سرکشان محذر ساد
شاه اقبال یار دولت بخش ، که عدو بند و دوست پرور باد

رس و حسن ، همین شرح و تفصیل مذکور است (در ذکر سلطان محمّد بن ملکشاه) ، ولی آنچه در ری (ص ۹۲–۹۳) روایت ابوشروان بن خالد الورد منقول است اعتماد کلّی را شاید چه او خود درین زمان متولّی سراپه بود و همو است که برای تحویل گرفتن این مال بهمدان فرستاده شد و پس از آن بسعایت او سلطان محمّد ابو طاهررا ریاست همدان بازداد ، (۱) تتمّه ص ۱۶۰ س ۱۵–۱۶ ،

(۱) ص ۱۰۱ ، (۲) امثال ۱۰۲

f. 69a هوارا زیر آرد، سلطانرا حبّ مال بر حفظ وزیر غالب آمد ازو قبول کرد، سیّد ابو هاشم باز گشت و شحنهٔ خزانه با او بیامد تا مال بستانند، چو بهمذان رسید نزل خواست و مقامی که فروذ آید سیّد گفت منزل کاروانسراء و نفقات از کیسه باید ساخت که ترا اینجا چندان مقام بوذ که وزن و نقد این مال کرده شوذ، غلام تُندی بکرد سیّد گفت اگر بادب نباشی بفرمایم تا ازین در سرات بیاویزند و صذهزار ذکر باضافت این مال برم که بهای هزار غلام بهتر از تو باشند، مثل: اَلشَّرَفُ بِالْهِمَمِ اَلْعَالِيَةِ لَا بِالرِّمَمِ اَلْبَالِيَةِ[1]، شعر:

شرف از خویشتن کنم چو کهر ٭ نه چو خاکسترم کز آتش زاذ

و یك هفته بیش روزگار نشذ چندانك وزّان نقد کرد، نه قرضی کرد و نه ملکی فروخت، مثل: مَنْ حَفِظَ مَالَهُ حَسُنَتْ آمَالُهُ وَ مَنْ رَكِبَ جِدَّهُ غَلَبَ ضِدَّهُ[2]، هرکه مال نگه دارذ بآمال رسذ و هرك جدّرا مرکب سازذ ضدّرا بیندازذ، آنگه بفرموذ تا درختها بیاوردند و در پارهٔ بر مقدار سه بدست ببریذند و میان تهی کردند هشتاذ پاره چوب و کیسهای بخاری[3] دوختند، در هر کیسهٔ ده هزار تعبیه ساختند درین چوبها و تخته بر سر آن می دوختند و کمرهای آهن برآن می زذند و هردو چوب بر استری می نهاذند، چهل استر بار هشتصذ هزار دینار در صحبت غلام روانه کرد و یك دینار بغلام داذ، مثل: مَنْ جَلَّتْ اُبُوَّتُهُ تَمَّتْ مُرُوَّتُهُ، جلال ابوّت کمال مروّت آرذ، غلام بیگاه با این حمل پیش سلطان رسید، از غلام پُرسید که این مال بذین تعجیل از کجا حاصل کرد گفت جمله از خزانه بدر آورد روزگار در وزن و نقد و تعبیه رفت اگرنه هم در روز بنده‌را باز گردانیذی، سلطانرا از آن حال و مال تعجّب آمذ[4]، شعر[5]

---

(١) فق f. 23b (٢) ایضاً f. 16b (٣) جت و رسالهٔ جوینی: زندنیجی

(٤) این جُمله حکایت ابو هاشم همذانی در سایر کتب تواریخ (جت و تگ و ع و

ابو هاشم[1] کرد که رئیس همدان بود جدّ علاء الدّولة و از سلطان قبول کرد که پانصد هزار دینار ازو حاصل کند بشرط آنك سیّدرا بدست او باز دهند، حکمت: اَلسَّلِیمَةُ دَنَاءَةٌ وَ اَلسَّعَایَةُ زَکَاءَةٌ وَ هُمَا رَأْسُ اَلْغَدْرِ وَ اَسَاسُ اَلشَّرِّ فَجَنِّبْ سُبُلَهُمَا وَ اَجْتَنِبْ اَهْلَهُمَا[2]، سخن چینی از دونی باشد و سعایت از بد اصلی و این هردو راس شرّ و اساس غدرند درین دو راه مروید و از آنج این هردو کند بگریزید، شعر:

عیب اهل هنر که بیست بگوی ۰ بد بگان که در تو هست مگوی

پیش از آنك کس بهندان رفت بگرفتن او سیّدرا خبر شد، در نشست با سه پسر و برادری مجهول بیك هفته باصفهان رسید و از خواصّ سلطان حادی‌را طلبید که اورا شب در پیش سلطان برد، لالا فرانگیس‌را تعبیس کردند اورا بخواند و ده هزار دینار در ده صُرّه حاضر کرد و گفت این خدمت تُست امشب مرا بخلوت بخدمت سلطان بر، خواجه لالا هرگز چندین مال بدیده خود مخبّر نشد و گفت این مال بسلطان کی باید رسانید، سیّد گفت این خاصّ تست، خواجه خدمت اورا کمر بست و همان شب اورا بحضرت بُرد، و سیّد پیری چشم پوشیده بود و برای قلع حانون زن سلطان حاضر بود، سیّد ابو هاشم سلطانرا دعا گفت و درّی بنیم آورده بود که سلطان مثل آن نداشت، سیّد بگریست و گفت خواجه احمد مدّتهاست که قصد جانهٔ بنده می کند شبدم خفته بنده‌را پانصد هزار خربنده است خداوند عالم روا ندارد که فرزند زادهٔ پیغمبر علیه السّلام‌را فروشند، مثل: لَا تَقْتُلْ مَا یَشْبُكَ عَاجِلُهُ وَ یَضُرُّكَ آجِلُهُ، چیزی مکن که بدنیا عار آرد و بآخرت زیان دارد، این پانصد هزار دینار بنده بهشتصد هزار می کند بشرط آنك اورا بدست بنده باز دهی، مثل: اَلْکَرِیمُ مَنْ کَفَّ اَذَاهُ وَ اَلْقَوِیُّ مَنْ غَلَبَ هَوَاهُ[3]، کریم آنست که رنج خود بار دارد و شجاع آنست که

(1) ورّ مرود، نحسی، آ: اشرف ابو هاشم (2) ص ۱۱۱ (3) ایضاً ص

مثل: مَنِ اَسْتَعَانَ بِاللّٰهِ اَسْتَغْنَى عَنْ عِبَادِهِ وَ مَنْ وَثِقَ بِهِ اَسْتَظْهَرَ لِمَعَاشِهِ وَ مَعَادِهِ[1]، هرکه یاری از خدا خواهد از خلق مستغنی شود، بعد از آن شیرگیر[2]را با لشکری گران بپایان اَلَموت فرستاد و مدّتی آنجا حصار سخت داد و کار بر آن ملاعین تنگ رسانید و یقین بسته که بستانند[3]،

مثل: مَنْ صَحَّ دِينُهُ صَحَّ يَقِينُهُ[4]، یقین درست از دین سُست نباشد، جهان غدّار آن کار در دست او شکست، مثل: مَنْ عَرَفَ اَلدُّنْيَا وَ طَلَبَهَا فَقَدْ اَخْطَاَ اَلطَّرِيقَ وَ حُرِمَ اَلتَّوْفِيقَ[5]، هرکه دنیارا بشناخت و بطلب آن ناخت راه گم کرد و خودرا آزرد و توفیق رفیق او نشد، شعر:

تو چندین بگرد زمانه مپوی ، که او خود سوء ما نهادست روی[6]
(چنین است کردار گردان سپهر ، ببرّد ز پرورده خویش مهر
چو سر جوبیش پای یابی نخست ، وگر پای جوبی سرش پیش تست)[7]
خردمندرا دل ز کردار او ، بماند همی خیره در کار او[8]

در آن میان خبر وفات سلطان برسید امرای حضرت شیرگیررا باز خواندند، و اگر آن پادشاه بماندی استیصال آن مخاذیل بکردی و دمار ازیشان بر آوردی که سلطان محمّد پادشاهی خدای ترس و عادل و سایس و عالِم دوست بود امّا بادّخار مال مَیلی عظیم داشت، مثل: مَنِ اَغْتَرَّ بِالدُّنْيَا اَغْتَصَّ بِالْمُنَى[9]، شعر:

هرکه گردد بدین جهان مغرور ، شود آگنده ز آرزو و سرور
گرد کاری که بیشتر گردی ، هم بدان در جهان سمر گردی f.68b

خواجه[10] احمد بن نظام الملك در آن وقت که وزیر او بود قصد سیّد

---

(۱) فق f.64a (۲) آ: انوشتکین شیرکیر صاحب آبه و ساوه (۳) رك به زن ص ۱۱۷ و آج ۱۰ ص ۲۶۹—۲۷۰، (۴) فق f.64a (۵) ایضاً f.5b
(۶) شه ص ۸۹۱ س ۸ (۷) ایضاً ص ۸۹۲ س ۱۵—۱۶ (۸) ایضاً ص ۸۹۷ س ۲۸، (۹) زن افزوده: ضیاء الملك

هرآنجا که دروغ شود راستی ◦ فروغ دروغ آورد کاستی[1]
چو بد خواه پیش آیدت کشته به ◦ گر آواره از خانه برگشته به
چگفت آن هرمند بسیار هوش ◦ که با اختر بد نبردی مکوش
و دیگر بجایی که گردان سپهر ◦ شود تند و چین اندر آرد بچهر[1]
خردمندرا کرد باید فسوس ◦ که از چنبرش سر نخواهد برون[1]

بعد از آن بدو رور قلعه سپردند و احمد عطّاش‌را برر آوردند و دست بسته بر اشتری نشاندند و در اصفهان بردند و بخزی و نکال رسید و جزای آن ورر و وبال بدید، و امروز از صد هزار مرد و زن و کودک بیرون آمده بودند تا انواع نثار از خاشاک و سرگین و پشکل و خاکستر و بختان حواله کنان در پیش او طبل و دهل و دف و نی میکشد حواله عطّاش عالی جاه من عطّاش عالی، میان سر هلالی را بدر چکارو، و اورا بدین عظمت و جلالت و حرمت در شهر بردند هفت روز آوخته بود و تیر بارانش می کردند و بعاقبت بسوختندش[2]، شخصی در آن حالت از وی پرسیده بود که تو علم نجوم دعوی کنی در طالع خویش این روز بینی، جواب داد که در احکام طالع خویش دیده بودم که بعظمتی و جلالتی در اصفهان روم که هیچ پادشاه مثل آن ندیده بود امّا بدین صفت ندانستم، مثل مَنْ سَرَّهُ اَلْفَسَادُ سَاءَهُ اَلْمَعَادُ[3]، هر که بد کردن جزم بود آخرش دزم بود و عاقبت نعم، شعر

هرگ راهی رود که بد باشد ◦ دشمن نام نیک خود باشد

سلطان آن قلعه خراب فرمود و جدی‌را شکرها فرود و بیاری خدا و فتح آن قلعه قوّت آن عادل بشکست، شعر

هست الحق شمع کارگهای ◦ مارگشت رکارها بخدای

(1) ق ص ۴۶۲ س ۱۲، ۱۱، ۱۹ (2) رک به آ ج ۱ ص ۲۲
(3) قرآن ۴ ۲

بوذ و هزار دینار و نیشی بداذه زهر آلوذ تا سلطانرا بذان فصد کند، ازین سگالش وزیر و پیغام عطّاش وجواب سعد الملك حاجب خواجه[1] باخبر بوذ، و حاجب زنی داشت بغـایت جمال و ازوش هیچ پوشیذه نبوذ این راز هم با او در میان بوذ، زن مُولی داشت شب خلوت در میان معاشرت و اثنای مفاوضت این حال با او گفته شذ، مُول دوست کامل لقبی بوذ از وکلای شرف الاسلام[2] این ماجرا باستفاضت بـذو رسیذ، شرف الاسلام[2] توقّف روا نداشت و هم در شب بسرای سلطان آمذ و بخلوت حال باز نمود، سلطان دیگر روز بعمد خوذرا رنجور ساخت و فصّادرا خواند، چون بازوی سلطان ببست و نیش بیرون آورد رنگ نیش بـذ بوذ، سخن راست بـاز خواند، مثل: مَنِ ٱسْتَشَارَ ٱلْعَالِمَ فِيمَا يَنْوِيهِ وَ ٱسْتَرْشَدَ ٱلْعَاقِلَ فِيمَا يَأْتِيهِ وَضَحَ لَهُ ٱلْأُمُورُ وَ صَلُحَ بِهِ ٱلْجُمْهُورُ وَ ٱسْتَنَارَ مِنْهُ ٱلْقَلْبُ وَ سَهُلَ عَلَيْهِ ٱلصَّعْبُ[3]، هرکه با علما مشورت کند و با عقلا رای زند کارهاش بروشنی رسذ و دشخوارهاش بآسانی پیوندذ، سلطان از سر هیبتی و انکاری درو نگریست فصّاد گفت ای خذاوند بجان زینهار و راستی در میـان آورد، سلطان فرموذ تا هم بذان مِبْضَع فصّادرا رگ زذند در حال سیاه شذ و جان بداذ، سلطان‌را در الحاد سعد الملك شك نمانـد، دیگـر روز اورا بگرفت و ابو العلای مفضّل[4]را و بیاویخت، شعر:

f. 67b

---

(۱) خواجه یعنی سعد الملك (۲) گویا لقب صدر الدّین الخجندیَ سابق الذّکر است چه جتَ وعَ و رسالهٔ جوینی اینجا بجای «شرف الاسلام» «صدر الدّین خجندی» نوشته اند، (۳) فقَ f. 18a (۴) گویا یکی از متعلّقین و اتباع سعد الملك بوده است چه آ می گوید «و فی شوّال من هذه السّنة [یعنی سنة ۵۰۰] قبض السّلطان محمّد علی وزیره سعد الملك ... و صلبه علی باب اصبهان و صلب معه اربعة نفر من اعیان اصحابه و المنتمین الیه انّما الوزیر فنُسب الی خیانة السلطان و امّا الاربعة فنُسبوا الی اعتقاد الباطنیّة» پس بدون شك یکی ازین چهار نفر ابو العلاء مفضّل بوده است،

بار حال او بر رای سلطان عرض کردند باور نمی داشت و برو اعتماد تمام کرده بود، و مؤیّد الملك را حاجی بود که بر حباسای اسرار او اطّلاع داشت و ازو هیچ پوشیده نبود، و مفتاح اسرار کمان عرضست و هر زمان که نالی در آن محرم نشود هرآینه از اشاعت مصون و محروس ماند و آنچ بگوش شنوی[1] رسد نی شهب در افواه افتد و پس انکار صورت بندد، شعر[2]

بحق هیچ مسرای با رازدار ۰ که اورا بود سر اسرار و ار

مثل وَ سِرُّ ٱلثَّلَاثَةِ عَنْرُ ٱلْخَفِيِّ[3]، احمد عطّاش کس سعد الملك فرستاد که مارا دخره برسد[4] و مردان ار کارزار بماندند قلعه بخواهم سپردن، سعد الملك جواب داد که یك هفته صبر کند و قلعه از دست ندهد چندانك ما این سگ‌را از پای برگیرم یعنی سلطان‌را، و سلطان بعاقبت مغرور مزاح بود و هر ماه قصد کردی سعد الملك با قصّاد راست کرده

المتولی علی رئسها و هو رجل عالم من انواع العلوم حتی تعلّم سدی شیئاً باظهار رهد و ورع مُعان علی مُعارِ و لم یکن لَهُ سوی عمامهٔ حقیر و عباءه لحیر کثه ۰، قُتل فی صفر سنه ۵۲۲ بهمدان و کان قد جرّد فی امر الباطنیّة جرّدًا عظیماً و صار یلبس درعًا حمرًا تحت ثیابه و یحافظ و یحذر فقد امنّ یخفیّ تم جمعه و دخل سنه و بنی اصفهان سنه (الکامل ج ۱۰ ص ۴۲۱) (۱) یرید به صدر امّس سد الملك ف بن حسّن بن علی الحمیری رئیس الدعوة باصفهان، قتله الباطنیّة فی سنه ۵۲۲ و کان قد ولاه علیها وحکّمه کبیر (الکامل ج ۱۰ ص ۴۶۴)، (۲) ورد نحوه فی ص ۹۱-۹۲، (۳) ای سوی (۴) سنه ص ۱۴۱ س ۶، (۵) فحذفه و یقرأ ما کان سد آمرین، و اصله من قصة اسد لبنی امیّ و قوله

ثلاث امتمرّ و أبی انکسار کرّ امّالی ۰ مرّ امیی

یروح ۰ یعسو بحد ساه ۰ و یغدو ما ۰ ما ۰ ما

لوبئ مع امرء ۰ ۰ ۰ ۰ و سی به حجه ما ۰ ۰

ر کیف استمر و شفره ملیع لدن ص ۳۱۶، (۱) برسد یعنی تم سد، ورد ص ۲ ج ۲

کردند: حکمت: مَنِ اسْتَعَانَ بِصِغَارِ رِجَالِهِ عَلَى كِبَارِ أَعْمَالِهِ ضَيَّعَ الْعَمَلَ وَ أَوْقَعَ الْخَلَلَ[1]، هرك کهتران‌را کارهای بزرک فرماید عملش بزیان آید و خلل روی نماید، آن کاری بزرک بوذ و واقعهٔ عظیم و مردم خوذ در جُست و جوی غایبان بوذند. فغانی برخاست و جهانی مردم بدر خانه جمع شذند و ناکاه در سرای رفتند و پیغولها و زوایای خانه جُستن کرفتند، راه سردابه بیافتند بیشتر از چهارصذ پانصذ مردرا در آنجا دیذند بعضی کُشته و بعضی بچهار میخ بدیوار باز دوخته و دو سه تن‌را هنوز رمقی مانده بوذ، آوازه در شهر افتاذ و خلایق روی نهاذند و هرکسی دوستی و خویشی باز می یافتند و نذیری و غریبی در اصفهان افتاذ که مثل آن کس نشان نداذ و علوی مَدَنی و زنش‌را بکرفتند و یاران اورا بجستند و اورا و زنش‌را در بازار لشکر بسوختند[2]. شعر:

اکنون چو فصد رفت صوابا مکن بجان
ورنه ز جان خویش بیندیش هان و هان
بر دُمّ مار پای منهاذ سرش بکوب
ورنی تهی کنذ بدن قالبت ز جان

و چون سلطان محمّد مصاف صذفه بشکست و ایازرا بکشت و با اصفهان آمذ کار آن ملاعین نیرو کرفته بوذ و ذخایر بسیار و سلاح بی شمار بر قلعه بُرده، هفت سال در آن شذ با جذّ و بخت سلطان و آلت و عُذّت سپاهیان و مدد عوام اصفهان تا آن قلعه بستذند[3]، و سعد الملك آبی که وزیر بوذ جماعت بزرکان و ایمّهٔ اصفهان چون قاضی القضاة عبید الله[4] خطیبی و صدر الدّین خجندی[5] اورا متّهم دانستند[6] و چند

(۱) فوق f. 186. (۲) این حکایت علوی مدنی بهمین شرح و تفصیل در جمله کتب تواریخ فارسی مثل جتّ وتکّ و رصّ وحسّ وعّ در ذکر سلطان محمّد بن ملکشاه منقول است، (۳) آآ در حوادث سنهٔ ۵۰۰ (ج ۱۰ ص ۲۹۹—۳۰۲)
(۴) زن: عبد الله، هو الّذی قیل فیه فی زن: «هو حاکمها (یعنی حاکم اصفهان) و

بعد از آن بر در شهر بردنکی دشت کور دعوت خانهٔ ساخت و هر شب از شهر جماعتی بیامدندی و دعوت پدرفتندی و تربیت کردندی تا هر [f 66b] قومی در محلّهٔ خویش جمعی‌را برین بدعت راست نهادندی و بس بدعوت خانه آوردندی تا سی هزار مرد دعوت قبول کردند، و مسلمانان‌را دردیدندی و هلاك کردندی، شعر

کبررا هرك ریبی داند ۰ حق تعالیش خوار گرداند
پایهٔ پست گر همی دانی ۰ بر سر از قبّهٔ مسلمانی

و در آن عهد باسمی ظاهر شد اورا علوی مَدنی گفتندی، آخر روز بر در کوچهٔ خود استادی عصایی در دست دعا کردی که خدایش بیامرزاد که دست او بینا کرد و درین کوچه بدر خانه رساند، و آن کوچه دراز و تاریك بود و سرای کور در آخر و بدهلیز سرای چاهی بود، چون علوی‌را بدر سرای بُردندی قومی آن شخص‌را در سرای کشتندی و در آن چاه نگون کردندی، و از آن چاه صدها تا سرداب‌ها بود، مدّت چهار پنج ماه برین بگذشت و خلقی بسیار از خویشان شهر مفقود شدند کس بیرون نمی برد و از مرده و زنده خبری نمی یافت، شعر[1]

اگر چند برمست آثار تو ۰ گشاده کند روزگار تو

روزی زنی گدای ازین سرای چیزی خواست مالهٔ شست گفت خدا بیارمارا شفا دهاد، شعر[2]

برین دالان زرد بگی مهروش ۰ که دیوار دارد بکنار کوش

مردم آن خانه اندیشیدند که او بر آن حال وقوف یابد، خواستند که اورا سهمگین دادن در سرای کشند، زن بترسد و بگریخت و بدر کوچه قومی‌را گفت از فلان سرای مالهٔ مگر شستم و قومی قصد من

[1] نسخه ص ۱۶۰ سطر ۱۱ ۰ [2] نسخه ص ۱۴۲۲ سطر ۵ ۰

صبّاح پیوست، مثل: مَنِ ٱسْتَهْدَى ٱلْأَعْمَى عَيِيَ عَنِ ٱلْهُدَى[1]، شعر:

کرا کور رهبر بوذ در سفر ، بوذ منزلش بی گمان در سقر

و بخطّ او پس از آن نامهٔ یافتند بدوستی نوشته و در اثنای آن یاذ که وَقَعْتُ بِٱلْبَازِ ٱلْأَشْهَبِ فَكَانَ عِوَضًا لِي عَمَّا خَلَّفْتُهُ. بباز اشهب رسیذم و اورا بر همه جنان بگزیذم و دل از آنچ بگذاشتم بر داشتم. وخطّ او معروف است و در اصفهان بسیار کتب بخطّ او موجودست[2]. و ابن عبد الملك عطّاش‌را پسری بوذ احمد نام[3]. در عهد پذر کرباس فروشی کردی و چنان نموذی که بر مذهب و عقیذت پذر منکرست و ازو تبرّا کردی. چون پذر بگریخت اورا ازین جهت تعرّض نرسانیذند. مثل: ٱلْكِنَايَةُ بَذْرُ ٱلْوِلَايَةِ[4]. دانش تخم مهتریست. قلعهٔ دزکوه که سلطان ملکشاه بنا فرموذه بوذ و شاه دز نام نهاذه و در وقت غیبت سلاطین خزانه و سلاح خانه و وشاقان خُرد و دختران سرای آنجا بوذندی و جماعتی از دیالم حافظان قلعه بوذند ابن احمذ عبد الملك خویشتن‌را بعلّتی وشاقان برآنجا جای کرد و در وقت بشهر آمذی و از جهت دختران جامه و متاع و متاع زنان خریذی و با آن دیالم خلوتها می ساخت و دوستی می نموذ، ایشان خوذ بکار نزدیك بوذند، شعر:

دل منه تا نیازمایی دوست ، مغز کز نیست خاك بر سر پوست

همه دعوت قبول کردند. آنگاه او حاکم قلعه شذ و جمله تبع گشتند. مثل: دَوْلَةُ ٱلْأَشْرَارِ مِحْنَةُ ٱلْأَبْرَارِ[5]. دولت بذان محنت نیکان بوذ، شعر:

وای بر مُدبری که از خذلان ، کوس حرمان زذ و در عصیان

بتفاخر براے خوذ بگزیذ ، آنچ اورا خذاے نپسندیذ

(۱) فق f. 166—17a (۲) رك به آ ج ۱۰ ص ۲۹۹، (۳) رك به آ در حوادث سنهٔ ۵۰۰ (۴) فق f. 18a (۵) در حاشیه بطور نسخهٔ بدل افزوده: منحة (۶) فق f. 23b

هرکرا کفایت نیکو بود سرامد ولایت شود و مهتری یابد و ار کفایت و دانش سَرْوَر شود، شعر:

(خیاندار شاهی ر داد آفریذ . کر ار کوهسر و ار براد آفرید
بدانکس دهد کو سراوارتر . خردمارتر هم ی آرارتر)[1]
خرد چون یکی جلعت ایردست . ار اندیشه ذورست وذورار بدیست[2]
(ابا مرد بد بخت بیدادگر . بیاسودیها گمانی مبر
که خرچنگرا بست پرّ عقاب . بپرّد عقاب ار سر آفتاب)[3]
که گوید که کژّی به ار راستی . چرا دل بکژّی بیاراستی[4]
(تو بیماری و بد داروی بست . بکوشم هی تا شوی بی درست
پرشك تو پدست و دارو خرد . مکر آر تاج ار دلت بسترد)[5]
(حلك آنکسی کو بود پادشا . دلی راد دارد نی[6] پارسا
بداند که گیتی بدو بگذرد . بگردد بکسرد در ی خرد)[7]

و در آن فتور که میان سلطان محمّد و برکیارق ی بود کار ملاحده حَدَّلَهُمْ اَللّٰهُ بیرو گرفت و بهر شهری داعیان پراکنده شدند، مثل کُلٌّ یُعْرَفُ بِقَوْلِهِ وَ یُوصَفُ بِفِعْلِهِ قُلْ بَدیعًا وَ اِفْعَلْ حَمیدًا[8]، هرکس بکفتار شاخته شود و بکردار افراخته کردد سخن کرده کوی و براه کردار ستوده پوی، باصبهان ادسی بود اورا عبد الملك عطّاش کفتندی، در ابتدا خویشتن بشیع منسوب ی کرد بعد ار آن متهم شد و ائمّهٔ اصبهان تتبّع او ی کردند و تعرّض خواستند نمود، بکرخت و بری شد و ار آنجا بخس

وکان اصحاب مدینه کلّما خلوا معهم اشتهر من الوصول الی الاسرار و انتشاب و من سر معهم لم یرجع [illegible] ج ۱ ص ۲۱۲)، و سبب هربهم اصحاب مدینه بیشتر ذکر یابد، [illegible] ص ۲۱۵ ۴

(۱) شه ص ۱۹۱ س ۶ — ۱ (۲) ایضاً ص ۱۲۱۵ س ۲ (۳) ایضاً ص ۱۲۱۰ س ۹ — ۱ (۴) ایضاً ص ۱۲۱۱ س ۲۶ (۵) ایضاً ص ۱۲۱۳ س ۱۱ و ۱۲ [illegible] س (۶) شه ص ۲۶۶ س ۲۵—۲۶ (۷) ص ۲۰۰ ۲

عدد و شوکت ایشان بر سلطان زیادت بوذ، سلطان‌را مددی آسمانی و نصرتی ربّانی ظاهر شذ، شعر:

ندانی که دانا چه گوید همی * دولت‌را ز کژّی بشوید همی (۱)

f. 65b که هر شاه کورا ستایش بوذ * همه کارش اندر فزایش بوذ

نکوهیذه باشذ جفاپیشه مرد * بگرد در آزداران مگرد (۱)

گویند در آسمان بالای سر خصمان ابری سیاه و علاماتی چند بادید آمذ شکل اژدرهای عیان آتشی از دهان دمان که از هیبت آن بیشتر سلاح بینداختند و مرگ‌را بساختند و هول قیامت معاینه بدیذند و خذلانی بریشان افتاذ که یك با یك نیستاذ، و صدقه در مصاف کشته شذ و ایاز گرفتار آمذ، سلطان ایازرا سیاست فرموذ و صدقه‌را در میان کشتگان باز یافتند بنشانی چند که بر تن داشت و سلطان سر او بخوراسان فرستاذ پیش براذرش سنجر (۲)، مثل: مَنْ اَحْسَنَ اَلْكِفَايَةَ اَسْتَوْجَبَ اَلْوِلَايَةَ (۳)،

(۱) شه ص ۱٤٥٦ س ۱۱ و ۱۲ (۲) اگرچه کتب فارسی مثل جت و تگ و رص و حس درین قصّهٔ صدقه و ایاز با مصنّف ما بکلّی اتّفاق دارند ولی این بیان از آنچه اآ و زن درین باب نوشته اند باندازهٔ مختلف است، بقول این هردو امیر ایاز در (۱۲ جمادی الآخرة) سنهٔ ٤۹۸ کشته شد بدون اینکه میان او و سلطان محمّد هیچ مصاف رفته باشد، و سبب کشته شدن او و کیفیّت آن در اآ (در حوادث سنهٔ ٤۹۸) تفصیلاً مذکور است و اینجا جای اعادهٔ آن نیست، و گویا مصافی که مقصود مصنّف است آنست که میان صدقه و سلطان محمّد در رجب سنهٔ ۵۰۱ (سه سال بعد از قتل ایاز) بر در بغداد واقع شد، صدقه درین مصاف بر دست غلامی ترکی بزغش نام مقتول گشت و سلطان سر او ببغداد فرستاد (رك برای شرح مفصّل آن به اآ در حوادث سنهٔ ۵۰۱، ج ۱۰ ص ۳۰٦—۳۱٤)، و مدد آسمانی و ابرهای سیاه و شکل اژدرهای آتشین که اینجا مذکور است گویا مبالغه ایست و حقیقت آن فقط آنقدر است که اآ نوشته است: «و التقوا تاسع عشر رجب [سنة ۵۰۱] و کانت الرّیح فی وجوه اصحاب السّلطان فلمّا التقوا صارت فی ظهورهم و فی وجوه اصحاب صدقة، ثمّ انّ الاتراك رموا بالنّشاب فکان یخرج فی کلّ رشقة عشرة آلاف نشّابة فلم یقع سهم إلاّ فی فرس او فارس

ربب الدّولة ابو منصور التیراطی، الحجّاب الحاجب عبد الملك، الحاجب عمر فرانکین[۱]، الحاجب علی تار[۲]، و سلطان محمّد پادشاهی بود بدین و دیانت آراسته و بعدل و عفّت موصوف، مثل: إِذَا طَلَبْتَ ٱلْعِزَّ فَٱطْلُبْهُ بِٱلطَّاعَةِ وَ إِذَا طَلَبْتَ ٱلْغِنَى فَٱطْلُبْهُ بِٱلْقَنَاعَةِ[۳]، شعر:

عزّ ر طاعت بود بروی زمین ٭ طاعت حق برای خویش گزین
ور قناعت خزانه سازی که آن ٭ هست گنجی که نیستش پایان

صاحب رای و ثابت عهد و صادق وعد بود، در اعزاز دین و قهر و قمع ملاحدهٔ ملاعین مجدّ و مجاهد، در حفظ بیضهٔ اسلام بذل مقصا نموده و بساس قهر خارکفر و بدعت فرموده، و هرگه دژگوه بر در اصفهان دید داند که آن پادشاه در فتح آن قلعه و قمع آن طایفه چه رنج دیده باشد و چه محنتی کشیده، و بحقیقت اگر آن فتح بدست او سر بامذی از دس زمنی مانده بودی و از اسلام شقی، مدّت هفت سال آن پادشاه بیکو حصال در آن مجاهدت بود و لحظهٔ بیاسود تا آن سدّ مکر از راه مسلمانی برداشت، مثل: ٱلطَّاعَةُ أَقْوَى ٱلْبَاسِ وَٱلتَّقْوَى أَحْسَنُ لِبَاسٍ[۴]، طاعت کوشید که قوی‌تر اساسیست و لباس تقوی پوشید که بیکوتر لباسست، و در هر شخص که از آن بدعت شمّه‌ئی یافت با مذهبان دستی و پیوندی داشت کدوی سرش از تار بیفکند و حرثومهٔ کفرش از بیخ بکند، جَزَاهُ ٱللهُ عَنِ ٱلْإِسْلَامِ خَيْرًا. در اوّل پادشاهی بمداد رفت تحکّك صدمه و اضرار که بدو رادهٔ برادرش بود و ساعی و عانی گشته بود. لشکری بی قیاس برو جمع آمده، شعر[۵]

هرآنکس که بد باشد و بد سگال ٭ چو خواهد خداوند خودرا زوال[۶]
خسیسی بپیش نوکر گزید ٭ چو بدبرد از خویش افسر کبید

(۱) ن: عمر بن فرنکین (ص ۱۱۴) (۲) ور: فروده بن عمر بن سیمه
(۳) ص: ۲ (۴) ر: ص ۲۴ ح ۱ (۵) شه: ص ۱۵۰ س ۲۴-۲۵
(۶) شه: خواهد هر کار خودرا هل

جاودان شاه جهان عمر تو باذا بنشاط
تا بنوروز چمن لالهٔ نعمان آرذ
تا صبا از نفسی حلّهٔ بستان پوشذ
بلبلانرا دم دم تازه گلستان آرذ
تا جهان از پی اظهار جهانبان کرم
گه ربیع آرذ و گه موسم نیسان آرذ
ظفر و نصرت و اقبال بتأیید خذا
دم بدم سوی درت نوبت دوران آرذ
حاسدت گرچه ادب نیست بر آویخته باذ
تو بذان رشته که از جاه زنخدان آرذ

السّلطان غیث الدّنیا و الدّین ابو شجاع محمّد بن ملکشاه

قسیم امیر المؤمنین

سلطان محمّد تمام بود گندمگون نرم چهره سرخ مایل زردی مایل بحاسن سیاه و سوء مزاج مرّی. ولادتش در شعبان سنهٔ اربع و سبعین و ربع مایه. مدّت پادشاهی سیزده سال. مدّت عمرش سی و هفت سال. وزیر پادشاهی و بعد وفات سلطان سعید برکیارق سنهٔ ثمان و تسعین و ربع مایه. توقیع و منشور یافت. وزرای او وزیر سیّد اجلّ عمید ابو شجاع وزیر خطیر سعد و منصور میمنی. وزیر سعید سدید. وزیر نظام سدید حسن بن نظام. وزیر

به چان زند مر دشمن دولت‌را خون
که یکی حاسدرا در خط نسیان آرد
چونکه سر رخش میدان هر کوی زند f 61b
کلهٔ[1] بر رخ اس مهر درخشان آرد
بادت آراسته درگاه تاید خدا ۵
هر زمانت مدد و نصرت رحمان آرد
شهریارا رهیت[2] هست هرمد جهان
چرخ ار آن بر سر او واقعهٔ[3] نزان آرد
حملی از بهر عیاث الدّین سلطان دارد
زآن گهرها که ز راوند و رکاشان آرد ۱
به از آنهاست خداوند که شعری مخول
به چو نو شاه هرمد سخن دان آرد
خاطر سده بانشاه ثاناه لطیف
دعوی حسن کند معنی حسّان آرد
کشك میوم سر مغز این نظم لطیف ۱۵
از سر علم دو صد تخت و کردان آرد
نراصات گدایانه کجا یارد دست
آنك اکسیر کند مایهٔ صد کان آرد
گر نگوید ارس شیوهٔ نظم سی
با کسی با رهست گوی میدان آرد ۲
نکند بنده دگر دعوی شاعی سخن
به میدان هر اسپ خولان آرد

(۱) کلهٔ بزل و ... سوچ گوی‌را گویند که گاه میدان بر چهره و رخسار خوبان ... (۲) رهی بمعنی ... و کمتر ... و سگین ... بمعنی سلام و ساکر ایرانی و مرد ... آن سود مصنف ... (۳) معنی این کلمه در ورق ... است

اکبر و نصیب اَوْفر باذ، و چتر سلطنت و رایت دولت او سایه‌دار این دیار باذ و بذین بلاد رساذ بمحمّد وَ آلِهِ،

این قصیده مصنّف کتاب در مدح گفت

وقت آنست که شه تخت بهمیان آرذ
لشکرش روی سوی ملك خراسان آرذ
تخت طغرل بتو صذ نامهٔ دلبند نبشت
تا بتو تاج سلاطین جهانبان آرذ
ملکت سنجر و مسعود خراسان و عراق
هر دو در ضبط جهاندار سلیمان آرذ
با تو تفویض شوذ ملك جهان از پی آنك
عدل تو کار جهان نیك بسامان آرذ
نام تو گرچه سعادت‌را توقیع شذست
سعد اکبر شوذ ار روی بکیوان آرذ
بندهٔ درگه تو کسری و فغفور سزذ
سجدهٔ بارگهت قیصر و خاقان آرذ
تویی آن شاه سکندر صفت خضر نشان
که حیوٰة ابدت شربت حیوان آرذ
فتح و اقبال و ظفر هر سه مقیم درت اند
گوش بگرفته‌شان پیش تو یزدان آرذ
منصب جاه ترا روز بروز و دم دم[1]
تازه منشوری از گنبذ گردان آرذ
یاذ باذ آن دم کین شاه مبارك پیکر
از پی رزم عدو جوشن و خفتان آرذ

(۱) نَا: بدم، و اینطور وزن خراب باشد

یکی‌را همه بهره شهدست و قند ٭ تن آسانی و بار و تخت بلند
یکی‌را همه رفتن اندر ورست[1] ٭ گهی بر قرار و گهی در نشیب
چنین پروراند همی روزگار ٭ فروں آمد ار رنگ گل رنج خار
نیابم سر جرح گردنده راه ٭ نه بر دامن دام خورشید و ماه
جهاندار اگر جد کوشد برنج ٭ یابد نکبت و یابد[2] بگنج
همی رفت باید بدیگر سرای ٭ همه کوشش ماند نماند بجای[3]
چنینست رسم سرای سنج ٭ بدان کوش تا دُور مانی ز رنج)[4]

و اگر برکارق و محمّد در قید حیوٰة آمدی پادشاه وقت‌را ستایندی و بدو تقرّب نمایندی و روان هر دو زبان ثنا و دعا گشاده اند بر تاج و تخت خداوند عالم پادشاه بنی آدم سلطان قاهر عالم آلدّهر کیخسرو بن آلسّلطان قلج ارسلان خَلَّدَ ٱللّٰهُ رَايَاتِ مُلْكِهِ که اساس مملکت و بنیاد سلطنت او بر رضای ایزد تعالیٰ است و اعلام دولت و معالم اقبال او که در جهان منصور و معمورست و از نوائب و حوادث ایّام مصون و f 64a محروس بمراعات حاسب ایزد تعالیٰ است که همیشه چنین باد و تشیید قواعد امور دنیی و تمهید مصالح شرعی و فرج درین باب تقدیم افتد از دلایل اقبال و مخایل مزید دولت و تسطیر مملکت باشد، و همّت این شاه همواره بر سلوك این طریقت و میل این عیّنت که مضمّن سعادت جهانیست مقصور باشد، ملك تعالیٰ هر روز در زیادت دارد و این تا قیامت بماناد، و همچنانك حاسد روم و ارمن و اطراف شام و اجی دیار بکر بعدل او تا روضهٔ خلد مجاورست و آثار انواع رفاهیت بر صفحات وجنات قوم آن اقالیم ظاهر اهل الملك خوراسان و سرتاسر جهان‌را از عدل این سلطان حظّ

ب، (۲) شه یابد (۳) وزن خراب است، و در شه نماند
بجای (۴) «در ستایش سلطان محمود و گفتهٔ روزگار» شه ص ۵۹
۱، ۱۵—۱۱، ۲۱،

حمیت قوی اند این سلجوقیان مردی این همه سخن بروی سلطان آورد بکبار بندهٔ پذرش[1] را بر آن داشت که پادشاهی ملند و آلت سلطنت از سراپرده و چتر و غیر آن جوت وی راست کرد و دیگر ساره بکنجه رفت و برادرش را بیاورد و بکجند اورا آواره داشت و بجاره در جهان کردانید اکنون دیگر اورا وزارت ی دهد و برو اعتماد ی کند. مثل: طَعْنُ اللِّسَانِ اَشَدُّ مِنْ طَعْنِ السِّنَانِ[2]. زخم زبان از طعن سنان سخت‌تر باشد. سلطان سا نیجه از خرگاه بیرون آمد و مؤید الملک را بخواند و بفرمود تا چشمش بیرند و بر گرمی نشاندند و زخمی چنان زدکه گردن بگزارد و سر هنوز بر دوش بود که بجبید سر بر زمین افتاد. سلطان با طشت‌دار نگریست و گفت حمیت سلجوقیان ی بین. و آن وزیر در سر آن ماکست و سخن طشت‌دار رفت[3]. پس طشت‌دار بگریخت و دیگر روی سلطان بیارست دید. و میان سلطان محمد و برکیارق پنج بار مصاف افتاد چهار بار دست برکیارق را بود و عاقبت محمد را برکیارق گرفتار آمد. شعر:

چنین آمد این چرخ ناپایدار . بدند می لشکر از شهریار[4]
می بدروز پیر و بسرسا بهم . ازو داد بیهم و هم زو ستم[5]
ابا آزمون را نهاده دو چشم . کهی شادمانی کهی پر ز خشم
چنین بود تا بود دور زمان . نوبی تو اندر شکایی مان
شکایت اندرین گنبد نیز کرد . بباشی چنین دل پر از داغ و درد

(۱) بن الاثیر اکبر ... ۱۲۰ ؛ تکمله ص ۲۵۳–۲۵۶ ، رص و مس در ذکر سلطان برکیارق ، آ و ن در ذکر نص مؤید الملک وزارت کردن اورا بوعدهٔ مال و نیز حکایت طشت‌دار را ذکر نکرده اند (۲) امثال العوام فی سنة ۴۹۲ و الثانی فی ۴۹۴ و الثالث و الرابع فی ۴۹۵ و الخامس فی ۴۹۶ (رک به آ ج ۱۰ ص ۱۹۹–۲۰۰ ، ۲۰۵–۲۰۶ ، ۲۲۴–۲۲۶ ، ۲۲۷ ، ۲۴۸–۲۵۰)

(۴) نسه ص ۱۰۰۳ س ۲۶ ، مصراع ثانی : نه پرورده دانند نه پروردگار

(۶) ایضاً ص ۱۰۰۴ س ۱

یکرا همه بهره تهدست و قسد . بن آسای و بار و بخت بلسد
یکرا همه رفتن اندر ورب[1] . گهی بر فراز و گهی در نشیب
چنین پروراسد همی روزگار . فروں آمد ار رنگ گل رنج خار
بیایم سر چرخ گردسده راه . نه بر دامن دام خورشید و ماه
جهاندار اگر چند کوشد برنج . بارد بکین و بارد[2] بگنج
همس رفت باید بدیگر سراسے . همه کوشش ماند باید بجاسے[3]
چنیست رسم سرای سپنج . دان کوش تا دُور مانی ز رنج[4]

و اگر برکیارق و محمّد در قید حیوٰة آمدی پادشاه وقترا ستایدی و بدو تقرّب نمایدی و روان هر دو رنان تنا و دعا گشاده اند بر ناح و بخت خداوند عالم پادشاه بن آدم سلطان قاهر عظیم اَلدّهر کیخسرو بن ۱
اَلسّلطان قلج ارسلان خَلَّدَ اَللّٰهُ رَایَاتِ مُلْکِهِ که اساس مملکت و بنیاد سلطنت او بر رضای ایزد تعالیٰ است و اعلام دولت و معالم اقبال او که در جهان منصور و معمورست و از نوایب و حوادث ایّام مصون و f.64a
محروس بمراقبت جانب ایزد تعالیٰ است که همسه چنین باد و تسپید قواعد امور دنی و تمهید مصالح شرعی و عرض دین باب تقدیم افتد از ۱۰
دلایل اقبال و محایل مزید دولت و بسطت مملکت باشد ، و همّت این پادشاه همواره بر سلوك این طریقت و بذل این عیبت که متضمّن سعادت دو جهانیست منصور باشد ، ملك تعالیٰ هر روز در زیادت دارد و این اقبال تا قیامت بماناد ، و همچنانك جانب روم و ارمن و اطراف شام و بین و نواحی دیار بکر بعدل او با روضهٔ خلد مجاکی و معاجرست و آثار ۲
خصب و انواع رفاهیت بر صفحات وجنات قوم آن اقالیم ظاهر اهل عراقین و ممالك خوراسان و سرباسر جهانرا از عدل این سلطان خطّ

---

(۱) شه ورب ، (۲) شه بارد (۳) وین خراب است ، و در شه بماند
فی کوشش او بجای (۴) «در ستایش سلطان محمود و گلهٔ روزگار» شه ص ۵ ۹
س ۴–۶ ، ۹– ۱ ، ۱۵–۱۷ ، ۲۱ ،

حمیّت قوی اند این سلجوقیان مردی این همه سختی بروی سلطان آورد یکبار بندهٔ پذرش[۱] را بر آن داشت که پادشاهی طلبد و آلت سلطنت از سراپرده و چتر و غیر آن جهت وی راست کرد و دیگر باره بگنجه رفت و برادرش‌را بیاورد و یکچند اورا آواره داشت و بیچاره در جهان گردانید اکنون دیگر اورا وزارت می دهد و برو اعتماد می کند؛ مثل: طَعْنُ ٱللِّسَانِ أَشَدُّ مِنْ طَعْنِ ٱلسِّنَانِ[۲]، زخم زبان از طعن سنان سخت‌تر باشد، سلطان با نیمچه از خرگاه بیرون آمد و مؤیّد الملك‌را بخواند و بفرمود تا چشمش ببستند و بر کرسی نشاندند و زخمی چنان زد که گردن بگزارد و سر هنوز بر دوش بود که بجنبید سر بر زمین افتید، سلطان با طشت‌دار نگریذ و گفت حمیّت سلجوقیان می بینی، و آن وزیر در سر آن ماکست و سخن طشت‌دار رفت[۳]، پس طشت‌دار بگریخت و f. 63b دگر روی سلطان نیارست دید، و میان سلطان محمّد و برکیارق پنج بار مصاف افتاذ[۴] چهار بار دست برکیارق‌را بود و عاقبت محمّدرا برکیارق گرفتار آمذ، شعر:

چنین آمذ این چرخ ناپایدار * نداند همی لشکر از شهریار[۵]
همی بدروذ پیر و برنا بهم * ازو داذ بینیم و هم زو ستم[۶]
(ایا آزمون‌را نهاذه دو چشم * گهی شاذمانی گهی پُر ز خشم
چنین بود تا بود دَور زمان * بنویی تو اندر شگفتی ممان
شگفت اندرین گنبذ تیز گرد * بماندی چنین دل پُر از داغ و درد

(۱) یعنی الامیر اُنَر (۲) فق f. 12a (۳) تکَ ص ۴۵۲—۴۵۳، رصَ و حسَ در ذکر سلطان برکیارق، اَ و زنَ در ذکر قتل مؤیّد الملك وزارت گرفتن اورا بوعدهٔ مال و نیز حکایت طشت‌داررا ذکر نکرده اند (۴) المصافّ الاوّل فی سنة ۴۹۳ و الثّانی فی ۴۹۴ و الثّالث و الرّابع فی ۴۹۵ و الخامس فی ۴۹۶ (رکَ به اَ ج ۱۰ ص ۱۹۹—۲۰۰، ۲۰۵—۲۰۶، ۲۲۴—۲۲۶، ۲۲۷، ۲۴۸—۲۵۰)
(۵) شهَ ص ۱۰۰۳ س ۲۶، مصراع ثانی: نه پرورده داند نه پروردگار
(۶) ایضًا ص ۱۰۰۴ س ۱

یکی‌را همه بهره شهدست و قند ٭ تن آسانی و بار و تخت بلند
یکی‌را همه رفتن اندر وریب[1] ٭ گهی بر قرار و گهی در نشیب
چنین پروراند همی روزگار ٭ قرون آمد ار رنگ گل رنج خار
بیاییم سر چرخ گردنده راه ٭ نه بر دامن دام خورشید و ماه
جهاندار اگر جد کوشد نرنج ٭ یارد بکین و یارد[2] بگنج
همش رفت باید بدیگر سرای ٭ همه کوشش ماند باید بجای[3]
چیست رسم سرای سپنج ٭ بدان کوش تا دُور مانی ز رنج[4]

و اگر برکیارق و محمّد در قید حیوٰة آیدی پادشاه وقت‌را ستایدی و بدو تقرّب نمایدی و روان هر دو رنان بنا و دعا گشاده اند بر تاج و تخت خداوند عالم پادشاه بنی آدم سلطان قاهر عظیم آلدّهر کیخسرو بن ۱
آلسّلطان قلج ارسلان خَلَّدَ ٱللّٰهُ رَايَاتِ مُلْكِهِ که اساس مملکت و بنیاد سلطنت او بر رضای ایزد تعالیٰ است و اعلام دولت و معالم اقبال او که در جهان منصور و معمورست و از نوایب و حوادث ایّام مصون و f 61a
محروس بمراقبت جانب ایزد تعالیٰ است که همیشه چنین باد و تشیید قواعد امور دینی و تمهید مصالح شرعی و هرچ درین باب تقدیم افتد از ۱۵
دلایل اقبال و محایل مزید دولت و سطوت مملکت باشد، و همّت این پادشاه همواره بر سلوك آن طریقت و نهج آن عزیمت که مضمّن سعادت دو جهانست مقصور باشد، ملك تعالیٰ هر روز در زیادت دارد و این اقبال تا قیامت نپاید، و همچنانك جانب روم و ارمن و اطراف شام و بین و نواحی دیار بکر بعدل او با روضهٔ خلد مضاهی و معاجرست و آثار ۲
خصب و انواع رفاهیت بر صفحات وجنات قوم آن اقالیم ظاهر اهل عراقین و ممالك خوراسان و سرباسر جهان‌را از عدل این سلطان حطّ

(۱) شذ فرسب، (۲) شذ یارد (۳) وزن خراب است، و در شذ بماند همی کوشش او بجای (۴) «در ستایش سلطان محمود و گفتهٔ روزگار» شذ ص ۵ ۹ س ۴–۶، ۹– ۱، ۱۵–۱۷، ۲۱،

کردند[١]، سلطان چون این حالت دید برنجید و از شَرَج سراپرده بیرون دوید تا بخیمهٔ آخُربك رسید، آخُربك پیش باز آمد و زمین ببوسید، سلطان گفت این چه بی رسی است حرمت حرم برداشتند و ناموس سلطنت برفت، برنشین و بانگی برین ناکسان زن و بگو التماسات چیست، f. 62b
مثل: سُوءُ ٱلتَّدْبِيرِ سَبَبُ ٱلتَّدْمِيرِ[٢]، تدبیر بد تدمیر و فساد آرد، آخُربك سلطانرا در خیمه بنشاند و خود بر نشست و با ایشان همداستان بوذ، اصلاح نفرموذ، مثل: لَا تُفْسِدْ أَمْرًا يُعْيِيكَ إِصْلَاحُهُ وَ لَا تُغْلِقْ بَابًا يُعْجِزُكَ ٱفْتِتَاحُهُ[٣]، کار چنان تباه مکنید که اصلاح نتوانید و در چنان مبندید که گشودن ندانید، آخُربك حاجبرا بسلطان فرستاذ که این قوم سخن من نمی شنوند و سر بی رسی دارند و برین کار نمی کنند که مثل: إِيَّاكَ وَ ٱلْبَغْيَ فَإِنَّهُ يُزِيلُ ٱلنِّعَمَ وَ يُطِيلُ ٱلنَّدَمَ[٤]، بغی مکنید که زوال نعمت و مجال ندامت آرد، بنده تدبیر آن می داند که سر خویش گیری و از جانبی بدر روی، شعر:

زمانه چنینست ناسازگار ، نترسی ازین چرخ ناپایدار
بردی و دانش نیابذ گذر * خردمند ازو نیز و پرخاش خر[٥]
بباشذ همه بوذنی بی گمان * نتابیم با گردش آسمان
چنین است کردار چرخ بلند * تو دلرا بگستاخی او مبند
دروغ آزماییست چرخ بلند * گهی شاذ دارذ گهی مستمند[٦]
گهی بر فراز و گهی در نشیب * گهی شاذمان و گهی با نهیب[٧]
نداند کسی راز گردان سپهر * کزین گونه بر گشت بر ما بهر
نه روشن کند از بر ما سپهر * نه هرگز نماید بما نیز چهر

---

(١) رك برای «ذکر قتل مجد الملك البلاسانی» به ١١ آ در حوادث سنهٔ ٤٩٢ (ج ١٠ ص ١٩٦—١٩٧)
(٢) فق f. 18b (٣) ایضاً f. 18a (٤) ایضاً f. 14a
(٥) شه ص ١٢٣٠ س ١٤ (٦) ایضاً ص ٤٦٧ س ١٦ (٧) ایضاً ص ٩٢٤ س ١٦

ارو شادمانیم و رو بـا بهیـ ـ رمـانی فرار و زمانی نسیب[1]

سلطان در حواست که چندانی تسکین کن با من تا چند وشاق این بیرون روم، پس بـا ده پاردہ حاصگی از لشکرگاه بیرون رفت و بحانب رَی شد[2]، حکمت تَحَرَّغْ فِی عَدُوِّكَ الْفُصَّةَ إِلَىٰ أَنْ تَجِدَ الْفُرْصَةَ فَإِذَا وَجَدْتَهَا فَانْتَهِزْهَا قَبْلَ أَنْ يَعُونَكَ الدَّرَكُ أَوْ يُعِينَهُ الْمَلَكُ فَإِنَّ الدُّنْيَا تُنْتِجُهَا الْأَقْدَارُ وَ تَهْدِمُهَا[3] اللَّيْلُ وَ النَّهَارُ، از دشمن غصّه مرو حور تـا فرصت f 63a یابی چو یافتی مرو مگذار که چرخ دوّار و گردش لیل و نهار با دشمن را یاری دهد یا ترا بانتقام نگذارد، و سلطان محمّد بدر همدان آمد و بیخ بوست رد و مؤیّد الملك وزیر بود، سلطان برکیارق بعد از مدّتی لشکر از خوراسان و گرگان و رَی فراهم آورد و روی بسلطان محمّد نهاد و با وی مصاف داد[4]، سلطان محمّد هزیمت شد و مؤیّد الملك گرفتار آمد و چند روز در بند بود، عاقبت بعام بسلطان فرستاد که اگر خداوند گناه سه بحشد صد هزار دینار بدهم تا خدمت وزارت من اررانی داری، سلطان اجابت کرد و او بقرض گرفتن مشغول شد و یك هفته این مال ترتیب کرد و قرار بود کجون مال بگزارد دیگر روز دولت وزارت پیش او نهند، میان او و اصحاب حزانه در مناوبت نقد و جنس خلافی می رفت و او در آن استقصایی می کرد و اصحاب حزانه‌را بیازرد، مثل اِتَّقِ عَثْرَةَ لِسَانِكَ تَأْمَنْ سَطْوَةَ سُلْطَانِكَ[5]، زبان نگاه دار تا از قهر سلطان امان یابی، وقت آن خلاف و مماکست بود تـا آن روز تاخیر افتاد، روز دیگر گرمگاه سلطان در خرگاه خویش آسایش داده بود طشت‌داری نامید آنك سلطان خُفتست بـا قومی می گفت چـه بی

(۱) شه ص ۵۴۶ س ۲۵، مصراع اوّل مدردم ازین رفتن اسر فرست

(۲) آ ح ۱ ص ۱۹۷ (۳) ر آ تُهْدِمُهَا (۴) وقع ذلك المصاف ثالث جمادی الاخره سنه ۴۹۴ علی حدّ همدان و هو المصاف الثانی من الاخوین، راجع به آ ح ۱۰ ص ۲۵۵–۲۵۶ (۵) قی f 12a

کردند[١]، سلطان چون این حالت دید برنجید و از شَرَج سراپرده بیرون دوید تا بخیمهٔ آخُربك رسید، آخُربك پیش باز آمد و زمین ببوسید، سلطان گفت این چه بی رسی است حرمت حرم برداشتند و ناموس سلطنت برفت، برنشین و بانگی برین ناکسان زن و بگو التماسات چیست، f. 62b
مثل: سُوءُ ٱلتَّدْبِيرِ سَبَبُ ٱلتَّدْمِيرِ[٢]، تدبیر بد تدمیر و فساد آرد، آخُربك سلطانرا در خیمه بنشاند و خود بر نشست و با ایشان همداستان بود، اصلاح نفرمود، مثل: لَا تُفْسِدْ أَمْرًا يُعْيِيكَ إِصْلَاحُهُ وَ لَا تُغْلِقْ بَابًا يُعْجِزُكَ ٱفْتِتَاحُهُ[٣]، کار چنان تباه مکنید که اصلاح نتوانید و در چنان مبندید که گشودن ندانید، آخُربك حاجبرا بسلطان فرستاد که این قوم سخن من نمی شنوند و سر بی رسی دارند و برین کار نمی کنند که مثل: إِيَّاكَ وَ ٱلْبَغْيَ فَإِنَّهُ يُزِيلُ ٱلنِّعَمَ وَ يُطِيلُ ٱلنَّدَمَ[٤]، بغی مکنید که زوال نعمت و مجال ندامت آرد، بنده تدبیر آن می داند که سر خویش گیری و از جانبی بدر روی، شعر:

زمانه چنینست ناسازگار * نترسی ازین چرخ ناپایدار
بردی و دانش نیابد گذر * خردمند ازو نیز و پرخاش خر[٥]
بباشد همه بوذنی بی گمان * نتابیم با گردش آسمان
چنین است کردار چرخ بلند * تو دلرا بگستاخی او مبند
دروغ آزماییست چرخ بلند * گهی شاد دارد گهی مستمند[٦]
گهی بر فراز و گهی در نشیب * گهی شادمان و گهی با نهیب[٧]
ندانند کسی راز گردان سپهر * کزین گونه بر گشت بر ما بهر
نه روشن کند از بر ما سپهر * نه هرگز نماید بما نیز چهر

(١) رك برای «ذکر قتل مجد الملك البلاسانی» به ١١ در حوادث سنهٔ ٤٩٣ (ج ١٠ ص ١٩٦—١٩٧)
(٢) فق f. 18b (٣) ایضاً f. 18a (٤) ایضاً f. 14a
(٥) شه ص ١٣٣٠ س ١٤ (٦) ایضاً ص ٤٦٧ س ١٦ (٧) ایضاً ص ٩٢٤ س ١٦

بود، اُمَرا اصفهان بر عزم عصیان روی بری نهاد، مثل مَنِ اسْتَوْزَرَ غَيْرَ كَافٍ خَاطَرَ بِمُلْكِهِ وَ مَنِ اتَّخَذَ غَيْرَ أَمِينٍ أَعَانَ عَلَى هُلْكِهِ[1]، هرکه نادانرا وزارت دهد ملک خود برباد برد و هرکه بر خاین اعتماد کند هلاک شود، اُمَرا از آن قدر ملک که داشت بر آمد بمرحلهٔ اصفهلاوند در نواحی ساوه باطنیانش کارد زدند[2]، و مؤیّد الملک با چین گاهی و چون محمد الملک حصی بعراق و خوراسان جای نداشت، بگنجه رفت پیش سلطان سعید محمّد اَنَارَ اللهُ بُرْهَانَهُ و اورا بر طلب سلطنت داشت و با اندکی لشکر در شوّال سنهٔ اثنین[3] و تسعین[4] و اربع مائة از گنجه بامدند[5]، و سلطان برکیارق از خوراسان بکهستان آمده بود و محمد الملک ابو الفضل قمّی[6] مستوفی بود در خدمت و کار ممالک بدو مفوّض، اُمرای وقت چون اباغ بغو آخُرلك و بسران امیر اسفهسلار برسق بر سلطان بیرون آمدند و الاّ بسر محمد الملک راضی نی شدند، سلطان احتیاط نی کرد، لشکر قصد حجمهٔ محمد الملک کردند او بگریخت و در بوتی سلطان آمد، خیل خانهٔ او بغارپیدند و بسلطان پیغام دادند که اورا بدست ما بازده، سلطان بس در نی داد، محمد الملک نی گفت ای خداوند چون مذلّتی که مصلحت ملک تو درس است بگذار تا بنده بیرون شود تا ایشانرا آنچ مُرادست بکند، سلطان رخصت نی داد. مثل مَنْ أَعْرَضَ عَنْ نَصِيحَةِ النَّاصِحِ أَحْرَقَ بِمِكْيَدَةِ الْكَاشِحِ[7]، هرك از نصیحت ناصح بیرون شود بمکیدت کاشح سوخته گردد، لشکر گرد سراپرده صف کشیده بودند پایگاه و حرامه بغاریدند و حشمت برداشتند و در بوتی شدند و محمد الملکرا بریش بیرون کشیدند و پاره پاره

(1) فی آ ۱۷۶ ر (2) رك برای ذکر حصار الامیر اُمَرا و قلعهٔ به آ در حوادث سنهٔ ۴۹۲، (3) رآ اثنی (4) رآ ثمانین، و این سهو واضح است، (5) آ ح ۱ ص ۱۹۵ (6) آ در همه جای اللاسانی (7) فی آ ۱۹۶ ر

مُهْرَاقِ[١] بسر پادشاهی و خزانه و اموال رسید، شعر:

چنین است کردار چرخ بلنـد * دل اندر سرای سپنجی مبند[٢]
(یکی‌را همی تاج شاهی دهـد * یکی‌را بدریـا بماهی دهـد
یکی‌را برهنه سر و پای و سُفت * نه آرام و خورد و نه جای نهفت
یکی‌را دهد نوشه و شهد و شیر * بپوشد بـدیبا و خزّ و حریـر
سرنجام هر دو بخاك اندرنـد * بتارك بدام[٣] هلاك اندرنـد
اگر خود نزادی خردمنـد مرد * نبودی ورا نـام و ننگ[٤] نبرد
ندیدی جهان از بنه بـه بذی * اگر که بذی مرد اگر مه بذی)[٥]
اگر مایـه اینست سوذش مجوی * که جستن بسی رنجت آرذ بروی[٦]
(مباش از بذ چرخ تیره روان * که اینست کردار چرخ دوان
که گاهی پناهست و گاهی گزند * گهی بـا زیانیم گه سوذمند)[٧]

سلطان برکیارق از آنجا بترمذ آمذ و مالی که آنجا مدّخر بوذ برداشت و ملك سنجررا بخوراسان بملکی نشاند و روی بعراق نهاذ[٨]، و در آن وقت که برکیارق بخوراسان رفت و مؤیّد الملك معزول گشت پیش اُنَر بندهٔ سلطان شذ و گفت تو از محمود پسر ترکان خاتون چـه کتری سلطان ملکشاه تُرا از همه فرزندان عزیز تر داشتی و پسر خواندی و وقع و شکوه تو در دلها بیش از ملکـانست و بهُنر بیش ازیشانی و سپـاه و رعیّت دوستدار و هواخواهان تونـد بسلطنت بنشین چندانك یك فتح بکنی جهان ترا مسلّم شوذ، اُنَر این دم بخورد و غرور مُلْك در سر آورد و نوبتی و سزاپردهٔ سرخ بالقاب خوذ و سلطان برکیارق هنوز بخراسان f. 62a

(١) صَدْرُه : قَدِ ٱسْتَوَى بِشْرٌ عَلَى ٱلْعِرَاقِ (تتمّة اليتيمة للثعالبي f. 578a) و لم يذكر اسم قائله، (٢) شه ص ١٨٦٥ س ٢٢ (٣) شه : بتاريك دام . (٤) شه افزوده : و (٥) شه ص ١٨٦٦—١٨٦٧ و نيز ص ٢٠٢٢ س ١٢—١٨ (٦) ايضًا ص ١٨٩٢ س ٢٢ (٧) ايضًا ص ١٩١٢ س ١١—١٢ (٨) زن ص ٢٥٨، آ در حوادث سنهٔ ٤٩٠ (ج ١٠ ص ١٨٠—١٨١)

درین حال مؤیّد الملك بن نظامه از خوراسان در رسید و بوقت کار
ورسید شد[1]، و برکیارق‌را بیر چندان آبله سر آمد که ازو مایوس
شدند، چون شفا یافت لشکر گرد کرد و بهمدان آمدند و با بس مصاف
دادند در صفر سنهٔ ثمان و ثمانین و اربع مایة[2]، پس فخر الملك بن
نظامه از خوراسان رسید و راه آورد و بس کس بسیار آلت و تجمّل
آورد از سراپردهٔ حضرتی و نوبتی اطلس و سلاحهای نیکو و ساختهای
مرصّع بجواهر و اسپان تازی تنگ بسته و شکره و رزّاد خانه و وزارت
بستد[3]، و بعد از آن ملاحدهٔ مخاذل برکیارق‌را رخم زدند[4]، چون
از آن شفا یافت روی بخوراسان نهاد بجنگ عمّ خویش ارسلان ارغون و
برادررا سخر با ایاتك قاج مقدّمه فرستاد و او بر اثر با لشکری تمام برفق
می رفت، مثل اَلرِّفْقُ مِفْتَاحُ اَلرِّزْقِ[5]، کلید همه روزی آهستگیست،
و این حرکت در سنهٔ تسع و ثمانین و اربع مایة بود، و سلطان از ارسلان f 61b
ارغون اندیشناك بود که تخت مهوّر و بی ساك بود و لشکری بی شمار
داشت، مثل مَنِ اِسْتَعَانَ بِالرَّأْيِ مَلَكَ وَ مَنْ كَابَدَ اَلْأُمُورَ هَلَكَ[6]،
[شعر]

هرکه بی رای در میانه شود ، بیر احداث‌را نشانه شود

چو کار برای کند ملك رسد و چون در کارها جهد نهلك سود، قضا
چنان بود که پیش از آنك برکیارق بدو رسید ارسلان ارغون‌را در مرو
علاجهٔ کارد زد و بکشت[7] و برکیارق مصراع مِنْ غَيْرِ سَيْفٍ وَ دَمٍ

(۱) رَن ص ۱۵ و آآ ح ۱ ص ۱۵۹، (۲) «ذلك فی ۱۷ صفر سنه ۴۸۸ عند
قرنة منال لما داشلو علی ۱۲ فرسخًا من الرّی» (رَن ص ۸۵)، و رك نیز به آآ ح ۱
ص ۱۶۶—۱۶۷، پیش درین مصاف کشته شد، (۳) آآ ح ۱ ص ۱۷۲—۱۷۳
(۴) ایضًا در ذیل حوادث سنهٔ ۴۹۱ (۵) فن f 106 (۶) ایضًا، f 12
(۷) رك به آآ در حوادث سنهٔ ۴۹۲ و رَن ص ۲۵۹ «قتیل ارسلان ارغون سنه
۴۹۰ و بقیهٔ ۲۶ سنه»

خزانه فرستاذ و زرّاد خانه تا با سلطان بنواحی کَرَج مصاف داذ در اوّل سنهٔ ستّ و ثمانین و اربع مایة و شکسته شذ[۱] و با پنش خواهر آمذ زبیده خاتون ماذر برکیارق در رجب این سال و در رمضان سلطان اورا بفرموذ کشتن[۲]، آنگه تتش عمّ برکیارق پسر سلطان الب ارسلان خروج کرد و بکهستان آمذ، سلطان برکیارق تعجیل کرد و با اندك مایه لشکر باصفهان شذ[۳]، مثل مَنْ رَكِبَ ٱلْعَجَلَ اَدْرَكَ ٱلزَّلَلَ[٤]، [شعر]:

شتابندگی کار اهرمنست * غم ورنج واندوه وکرم تنست

ترکان خاتون در رمضان سنهٔ سبع و ثمانین [و اربع مایة] فرمان یافته بوذ[٥]، برکیارق قوّت مقاومت تتش نداشت تن با برادر محمود داذ[٦] f. 61a باصفهان محمود باستقبال آمذ و از اسپ یکدیگررا در کنار گرفتند، هم در روز اُنَر و بلکابك که در خدمت بوذند برکیارقرا درکوشك میدان باز داشتند، مثل: اَیُّ مَلِكٍ ٱسْتَبَدَّ بِتَدْبِيرِهِ وَ رَأْيِهِ مَلَكَتْهُ سُيُوفُ اَضْدَادِهِ وَ اَعْدَائِهِ[۷]، هر پاذشاه که مستبدّ باشذ برای خوذ کشیذ بر خوذ شمشیر اعدای خوذ، در آن اتّفاق بوذند که برکیارقرا میل کشند، ناگاه محمودرا آبله بر آمذ توقّف کردند تا حال بچه رسذ، محمود در هفته فرمان یافت برکیارقرا بیرون آوردند و بر تخت نشاندند[٦]، شعر:

که داند که چندین نشیب و فراز * پدید آرذ این روزگار دراز[۸]
چنین است گیهان آسیب و سیب * پس هر فرازی نهاذه نشیب
(یکی را بدارذ ببر بر بناز * بر آیذ برو روزگارے دراز
شبیخون کند گاه شاذی برو * بذان سوکه خواهذ بتابذش رو[۹]
ز باذ اندر آرذ دهذمان بدم * هی داذ خوانیم و پیذا ستم)[۱۰]

---

(۱) الآ ج ۱۰ ص ۱۵۲ (۲) رك بشرح آن در الآ در حوادث سنهٔ ٤۸٦
(۳) ایضًا در حوادث سنهٔ ٤۸۷ (٤) فق f. 16b (٥) رك به الآ ج ۱۰ ص ۱٦۳
(٦) ایضًا ص ۱٥۹ (۷) فق f. 21b (۸) شه ص ۷٥۱ س ۲۷ (۹) شه : هان
سخنی و خواری آرد بروی (۱۰)) شه ص ۸۸۱ س ٦--۸

رَی[1] تاج مرصّع بالای سر او بیاویخت و بدر رَی بردیك بیست هزار مرد بر ایشان گرد آمد، مثل خَيْرُ ٱلْمَالِ مَا قَضَى ٱللَّوَازِمَ وَ[2] بَنَى ٱلْمَكَارِمَ، بهترین مال آنست که قضای لوازم کند و بنای مکارم نهد، ترکان خاتون با پسر از بغداد باصفهان آمد و شهر بر خویشتن حصار ساخت[3]، مثل أَىُّ مَلِكٍ عَدَلَ فِي حُكْمِهِ وَ قَضِيَّتِهِ ٱسْتَغْنَى مِنْ جُنْدِهِ وَ رَعِيَّتِهِ[4]، پادشاه که در حکم و قضیّت عادل بود از لشکر و رعیّت مستغنی شود، برکیارق بدر اصفهان آمد ترکان خاتون حرامه می برداخت و دفع او می ساخت و امیران و غلامان‌را زر می در دیع می بخشید، مثل إِذَا سَادَ ٱلرَّجُلُ جَادَ ٱلْأَمَلُ[5]، [شعر]

هرکه آمدخت با فرو مایه ۰ خوار گردد چو بر زمین سایه ۱

محمد الملك قُمّی و جاح الملك ابو الغانم مدبّر و بیشکار بودند، و امیر اسپهسلار اُتَر و بلکاتك[6] بر پانصد هزار دینار قرار دادند که برکیارق دهند از میراث پدرش تا از در شهر برخیزد[7]، چو مال بگزاردند و برکیارق بدر همدان آمد ترکان خاتون ملك اسمٰعیل‌را حال برکیارق وعده داد که پس او باشد اگر برکیارق‌را بشکند و آلت و اسباب و ۱۵

(۱) آ در حوادث سنهٔ ۴۹۴ می نویسد (ج ۱ ص ۲۱۶) وکان رئیس الرّی انسانٌ یقال له ابومسلم و هو صهر نظام الملك فاتّهم الحسن بن الصبّاح بدخول جماعة من دعاة المصریّین بلده فخافه ابن الصبّاح وکان نظام الملك یکرمه و قال له ومما من طریق البراسم ان فرسخ تُقتلُ هذا الرّجل صعقت العوامّ فلمّا هرب الحسن من ابی مسلم طلبه فلم یدرکه (۲) من (ص ۲) انما امروده خیر الامال ما، (۳) قبل ازین ترکان خاتون لشکری بجنگ برکیارق فرستاده بود بردك فرو خورد میان هر دو مصاف رفت (در ذی الحجّهٔ سنه ۴۸۵) و لشکر ترکان خاتون منهزم شدند (آ ج ۱ ص ۱۴۶)
(۴) من ۲ ۱۱ ۲ (۵) انما فقد ۲ (۶) آ الامیر بلکاتك سردار شحنهٔ اصفهان، در اصفهان سبب باطنیان معزول شد (رك شرح آن در آ در ذیل حوادث سنهٔ ۴۹۳) (۷) نکت ص ۴۵

جهانرا چنینست ساز و نهاذ ٭ ازین دست بستذ بدیگر بداذ[۱]
تو هنگام شاذی درختی مکار ٭ که زهر آورذ بار او روزگار
درختی بوذ این نشانه بدست ٭ که بارش بوذ زهر و برگش کبست[۲]
بپای اندر آتش نشاید شذن ٭ بپیش بلا داستانها زذن

مثل: مَنْ هَانَ عَلَيْهِ ٱلْمَالُ تَوَجَّهَتْ إِلَيْهِ ٱلْآمَالُ[۳]، هرکه مال خوار دارذ آمال بوَی روی آرذ، ترکان خاتون مال بسیار بذل کرذ و امیر جعفر پسر خلیفه‌را که ماذرش مهملك خاتون بوذ خواهر ملکشاه ترکان خاتون اورا می پرورد[٤] و با وجود پذرش مقتدی ترکان اورا امیر المؤمنین میخواند، و پیش از وفات ملکشاه بر آن عزم بوذند که در اصفهان ببازار لشکر اینجا که امروز مدرسهٔ ملکه خاتونست دار الخلافة و حرمی بسازند و اورا آنجا بنشانند[٥]، و خلیفه ازین معنی مستشعر بوذ و جای آن داشت، ترکان اورا بخلیفه فرستاذ تا اجابت کرذ و بنام پسرش خطبه فرموذ[٦]، و ترکان خاتون حالی امیر کربوغارا بر نشانذ تا بهفتهٔ از بغذاذ باصفهان راند بگرفتن برکیارق[۷] مثل: مَنْ بَذَلَ مَالَهُ ٱسْتُحْمِدَ وَ مَنْ بَذَلَ جَاهَهُ ٱسْتُعْبِدَ[۸]، از بذل مال حمد افزایذ و از بذل جاه بنده آیذ، غلامان نظامی برکیارق‌را در اصفهان حمایت کردند و در شب از شهر بیرون بردند بجانب ساوه و آبه پیش اتابك کمشتگین جاندار که اتابکی او کرده بوذ تا اورا برَی بُرذ و بر تخت نشاند[۹] و ابو مسلم رئیس f. 60b

(۱) شه ص ٥٤٦ س ۳٤ (۲) ایضًا ص ٤۳۸ س ۲۰، (۳) فق f. 9a
(٤) رك به آ ج ۱۰ ص ۱٤۲، بقول او مهملك خاتون دختر سلطان بود نه خواهر، نیز رك به «ذکر زفاف ابنة السلطان الی الخلیفة» در حوادث سنهٔ ٤۸۰ (ج ۱۰ ص ۱۰٦) (٥) تك ص ٤٤۹ (٦) آ ج ۱۰ ص ۱٤۳ و ۱٤٥، معلوم باد که ابن جعفر پسر مقتدی در سنهٔ ٤۸٦ وفات یافت و عمرش فقط پنج سال و اند ماه بود (ولادتش در سنهٔ ٤۸۰) (۷) آ ج ۱۰ ص ۱٤۲—۱٤۳ و ۱٤٦، تك ص ٤٤۹—٤٥۰ (۸) فق f. 9a (۹) آ ج ۱۰ ص ۱٤٦ و زن ص ۸۲—۸۳

عزّ الملك الحسن بن نظام الملك، الوزير مؤيّد الملك ابو بكر بن نظام الملك[۱]، الوزير فخر الملك بن نظامه[۲]، الوزير اعزّ الملك عبد الجليل الدهستانی، الوزير مجد الملك ابو الفضل القمّی، الحجّاب الامير الحاجب ياخ، الحاجب طغای ترك[۳]، الحاجب عبد الملك، و سلطان برکیارق پادشاهی بود خوش خوی خوب روی نازنين و بخشنده[۴] مثل مَنْ كَرُمَ حَلُمَ وَ مَنْ شَرُفَ لَطُفَ[۵] كريم بردبار بود و شريف لطيف ناشد، و در روزگار او حوادث بسيار و سخت و فراوانها بی شمار بود[۶]، و چون ملكشاه از دنيا برفت او سيزده ساله بود و بزرگترين فرزندان بود و پدر اورا بولايت عهد تعيين فرموده بود[۷] و او در آن حالت باصفهان بود، برکيارق خاتون بغداد از امير المؤمنين در خواست تا محمود f 60a بن ملكشاهرا سلطنت دهد و نام او خطبه كند، امير المؤمنين اجابت نمی كرد و گفت پسر بر طفلست پادشاهیرا نشايد[۸]، شعر

(سرد گر نگويم نكی داستان ۰ كه نشنيد هرگز همداستان
مسای ابلهانرا آزو باكه دست ۰ ز منزل مكن جايگاه نشست
سرای سپنج است بُر آی و رَو ۰ نكی شد كهن ديگر آيد بنو
كی اندر آيد دگر بگذرد ۰ زمانی نمنزل چند نا چرد)[۹]

---

(۱) اسمه عبد الله (زر ص ۸۵) (۲) اسمه المظفر وكنيته ابو الفتح (زر ص ۱۶)
(۳) آ صغارك (۴) آ ح ۱ ص ۲۶۲ س ۱–۲ (۵) فی ط ۵۵ ۲
(۶) زر ص ۹ و آ ح ۱ ص ۲۶۱ (۷) آ در ذيل حوادث سنة ۴۸۱ می نويسد «و فيها جعل السلطان [ملكشاه] ولیّ عهده ولَدَه ابا شجاع احمد و لقّبه ملك الملوك عضد الدّوله و ناج الملّة غُرّة امير المؤمنين» ولی او در سال ديگر (يعنی در سنة ۴۸۱) وفات يافت (آ ح ۱ ص ۱۱۲)، پس تعيين برکيارق بولايت عهد بعد از وفات برادرش احمد كه ارو بزرگتر بود بوده باشد،
(۸) آ ح ۱ ص ۱۴۵
(۹) شه ص ۱۴ ۲ س ۱۲، ۱۴–۱۶،

عزّ الملك الحسن بن نظام الملك، الوزير مؤيّد الملك ابو بكر بن نظام الملك[1]، الوزير فخر الملك بن نظام[2]، الوزير اعزّ الملك عبد الجليل الدّهستانی، الوزير مجد الملك ابو الفضل النّسّابی، الحجّاب الامير الحاجب صلاح، الحاجب طغای برك[3]، الحاجب عبد الملك، و سلطان برکیاری پادشاهی بود خوش خوی خوب روی باریك و محسن[4] مثل مِنْ كَرُمَ حَلُمَ وَ مَنْ شَرُفَ لَطُفَ[5] كريم مردسار بود و شريف لطيف ناسد، و در روزگار او حوادث بسيار و شدت و فراوانها بی شمار بود[6]، و چون ملكشاه از دنيا برفت او سيزده ساله بود و بزرگتر بن فرزندان بود و پدر اورا بولايت عهد نعين فرموده بود[7] و او در آن حالت ناصلاح بود، برکيار خانون بغداد از امير المؤمنين در خواست تا محمود f 60a بن ملكشاه‌را بسلطنت دهند و نام او خطبه كند، امير المؤمنين اجابت نمی كرد و گفت پسر نو سلطنت پادشاهی‌را نشايد[8]، شعر

(سرد گر گوم نكی داسان ٠ كاشد خردمند همداسان
سای اج با آر و باكبه دست ٠ ر منزل مكن خانگاه نشست
سرای سنج است نُر آی و رَو ٠ نكی شد كون دنگر آيد نَو
كی اسدر آيد دگر نگدرد ٠ رمانی بمنزل چند سا چرد)[1]

---

(۱) اسمه عبد الله (رَن ص ۸۵) (۲) اسمه المطهّر وكنيه ابو الفتح (رَن ص ۸۶)
(۳) آآ طغايرك (۴) آآ ح ۱ ص ۲۶۲ س ۱–۲ (۵) فی f 8b
(۶) رَن ص ۲ و آآ ح ۱ ص ۲۶۱ (۷) آآ در د ل حوادث سنهٔ ۴۸ ی موسد «و فيها حمل السلطان [ملكشاه] ولیّ عهده ولدَه اسا صباح احمد و لقّبه ملك المللة عضد الدّوله و تاج الملّة عُدّه امير المؤمنين » ولی او در سال دگر (يعنی در سنهٔ ۴۸۱) وفات يافت (آآ ح ۱ ص ۲۱۲)، پس نعين برکيارق بولايت بعد از وفات برادرش احمد كه ارو بزرگتر بود بوده باشد،
(۸) آآ ح ۱ ص ۱۴۵
(۹) رَن ص ۱۴ ۲ س ۱۳، ۱۴–۱۶،

ابو الفتح کیخسرورا رعایت حقوق سیرست و استحدام کفاة و نهوض
اعمال مشاهیر ثقات ار واحبات شاسد، و اسباب جهانداری و آیین f 98a
شهریاری و کامگاری ار نیکوکاری و مردم داری یافته است، و چون
دیو فتنه در سر ابطالیه جای داد و سلطان قاهر قَرَنَ اللّٰهُ رَایَاتِ دَوْلَتِهِ
بِالنَّصْرِ رسوم لشکر کشی و اسباب ساهداری بدارك و تلافی آن اره
شکلی فرمود و سوعی بش گرفت که رورنامهٔ دولت و کارنامهٔ سعادت
او بذکر محاسن و صیت مناقب او مؤرّخ گشت و حمال گرفت[1] و با
تمامی ممالك مسلمانی استمرار و استقامت بدیرفت و مفسدان اطراف سر بر
خط بندگی نهادند و حشمت و هیبت پادشاهی و عُدّت و اُهبت ملك در
اقطار و آفاق عالم سایر گشت، و اقدا و نیل این پادشاه مکارم اخلاق ۱
و معالی خصال ملوك اسلافست و آثار مرضیهٔ سلاطین ماضیه بسوا و
مقدّم ساخته است، و سوابق افاضت عدل و تقدیم اساس سیاست
سلاطین آل سلجوق‌را بلواحق رسوم ستودهٔ خویش باره و زنده گردانید،
و سنّتهای بد که در جهان متهوّران نهادند محو فرمود تا خلایق آسوده
و مرفّه پشت بدیوار امن و فراغ بار نهادند، و خیّاران کامگار در حرم ۱۵
رورگار او امان طلبیدند، و همّت پادشاهانه بر اعلای کلمهٔ حق
مقصور کرد و دات بی همال خویش بر نصرت دین و مصالح مسلمین
وقف کرد، و آفتاب دین محمّدی در همه عالم از مافیهٔ لوای این شهریار
کامکار درخشان و تابنده است و بجای تنکدها مدارس و مساجد
ساختند و بدولت سلاطین آل سلجوق قیاصرهٔ روم مسلمان شدند و پایهٔ ۲
قدر پادشاه کیخسرو از چرخ ماه بگذشت و رسوم بدیشان در نوشت،

شعر[2]

---

(۱) اشاره است بفتح ابطالیه بدست سلطان غیاث الدّنیا کیخسرو در سنهٔ ۶۴۲ (رك به
شرح آن در تحریر تاریخ‌نامه طبع هوتسما ص ۳۴—۳۵) (۲) از خسرو شیرین بنائی
در مدح ابو بکر محمّد بن المذکر (جنگ بنائی طبع بمبئی سنهٔ ۱۲۶۵، ص۱ از مثنوی مذکور)

و شرف الملك ابو سعد المستوفی‌را که منعم و متنعّم جهان بود بمجد الملك ابو الفضل القُمّی[۱] که بو طاهر خاتونی[۲] در هجو او میگوید، شعر[۳]

می بنازد ببُخل مجد الملك ، چو بکاورس کرسنه قمری
گر همه قُمیان چنین باشند ، قُم رفیقا و بر همه قُم ری

و کمال الدّین[۴] ابو الرّضا العارض‌را بسدید الملك ابو المعالی، و بُلمعالی نحّاس[۵] درین معنی قطعهٔ می کوید و التاب و اسامی ایشان در نظم برین نسق نیکو نگاه داشت، شعر[۶]

ز بو علی بُـذ و از بو رضا و از بو سعد
شهـا که شیر بپیش تو هیچو میش آمـذ
در آن زمانـه ز هر کامذی بدرکه تو
مبشّر ظفـر و فتح نامـه بیش آمـذ
ز بُلغنایم[۷] و بُلفضل[۸] و بُلمعالی بـاز
زمین مملکت‌را نبـات نیش آمـذ
گر از نظام و کمال و شرف تو سیر شذی
ز تاج و مجد وسدیدت نکر چه پیش آمذ

بحمد الله تعالی وارث ملك و تاج و تخت ملکشاه سلطان قاهر عظیم الدّهر

---

(۱) رك به زن ص ۵۹—۶۰ (۲) موفّق الدّولة ابو طاهر الخاتونی مستوفی گوهر خاتون زوجهٔ سلطان محمّد بن ملکشاه بوده است و بهمین سبب اورا خاتونی می گویند، از اهل ساوه بود (رك به مقدّمهٔ لباب الالباب از میرزا محمّد قزوینی ج ۱ ص و—ز)

(۳) رك به مجمع الفصحاء ج ۱ ص ۶۷ (۴) زن و سایر کتب : الدّولة

(۵) المتوفّی سنة ۵۱۲ ، از اهل رّی بوده است و نزد بعضی از اهل اصفهان، در عهد دولت سلطان ملکشاه و برکیارق و محمّد عارض لشکر بود و ثروت بسیار حاصلش آمده ، با امیر معزّی لاف همسری کرد ، وقتی پیش خلیفه مستنصر فاطمی رفت و مورد انعام و احترام گشت (رك به مجمع الفصحاء ج ۱ ص ۷۸) ، و از مادحان خاصّ امیر خراسان داد بك حبشی بن التونتاق بود (تاریخ جهانگشای جوینی ج ۲ ص ۲)

(۶) تکـ ص ۴۴۸ (۷) نآ : بلفضایل ، (۸) نآ : بلفتح ،

ابو الفتح کیخسرورا رعایت حقوق سیرست و استحدام کفاة و تفویض
اعمال بمشاهیر ثقات از واجبات شاسد، و اساس جهانداری و آئین f 59a
شهریاری و کامگاری از نکوکاری و مردم داری یافته است، و چون
دیو فتنه در سر ابطالیه جای داد و سلطان قاهر قَرَنَ اللّٰهُ رَایَاتِ دَوْلَتِهِ
بِالنَّصْرِ رسوم لشکر کشی و اساس سپاهداری بدارك و بلائی آن ار ۵
شکلی فرمود و سوعی بنش گرفت که روزنامهٔ دولت و کارنامهٔ سعادت
او بذکر محاسن و صفت مناقب او مؤرّخ گشت و جمال گرفت[1] و با
تمامی ممالك مسلمانی استمرار و استقامت پذیرفت و مفسدان اطراف سر بر
خط بندگی نهادند و حشمت و هیبت پادشاهی و عُدّت و اُهبت ملك در
اقطار و آفاق عالم سایر گشت، و امدا و نفیل این پادشاه مکارم اخلاق ۱
و معالی خصال ملوك اسلافست و آثار مرضیهٔ سلاطین ماضیه پیوسته و
متقدّم ساخته است، و سوانح افاضت عدل و تقدیم اساس سیاست
سلاطین آل سلجوق‌را بلواحق رسوم سودهٔ خویش تازه و زنده گردانید،
و سنّتهای بد که در جهان مهجوران نهادند محو فرمود تا خلایق آسوده
و مرفّه پشت بدیوار امن و فراغ بار نهادند، و خیّراتی کامگار در حرم ۱۵
روزگار او اماکن طلبیدند، و همّت پادشاهانه بر اعلای کلمهٔ حق
مقصور کرد و دولت بی همال خویش بر نصرت دین و مصالح مسلمین
وقف کرد، و آفتاب دین محمّدی در همه عالم از ماثرهٔ لوای این شهریار
کامگار درخشان و تابنده است و بجای تکیدها مدارس و مساجد
ساخته و بدولت سلاطین آل سلجوق قیاصرهٔ روم مسلمان شدند و پایهٔ ۲
قدر پادشاه کیخسرو از چرخ ماه بگذشت و رسوم بندگی در نوشت،

شعر[2]

---

(۱) اشاره است بفتح ابطالیه بدست سلطان غیاث الدّنیا کیخسرو در سنهٔ ۶۰۴ (رك به
شرح آن در مختصر منظومه طبع هوتسما ص ۳۴—۳۵) (۲) از خسرو شیرین بنائی
در مدح ابوبکر محمّد بن المذکر (خمسهٔ بنائی طبع بمبئی سنهٔ ۱۲۶۵، ص۱ از مثنوی مذکور)

ابو الفتح کیخسرورا رعایت حقوق سپرنست و استحکام کفاة و تفویض
اعمال بمشاهیر ثقات ار واجبات شاسد، و اساس جهانداری و آیین f 59a
شهریاری و کامگاری ار نیکوکاری و مردم داری یافته است، و چون
دیو فتنه در سر ابطالیه جای داد و سلطان قاهر قَرَنَ اللّٰهُ رَایَاتِ دَوْلَتِهِ
بِالنَّصْرِ برسوم لشکرکشی و اساس سپاهداری بدارك و تلافی آن اره
شکلی فرمود و سوعی پیش گرفت که رورنامهٔ دولت و کارنامهٔ سعادت
او بذکر محاسن و صفت مناقب او مؤرّخ گشت و حمال گرفت[1] و با
تمامی ممالك مسلمانی استمرار و استقامت پذیرفت و مفسدان اطراف سر بر
خط بندگی نهادند و حشمت و هیبت پادشاهی و عُدّت و اُهبت ملك در
اقطار و آفاق عالم سایر گشت، و اقتدا و تقبّل این پادشاه بمکارم اخلاق ۱
و معالی خصال ملوك اسلامست و آثار مرضیهٔ سلاطین ماضیه بسوا و
مقدّم ساخته است، و سوابق اقاصت عدل و تقدیم اساس سیاست
سلاطین آل سلجوق‌را بلواحق رسوم ستودهٔ حویش باره و زنده گردانید،
و سنّتهای بد که در جهان منهوران نهادند محو فرمود تا خلایق آسوده
و مرفّه بشت بدیوار امن و فراغ بار نهادند، و جبّاران کامگار در حرم ۱۵
روزگار او امان طلبیدند، و همّت پادشاهانه بر اعلای کلمهٔ حق
منصور کرد و دات بی همال خویش بر نصرت دین و مصالح مسلمین
وقف کرد، و آفتاب دین محمّدی در همه عالم از مانچهٔ لوای این شهریار
کامگار درخشان و تابنده است و بجای متکدها مدارس و مساجد
ساختند و بدولت سلاطین آل سلجوق قیاصرهٔ روم مسلمان شدند و پایهٔ ۲
قدر پادشاه کیخسرو از چرخ ماه بگذشت و رسوم بددینان در نوشت،
شعر[2]

---

(۱) اشاره است بفتح انطاکیه بدست سلطان غیاث الدّنیا کیخسرو در سنهٔ ۶۳۲ (رك به
شرح آن در تعلیقات سلجوقنامه طبع هوتسما ص ۳۳—۳۵) (۲) از خسرو شیرین بنائی
در مدح ابابکر بن محمّد بن المنکر (خمسهٔ بنائی طبع تبریز سنهٔ ۱۲۶۵، ص۱ از مثنوی مذکور)

و شرف الملك ابو سعد المستوفی را که منعم و متنعّم جهان بود بمجد الملك ابو الفضل القُمّی[1] که بو طاهر خاتونی[2] در هجو او میگوید، شعر[3]

می بنازد ببُخل مجد الملك . چو بکاوس کرسنه قمری
کرهمه قُمیان چنین باشد . قُم رفیقا و بر همه قُم ری

و کمال الدّین[4] ابو الرّضا العارض را بسدید الملك ابو المعالی. و بُلمعالی نحّاس[5] دربن معنی قطعهٔ می گوید و القاب و اسامی ایشان در نظم برین نسق نیکو نگاه داشت. شعر[6]

ز بو علی بُـذ و از بو رضا و از بو سعد
شهـا که شیر ببیش تو همچو میش آمـذ
در آن زمانـه ز هر کامذی بدرگه تو
مبشّر ظفـر و فتح نامـه پیش آمـذ
ز بُلغنایم[7] و بُلفضل[8] و بُلمعالی بـاز
زمین مملکتـرا نبـات نیش آمـذ
کر از نظام و کمال و شرف تو سیر شذی
ز تاج و مجد و سدیدت نکر چه پیش آمذ

بحمد الله تعالی وارث ملك و تاج و تخت ملکشاه سلطان قاهر عظیم الدّهر

(۱) رك به زن ص ۵۹—۶۰ (۲) موفّق الدّولة ابو طاهر الخاتونی مستوفی کوهر خاتون زوجهٔ سلطان محمّد بن ملکشاه بوده است و بهمین سبب اورا خاتونی می گویند، از اهل ساوه بود (رك به مقدّمهٔ لباب الالباب از میرزا محمّد قزوینی ج ۱ ص وـز)
(۳) رك به مجمع الفصحاء ج ۱ ص ۶۲ (۴) زن و سایر کتب: الدّولة
(۵) المتوفّی سنة ۵۱۲، از اهل رّی بوده است و نزد بعضی از اهل اصفهان، در عهد دولت سلطان ملکشاه و برکیارق و محمّد عارض لشکر بود و ثروت بسیار حاصلش آمده، با امیر معزّی لاف شعری کرد، وقتی پیش خلیفه مستنصر فاطمی رفت و مورد انعام و احترام گشت (رك به مجمع الفصحاء ج ۱ ص ۷۸)، و از مادحان خاصّ امیر خراسان داد بك حبشی بن التونتاق بود (تاریخ جهانکشای جوینی ج ۲ ص ۲)
(۶) تکـ ص ۴۴۸ (۷) نآ: بلفضایل، (۸) نآ: بلفتح،

که هر چند گردد پرسش دراز * چنان دان که هست او ز تو بی نیاز
وگر با تو گردد ز چیزی درم * بسوزش گرای و مزن هیچ دم
اگر نیست آگاهست از آن گناه * برهنه دلت را نبرد شاه)[1]
رکسهای شه پیش او بد مگوی * که کمتر کُنی نزد او آب روی[2]

چو لشکر نهاوند رسید باغرای خواجه تاج الملك ملاحدهٔ محاذیل نظام f 586
الملك را کارد زدند[3] چه هیچ مسلمان بر قتل چنان شخصی اقدام نکردی
و او در آن حالت پیر بود سال از هشتاد گذشته[4] و بداری آن
سخی او فالی شد چنانچون سلطان بغداد رسید بعد از شش روز درگذشت،
و میان ایشان کمتر از یك ماه بود[5] و امیر معزّی در قصیدهٔ مرثیت
سلطان دو بیت درین حسب حال میگوید، شعر امیر معزّی[6] ۱

رفت در یك مه بفردوس برین دستور پیر
شاه برنا از پس او رفت در ماه دگر
کرد ناگه قهر یزدان عمر سلطان آشکار
عمر سلطانی ببست و قهر یزدانی بگسر

و در آخر عهد سلطان جمله اصحاب دیوان که قدیمی بودند بدل ۱۰
فرمود آن پیر بر وی مبارك نبود، نظام الملك را تاج الملك بدل کرد

---

(۱) شه ص ۱۶۲۱ س ٤، ٥، ٧، ٨ (۲) ایضاً ص ۱۶۲۷ س ۲۶
(۳) روض ص ۶۳ و اآ ح ۱ ص ۱۲۷، ودلك فی سنه ٤۸۵ باشر رمضان
(٤) این سهو است زیراکه باجماع مؤرّخین ولادت او در سنهٔ ۸ ٤ بوده است و وفاتش در سنهٔ ٤۸۵ پس عمرش بیش از ۷۷ سال نبوده است بود و انچا تا د بجای هشتاد «هفتاد» باشد (۵) بقول روض میان ایشان ۲۲ روز بود و بقول آ و این حلقان ۳۵ روز، وقت ملکشاه نوزدهم شوّال سنهٔ ٤۸۵ بود (روض ص ۶۸) (۶) رك به سنهٔ (Huyt ment) سیاست نامه طبع موسیو شفر (Schefer) ص ۶۵–۶۶، مطلع این مرثیه است

شمل دولت بی حضور شد کار ملّت نا خطر * تا بی شد دولت و ملّت ز شاه دادگر

هرك راهی روذ که بذ باشذ ٭ دشمن نام نیك خوذ باشذ
گر درذ پردهٔ برادر خویش ٭ پاره بیند نقاب خواهر خویش
چون نباشذ بجُرْم خوذ نگران ٭ سهمش آیذ ز کردهٔ دگران

و سبب این عداوت آن بوذ که سلطان ملکشاه پسری داشت از ترکان خاتون نام او محمود، مادر میخواست که سلطان اورا ولی عهد کند و او سخت خُرد بوذ[۱] و برکیارق که از زبیده خاتون بوذ دختر امیر یاقوتی خواهر امیر اسمٰعیل بزرگتر فرزندان سلطان بوذ نظام الملك میل او میکرد[۲] و سلطان‌را بر آن می داشت که ولایت عهد برو تفویض کند و سلطان‌را نیز برکیارق موافق‌تر می آمذ، مثل: مِنْ اَحْسَنِ ٱلاِخْتِیَارِ ٱلاِحْسَانُ اِلَیٰ ٱلْاَخْیَارِ، نیکی کردن با اخیار از نیکوترین اختیارست و بهتران‌را بر گزیذن عادت ابرارست، با این همه چون سمع سلطان از عثرات نظام الملك پُر شذ یکروز کس فرستاذ و بنظام الملك پیغام داذ که تو با من در ملك شریکی و بی مشورت من هر تصرّف که میخواهی می کنی و ولایت و اقطاع بفرزندان خوذ میدهی ببینی که بفرمایم تا دستار از سرت بردارند، او جواب داذ که آنك ترا تاج داذ دستار بر سر من نهاذ هر دو دَرهم بسته اند و باهم پیوسته[۳]، ناقلان بر آن زیادت کردند این سخن در خشم سلطان بیفزوذ، اورا بتاج الملك باز داذ، شعر[٤]

جوانان دانا و دانش پذیر ٭ سزذ گر نشینند بر جای پیر

و در آن نزدیکی از اصفاهان ببغداذ نهضت افتاذ، [شعر]:

(تو بر شاه بسیار گشّی مکن[٥] ٭ اگرچه پرستنده باشی کهن

(۱) زن ص ۸۲، آ ج ۱۰ ص ۱٤٥ (۲) زن ص ۸۲—۸۳ و آ ج ۱۰ ص ۱٤٦، ولادت برکیارق در سنهٔ ٤۷٤ بود و ولادت محمود در سنهٔ ٤۸۰ (آ)
(۳) رك به زن ص ٦۳ و آ در حوادث سنهٔ ٤۸٥ (ج ۱۰ ص ۱۲۸—۱۲۹)
(٤) شه ص ۱٤۰٤ س ۲۳ (٥) شه: چو بنوازدت شاه گشی مکن

قتال کنـد و وفـا و شفقت ایشان و ولا و مودّت بفلّت طمع پادشـاه بذیشان بماند و بهر نیکی که کنند و مساعی جمیل که فرمایند حسن مقابلت فرمودن، و اگر پادشاه بذرّهٔ طمع بخاص ایشان کند ایشان ببدرهٔ بذو طمع کنند و اگر از مواجب ایشان دیناری بکاهـد ایشان از ممالك او خرواری باز برند و زبان قدح دراز کنند و در محاس فراز کنند، پس پادشاه باید که کسی‌را پرورد و بزرگی‌را برکشد که اصل و مروّت و عقل و ابوّت دارد که اصل و ابوّت از غدر و خیانت باز دارد و عقل و مروّت اورا بر سر وفا و امانت دارد که هر فرع با اصل خویش روذ و هر شاخ سر با درخت خوذ زند، و استدلال از سیرت پادشاه نگاشتگان توان کرد و بعقل دهقان از دخل بُستان توان شناخت که حرّ و جوانمرد الاّ آزاذ مردی‌را نپرورذ و دهقان عاقل الاّ دخل نیکو نکارذ، و چون این مقدّمات در نظام الملك و پسران بوذ سلطان اورا تربیت می فرمود، و ترکان خاتون دختر طمغاج خان[1] در حکم سلطان بوذ و بـر سلطان استیلا داشت[2] اورا وزیری بوذ تاج الملك ابو الغنایم پارسی[3] مردی با منظر و مخبر وکفایت وفضل و همّت و نیز کدخذای جامه خانه بوذ، ترکان خاتون می خواست کی اورا بروی نظام الملك برکشذ، شعر:

هرکه بهر برادران [در] راه[4] • چاه سازذ همو فتـذ در چاه[5]

سلطان‌را برآن می داشت کی وزارت بذو دهذ و تقبیح صورت نظام الملك می کرد و تتبّع عثرات او می فرموذ تا سلطانرا برو متغیّر گردانیذ از پس مساوی که بشنیذ، شعر: f.58a

---

(۱) مقصود ابو المظفّر عماد الدّولة ابراهیم طمغاج خان بن نصر است که یکی از ملوك خانیّهٔ ماوراء النّهر بوده است از سنهٔ ۴۴۰–۴۶۰ سلطنت نمود (Mohammadan Dynasties: Lane Poole) (۲) زین ص ۸۲ (۳) اسمه المرزبان بن خسرو فیروز (زین ص ۶۱) (۴) ن آ: براه (۵) در حاشیه بطور نسخهٔ بدل افزوده:

هر آنکو ز بهر برادر براه • کند چه همو اندر افتذ بچاه

فراوان یافتست آثاری گذاشتست (۱)، و از جهت دار الملك و نشست خویش از همه ممالك اصفهان اختیار کرد و آنجا عمارتهای بسیار فرمود در شهر و بیرون شهر از کوشکها و باغها چون باغ کاران و بیت المآء (۲) و باغ احمد سیاه و باغ دشت کور و غیر آن، و قلعهٔ شهر و قلعهٔ دزکوه (۳) او بنا فرمود و خزانه بر آنجا داشتی، و در مملکت او وزیر نظام الملك عظیم محترم و ممکّن و مستولی بود، دوازده پسرداشت بهر یکی شغلی و ولایتی داده بود، حکمت: اِنَّ عُمَّالَ ٱلْوُلَاةِ بِمَنْزِلَةِ سِلَاحِهِمْ فِی ٱلْقِتَالِ وَ سِهَامِهِمَ فِی ٱلنِّضَالِ، وَ مَنْ وَلِیَ ٱلْمُلْكَ بِلَا كُفَاةٍ كَانَ كَمَنْ لَقِیَ ٱلْحَرْبَ بِلَا حُمَاةٍ، وَ مِمَّا یُدِیمُ لَكَ نُصْحَهُمْ وَ وِلَاءَهُمْ وَ یَحْفَظُ عَلَیْكَ وُدَّهُمْ وَ وَفَاءَهُمْ قِلَّةُ ٱلطَّمَعِ فِیهِمْ وَحُسْنُ ٱلْمُقَابَلَةِ بِمَسَاعِیهِمْ، وَٱعْلَمْ اَنَّكَ اِنْ طَمِعْتَ مِنْهُمْ فِی ذَرَّةٍ f. 57r طَمِعُوا مِنْكَ فِی بَدْرَةٍ وَ اِنِ ٱرْتَجَعْتَ مِنْ رِزْقِهِمْ دِینَارًا ٱقْتَطَعُوا مِنْ مَالِكَ قِنْطَارًا، ثُمَّ اَسَاءُوا ٱلْقَوْلَ فِیكَ وَ اَنْكَرُوا بِیضَ صَنَایِعِكَ وَ اَیَادِیكَ، اِذَا ٱصْطَنَعْتَ فَٱصْطَنِعْ مَنْ یَرْجِعُ اِلَی اَصْلٍ وَ اُبُوَّةٍ وَ عَقْلٍ وَ مُرُوَّةٍ فَاِنَّ ٱلْاَصْلَ وَ ٱلْاُبُوَّةَ یَمْنَعَانِهِ مِنَ ٱلْغَدْرِ وَ ٱلْخِیَانَةِ وَ ٱلْعَقْلَ (۴) وَ ٱلْمُرُوَّةَ یَبْعَثَانِهِ عَلَی ٱلْوَفَاءِ وَ ٱلْاَمَانَةِ، وَ اَنَّ كُلَّ فَرْعٍ یَرْجِعُ اِلَی اَصْلِهِ وَ كُلَّ شَیْءٍ یَعُودُ اِلَی طَبْعِهِ، ثُمَّ یُسْتَدَلُّ بِٱلصَّنِیعَةِ عَلَی قَدْرِ ٱلْمُصْطَنِعِ وَ یُحْكَمُ بِٱلزِّرَاعَةِ عَلَی عَقْلِ (۵) ٱلْمُزْدَرِعِ لِاَنَّ ٱلْحُرَّ لَا یَصْطَنِعُ اِلَّا حُرًّا وَفِیًّا وَ ٱلْعَاقِلَ لَا یَزْرَعُ اِلَّا زَرْعًا زَكِیًّا (۶)، بزرگان گفته اند عمّال وُلاة بمثابت سلاح اند در کارزار، هرکه پادشاهی بی عمّال کند چنان بود که بی لشکر

---

(۱) آ ج ۱۰ ص ۱۰۳ و ۱۴۴ و زن ص ۶۹—۷۰ (۲) جت وع: بیت المال

(۳) یعنی قلعهٔ شاه دژ، قزوینی در آثار البلاد میگوید «بناها [یعنی القلعة شاه‌دز] السّلطان ملکشاه سنة خمس مایة» و این سهو واضح است چه سلطان ملکشاه در سنهٔ ۴۸۵ وفات کرد، و این سهو از آن روی داده است که مؤرّخان ذکر این قلعه‌را در حوادث سنهٔ ۵۰۰ آورده اند چه درین سنه سلطان محمّد بن ملکشاه آنرا از دست احمد بن عبد الملك بن عطّاش مستخلص کرد (رك به آ ج ۱۰ ص ۳۴۹).

(۴) ن: والغدر (۵) ن: قد (۶) فق f. 20m

و لشکری که همواره ملازم رکاب بودند و اسامی ایشان در جرایدِ دیوانی مثبت بود چهل و شش هزار سوار بودند و اقطاعات ایشان در بلاد ممالک پراگنده بودی تا بهر طرف که رسیدندی ایشانرا علوفه و نفقات معد بودی[۱]، و عدل و سیاست سلطان ملکشاه تا حدّی بود که در عهد او هیچ متظلّم نبودی و اگر متظلّم یافتی اورا حجاب نبودی تا سلطان مشافهه سخن گفتی و داد خواستی[۲]، مثل مَنْ شَرُفَتْ هِمَّتُهُ عَظُمَتْ f 57a قِيمَتُهُ، هرکه همّت بلند دارد قیمتش بیفزاید، و از خیرات سلطان ملکشاه آبگیرهای راه عمارتست که فرمود[۳] و مکس و عمارت از راه حاج برداشت[۴] و امیر حرمین‌را اقطاع و رسم داد که بیش از آن از هر حاجی هفت دینار سرخ بستدندی، و عرب بادیه‌را و مجاوران خانهٔ معظّمه‌را همچنان انعامها فرمود، و هنوز بعضی از آن رسوم باقیست، حکمت إِجْعَلْ لِدِينِكَ مِنْ دُنْيَاكَ نَصِيبًا وَكُنْ مِنْ نَفْسِكَ عَلَى نَفْسِكَ رَقِيبًا وَ صَيِّرْ لِكُلِّ جَارِحَةٍ مِنْ جَوَارِحِكَ يَمَامًا مِنَ الْعَقْلِ وَ النَّهْيِ وَ لِجَامًا مِنَ الْوَرَعِ وَ التُّقَى[۵]، از دنیا برای دین نصیبی کامل و قسطی وافر بدست آر و ارتش خود رقیبی بر نفس خود گمار و بر جوارح و اعضا هر یک جدا مهاری از عقل و لگامی از ورع برکش، و سلطان از لهو و تماشا شکار دوست داشتی و بخط ابو طاهر خاتونی[۶] شکار نامهٔ او دیدم آورده بود که سلطان یکروز هفتاد آهو تیر زد، و قاعدهٔ او چنان بود که بهر شکاری که نزدی دیناری معزی بدرویش دادی[۷] و بهر شکارگاهی از عراق و خوزستان مارها فرمود از سُم آهو و گور، و ولایت ماوراء النهر و بادیهٔ عرب و سرخ[۸] و خوزستان و ولایت اصفهان هر جا که شکار

---

(۱) نکت ص ۴۴۹، رک به سیاست نامهٔ نظام الملک فصل ۲۲ و ۲۴ (۲) رک به آ ح ۱ ص ۱۴۳–۱۴۴ (۳) آ ح ۱ ص ۱۴۴ و رت ص ۶۹ (۴) آ در ذیل حوادث سنهٔ ۴۸۱ (۵) فق ۱۳۰ ۲ (۶) رک نصّ ۱۲۶ ح ۲ در ما بعد (۷) آ ح ۱ ص ۱۴۴–۱۴۵، رت ص ۶۹ (۸) کذا، مرج؟

گزارد و هرکه شکر کند نعمت زیادت یافت، و چون سمرقند بستد سلیمان خان[۱] را اسیر کرد و از آنجا باوزکند شد و تا حدود خطا و ختن در هر شهری والیی و مُقْطعی گماشت و رسوم محدث و قوانین ناپسندیده بر داشت، شعر:

(اگر شاه با داذ و بخشایش است * جهان پُر ز خوبی و آرایش است
وگر کژّی آرذ بداذ اندرون * کبستش بوذ خوردن و آب خون)[۲]
بهر کار با هرکسی داذ کُن * ز یزدان نیکی دهش یاذ کُن f. 56b
بتاز و بناز و همه کام جوی * وگر کام دل یافتی نام جوی[۳]
کجا بوذنی باشذ از کردگار * نبایذش نیز از کس آموزگار[۴]
شگفتی تر آنك از پی آز مرد * همیشه دل خویش دارذ بدرد[۵]
(نگه کن که تا تاج با سر چگفت * که با مغزت ای سرخرذ باذ جفت
چو خواهی که تاج تو ماند بجای * مباذی جز آهسته و پاك رای
مکن بذ چو دانی که از کار بذ * بفرجام بر بذکنش بذ رسذ
ز کردار بذ بر تنش بذ رسید * مجوی ای پسر بند بذرا کلید)[۶]
نباید که ماند ز تو نام بذ * همان پیش یزدان سرنجام بذ[۷]
(هرآنکس که دارذ روانش خرذ * بداند که این نیك و بذ بگذرذ
همه رفتنی ایم و گیتی سپنج * چرا بایذت درد و اندوه و رنج)[۸]
ز هر دست چوبی فراز آوریم * بدشمن بمانیم و خوذ بگذریم
(ز هوشنگ رَو تا بکاوس شاه * که بوذند با تخت و فرّ و کلاه
جز از نام ازیشان بگیتی نماند * کسی نامهٔ رفتگان بر نخواند)[۹]

(۱) کذا فی تگ و رص و حس، اما نام اورا «احمد خان» می نویسد (رك به ج ۱۰ ص ۱۱۳—۱۱۴) و شاید که نام اصلی او «احمد سلیمان خان» بوده باشد، (۲) شه ص ۱۶۱۹ س ۱۹—۲۰ (۳) ایضاً ص ۹۹۶ س ٤ (٤) ایضاً ص ۸۵۹ س ۲، مصراع ثانی: نباید ورا هیچ آموزگار (۵) شه ص ۸۶۰ س ۱۷ (۶) ایضاً ص ۹۹۳ س ۱۱، ۱۲، ۷، ۶ (۷) ایضاً ص ۱۰۰۱ س ۶ (۸) ایضاً ص ۱۰۱۵ س ۱۲—۱۳ (۹) ایضاً ص ۱۰۱۵ س ۲۳—۲٤

سطوت پادشاهی فرمود تا جهانیان بداند که فحمت مملکت ما و بنیاد حکم پادشاه ازکجا تا کجاست[۱]. و باقلان در تاریخ مینویسد، دربدا آن روزگار که وزرا چون فاضل و دانا و عاقل و توانا بودند، و کار وزارت این ساعت شاگرد علافی آمدست، هرج عوان شر و وجوه انگیز نرست بازار او نیز نرست، حکمت: اِعْلَمْ اَنَّ الْاَیْدِیَ اَصَابِعُهَا وَ الْمُلُوكَ یَصَابِعُهَا ۲ وَ اَنَّ وَزِیرَ الْمَلِكِ عَیْنُهُ وَ اَمِینَهُ اُذُنُهُ وَ كَاتِبَهُ لَفْظُهُ وَ حَاجِبَهُ حُلْقُهُ وَ رَسُولَهُ عَقْلُهُ وَ نَدِیمَهُ مِثْلُهُ[۲] بدانك چنانك قوام دست باصابع بود قوام ملك بصنایع باشد و صنایع سرکشیدگان و گریدگان پادشاه باشد، وزیر بطیر چشم است و مستوفی شه گوش و منشی و کاتب زبان ووکیلدر و حاجب نشان و رسول برهان عقل و ندیم بیان فضل، و سلطان ملکشاه در مدّت پادشاهی دو بار از انطاکیه باورکند شده بود[۳] نوبت آخرین در سنهٔ احدی و ثمانین و اربع مائة بانطاکیه شد و از آنجا بلادقیّه شد بکنار دریا و اسپانرا از دریا آب دادند، سلطان سجّاده خواست و آنجا دو رکعت نماز گزارد شکرانهٔ آنك ملك او از اقصای مشرق تا بکنار دریای مغرب رسیدست، مثل شُكْرُ الصَّنَایِعِ مِنْ اَقْوَی الذَّرَایِعِ[۴] و شکر نعمت ایزدیرا طرائفست و مکونرین آن رعایت حقوقست که اساس دولت بدان مشیّد ماند و عرصهٔ دولت اتّساع گیرد و اسباب پادشاهی و ارباب جهانداری بدان ساخته و افراخته باشد. و بندگان خاص خویشرا سلطان از اقصای ولایت شام و ساحل محیط اقطاع داد. شهر حلب نسیم الدّولة افسنقر داد و رُها[۵] نعاد الدّولة وزان[۶] و موصل ۲ بجکرمش داد. و از آنجا بازگشت و بسمرقند شد، مثل مَنْ اَنْعَمَ قَضَی حَقَّ الْعِبَادَةِ وَ مَنْ شَكَرَ اَسْتَحَقَّ الزِّیَادَةَ[۷]، هرك صلت دهد حقّ مهتری ۲۲

(۱) ولی ۵ نکت ص ۴۴۴، و رض و حس و ابن خلکان در ذکر ملکشاه.
(۲) ص ۱۱۸ ۲ (۳) نکت ص ۴۴۴-۴۴۵ (۴) ص ۱۰۱ ۲ (۵) ی دعا
(۶) رت و رب وزان، نکت خیزان

وَ ٱلْغَدْرِ وَ ٱلْحَمِيَّةُ تَمْنَعُ مِنَ ٱلْهَزِيمَةِ وَ ٱلْفَرِّ وَ إِيَّاكَ وَ مُبَاشَرَةَ ٱلْحَرْبِ
بِنَفْسِكَ فَإِنَّكَ لَا تَخْلُو مِنْ مُلْكٍ تُخَاطِرُ بِهِ أَوْ هُلْكٍ تُبَادِرُ بِهِ[1]، اعتماد در f. 55b
اعمال بر اهل مروّت کن و در قتال بر اهل حمیّت که مروّت از غدر و
خیانت باز دارد و حمیّت فرا هزیمت بگزارد، و بتن خود مباشرت جنگ
مکن که یا مخاطرهٔ ملك بود و یا مبادرهٔ هلك، و در سنهٔ احدی و
سبعین و اربع مایة ان ملکشاه لشکر بخوراسان کشید و اطراف ممالك
خویش بدید و فوجی‌را بر گزید که مصاف داذن‌را بشاید و حصار
سمرقند داذ و عرّاده و منجنیق نهاذ و بستذ، و خان‌را پیاذه [پیش][2] اسپ
او کشیذند، زمین بوسه داذ و اورا اسیر باصفهان آورد و امیر بار[3]
فرستاذ و تشریف داذ[4] شعر:

میازار هرگز دل راذ[5] مرد * ز بهر جهان تا نباشی بدرد
جهانرا نمایش چو کردار نیست * بذو دل سپردن سزاوار نیست[6]
بیکسان نگردذ سپهر بلند * گهی شاذ دارذ گهی مستمند[7]
گهی بر کشذ تا بخورشید بر * گهی اندر آرذ ز خورشید سر

و چون لشکر سلطان بجیحون بگذشت نظام الملك رسم اجرت ملّاحان بر
انطاکیه نبشت، چون سلطان بر نشست ملّاحان فریاذ کردند که ما
قومی درویشانیم معیشت ما ازین آبست و اگر جوانی ازینجا بانطاکیه
روذ پیر باز آیذ، سلطان نظام‌را گفت ای پذر این چه سردیست مارا
درین ولایت چندان دسترس نیست که حواله بانطاکیه می بایذ کرد،
وزیر گفت ای خذاوند ایشانرا بجایی[8] رفتن حاجت نباشذ حواشی ما
برات ایشان بزر نقد باز خرند، بنده این‌را از جهت تعظیم ملك و

(۱) فق f. 21a (۲) کذا فی جت و رسالهٔ جوینی (۳) نآ: باز
(۴) آ ذکر محاصرهٔ سمرقندرا در حوادث سنهٔ ۴۸۳ می نویسد (ج ۱۰ ص ۱۱۴—
۱۱۴) و در زن (ص ۵۵) هیچ تأریخی مذکور نیست، بقول زت سنهٔ ۴۸۱ است،
(۵) نآ: زاذ (۶) شه ص ۸۲۶ س ۲۲ (۷) ایضاً ص ۴۴۶ س ۸ (۸) نآ: بجای

بدار و پوش و بیاراے مهـر ، نگه کن بدین گرد گردان سپهر
بکوشیـد و بخشنده باشـید نیز ، ز خوردن نمـردا مباشـید چیز
برنجـد یکی دیگری بـر خورد ، بداد و بخشش کسی نگرد[1]
دو چشم تو انـدر سرای سپنج ، چنین خیره گشت از پی تاج و گنج
جهانی کجـا شربتی آب سرد ، بیرد تو رو دل جداری مدرد
خرد بشنو تا گرد گردان سپهر ، نه بیدا بود رنجش از خشم و مهر[2]
اگر هیچ گنجست ای نیك رای ، بیاراے و دل‌را نمـردا مـاے
در خوردنت خیره کی بر نهاد[3] ، اگر خود نمانی دهدت آنك داد

و چون از آن مصافگاه با در همدان آمد لشکر تطاولی می نمودند و تدلّی می کردند یعنی که چنین فتحی کرده ام و لشکری شکسته بآن پارهٔ ۱
زیادتی خواهیم، و در پیش خواجه لطفی بر زبان راندند مُنی از آنك اگر انقطاع و بآن پاره و خامگی زیادتی نخواهد بود فاوردرا سعادت باد[4] نظام الملك رسـان داد و گفت امشب مـا سلطان نگویم و مقصود شما حاصل گردانم، و هم در شب بفرمود تـا فاوردرا شربت دادند و هر دو پسرش‌را میل کشیدند[5] دیگر روز چون لشکر بار آمدند بتقاضا گفت ۱۵
دوش ارس معنی با سلطان چیزی بشایست گفت که نسب عمّش دلتنگ بود مگر دوش در حس از سر ضجرت و غیر زهر از بگس بر مکد و جان بداد، لشکر چون این سخن بشنودند بیارامیدند و دم در کشیدنـد و کس دیگر حدیث بآن پاره نکرد[6] حکمت اِعْتَمِدْ فِی اَعْمَالِكَ عَلَی اَهْلِ الْمُرُوَّةِ وَ فِی قِتَالِكَ عَلَی اَهْلِ الْحَمِیَّةِ لِاَنَّ الْمُرُوَّةَ تَمْنَعُ مِنَ الْخِیَانَةِ ۲۰

(۱) ثـ ص ٦٤ ٢ س ١٦ (۲) ایضاً ص ٦٦ ٢ س ٧ (۳) کذا بعینه فی الاصل و مفهوم این مصراع واضح نیست، لعلّه «خیره» مکان «خیره» (۴) نك ص ٤٤٣، و رض وحش ذکر ملکشاه (۵) رك به تاریخ سلجوقیان کرمان تألیف محمّد بن ابراهیم (طبع لیدن ص ١٢) که میگوید «و فاوردرا روزی چند مدّت داشته در شب حیله کردند و امیرانشاه و سلطانشاهرا میل کشیدند» و قول آن و زن و رنـ همین است که فاورد تحقیق گشته شد و الله اعلم

باید که عدل گزینند تا خرّمی بینند، پذران سلطان ملکشاه جهانگیری کردند و او جهانداری، درخت دولت نشاندند و او بر خورد و تخت سلطنت نهادند و او بار داد، پنداری عهد او جوانی دولت و بهار ایّام ملك و طراز کسوت پادشاهی بود، عالم مسلّم و رایت منصور و رعیّت خشنود و بلاد معمور، مثل: اِلْـزَمِ ٱلْوَرَعَ فَاِنَّـهُ يُؤَيِّدُ ٱلْمُلْكَ وَٱحْذَرِ ٱلطَّمَعَ فَاِنَّهُ يُوَلِّدُ ٱلْهُلْكَ[1]، ملازم ورع باش که تابید ملك دهد و مفارق طمع باش که تولید هلك کند، با ورع و بی طمع پادشاهی بود، یکچندی در میدان جهان گوی مراد باخت و اسپ کامرانی تاخت و روی بهیچ طرف و مهم ننهاذ الّا که ذلول گشت، مثل: فَضْلُ ٱلسَّادَةِ يُحْسِنُ ٱلْعَادَةَ وَ فَضلُ ٱلرِّيَاسَةِ يُحْسِنُ ٱلسِّيَاسَةَ[2]، عادات نیکو فضل سادانست و حسن سیاست فضل ریاستست، و چون بعد از واقعهٔ پذرش از خوراسان بعراق آمذ خصمی چون قاورد که عمّش بوذ از کرمان با لشکری گران بقصد ملك روی بعراق نهاذه بوذ و جهان خویشتن‌را مسلّم دانسته، بدر کَرَج میان هردو ملاقات افتاذ و سه شبانـروز مصاف بوذ، عاقبت قاورد پشت بداذ[3]، گویند مبارزی از لشکر او پیش صف لشکر ملکشاه بچالش آمذه بوذ سواری با او مبارزت نموذ و اورا زخمی زذ که نیمهٔ بالا از کمرگاه بگزارد و جذا شذ، اسپ او با کفل و دو ران بازگشت، چو قاورد آن زخم بدید گفت جای ایستاذن نیست، پشت بداذ و روی بهزیمت نهاذ و عاقبت گرفتار شذ، و چندان خزانه و سلاح خانه و آلت و عُدّت و متاع وکراع بدست لشکر ملکشاه افتاذ که در حدّ وعدّ نیامذ و در فهم و وهم نگنجید، شعر:

چنان دان که اندر سرای سپنج * کسی کو نهذ گنج بادست و رنج[4] f. 5ε

(۱) فقَ f. 14b (۲) ایضًا f. 19a (۳) رکَ بشرح آن در زنَ ص ٤٨ و اَ در حوادث سنهٔ ٤٦٥ (ج ۱۰ ص ٥٣) وتکَ ص ٤٤٣ و زتَ ff. 32b—34a و تاریخ سلجوقیان کرمان لمحمّد بن ابراهیم طبع لیدن ص ۱۲ (٤) شهَ ص ۲۰٦۳ س ۲۱

السّلطان معزّ الدّنیا و الدّین ملکشاه بن محمّد

قسم[1] امیر[2] المؤمنین

سلطان ملکشاه صورتی خوب داشت و قدّی تمام، بالای افراشته و
بازوی قوی، تصحیفی مایل بود، محاسنی گرد، رنگ چهره سرخ سپید، یك
چشم اندك مایه شکسته داشتی از عادت به از حلقب، جمله سلاحها کاره
فرمودی، در سواری و گوی باخن نهایت چالاك بود، ولادت او در
جمادی الاولی سنه خمس[3] و اربعین و اربع مایه بود، مدّت عمرش سی
و هشت سال، مدّت ملکش بیست سال، وزیر او نظام الملك الحسن بن
علیّ بن اسحق، حجّاب او الحاجب قماج، و سلطان ملکشاه پادشاهی جبّار
و کامگار بود مساعد بخت موافق روزگار مهنّا اسباب میسّر اعراض مؤیّد ۱
بتأیید آسمانی و موفّق بتوفیق ربّانی، حکمت اِنَّ السُّلْطانَ خَلیفَةُ اللهِ فِی
اَرْضِهِ وَ الْحاکِمُ فِی حُدُودِ دِینِهِ وَ فَرْضِهِ قَدْ خَصَّهُ اللهُ بِاِحْسانِهِ وَ اَشْرَکَهُ
فِی سُلْطانِهِ وَ بَذَلَهُ لِرَعایَةِ خَلْقِهِ وَ نَدَبَهُ لِنُصْرَةِ حَقِّهِ، فَاِنْ اَطاعَهُ فِی
اَوامِرِهِ وَ نَواهِیهِ کَمَّلَ بِنَصْرِهِ وَ اِنْ عَصاهُ فِیهِما وَکَلَهُ اِلَی نَفْسِهِ[4]،
سلطان سایهٔ خداست و حاکم در دین مصطفی، باحسان حق اختصاص f 54b
دارد و سرگردهٔ حقّ عزّ و علا باشد از بهر پادشاهی و رعایت خلق
خلق و خواندهٔ با نصرت حق، اگر در اوامر و نواهی مبالغه فرمان الهی
باشد حق تکمّل نصرتش کند و اگر خلاف امر و نهی خدا کند با نفس
خودش گذارد با فساد و مفاسد و فسق و مناهی آرد و بدوزخش سپارد، ۱۹

(۱) زن بعد، سلسله نامه امیر، زآ قسم (۲) زآ امیر (۳) کذا
فی الاصل ولی باید تسع، باشد چنانکه مصنّف خودش گفته است که مدّت عمر ملکشاه
۳۸ سال بود و وفات در سنهٔ ۴۸۵ پس ولادتش البتّه در سنهٔ ۴۴۷ بوده باشد (رك
به آتیه ۱ ص ۱۴۲ و زت ص ۶۱) (۴) فی f 15a

و الله که نبوده اند هرگز . مانندهٔ شاه خسرو و جم
اندر الفاظ عذب شه‌راست . الطاف دم مسیح مریم
گشتست ز هیبت مدیحت . طوطی سخن سرای ابکم
در بَدْو وجود جود سلطان . بر جملهٔ کون و کان مقدّم
می گفت قدر بشاه هر دم . کای سرور اهل دین تقدّم
در مکتب آسمان همی گفت . رای تو بعقل کُل تعلّم
ذات خردی و اصل دانش . هر چند خرد نشد مجسّم
گر لطف رعایتت در آفاق . محروم نماند هیچ محرم
گر زآنک خلاف رایت ای شاه . بُد گردش ابن بلند طارم
زین پس همه کام شاه جویند . سر بای کنند دربن مخیّم
بر بندگیت قرارش افتاد . وین عزم شد از فلک مصمم
بر صوب عراق نیک رایست[1] . گردانبذن عنان ادهم
تا گرد سم سمند شه‌را . در دیده کشند نسل آدم
خورشید عراق در معاقست . باشد که شود نحوستش کم
این حال عراقیان عاجز . مشکل شده بود سخت و درهم
باشد که ز غصّها و غمها . گردند بمقدم تو خرّم
یا رب که ز فرّ مقدم شاه . باد اهل عراق شاد و بی غم
تا عرض کنند حاجت خویش . در خدمت کعبهٔ معظّم
تا هست منا و موقف و رُکن . بر ره گذر حطیم و زمزم
تا هست ذبایح حرم‌را . بر مُحرم صید او محرّم
عُمر تو بکام باد جاوید . تا هست بسال در مُحَرَّم
باذات بکام دوست در خلد . دشمنت در آتش جهنّم
بذخواه تو جاودان دژم باد . نوشش همه باد شربت سم

(1) نَا : راست

سهم‌گن و مردانه بوذ، چون اورا اس کار افتاذ خوراسان و عراق و حمله اطراف مستخلص کرده بوذ و از ده پسر که داشت ملکشاه ولی عهد کرده بوذ تا مملکت می داشت و میراث گذاشت محاوید عالم پادشاه بنی آدم سلطان قاهر عظیم الدّهر غیاث الدّنیا و الدّس ابو الفتح کیخسرو بن السّلطان قلج ارسلان خَلَّدَ اللّٰهُ مَعَالِمَ دَوْلَتِهِ که اساس دولت و قاعدهٔ ۵ مملکت بر مراقبت حاب ایزدی و اعلای اعلام دس و احیای مراسم شرع و اعزاز ایمّهٔ اسلام که حَرَسَهُ علوم دین و حَفَظَهُ قواعد شرعند نهاده است، و هر رور الطاف ایزدی بر صحات احوال دولت او ظاهر و لایح است و امداد فضل او تارك و تعالیٰ در بارهٔ او متوالی و متواصل، و رایات دولت او که تایید و نصرت ایرد سُبْحَانَهُ وَ تَعَالیٰ همیشه مؤیّد ۱۰ و منصورست و امارات فضل الٰهی کی بر اطراف و حواشی رورگار همایون او ظاهرست و امداد آلا و نعما که در اعرار و ادلال اولیا و اعدا متوانرست ار آنست که همواره همّت بر اسعای مرصات ایرد عَزَّ اسْمُهُ منصور دارد و اعتصام در حال حرکت و مقام و طلب هر مقصود و مرام بحَول و قوّت ملك علاّم کند و در استنجاح آمال و امانی دوحهانی ۱۵ مدد ار فضل عمیم و صنع عظیم او حواهد و مُعْطی و مُنْعِم و مکافی و مجازی بر حسنات و سیّئات اورا داند و استبقاء دولت و استدامت نعمت از نتایج و ثمرات مواظبت بر شکر و حمد او تارك و تقدّس شاسد، ملك تعالیٰ در تزاید دارد و رایت دولت افراشته و صُنّهٔ مملکت نگاشته بمحمّد و آله، ۲

و این قصیده داعی حضرت در وصف آن دولت گفته است ۲۵۳

ای مُلك حهان ترا مسلّم ۰ سلطان زمانه شاه عالم
ای آنك تُراست مُلك آنانش ۰ ما دیو و پری بربر حاتم
شاهی که بحدمتت همیشه ۰ اس گنبد نیلگون شود حم ۲۴

چون اجل فراز آید مهلت منقضی شود رسیدنی برسد و چون قضه بیاید بصر بروذ، شعر:

اگر شهریارست اگر مرد خُرد * هر آنکس که زاید ببایذش مُرد[۱]
نگر تا که بینی بگرد جهان * که او نیست از مرگ خسته روان[۲]
بریزی بخاك ار همه ز آهنی * اگر دین پرستی گر اهرمنی[۳]
ز خاکیم و هم خاك‌را زاده ایم * ببیچارگی دل بذو داده ایم[٤]
همه مرگ‌را ایم پیر و جوان * برفتن خرذ باذمان قهرمان
همه کارهارا بگیتی دَر ست * مگر مرگ کآنرا دری دیگرست

گویند بعد از مدّتی در عهد سلطان ملکشاه پسر این جامع فرّاش‌را غلامی از غلامان خلیفه بکُشت در بغداذ، جامع در طلب قصاص چون پلنگ و شیر می غرّید و چون نهنگ و اژدرها می دمید و چون ضحّاك بی باك که قصد جمشید کرد یا بهرام روی بکین ناهید نهاذ جامع از پس غلام می دویذ، غلام در حرم خلیفه گریخت جامع بدر حرم شذ و فریاذ و آه بچرخ و ماه برداشت، خلیفه اورا در حرم نگذاشت، چون سلطان برنشست جامع عنان سلطان بگرفت که با او گستاخ بوذی گفت ای خذاوند با کُشندهٔ پسر بنده همان کُن که من با کُشندهٔ پذرت کردم، شعر: f.53a

جزای نکویی نکویی بوذ * چنان چون جزای بذی هم بذیست

سلطان گفت راست می گویذ، امیر حاجب قماج‌را بفرستاذ تا غلام‌را از حرم بدر آورذ، و خلیفه مقتدی بوذ ده هزار دینار می داذ تا ناموس نشکنذ، نپذیرفت و غلام‌را قصاص کرد[٥] مثل: کَمْ مِنْ عَزِیزٍ اَذَلَّهُ جَهْلُهُ وَکَمْ مِنْ ذَلِیلٍ اَعَزَّهُ عَقْلُهُ[٦]، و سلطان الب ارسلان مردی

(۱) شه ص ۱۲۵٦ س ٥ (۲) ایضاً ص ۱۲۵۷ س ۱۱ (۳) ایضاً ص ۱۲۳۹ س ۱۱ (٤) ایضا ص ۱۲٦۸ س ۱٦ (٥) رك به تنگ (ص ٤٤٤) که میگوید این واقعه در سنهٔ ٤۸۱ بود وقتیکه ملکشاه بقصد حج بمکّه می رفت
(٦) فق f. 47

زخم زد[۱] مثل: كُلُّ إِنْسَانٍ طَالِبُ مَنِيَّةٍ وَ مَطْلُوبُ مَنِيَّةٍ[۲]، هرکس آرزوی میجوید و مرگ در پیش می پوید، شعر:

چیست این طاس ساعت گردان • کاهش زندگانی مردان

سعد الدّولة گهر آبین شحنهٔ بغداذ در خدمت سلطان ایستاده بود خویشتن بر سلطان افگند اورا نیز زخم زد امّا سعد الدّولة نزیست، و f 52b نزدیك دو هزار غلام در خدمت سلطان صف کشیده بودند ازیشان کس نه ایستاذ، یوسف مرزی[۳] کارد بدست می رفت جامع نیساوری[۴] که مهتر قرّاشان بود میخ کوبی بدست داشت از پس او در آمذ و بر سرش زذ و بجا بگشت، مثل: مَنْ سَاءَ عَزْمُهُ رَجَعَ إِلَيْهِ سَهْمُهُ[۵]، مصراع[۶] ۱۰

تیر بد عزم برای آید بار

از قضا و قدر نعذل و نصر حذر نتوان کرد، و آذمی چو آفتاب هرکجا که روذ بلا و محنت چو سایه ملازم او بود و بتدبیر سابق لاحق، لاَ مَرَدَّ لِقَضَائِهِ وَ لاَ مَانِعَ لِحُكْمِهِ وَ قَضَائِهِ، [شعر][۷]

سر الب ارسلان دیدی ز رفعت رفته بر گردون ۱۵
برو آی[۸] تا بجای اندر تن الب ارسلان بینی

(۱) آ ح ۱ ص ۴۰۹ ـ ۵، رن ص ۴۶، نکـ ص ۴۴۲ (۲) فی f 6b
(۳) رآ یوزی (۴) رن ورث و ابن خلکان قرائش ارمنی (۵) فی f 10b
(۶) رآ شعر (۷) از قصیدهٔ ایست از حکیم سنائی غزنوی مشتمل بر ۵۴ بیت، مطلعش این است

دلا تا کی دریں زندان فریب این و آن بینی
بکی زین چاه سلطانی برون شو تا جهان بینی

(صحهٔ دیوان در مرثیهٔ مهیار (۱۰۵۰ ـ ۱۰۸۰ م) ۳ بیت) (۸) کجا ی رآ و دیوان سکر است و صواب دآه است چنانکه بیت

الرّوم ارمانوس هزار دینار قرار داذ که هروز[۱] بجزیت بفرستذ[۲] حکمت: خَيْرُ ٱلْمَالِ مَا ٱخَذْتَـهُ مِنَ ٱلْحَلَالِ وَ صَرَفْتَهُ فِى ٱلنَّوَالِ وَ شَرُّ ٱلْمَالِ مَا ٱخَذْتَهُ مِنَ ٱلْحَرَامِ وَ صَرَفْتَهُ فِى ٱلْآثَامِ[۳] بهترین مال آنست که از حلال ستانی و از بهر نام نیك بذل کنی و بذترین مال آنست که از حرام جمع آری و بآثام بگزاری، و سلطان در آخر عهد روی بماوراء النّهـر نهاذ بجنگ خان[٤] و ماذر او از خانیان بوذ، چون بجیحون عبره کرد در سنهٔ خمس و ستّین و اربع مایة قلعهٔ مختصر بوذ بر لب آب برزم[٥]، غلامی چند اوباش لشکر آن قلعه‌را بستذند وکوتوال قلعه‌را یوسف برزمی[٦] گفتندی اسیرش پیش تخت آوردند، سلطان ازو احوالی می پُرسیذ راست نمی گفت، شعر[۷]

هر آنکس که بسیار گویذ دروغ * بنزدیك شاهان نگیرذ فـروغ
سخن کان نه اندر خورذ با خرذ * بکوشذ که بـر پاذشـه نشمرذ
وگر پُرسذت هرچ دانی بگوی * ببسیار گفتن مجوی آب روی

سلطان فرموذ تا اورا سیاست کنند، یوسف چون طمع از جان برداشت کاردی از ساق موزه بیرون آورد و آهنگ سلطان کرد، مثل: مَنْ خَافَ شَرَّكَ أَفْسَدَ أَمْرَكَ[۸]، هرك از بذ تو ترسذ فساد کار تو طلبذ، غلامان خاص و سلاح داران خواستند که اورا بگیرند، سلطان بانگ بر زذ و بر گُشاذِ تیر واثق بوذ تیری بذو انداخت خطا شذ، مرد برسیذ و سلطانرا

(۱) کذا فی نَآ یعنی هرروز (۲) رکَ به زنَ ص ٤۳—٤٤ و آج ۱۰ ص ٤٥
(۳) فقَ f. 9a (٤) نام او شمس الملك تکین بن طغتاج است (رکَ به زنَ ص ٤٥—٤٦ و آ در حوادث سنهٔ ٤٦٥) (٥) کذا فی جتَ و تگَ و حسَ و ترجمهٔ طبقات ناصری، نَآ: نرزم، قریب بیقین است که برزم همان جاییست که ادریسی در نزهة المشتاق (ترجمهٔ فرنساوی ج ۲ ص ۱۹۲) آنرا «بوروزم» می نویسد و میگوید که از جرجانیه تـا بوروزم مسافت یك روز است، (٦) نَآ: نرزمی، زنَ و آ و زتَ: الخوارزمی (۷) شهَ ص ۱٦۷۷ س ۲۷—۲۹ (۸) فقَ f. 3b

فرمود، حکمت فَصِلَهُ ٱلسُّلْطَانِ عِمَارَةُ ٱلْبُلْدَانِ[1]، و سلطان بعزای ملك الرّوم ارمانوس شد[2] او با ششصد[3] هزار سوار از روم بدر آمد و قصد اسلام کرد، الب ارسلان بلارکرد[4] بدو رسید بدواردہ هزار مرد اشانرا شکست و ارمانوس بدست علامی گرفتار شد، شعر

زمانه برهرآب داشت چنگ ۰ بدرّد دل شیر و چنگ[5] پلنگ ۵
پیش زمانه چه یاری سرت ۰ رُماند چو داد ار سرت افسرت

آورده اند که در آن وقت که سلطان الب ارسلان بعزای ملك الرّوم ارمانوس می رفت در تعداد لشکر پیش خویش عرض خواست و امیر سعد الدّوله گیر آنرا در خدمت بود و عرض می کرد، از حاشیهٔ او علامی رومی تحت خیر در عرض آمد، عارض نام او می نشت سعد الدّوله ۱۰ گفت مصاحبت مکن باشد که ملك الرّوم‌را خود او گیرد[6] مثل مَنِ ٱسْتَكْفَى ٱلْكُمَاةَ كَفَى ٱلْعُدَاةَ[7] هرك دانایانرا کارها فرا خواهد از دشمان ۲۵ ۲ برهد، اتّفاق‌را این علام ملك الرّوم‌را در هزیمت بار شناخت که اورا دیده بود بگرفتش و پیش سلطان آورد، مثل مَنْ وَثِقَ بِإِحْسَانِكَ أَشْفَقَ عَلَى سُلْطَانِكَ[8] هرك باحسان تو واثق بود بسر سلطنت تو مشفق شود، ۱۵ سلطان اورا چند روز اسیر داشت بعد از آن حلقه در هر دو گوش او کرد و بجان او امان داد، مثل أَحْسِنْ تُحْسَنْ إِلَيْكَ وَأَنْعِمْ تُنَعَّمْ عَلَيْكَ[9] نیکی کن با ما تو نیکی کند و مدارا کن با ما تو مدارا کند، آنگه ملك ۱۸

---

(۱) مَنّ ۱۰۸ ۲ (۲) شرح آن در رَن ص ۴۱–۴۴ و آآ در حوادث سنهٔ ۴۶۳ (ج ۱ ص ۴۴–۴۶)، رت ۳۵۱–۳۵۶ ۲ (۳) در متن «شش» خطا مصحح افتاده شده است و معلوم نیست در اصل چه بوده است، حتّ و رسلهٔ «سی و ع» دارد، طول رَن و رت لشکر ارمانوس سه صد هزار بود و طول آآ دو صد هزار، (۴) کذا فیما ی آآ و رت، رَن مبارزکرد، بانوب مبارزیزد (۵) حرم ۲ (۶) رَن ص ۴۳، آآ ج ۱ ص ۴۵ رت ۳۵۶ ۲ (۷) مَنّ ۱۳۰ ۲ (۸) امثا ۱۱۱ ۲

وضو ساخت و دو رکعت نماز گزارد و اورا سوگند داد که چون فرمان پادشاه بجا آری از من پیغامی بسلطان گزاری و یکی بخواجه، سلطان‌را بگوی اینت خجسته خدمتی که بر من خدمت شما بود عمّت این جهان بمن داد تا بر آن حکم کردم و تو آن جهانم دادی و شهادتم روزی کردی پس از خدمت شما دنیا و آخرت یافتم، و وزیررا بگوی که بد بدعتی و زشت قاعدتی در جهان آوردی بوزیر کُشتن آرْجُو که این سنّت در حقّ خویشتن و اعقاب باز بینی[۱] [مثل]: مَنْ اَحَبَّ نَفْسَهُ اَجْتَنَبَ اَلْآثَامَ وَ مَنْ اَحَبَّ وَلَدَهُ رَحِمَ اَلْاَیْتَامَ[۲]، هرك تن خودرا دوست دارد آثام بگذارد و هرك فرزندرا دوست دارد بر ایتام رحمت آرد، شعر:

چنین بود تا بود گردان سپهر ٭ گهی پُر ز کینست گه پُر ز مهر[۳]
تو گر با هشی مشو اورا بدوست ٭ کجون دست یابد بدرّدت پوست
سپهر بلند ار فراوان کشد ٭ همان پردهٔ رازها بر درد
(جهان تا توانی بشادی گذار ٭ نگه کُن بدین گردش روزگار
یکی‌را بر آرد بچرخ بلند ٭ ز تیمار و دردش کند بی گزند
و ز آنجاش گردان برد سوی خاك ٭ همه جای ترسست و تیمار و باك
هم آنرا که پرورد بر بر بناز ٭ بینگند خیره بچاه دراز[۴]
یکی‌را ز چاه آورد سوی گاه ٭ نهد بر سرش پُر ز گوهر کلاه)[۵]
سرنجام هر دو بخاك اندرند ٭ ز تارك بچنگ مغاك اندرند[۶]

و سلطان الب ارسلان بهمه عالم تاختن کرد و پارس بگرفت[۷] و بر شبانکاره تاخت و خلقی بسیار ازیشان بکشت[۸] مثل: مَنْ حَسُنَتْ سِیَاسَتُهُ دَامَتْ رِیَاسَتُهُ، هرك سیاست نیکو راند ریاستش بماند، و عمارت جهان

(۱) رك به آآ ج ۱۰ ص ۲۰—۲۲، تگ ص ۴۲۹، زن ص ۲۹، و رص و حس ذکر الب ارسلان (۲) فق f. 11a (۳) شه ص ۷۱۴ س ۱۷ (۴) شه: نیاز (۵) ایضاً ص ۸۰۵ س ۱۲—۱۶ (۶) ایضاً ص ۴۷۳ س ۲۲ (۷) آآ در حوادث سنهٔ ۴۵۹ (۸) در سنهٔ ۴۵۸ (ترجمهٔ طبقات ناصری ص ۱۷۴)

فرمود، حکمت فَصِلَهُ ٱلسُّلْطَانِ عِمَارَهُ ٱلْبُلْدَانِ[1]، و سلطان نعرای ملك الرّوم ارماوس شد[2] او با ششصد[3] هزار سوار از روم بدر آمد و قصد اسلام کرد، الب ارسلان خبر کرد[4] بدو رسید بدوازده هزار مرد لشکرا بشکست و ارماوس بدست علامی گرفتار شد، شعر

زمانه برمرآب دادست چنگ • بدرّد دل شیر و چنگ[5] پلنگ
پیش زمانه چه هاری سرت • رُماند چو داد از سرت افسرت

آورده اند که در آن وقت که سلطان الب ارسلان نعرای ملك الرّوم ارماوس می رفت در تعداد لشکر پیش خویش عرض خواست و امیر سعد الدّولة گهر آئین در خدمت بود و عرض می کرد، از حاشیهٔ او علامی رومی تحت خبر در عرض آمد، عارض نام او می نشت سعد الدّولة گفت مصلحت نکن باشد که ملك الرّوم‌را خود او گیرد[6] مثل مَنِ ٱسْتَكْفَى ٱلْكُفَاهَ كَفَى ٱلْعُدَاهَ[7] هرك دانایانرا کارها فرا خواهد از دشمان f 52a برهد، اتّفاق‌را این علام ملك الرّوم‌را در هزیمت بار شناخت که اورا دیده بود بگرفت و پیش سلطان آورد، مثل مَنْ وَثِقَ بِإِحْسَانِكَ ٱشْفَقَ عَلَى سُلْطَانِكَ[8] هرك باحسان تو واثق بود بر سلطنت تو مشفق شود، سلطان اورا چند روز اسیر داشت بعد از آن خلعه در هر دو گوش او کرد و بجان او امان داد، مثل أَحْسِنْ تُحْسَنْ إِلَيْكَ وَأَنْفِقْ تُنَّ عَلَيْكَ[9] نیکی کن با تا تو نیکی کند و مدارا کن با تا تو مدارا کند، آنگه ملك

(1) متن ۱ ۱ ۲ (2) شرح آن در زت ص ۴۱–۴۴ و آآ در حوادث سنهٔ ۴۶۳ (ح ۱ ص ۴۴–۴۶) و زت ff 316–317 (3) در متن «ششصد» بخطّ جدید نوشته شده است و معلوم نیست در اصل چه بوده است، حت و رسالهٔ خویی و ع «سیصد» دارد، عمل زت و زت لشکر ارماوس سه صد هزار بود و عمل آآ دو صد هزار، (4) کذا فی آ و زت، زت مبارکرد، بانوب مبارزیرد (5) شرح ۱۰ (6) زت ص ۴۳، آآ ح ۱ ص ۴۵ زت f 310–6 (7) متن ۱ ۱ ۲ (8) فی ۱ ۱ ۲

وضو ساخت و دو رکعت نماز گزارد و اورا سوگند داذ که چون فرمان پاذشاه بجا آری از من پیغامی بسلطان گزاری و یکی بخواجه، سلطان‌را بگوی اینت خجسته خدمتی که بر من خدمت شما بوذ عمّت این جهان بمن داذ تا بـر آن حکم کردم و تو آن جهانم داذی و شهادتم روزی کردی پس از خدمت شما دنیا و آخرت یافتم، و وزیررا بگوی که بذ بدعتی و زشت قاعدتی در جهان آوردی بوزیر کُشتن اَرْجُو که این سنّت در حقّ خویشتن و اعقاب باز بینی[۱] [مثل]: مَنْ اَحَبَّ نَفْسَهُ اَجْتَنَبَ اَلْآثَامَ وَ مَنْ اَحَبَّ وَلَدَهُ رَحِمَ اَلْاَیْتَامَ[۲]، هرك تن خوذرا دوست دارذ آثام بگذارذ و هرك فرزندرا دوست دارذ بر ایتام رحمت آرذ، شعر:

چنین بوذ تا بوذ گردان سپهر * گهی پُر ز کینست گه پُر ز مهر[۳]
f. 51 تو گر با هشی مشهر اورا بدوست * کجون دست یابذ بدرّذت پوست
سپهر بلند ار فـراوان کشـذ * همان پردهٔ رازهـا بـر درذ
(جهان تا توانی بشاذی گذار * نگه کُن بذین گردش روزگار
یکی‌را بـر آرذ بچرخ بلنـد * ز تیمار و دردش کند بی گزنـد
و ز آنجاش گردان برذ سوی خاك * همه جای ترسست و تیمار و باك
هم آنرا که پرورد بر بر بناز * بیفگنـد خیره بچـاه درازن[۴]
یکی‌را ز چاه آورذ سوی گاه * نهذ برسرش پُر ز گوهر کلاه)[۵]
سرنجام هر دو بخاك اندرنـد * ز تارك بچنگ مغاك اندرنـد[۶]

و سلطان الب ارسلان بهمه عالم تاختن کرد و پارس بگرفت[۷] و بـر شبانکاره تاخت و خلقی بسیار ازیشان بکشت[۸] مثل: مَنْ حَسُنَتْ سِیَاسَتُهُ دَامَتْ رِیَاسَتُهُ، هرك سیاست نیکو راند ریاستش بماند، و عمارت جهان

(۱) رکَ به اآ ج ۱۰ ص ۲۰—۲۲، تگَ ص ۴۲۹، زنَ ص ۲۹، و رصَ و حس ذکر الب ارسلان (۲) فقَ f. 11a (۳) شهَ ص ۷۱۴ س ۱۷ (۴) شهَ: نیاز (۵) ایضًا ص ۸۰۵ س ۱۲—۱۶ (۶) ایضًا ص ۴۷۳ س ۲۲ (۷) اآ در حوادث سنهٔ ۴۵۹ (۸) در سنهٔ ۴۵۸ (ترجمهٔ طبقات ناصری ص ۱۷۴)

چهار سال بود ولادت شب آدینه دوّم محرّم سنهٔ احدی و ثلثین و اربع مائة[1]، ووزای او الوزیر نظام الملك الحسن بن علی بن اسحٰق، حجّاب او الحاجب بكرك، الحاجب عبد الرّحمٰن الاعاجی[2]، توقیع او نَصْرُ ٱللّٰهِ، سلطان الب ارسلان پادشاهی بود سا هیبت و سیاست ناریه و کامکار f 51a و بدار، دشمن شکن حصم افگن، بی نظیر و جهانگیر، نخت آرای و ه گیتی گشای، قدّی عظیم داشت و محاسنی دراز چنانك بوقت تیر انداختن گره زدی و هرگز پیر خطا نکردی و کلاه دراز داشتی و بر تخت روز بار نخت مهب بودی و با شکوه، و از سر محاسن تا سر کلاه او گویند دو گز بودی[3] و هر رسول که پیش تخت او آمدی بهراسیدی، ملکی آسوده داشت، مثل مَنْ حَسُنَتْ مَسَاعِيهِ طَالَتْ مَرَاعِيهِ[4]، شعر ۱

هرکه نکو روش بود درکار ٭ مرعزارش نکو بود بنکار

بعد از وفات عمّش طغرلبك عمد الملك را که وزیر عمّش بود بگرفت و وزارت نظام الملك داد[5] و او پیش از سلطنت در خدمت الب ارسلان بودی و بوقتی کندری [را] یك سال با خود گردانید، مثل مِنْ أَعْظَمِ ٱلْفَجَائِعِ إِضَاعَةُ ٱلصَّنَائِعِ[6]، اضاعت حقوق از مصائب و عقوق ۱۵ است، در سنهٔ ستّ وخمسین و اربع مائة بشهر نسا[7] عمد الملك را بفرمود کُشتن و نظام الملك در آن ساعی و راضی بود، مثل إِذَا ٱسْتَشَرْتَ ٱلْعَاقِلَ أَشَارَ لَكَ ٱلْبَاطِلَ[8]، چون مشورت با عاقل کنی از بهر تو باطل گزیند. شنیدم که چون کُشته در پیش او شد مهلت خواست و ۱۹

(1) درین بیت هم در همه موزّخین اختلافی است، آ و ر گویند ولادت سلطان الب ارسلان در سنهٔ ۴۲۴ بود و منتظم عمرش چهل سال و قول ابن خلکان همین است، و در سایر کتب من ع و حس و رض و حس مانفق تاریخ ولادتش دوّم محرّم سنهٔ ۴۲۱ است (2) ر ـ ه ص ۹۲ ح ۲ (3) رك ـ ه رض و حس ذکر الب ارسلان (4) ص ۲۰۶ (5) ر ـ ه شرح ن در ر ص ۲۹ و آ در حوادث سنهٔ ۴۶۶ (ج ۱ ص ۲) (6) ص ۱۴۹ f (7) بقول آ و ر عمد الملك بود امرود کشته شد و قول ابن آنها معنی ماندهٔ بود (8) ص ۱۲۱ f

فلك با طبلك خورشيد جاويذ * ببام قصر جاهت پاسبان باذ
بپيشت نصرت و تاييد و اقبال * يكايك چاكرى بسته ميان باذ
ز صذ پايه كه هست از رفعت تو * نخستين پايه هفتم آسمان باذ
غياث الدّين عادل تا جهانست * بهفت اقليم در سلطان نشان باذ
همیشه سجّهٔ کرّوبیانست * که سلطان تا ابد فرمان روان باذ
هرآنکو حاسد و بذخواه شاهست * قرين غصّه وز غم ناتوان باذ

بمان تا جاوذان سلطان عالم
همايون طلعت و پيروز و خرّم

السّلطان الاعظم عضد الدّولة ابو شجاع [1] الب ارسلان [1] محمّد بن داود بن ميكايل بن سلجوق

بتاريخ ذى الحجّة سنهٔ خمس و خمسين و اربع ماية الب ارسلان محمّد بن ابى سليمٰن پسر طغرلبك سليمٰن [2] را كه كوذك بوذ بر كنار گرفت و بر تخت نشست و پاذشاهى عراق و خوراسان برو مقرّر شذ، مدّت ملكش دوازده [3] سال بوذ بعد از وفات عمّش طغرلبك و دو سال پيش از آن بخراسان بعد از وفات پذرش چغرى بك [4]، مدّت عمرش سى و

(۱—۱) در حاشيه افزوده شده (۲) اين سليمٰن حقيقةً پسر چغرى بك و برادر الب ارسلان بود چنانكه از كنيت چغرى بك («ابو سليمٰن») ظاهر است ولى اينجا پسر طغرلبك گفته شده است بسبب اينكه مادر سليمٰن بعد از وفات چغرى بك بنكاح طغرلبك در آمده بود (رك به زن ص ۲۶ و ۱۱ ج ۱۰ ص ۱۸) و نيز اينكه طغرلبك اورا (بقول ابن الاثير) ولى عهد كرده بود (۳) اين سهو است زيراكه الب ارسلان باتّفاق مؤرّخين و بقول خود مصنّف در سنهٔ ٤٦٥ مقتول شد پس مدّت سلطنت او بيش از ده سال (٤٥٥—٤٦٥) نتواند بود، و بقول زن و ۱۱ نُه سال و اند ماه بود، (٤) تاريخ وفات چغرى بك بتحقيق معلوم نيست بقول زن سنهٔ ٤٥٠ است و بقول ۱۱ رجب سنهٔ ٤٥١ و بقول زت صفر سنهٔ ٤٥٢، پس بهر صورت مدّت ولايت الب ارسلان در خراسان بيش از دو سال باشد

تو آن شاهی که چون تو کامگاری ۰ بدوران در نبد چشم اختر
f 50a کمینه بنده فرمانبست شاها ۰ ترا بر چرخ گردان سعد اکبر[1]
بدانت کرد خورشید ای بهشاه ۰ که خاوندان جهان تا روز محشر
سر افراری هرمندے خواهد
که از دوران گرفت او هر مرادی
تو دارد جهان اَلْحَمْدُ لِلّٰه ۰ توئی صاحب قران اَلْحَمْدُ لِلّٰه
بدانت جبرئیل از سدره گردست ۰ که خاوندان جهان اَلْحَمْدُ لِلّٰه
از آن عم نیستت تا عالمی را ۰ بدارے شادمان اَلْحَمْدُ لِلّٰه
کدام بود بگذشتی ز گردون ۰ ز شبه دیدم عیان اَلْحَمْدُ لِلّٰه
چو در ایّام سلطان شادمانست ۰ دل پیر و جوان اَلْحَمْدُ لِلّٰه
بمردم تا بدیدم روی یار ۰ عدوست را مکان اَلْحَمْدُ لِلّٰه
چو شد آنکس که بدخواه تو باشد ۰ کنام دشمنان اَلْحَمْدُ لِلّٰه
بزرگی و جلالت از هنر یافت
که رایش روشنی ماه و خور یافت
رهی شاه جهان سلطان آفاق ۰ بدست تو کلید درّ ارزاق
غیاث الدّنیا سلطان جوان بخت ۰ که آمد دولت شادی ورا طاق
خداوند جهان سلطان مشفق ۰ که دولت تا جهانست بست میثاق
ترا از دولت فیروز و جاوان ۰ مخصب از نعمت طمغاج و قپچاق
بروزی دجله بحر و کان بدهد ۰ بر جودت باشد آن چنان شاق
بحر و کان در آب زرّ و گوهر ۰ همی غوّاص جودت راست تا ساق
جهانت باد دایم بنده فرمان ۰ ترا اقبال طایع در عدو عاق
بدیده چشم دوران در صد و اند
که مثلت مادری را زاد هرگز
همیدون خاوندانه شادمان باد ۰ مطیع رای او دور جهان باد

(۱) کذا ۰ ارسلانهٔ مصری الجنت اشتت

بدخواهان و حاسدان از دَوْر آسمان بر سان بَقّم و روی دشمنان از جور اختران بر سان زریر، شعر:

چشمشان از آب حسرت همچو قار . رویشان از گَرد محنت همچو قیر
قدّشان از بس حوادث همچو چنگ . ناله شان از بس نوایب همچو زیر

و تا آیین زمین آرامست و تا طبیعت زمان و دور آسمان گردش از دور زمان و آسمان سلطان جهانرا دعای بخیر باذ و از طبع زمین نصیبهٔ شاه آمین، بُن و بُسْری که زمین و زمان دارد بر یسار و یمین پادشاه غیاث الدّین بنده وار فرمان بردار باذ، و جهانیانرا دعای آن پادشاه که سابهٔ اللّهست از مهد تا لحد بهترین غذا و نیکوترین کاری باذ، و چنانك دعاگوی دولت از ایّام طفلی تا مدّت کهلی بذین درگاه نارسیده و این بارگاه نادیده با زلف و طرّهٔ پرچم و صباحت غرّهٔ شیر علم شهنشاه غیاث الدّین عشقها ورزید و وظایف دعا و ثنا گزید شعر:

عشق این خدمت مرا تا حشر شد همراه جان
ز آنك آمد ز ابتدا در گوهرم همراه شیر .

سجده گاه ملوك بارگاه این پادشاه باذ و طاعت رهایین بوسیدن آستین و خاك زمین شهریار باذ بمحمّد و آله،

این قصیده مؤلّف کتاب در مدح شاه خَلَّدَ اللّٰهُ مُلْکَهُ گفت

زهی صاحب قران همت کشور . کمینه بندهٔ خورشید انور
چو رایت رایت افرازد بوذ مهر . بسان ذرّه در دریای اخضر
نه کافی[1] بوذ مثلت در کفایت . نه شد جود تو حاتم را میسّر
نه ز آن طومار عهد آل سلجوق . محقّق ثلث جاهت نه مقرّر

(۱) شاید مقصود ازین کافی الکفاة اسمٰعیل الصّاحب بن عبّاد (وزیر آل بویه) است (رك به ص ٤٨ ح ۳)

و گر نگذرد آن همه نیست ، بر آن زندگانی نباید گریست)[۱]
روان تو دارنده روشن کناد ، خرد پیش چشم تو خوش کناد[۲]

ملك تعالیٰ مملکت عراق و خوراسان و حملگی بسیط جهان ار در روم تا اقصیٰ حدود ترکستان و هند و سستان و سر تا سر اقالیم عالم و حملگی رعایای بی آدم‌را در تحت فرمان و ضبط بندگان خداوند عالم سلطان اعظم کاد، و مثال پادشاه بی آدم شاهنشاه[۳] معظم مَالِك رِقَابِ الْأُمَمِ مَوْلَى الْعَرَبِ وَالْعَجَمِ سُلْطَانُ السَّلَاطِينِ الْمُؤَيَّدُ بِتَأْيِيدِ رَبِّ الْعَالَمِينَ الْوَاثِقُ بِنَصْرِ اللهِ الْحَاكِمُ بِأَمْرِ اللهِ نُرْهَانُ الْإِمَامِ وَ مُعِزُّ الْأَنَامِ ظِلُّ اللهِ عَلَى الْبَرِيَّةِ وَ نُورُهُ السَّاطِعُ بَيْنَ الْبَرِيَّةِ مُطِيعُ الْحَقِّ مُطَاعُ الْخَلْقِ مَلَاذُ الثَّقَلَيْنِ وَارِثُ مُلْكِ دِي الْقَرْنَيْنِ مَوْلَى الْخَافِقَيْنِ عِبَادُ الدُّنْيَا وَ الدِّينِ كَهْفُ الْإِسْلَامِ وَ الْمُسْلِمِينَ ابو الفتح کیخسرو بن السلطان فاتح ارسلان اَعْلَى اللهُ كَلِمَتَهُ وَ نَصَرَ جُنْدَهُ وَ أَلْوِيَتَهُ وَ بَسَطَ مُلْكَهُ وَ دَوْلَتَهُ[۴] در اقطار آفاق خصوصاً مملکت خراسان و عراق باد و سار باد، و دولت ملکشاه و برکارق و محمّد و محمود و طغرل و مسعود بودار این دولت و ار حُجّاب این سلطنت بساد، و آنچ ایشان‌را در عمر روی نمود و بواسطهٔ مرور ایّام بگذود ار بناد فرمان و گردن جهان این پادشاه بیکوخواه کیخسرو شاه‌را هر لحظه مسخّر و هر لحظه مقرّر باد، و جهان در قبضهٔ اقتدار این جهانبدار کامگار و شهریار روزگار رام بر ارکنك در چنگل بار و روبه در پیش گُرار باد، و هر رور فتح اقلیمی و کسر عظیمی ار ملوك جهان و پادشاهان این زمان پیشهٔ شمشیر بُرّان و گرز گران این پادشاه پیروز کیخسرو بهرور باد، و این دولت تا قیامت بماناد، و تا چرخ دوّاررا مانع ار مدار نباشد و لشکر اختر میر بر چرخ مسیر باشد آسمان‌را در بند و بنك منار درگاهت باد و اعدای‌را در کم و بیش مشیر فرمانت باد، و اشك

(۱) تـه س ۵ ، س ۱۲–۱۳ (۲) اضافه س ۱۹۵۱ س ۲۱ (۳) ر ا
ـــــ ، ر ا ، حریف

رنج بر وی مستولی شد بقصران بیرونی بدر رَی بدیه طجرشت از جهت خنکی هوا نزول فرمود چه حرارت هوا بغایت بود، رُعاف برو مستولی شد و بهیچ دارو امساك نپذیرفت تا قوّت ساقط شد و از دنیا برفت در رمضان سنهٔ خمس و خمسین و اربع مایة[1] و سیّدرا همچنان با مهر با بغداذ بردند[2] مثل: كُلٌّ يَجْرِى مِنْ عُمْرِهِ اِلَى غَايَةٍ تَنْتَهِى اِلَيْهَا مُدَّةُ اَجَلِهِ و تَنْطَوِى عَلَيْهَا صَحِيفَةُ عَمَلِهِ فَزِدْ فِى حَسَنَاتِكَ وَ اَنْقُصْ مِنْ سَيِّئَاتِكَ قَبْلَ اَنْ تَسْتَوْفِىَ[3] مُدَّةَ الْاَجَلِ و تَقْصُرَ عَنِ الزِّيَادَةِ فِى السَّعْىِ وَ الْعَمَلِ[4]، شعر:

همه‌را قُوت هست در عالم ٭ قُوت مرگست بچّهٔ آدم

هر بنی آدمی‌را غایت عمریست که بدان اجل کشد و صحیفهٔ عملش در آن برسد، باید که در حسنات افزاید و از سیّئات بکاهد پیش از آنك مدّت اجل برسد و از سعی در عمل باز ماند، شعر:

(چنین است رسم سرای فریب ٭ فرازش بلندست و پستش نشیب
چه بندی دل اندر سرای فسوس ٭ که ناگه بگوش آیدَ آوای کوس
خروشی بر آور[5] که بر بند رخت ٭ نبینی جُز از تختهٔ گور تخت)[6] f. 49a
(بکس بر نماند جهان جاودان ٭ نه بر تاج دار و نه بر موبدان
روانت گر از آز فرتوت نیست ٭ ترا جای جز تنگ تابوت نیست)[7]
(ز هفتاذ بر نگذرذ بس کسی ٭ ز دوران چرخ آزموذم بسی

(۱) رك به زن ص ۳۶ و آآ (ج ۱۰ ص ۱۵) (۲) ازین بیان مستنبط می شود که طغرلبك قبل از زفاف در گذشت ولی در زن (ص ۳۵) و آآ (ج ۱۰ ص ۱۵—۱۶) و زت f. 14a بتصریح مذکور است که در منتصف صفر سنهٔ ٤٥٥ زفاف در بغداد واقع شد و طغرلبك بعد از آن هفت ماه دیگر زیست و در ۸ رمضان بروز جمعه فرمان یافت (۳) نآ: تَسْتَوْفِرَ فِى (٤) فق f. 5b (٥) شه: «برآید» بجای «برآور» (٦) شه ص ۲۰۸۰ س ٤، آ—۱۰ (۷) ایضاً ص ۱٤۲٦ س ۱۱ و ۱۷

درس اندیشه بودم خواجه‌را بکوم تا این ترتیب بکند، مثل مِنْ أَمَارَةِ الدُّوَلِ إِنْشَاءُ الْحِيَلِ[1]، ریزکی و حیلت نشان دولتست، چون ورسید بحضرت سلطان آمد همین پیغام آورد سلطان چنانك ملقّن بود جواب داد، بعد از آن عمید الملك کتاب قانون بغداد بخواست و سلطانیات با قلم دیوان گرفت و نام خلعه معیّن کرد[2]، و سلطان بخانب آذربیجان کوچ فرمود و بتبریز آمد و عمید الملك‌را بغداد گذاشت و وکیل کرد با سیّدة النّساء جواهر خلعه[3]را در حبالهٔ نکاح او آورد، خلعه در آن مصانعتی می‌کرد عمید الملك دست نوّاب دیوان خلعه بر بست و معایش موقوف کرد تا خلعه باجابت کردن مضطر شد[4]، مثل مِنْ عَلَامَةِ الْاِقْبَالِ اِضْطِبَاعُ الرِّجَالِ[5]، از علامت اقبال پادشاه بود کار داران نکو داشتن، آنگه خلعه قاضی القضاة بغدادرا در خدمت مهد سیّدة بفرستاد تا بتبریز خطبه خواند، مثل[6] مَنْ عَجِلَ بِالرَّأْيِ عَجِزَ وَ مَنْ تَطَرَّقَ فِي الْعَوَاقِبِ سَلِمَ[7] شعر

هرکه تدبیر کرد پیش از کار ۰ کانش از خار خست [و] نی رخسار

و مادون بودند بر مهر چهار صد درم نقره و یك دینار زر مهر سیّدة النّساء فاطمهٔ زهرا عَلَيْهَا السَّلَامُ، و چون مهد سیّدة بتبریز رسید شهر آذین بستند و نثارهای فراوان کردند و قاضی القضاة بغداد خطبهٔ نکاح بخواند[1] آنه ذلِكَ يَوْمٌ مَجْمُوعٌ لَهُ النَّاسُ وَ ذلِكَ يَوْمٌ مَشْهُودٌ[2] آنگاه سلطان از تبریز سوی ری رفت با رفاف بدار الملك باشد، اندك ماه

---

۱ من ۱۲ ۲ ۲) در حکایت نان پارهٔ خواجهٔ خلعه بیش شرح و تفصیل در بك ۱ ص ۴۳۹) مقول ست ۳) بقول زن و زنّ و آ و بك دختر خلعه است نه جواهر ۴) زنّ شرح حال آن در زن ص ۱۰—۲۲ و آ ج ۱ ص ۱۲—۱۴ ۵) زنّ مثل ۶) این در شعبان سنه ۴۵۴ بود، زنّ نه شرح این نکاح و کمتر آن در آذر حوادث سنهٔ ۴۵۴ (ج ۱ ص ۱۲—۱۴) و زن ص ۱۰—۲۲ ۷) قر ۱۱ ۵ ۱

ظلم زیان رویذ ، طغرلبك امیر المؤمنین‌را از عانه در ذو الحجّة سنهٔ احدی
f. 48 و خمسین و اربع مایة بمقرّ خلافت و منزل امامت باز آورد[1] و چون
بدر بغداذ رسید پیاده شد و در پیش مهد برقت امیر المؤمنین فرموذ
که اِرْكَبْ يَا رُكْنَ ٱلدِّينِ و برو ثنای جمیل گفت ، لقبش از دولت بدین
۵ بدل شذ ، مثل : مَنْ حَسُنَتْ سِيرَتُهُ وَجَبَتْ طَاعَتُهُ وَ مَنْ سَاءَتْ سِيرَتُهُ
زَالَتْ قُدْرَتُهُ ، هرك‌را سیرت نیك بوذ طاعت او واجب آیذ و سیرت بذ
ازالت قدرت کند ، سلطان‌را نیّت نیکو بر افراشت و إعدارا فعل بذ
در کُنج ادبار بذاشت و فرا هیچ خیر نگذاشت ، و بعد از چند روز عمید
الملك‌را بخواند و بخلیفه پیغام می داذ که مرا هر وقت از برای مصالح دین
۱۰ و ملك ببغداذ حرکت می باید کردن و با من عددی بسیار و لشکری بی
شمارست در نواحی بغداذ از جهت من نانی تعیین فرمایی که اخراجات
مارا از آن مددی باشذ ، عمید الملك گفت دُور نه بوذ که خلیفه خوذ این
التماس از تو کنذ امّا بحکم فرمان من بروم ، حکمت : أَنْصَحُ ٱلْوُزَرَاءِ مَنْ
يَحْفَظُكَ مِنَ ٱلْمَاثِمِ وَ يَبْعَثُكَ عَلَى ٱلْمَكَارِمِ وَ يَعُدُّ مُلْكَكَ أَمْوَالَهُ وَ يُجْمِلُ
۱۵ فِيكَ آمَالَهُ[2] ، بهترین وزرا آنست که پاذشاه‌را از وِزْر و وبال نگاه دارذ
و بر سر مکارم اخلاق آرذ و مال پاذشاه جمع آرذ و بذو امیذ نیکو
دارذ ، چون عمید الملك روی بسرای خلیفه نهاذ در راه وزیر خلیفه می
آمذ و گفت بپیغامی پیش سلطان می روم ، عمید الملك با او باز گشت و
ننموذ که من بچه می آمذم ، مثل : مَنْ كَتَمَ سِرَّهُ أَحْكَمَ أَمْرَهُ[3] ، هرك راز
۲۰ نهان دارذ کار آن دارذ ، و پیشتر بحضرت سلطان آمذ و گفت وزیر
خلیفه بپیغامی آمده است و ظنّ بنده چنانست که از جهت خلیفه نان پاره
میخواهذ اگر ازین معنی سخنی گویذ جواب ده که منّت دارم و من خوذ

---

(۱) زنَ (ص ۱۷) و اَ (ج ۹ ص ۴۴۵—۴۴۷) و بقول هردو تاریخ وصول خلیفه
در بغداد ۲۵ ذی القعدة سنهٔ ۴۵۱ بود و بقول زتَ ۱۱ ذی القعدة ، (۲) فقَ f. 185
«يَعُدُّ مَالَكَ مَالَهُ» بجای «يُعِدُّ مُلْكَكَ آمْوَالَهُ» (۳) فقَ f. 166

که ابرا حوالی مختصر مدد می باشد چنانك اگر سر حلقه عرض افتد بوصول ما بر اثر با لشکر واپس باشد، مثل قُوَّةُ اَلْقَيْءِ مِنْ صِحَّةِ اَلدِّبْسِ و حُسْنُ اَلْتُقَى مِنْ اَفْضَلِ اَلْهُدَى[1]، صبی ابو العلا نامهٔ اسکفی بستد و بر آب بر پشت نامه بنشت، آنه اِرْجِعْ اِلَيْهِمْ فَلَنَأْتِيَنَّهُمْ بِجُنُودٍ لاَ قِبَلَ لَهُمْ بِهَا وَ لَنُخْرِجَنَّهُمْ مِنْهَا اَذِلَّةً وَ هُمْ صَاغِرُونَ[2] چون عمد الملك این جواب بر سلطان عرض کرد و معنی بار گفت سلطان‌را سخت خوش آمد و گفت فالی خوبست اِنْ شَاءَ الله کار چنین بر آید، و صبی ابو العلارا اسیری از بار گران خاص بفرمود و دستی[3] جامه، مثل حَرُّ اَلْاَمْوَالِ مَا اَسْتَرَقَّ حُرًّا وَ خَيْرُ اَلْاَعْمَالِ مَا اَسْتَحَقَّ شُكْرًا[4]، بهترین مالها آنست که حرّی‌را بنده گرداند و نیکوترین کارها آنست که استحقاق شکر بدرد، شعر

(خردمند باید که باشد دبیر ۰ چو باشد بر پادشه بنده گیر
بلاغت چو با خط کرد آمدش ۰ بادشه معنی بیفزایدش)[5]
به پیش مهان ارجمند آن بود ۰ که با اولب شاه خندان بود[6]

پس سلطان روی بعراق نهاد با لشکری که از وطأت ایشان زمین می لرزید و کوه می شکوهید، مثل مَنْ نَصَرَ اَلْحَقَّ قَهَرَ اَلْخَلْقَ[7]، هرکه نصرت حق کند قهر خلق بدستش آسان بود، چون بغداد رسید آن حادثه‌را در یافت و بساسیری‌را بگرفت و سر او بر حاجی بغداد اشهار کرد[8] مثل مَنْ عَدَلَ زَادَ قَدْرُهُ وَ مَنْ ظَلَمَ نَقَصَ عُمْرُهُ[9]، هرك عدل کند قدرش بیفزاید و هرك ظلم کند عمرش بکاهد، مثل مَنْ زَرَعَ اَلْعُدْوَانَ حَصَدَ اَلْخُسْرَانَ[10]، هرك عدوان کارد خسران درود چه از تخم

(۱) ص ۲۰۰ (۲) قر ۲۱، ۶۱، ترجمه تاریخ یمینی ص ۲۵۱ و رض و حس و بکر و ابن اثیر بامر الله (۳) حبشی (۴) ص ۲۰۰ (۵) ابیات ص ۱۶۱۶ س ۱۹ و ۱۱ ۰ در سعر مثل مصراع ثانی اسطور ۰ ص مردیار و حس بنده گیر (۶) عتبی ص ۲۷۹ س ۳ (۷) ص ۲۲۲ (۸) ترجمه یمینی ص ۱۱ ۰ الآخ ۰ ص ۱۱۰ ۰ ۴۴۱

بدران با او ضم شدند و خلیفه‌را بجرم در حصار گرفتند و اسیر کردند و رئیس الرّؤسا[۱] را که پیشکار بوذ و شخصی بکمال فضل و نبل و کرم و کفایت آراسته بوذ بزاریی زار بکشتند و خلیفه‌را بعانه فرستاذند[۲] و بعربی مهارش[۳] نام بسپردند، و یك سال در بغداذ خطبهٔ مصریان کردند، مثل: مِنْ شَرِّ ٱلِاخْتِيَارِ مَوَدَّةُ ٱلْاَشْرَارِ وَ مِنْ خَيْرِ ٱلِاخْتِيَارِ صُحْبَةُ ٱلْاَخْيَارِ، دوستی بذان از اتّفاقات بذ بوذ و صحبت نیکان از اختیارات نیك باشذ، و چون این واقعه افتاذ دشمنی بساسیری در دلها راسخ بوذ، مثل: مَنْ طَالَ تَعَدِّيهِ كَثُرَ آعَادِيهِ[۴]، مصراع[۵]. هرکرا ظلم بیش دشمن بیش، ایتکین سلیمانی کی شحنهٔ بغداذ بوذ بگریخت و بحلوان آمذ و از خلیفه ملطّفهٔ بذو رسیذ فرموذه که آنرا بسلطان رساند، نبشته بوذ که الله الله مسلمانی‌را دریاب که دشمن لعین مستولی شذ و شعار قرمطیان ظاهر گردانیذ، چون این ملطّفه با نوشتهٔ ایتکین بسلطان رسیذ برنجیذ و فرموذ که چنین f.4r حرکات نشان حرام زاذگی باشذ، مثل: مَنْ رَضِيَ مِنْ نَفْسِهِ بِٱلْاِسَآءَةِ شَهِدَ عَلَى آصْلِهِ بِٱلدَّنَآءَةِ[۶] هرکه ببذکردن رضا دهذ بر بذ گوهری خوذ گواه بوذ، سلطان عمید الملك ابونصر الکندری‌را فرموذ که جوابی مختصر بایتکین نویس تا راهها نگاه دارذ و مترصّد وصول ما باشذ که ما اینك آمذیم بر اثر، و فرموذ که ایتکین بایذ که جواب نامه بخلیفه فرستذ تا اورا سکونی حاصل بوذ، عمید الملك صفی ابو العلا حَسُّول‌را که بقیّت کُتّاب فاضل بوذ بخواند و نامهٔ ایتکین بذو داذ و صورت حال بگفت و فرموذ

سایر کتب تواریخ درین واقعه هیچ ذکر او ندارند، (۱۴) نآ: یزید (۱۵) شك نیست که مقصود نور الدّولة دبیس بن علی بن مَزْيَد الاسدی است (رك به زن ص ۱۲ و آآ ج ۹ ص ۴۴۰) و گمان آنست که اینجا از سهو نسّاخ کلمات پس و پیش شده است،

(۱) یعنی ابو القاسم علی بن الحسن بن مسلمة وزیر القائم بامر الله (۲) رك به شرح آن در آآ ج ۹ ص ۴۴۰—۴۴۳ و زن ص ۱۶ (۳) زن و آآ: مهارش بن مُجَلّی، وهو ابن عمّ قریش بن بدران (۴) فق f. 10b (۵) نآ: شعر (۶) فق f. 9a

وَ عِنَايَةٌ و تَحْمِلُ[1] رِعَايَتَهُ وَ وِقَايَةٌ وَ يَعْلَمُ بَوَاطِنَ الْأُمُورِ وَ ظَوَاهِرَهَا فَالتَّرْكُ الرِّعَايَةَ وَ أَطْلَبِ الْكِفَايَةَ فَالرِّعَايَةُ تُوجِبُ الْعِنَايَةَ وَ الْكِفَايَةُ تُوجِبُ الْوِلَايَةَ فَالْوِلَايَةُ أَرْكَانُ الْمُلْكِ وَ حُصُونُ الدَّوْلَةِ وَ عُيُونُ الدَّعْوَةِ بِهِمْ تَسْتَقِيمُ[2] الْأَعْمَالُ وَ تَجْتَمِعُ[3] الْأَمْوَالُ وَ تَقْوَى السُّلْطَانُ وَ تَعْمُرُ[4] الْبُلْدَانُ، فَإِنِ اسْتَقَامُوا اسْتَقَامَتِ[5] الْأُمُورُ وَ إِنِ اضْطَرَبُوا اضْطَرَبَتِ[6] الْجُمْهُورُ[7] شعر f 47a

چون ولایت دهی کسی‌را داده ، که وفا و کفایتش باشد

و حس رعایت و عنا دارد و باطن و ظاهر امور بداند ، و چون کفایت باشد عنایت و رعایت از لوازم آن باشد ، کفایت ولایت آورد و ولایت حصون دولت باشد[1] اعمال بدیشان استقامت پذیرد و اموال جمعیّت پذیرد ، و چون طغرلبك از بغداد بازگشت بساسیری که اسپهسلار لشکر بغداد بود در سنهٔ تسع و اربعین و اربع مائة بسر حلبه بیرون آمد[2] امیر المؤمنین رسول فرستاد بطغرلبك و اورا بتحمل بغداد خواند ، چون طغرلبك روی بغداد نهاد بساسیری و آن لشکر مخالف سوی شام گریختند ، در راه اراهیم اینال از سلطان بازگشت و بهمدان رفت بقصد مُلك ، سلطان بر اثر او بازگشت تا اورا بکشت[1] مثل مِنْ تَلَاعُبِ الدَّوْلَةِ بِقِلَّةِ الْعَقْلِ[11] ، قلّت عقلت بشان دولتست ، و چون خبر بازگشتن سلطان بساسیری رسید ببغداد باز آمد ، مثل مِنْ أَشَدِّ الْمَوَازِلِ دَوْلَةُ الْأَرَاذِلِ[12] ، بحبس موازل و مصاب دولت اراذل پُر مصاب باشد ، و فرواش بن المقلّد پادشاه موصل[13] و پسر مزید[14] حدّ دُبَیس[15] و قریش بن

---

(۱) بآ تعیین (۲) بآ تستیم (۳) بآ مجمع (۴) بآ تعمر
(۵) بآ اسلموا (۶) بآ اضطربوا (۷) من ۱۱۵ ۲ (۸) کذا فی الاصل و لعلّه بسبب (۹) بین زن (ص ۱۵) و آ آ ح ۹ ص ۴۴۹ و مابعد) این واقعه در سنهٔ ۴۵۰ بود (۱۰) در ۹ جمادی الآخره سنه ۴۵۱ ارسلان در آ آ ح ۹ ص ۴۸ و ۴۴۹ و زن ص ۱۵ و ۱۶) (۱۱) من ۱۲۰ ۲ (۱۲) ایضاً ۱۲۱ ۲
(۱۳) ذکر فرواش بن المقلّد پادشاه موصل اعما سهو است زیراکه او در سنهٔ ۴۴۴ (ابن سعد ص ۱۵ و ۱۶) وفات یافته بود (رجوع به آ آ ح ۹ در حوادث سنهٔ ۴۴۴)،

كَمَنْ عَاقَبَ مَنْ يَسْتَوْجِبُ ٱلْمَثُوبَةَ[١] هرك عفو كند آنرا كه مستوجب عقوبت باشد همچنان باشد كه عقوبت كند آن‌را كه مستوجب مثوبت باشد، بذين حركت رعيّت بياسوذند و در دعا بيفزوذند، مثل: مَنْ صَارَ لِرَعِيَّتِهِ f. 40
آبًا صَارَ لِجُنْدِهِ رَبًّا[٢]، و چون بشهر برسيذ نخست بدر حرم و سُدّهٔ شريفهٔ نبوی آمذ و شرط تعظيم و خدمت بجای آورد، و چون باز گشت و بنوبتی فروذ آمذ امير المؤمنين بسيار تكلّفها كرد و نثارها و نعمتهای فراوان فرستاذ[٣] شعر[٤]

خليفه چون از آن مقدم خبر يافت[٥] * بخدمت كردن شاهانه بشتافت
باستقبال شه فرموذ پرواز * سپاهی ساخته با برگ و با ساز
گرامی نزلهای خسروانه * فرستاذ از ادب سوی خزانه
ز ديبا و غلام و گوهر و گنج * دبيران‌را قلم در خط شذ از رنج
مر اورا در حرم[٦] كُرسی نهاذند * نشست او و دگر قوم ايستاذند
خليفه[٧] باز پُرسيذش كجُوئی * كه باذت نوبنو عيشی فزوئی
بهمان خواندمت تا نيك دانی[٨] * مباذت درد سر زين ميهمانی
هوای گرم سيرست اين طرف‌را * فراخيها بوذ آب و علف‌را
وطن خوش جست[٩] رخت آنجا نهاذند * ملك‌را تاج و تخت آنجا نهاذند
خليفه از برای آن[١٠] جهانگير * نكرذ از هيچ خدمت هيچ تقصير
وكار ولايت عالم برو تقرير كرذ و سلطنت او بر ممالك عراقَيْن و كهستان مقرّر گشت، حكمت: إِذَا وَلَّيْتَ قَوْلَ ٱلْوَفِيَّ ٱلْمِلِّيَّ ٱلَّذِی تَحْسُنُ[١١] كِفَايَتُهُ

---

(١) فق f, 20a (٢) ايضاً f. 18b ، نآ: دِبًا بجای «رَبًّا» (٣) اين در سنهٔ ٤٤٩ بود وقتيكه طغرلبك باردوّم وارد بغداد شد نه در سنهٔ ٤٤٧ (رك به زن ص ١٢—١٤ و ١١ آ ج ٩ ص ٤٣٥—٤٣٦) (٤) از خسرو شيرين نظامی در «كيفيّت رسيدن خسرو پيش مهين بانو» (خمسهٔ نظامی طبع طهران ص ٧٨) (٥) خمسه: مهين بانو چو زين حالت خبر يافت (٦) خمسه: بزير تخت شه (٧) خمسه: شهنشه (٨) خمسه: بهمان تو آوردم كرانی (گرانی؟) (٩) خمسه: بود (١٠) مهين بانو بدرگاه (١١) نآ: يَحْسُنُ

مهمّات و معضلات ایثار رضا و تحرّی فراغ او حستی و گفتی، شعر[1]

رِضَاكَ رِضَایَ[2] اَلَّذِی اُوْثِرُ ۰ وَ سِرُّكَ سِرِّی فَمَا اُظْهِرُ

چو نامهٔ ایشان بدار الخلافة رسید امیر المؤمنین القایم بامر الله هبة الله بن محمّد المأمونی[3] را با رسول بیش طغرلبك فرستاد برّی و پیغامهای خوب داد، و هبة الله‌را که سمت اختصاص و صمت اخلاص داشت فرمود که بردیك او باشد تا اورا به بغداد آرد و بغدادرا بشریف حضور او حاصل کند که فرصت وصال چون زمان خیال گذرنده است، هبة الله مدّت سه سال آنجا بماند بحکم آنك طغرلبك‌را از باجبنها و گرفتن ولایتها فراغت بغداد بود، و در سنهٔ سبع و ثلثین[4] و اربع مایة امیر المؤمنین بفرمود تا بر مابر بغداد نام طغرلبك خطبه کردند[5] و نام او بر سکّه نقش کردند و القاب بگفتند السّلطان رکن الدّولة ابو طالب طغرلبك محمّد بن میکائیل بن امیر المؤمنین، مثل مَنْ شَرُفَ فَانَّهُ کَثُرَ حَسَّانُهُ[6]، ذات بیك حسنات افزاید، و بعد از نام او نام و القاب ملك رحیم ابو نصر بن ابی الهیجا[7] سلطان الدّولة، و هم درین سال[8] ماه رمضان طغرلبك بغداد رفت و امیر المؤمنین اورا بسیار نثارها و برلها فرستاد، و ملك رحیم[9] بهروان آمد باستقبال. اورا بگرفت و بند کرد و بطغرلبك ری فرستاد[10] مثل: مَنْ عَدَا عَمَّنْ یَسْتَوْجِبُ الْعُقُوْبَةَ کَانَ

(۱) مطلع قصیده است از منشیّ ادوان طغرل ص ۵۱۱ (۲) رَا رضایی
(۳) زن ابو محمّد هبة الله بن محمّد بن الحسن بن المأمون، نکَ (ص۳۵۴) قاضی عبد الله هاشمی (۴) سهو است و باید «ثلاث عشره» باشد چنانکه عتبی در مابعد واضح میگوید شد (۵) رنك به الآ ج ۹ ص ۴۱۹، نکَ ص ۴۲۷ (۶) مثَ ۳۱۵ ۲
(۷) الآ ابی کالجار (۸) یعنی سال ۴۴۱ چنانکه از زن (ص ۱) و الآ (ج ۹ ص ۴۱۹–۴۲۰) معلوم می شود، پس رنك به ج ۹ (۹) در حاشیه افزوده «یعنی عبد الله [بن حمد] المقتدی از آل سلجوق» (۱۰) رنك برای شرح کنك آن به الآ ج ۹ ص ۴۲۰–۴۲۱، ملك رحیم هرجا وفات یافت در سنهٔ ۴۵

دین جویذ سلاطین منقاد او شوند و هرکه دین فدای ملك کند هرکس بذو طمع کند، و این نوشته بر دست معتمد ابو اسحٰق الفُقّاعی[۱] بفرستادند، و در آن وقت وزیر و پیشکار و دستور و کار گزار سالار بوزکان بوذ[۲] چون این نامه روانه شذ ولایت قسمت کردند و هر یکی از مقدّمان بطرفی نامزذ شذ، چغری بك که برادر مهتر بوذ مرورا دار الملك ساخت و خوراسان بیشتر خاص کرد و موسَی یبغو کلان بولایت بُست و هراة و سیستان و نواحی آن چندانك تواند گشوذ نامزذ شذ و قاورد پسر مهین چغری بك بولایت طَبَسَیْن و نواحی کرمان و طغرلبك بسوی عراق f.40 آمذ و ابراهیم ینال[۳] که برادرش بوذ از مادر و پسر برادر امیر یاقوتی[٤] [بن چغری بك داود] و پسر عمّش قتلمش [بن اسرائیل] در خدمت او بوذند چون رَی مستخلص کرد [و] آنجا دار الملك ساخت ابراهیم ینال‌را بهمذان فرستاذ و امیر یاقوتی‌را باپهر و زنگان و نواحی آذربیجان و قتلمش‌را بولایت گرگان و دامغان فرستاذ[۵] حکمت: آیُّ مَلِكٍ آحْسَنَ إِلَىٰ كُفَاتِهِ وَ أَعْوَانِهِ آسْتَظْهَرَ بِمُلْكِهِ وَ سُلْطَانِهِ[٦]، هر ملك که نیکی کند با دانایان و اعوان لشکرش مستظهر شوذ بملك و سلطنت کشورش، و الب ارسلان محمّد بن چغری بك داود برادر زادهٔ او در خدمت بوذ و در

(۱) زنَ ص ۸ (۲) تگ ص ٤۲۷ (۳) این نام در کتب تواریخ شکلهاء مختلف دارد چنانکه نبال و بنال و نیال و ینال و ینّال و اینال، و از گفتهٔ پروفسور هوتسما معلوم می شود که این اخیر یعنی «اینال» صحیح است (رکَ به زنَ ص ۸ note c) و معنی آن در ترکی «سردار قبیله» (٤) یاقوتی حقیقةً برادر زادهٔ طغرلبك بود ولی ابن الاثیر در یك جای (ج ۹ ص ٤۲۲) اورا برادر طغرلبك گفته است و در جای دیگر (ج ۹ ص ٤٤٤) برادر زادهٔ او، و ازین عجب‌تر سهویست در زنَ (ص ۱۳) که میگوید «اخوه [یعنی اخو طغرلبك] یاقوتی بن داود» یعنی هم برادر و هم برادر زاده در آن واحد (۵) رکَ برای تفصیل این تقسیم ولایت به زنَ ص ۸ و تگَ ص ٤۲۷ و ترجمهٔ طبقات ناصری ص ۱۲۲ باختلافهای یسیر، زتَ درین باب با زنَ بکلّی اتّفاق دارد و بعد می گوید «و کُلّ ذلك فی سنة ٤۳۰»

(٦) فقَ f. 21a

بندگان آل سلجوق گروهی بودم همواره مطیع و هواخواه دولت و حضرت مقدّس بوی و پیوسته بغزو و جهاد کوشیده ام و بر زیارت کعبهٔ معظّم مداومت نموده، و مارا عمّی بود در میان ما مقدّم و محترم اسرائیل بن سلجوق، پس الدّوله محمود بن سکمگیر اورا بی حُرمتی و خیانتی بگرفت و f. 45b بمدوستان قلعهٔ کالنجر فرستاد و هفت سال در بند داشت تا آنجانگه سپری شد، و بسیاری بستگان و خویشان مارا قلاع بار داشت، و چون محمود در گذشت و پسرش مسعود بجای او نشست[1] بمصالح ملك قیام ی نمود و بلهو و تماشا مشغول ی بود، مثل مَنْ آثَرَ اللَّهْوَ ضَاعَتْ رَعِيَّتُهُ وَ مَنْ آثَرَ الشُّرْبَ فَسَدَتْ رَوِيَّتُهُ[2] هرك لهو بر گزید رعیّت را ضایع کند وهرك مداومت شرب کند رویّتش تباه شود، لاجرم اعیان و مشاهیر خوراسان از ما درخواستند تا بحمایت ایشان قیام نمائیم، لشکر او روی بما نهادند میان ما کرّ و فرّ و هزیمت و ظفر ی بود[3] تا عاقبت بخت ملك روی نمود و دست یارپیش مسعود شد خویش با لشکری گران روی بما نهاد، بیاری خدای عزّ و جلّ و باقبال حضرت مقدّس مطهّر بوی دست ما غالب آمد و مسعود شکسته و خاکسار و علم بگوسار پشت برگاشت و اقبال و دولت بما گذاشت، مثل مَنْ أَطَاعَ اللَّهَ مَلَكَ وَ مَنْ أَطَاعَ هَوَاهُ هَلَكَ[4]، مطیع خدا مالك گردد و مطیع هوا هالك شود، شکر این موهبت و سپاس این نصرت را عدل و انصاف گستردیم و از راه بیداد و جور کناره کردیم و میجوئیم که این کار بر نهج دین و فرمان امیر المؤمنین باشد، مثل مَنْ جَعَلَ مُلْكَهُ خَادِمًا لِدِينِهِ أَنْقَادَ لَهُ كُلُّ سُلْطَانٍ وَ مَنْ جَعَلَ دِينَهُ خَادِمًا لِمُلْكِهِ طَمِعَ فِيهِ كُلُّ إِنْسَانٍ[5] هرکه ملك از برای

---

(۱) ر آنجا لك دو راند دارد (۲) ص 46b f. (۳) پیش از مصاف دیگر سلجوقیان را دو مصاف دیگر (در سنهٔ ۴۳۲) با لشکر سلطان مسعود رفته بود و ایشان هر دو بار شکست خورده بودند (رك به بیهقی ص ۷۱۴ و ما بعد)
(۴) ص 47a f. (۵) ابضاً 76a f.

و سلجوقیان چون این مصاف بشکستند بیکبارگی قوّت کرفتند و لشکرهای پراکنده در اطراف خوراسان بذیشان پیوست و در دلها وقعی تمام پدید آمد و ملك مقرّر و جنان مسخّر شد و سزاواری جهانداری داشتند، شعر:

قَضَى ٱللّٰهُ أَمْرًا وَ جَفَّ ٱلْقَلَمْ[1] ، وَ فِيمَا قَضَى رَبُّنَا مَا ظَلَمْ

پس هردو برادر چغری بك و طغرلبك و عمّ ایشان موسی بن سلجوق که اورا بیغو کلان کفتندی و عمّ زادکان و بزرکان خویشان و مبارزان لشکر بهم بنشستند و عهدی بستند در موافقت با یکدیکر، و شنیدم که طغرلبك تیری ببرادر داد و کفت بشکن. او بدان چه مبالات نمود خُرد کرد، دو برهم نهاد همچنان کرد، سه بدان دشخوار نی شکست، چون بچهار رسید شکستن متعذّر شد. طغرلبك کفت مَثَل ما همچنین است تا جُداکانه باشیم هرکسی قصد شکستن ما کند و بجمعیّت کس برما ظفر نیابد و اکر در میان خلافی پدید آید جنان نکشاید و خصم چیره شود و ملك از دست ما برود. شعر:

اکر دو برادر نهد پشت پشت ، تن کوه‌را سنکّ ماند بمشت[2]
دلی کو ز درد برادر بخوذ ، علاج پزشکان ندارذش سوذ[3]

مثل: لَا سَايِسَ مِثْلُ ٱلْعَقْلِ وَ لَا حَارِسَ مِثْلُ ٱلْعَدْلِ وَ لَا سَيْفَ مِثْلُ ٱلْحَقِّ وَ لَا قَوْلَ مِثْلُ ٱلصِّدْقِ[4]، چو عقل سایسی و بهتر از عدل حارسی نیست وحقّ شمشیری قاطعست و صدق برهانی ساطع، آنکه باتّفاق بر مقتضای عقل و کفایت نامهٔ نبشتند[5] بامیر المؤمنین القایم بامر الله که ما

---

(۱) لعلّه اشارة الی الحدیث المعروف «جفّ القلمُ علیٰ علم الله وَ جفّ القلمُ بما أنتَ لاقٍ» (بُخاری طبع لیدن ج ٤ ص ٢٥١) (۲) شه ص ٦٠٨ س ٢٨ و بجای «سنکّ» «خاك» دارد (۳) ایضاً ص ٨٥٩ س ١٢ (٤) فق ۴۱۰ f. (٥) یعنی در سنهٔ ٤٢٢ (ترجمهٔ طبقات ناصری ص ١٢٢)، نیزرك به زن ص ٧—٨

بندگان آل سلجوق گروهی بودیم همواره مطیع و هواخواه دولت و حضرت
مقدّس نبوی و بیوسته بغزو و جهاد کوشیده ایم و بر زیارت کعبهٔ معظّم
مداومت نموده، و مارا عمّی بود در میان ما مقدّم و محترم اسرائیل بن
سلجوق، بمن الدّوله محمود بن سبکتگین اورا بی حرمتی و جانبی بگرفت و f 40b
بندوسان بقلعهٔ کالنجر فرستاد و هفت سال در بند داشت تا آنجانگه ۵
سپری شد، و بسیاری نوشتگان و خویشان مارا بملاع بار داشت، و
چون محمود در گذشت و پسرش مسعود بجای او نشست[1] بمصالح ملك
قیام می نمود و بلهو و بناسا مشغول می بود، مثل مَنْ آثَرَ اللَّهْوَ ضَاعَتْ
رَعِیَّتُهُ وَ مَنْ آثَرَ الشُّرْبَ فَسَدَتْ رَوِیَّتُهُ[2] هرك لهو را بر گزید رعیّت را
بباد دهد وهرك مداومت شرب کند رویّت تباه شود، لاجرم اعیان و مشاهیر ۱
خوراسان از ما در خواستند تا بحمایت ایشان قیام نمائیم، لشکر او روی بما
نهادند میان ما کرّ و فرّ و هزیمت و ظفر می بود[3] تا عاقبت بحق ملك
روی نمود و دست یاریش مسعود نحس خویش با لشکری گران روی
بما نهاد، بیاری خدای عزّ و جلّ و باقبال حضرت مقدّس مطهّر نبوی
دست ما غالب آمد و مسعود بکسه و خاکسار و علم بگوسار پشت ۱۵
برگاشت و اقبال و دولت ما گذاشت، مثل مَنْ أَطَاعَ اللَّهَ مَلَكَ وَ مَنْ
أَطَاعَ هَوَاهُ هَلَكَ[4]، مطیع خدا مالك گردد و مطیع هوا هالك شود، شکر
این موهبت و سپاس این نصرت را عدل و انصاف گستردیم و از راه
بیداد و جور کراهه کردیم و محواهیم که این کار بر نهج دین و فرمان
امیر المؤمنین باشد، مثل مَنْ جَعَلَ مُلْكَهُ خَادِمًا لِدِينِهِ أَنْقَادَ لَهُ كُلُّ سُلْطَانٍ ۲
وَ مَنْ جَعَلَ دِينَهُ خَادِمًا لِمُلْكِهِ طَمِعَ فِيهِ كُلُّ إِنْسَانٍ[5] هرکه ملك را برای

---

(۱) رك انعا لك «و» زاید دارد (۲) فی 185 r (۳) پس از مصاف
دوامان سلجوقیان را دو مصاف دیگر (در سنهٔ ۴۳) با لشکر سلطان مسعود رفته
بود و امیان هر دو بار شکست خورده بودند (رك به بعد ص ۱۱۴ و ما بعد)
(۴) فی 11 r (۵) انعا ۳۰ r

و سلجوقیان چون این مصاف بشکستند بیکبارگی قوّت گرفتند و لشکرهای پراگنده در اطراف خوراسان بذیشان پیوست و در دلها وقعی تمام پدید آمد و ملك مقرّر و جهان مسخّر شد و سزاواری جهانداری داشتند، شعر:

قَضَى ٱللّٰهُ أَمْرًا وَ جَفَّ ٱلْقَلَمْ[1] . وَ فِيمَا قَضَى رَبُّنَا مَا ظَلَمْ

پس هردو برادر چغری بك و طغرلبك و عمّ ایشان موسَی بن سلجوق که اورا یبغو کلان گفتندی و عمّ زادگان و بزرگان خویشان و مبارزان لشکر بهم بنشستند و عهدی بستند در موافقت با یکدیگر، و شنیدم که طغرلبك تیری ببرادر داد و گفت بشکن، او بذان چه مبالات نمود خُرد کرد، دو برهم نهاد همچنان کرد، سه بداد دشخوار می شکست، چون بچهار رسید شکستن متعذّر شد، طغرلبك گفت مَثَل ما همچنین است تا جُداگانه باشیم هرکمتری قصد شکستن ما کند و بجمعیّت کس برما ظفر نیابد و اگر درمیان خلافی پدید آید جهان نگشاید و خصم چیره شوذ و ملك از دست ما بروذ، شعر:

اگر دو برادر نهذ پشت پشت ، تن کوه‌را سنگ ماند بمشت[2]
دلی کو ز درد برادر شخوذ ، علاج پزشکان ندارذش سوذ[3]

مثل: لَا سَايِسَ مِثْلُ ٱلْعَقْلِ وَ لَا حَارِسَ مِثْلُ ٱلْعَدْلِ وَ لَا سَيْفَ مِثْلُ ٱلْحَقِّ وَ لَا قَوْلَ مِثْلُ ٱلصِّدْقِ[4]، چو عقل سایسی و بهتر از عدل حارسی نیست وحقّ شمشیری قاطعست و صدق برهانی ساطع، آنگه باتّفاق بر مقتضای عقل و کفایت نامهٔ نبشتند[5] بامیر المؤمنین القایم بامر الله که ما

---

(۱) لعلّه اشارة الی الحدیث المعروف «جفّ القلمُ علیٰ علمِ اللهِ وَ جفّ القلمُ بما أنتَ لاقٍ» (بُخاری طبع لیدن ج ٤ ص ٢٥١) (۲) شه ص ٦٠٨ س ٢٨ و بجای «سنگ» «خاك» دارد (۳) ایضاً ص ٨٥٩ س ١٢ (٤) فق f. 4b (٥) یعنی در سنهٔ ٤٤٢ (ترجمهٔ طبقات ناصری ص ١٣٢)، نیزرك به زن ص ٧—٨

بِالْمَیْسُورِ[۱] و مسعود چون خودرا تنها دید عنان بگردانید و تا پیل نشست که اسپ اورا بدشخواری کشیدی و روی بهزیمت نهاد و خزانه و نُه و نقل و اسباب و تجمّل بجای ماند و خود براند[۲] شعر:

(که داند که چندین نشیب و فراز • پدید آرد این روزگار دراز
نك روزگار از درازی که هست • همی نگذراند سخها ز دست)[۳]
بکندم دل زین سرای سپنج • ز بس درد و سختی و اندوه و رنج[۴]
(سزد گر نگویم بکی داستان • کاندر خرد مند همداستان
سرای اینج تا آرو تا کیه دست • ز منزل مکن جایگاه نشست
سرای سپنجست پُرآسه و رَو • بکی شد کهن دیگر آرد نو
بکی اندر آید دگر بگذرد • زمانی منزل چند با چرد)[۵]
جهاسرا چنین است سار و نهاد • ارس دست بسته بدیگر بداد[۶]

چون سلطان مسعود بهزیمت میرفت ترکمانی چند بر اثر او می راند، مسعود از پیل براسپ نشست و حمله بُرد و گُرز بر سر سواری زد و اورا و اسپش‌را برجای خُرد بشکست، هر فوج لشکر که بدانجا می رسید و آن زخم می دید از آنجا می گذشت[۷] مثل: اَلْفَضْلُ بِالْعَقْلِ وَ الْاَدَبِ لَا بِالْاَصْلِ وَ النَّسَبِ[۸] کرا با فضل و ادب اصل و نسب جمع باشد دهان روزگار ارو حدّد و دور فلکش بسدد، شخصی در آن حال مسعودرا گفت ای خداوند کسی‌را که این زخم بود هزیمت رود، مسعود گفت زخم اینست امّا افعال بیست، مثل: عَدَاوَةُ الْعَاقِلِ خَيْرٌ مِنْ صَدَاقَةِ الْجَاهِلِ[۹]، شعر[۱]

چو دشمن که دانا بود نه ز دوست • اما دشمن و دوست دانش بکوست f 45b

(۱) وفی f ۳۵ (۲) بیهقی ص ۷۸۳—۷۸۵ (۳) ثعه ص ۷۵۱ س ۲۷—۲۸
(۴) ایضاً ص ۷۹۶ س ۱۹ (۵) ایضاً ص ۱۴ ۲ س ۱۲، ۱۴—۱۶ (۶) ایضاً ص ۱۵۴ س ۱۶ (۷) بیهقی ص ۷۸۲—۷۸۳ (۸) وفی f 46 (۹) ثعه ص ۱۱۱۹ س ۲

و تکیناباذ بخراسان آمد تا انتقام لشکر کشد[۱] مثل: لَيْسَ مِنْ عَادَةِ الْكِرَامِ سُرْعَةُ الِانْتِقَامِ وَ لَا مِنْ شَرْطِ الْكَرَمِ إِزَالَةُ النِّعَمِ[۲]، سرعت انتقام از عادت کرام نیست و ازالت نعم از شرط کرم دورست، و درین حال طغرلبك بطوس بود از برادر جدا، سلطان مسعود خواست که ناختن برد و نگذارد که برادران بهم پیوندند. چون شب آمد بر ماذه پیلی سبك‌رو و با لشکری جریده روی بطوس نهاذ[۳] بیست و پنج فرسنگ مسافت بود بر پشت پیل در خواب شذ[۴] مصراع: ترسم چو تو بیذار شوی روز بوذ[۵] کس نیارست اورا بیذار کردن و پیل‌را تند راندن، چون روز شذ خبر رسید که طغرل بك بگذشت و ببرادر چغری بك پیوست، سلطان پیلبانرا سیاست فرموذ، مثل: وَ الْفَائِتُ لَا يُسْتَدْرَكُ، مسعود از آنجا باز گشت و جنگ‌را بساخت و در بیابانی که میان سرخس و مرو است با سلجوقیان مصاف داذ[۶] و در آن بیابان چند جا آب بوذ سلجوقیان آب برداشته بوذند و چاه انباشته[۷] مثل: نَظَرُ الْعَاقِلِ بِقَلْبِهِ وَ خَاطِرِهِ وَ نَظَرُ الْجَاهِلِ بِعَيْنِهِ وَ نَاظِرِهِ[۸] دانا بدل و خاطر نگرذ و نادان f.41b ظاهر بیند؛ لشکر مسعود و ستوران از تشنگی بستوه آمذند و با زخم شمشیر ایشان نمی شکیفتند عاقبت پشت بداذند، مثل: مَنْ رَضِيَ بِالْمَقْدُورِ قَنِعَ

(۱) شرح حال آن در بیهقی باید دید (طبع کلکته ص۶۹۷—۷۱۲) (۲) فق f. 10a

(۳) بیهقی ص ۷۵۶، این حرکت در ماه صفر سنهٔ ۴۳۱ بود (۴) بیهقی ص ۷۵۷

(۵) از رباعیست که وزیر سلطان طغرل بن ارسلان برای تنبیه او نوشته بود و آن اینست:

گر ملك فریدونت پس اندوز بود * روزت بخوشی چو عید نوروز بود
در کار خود ار بخواب غفلت باشی * ترسم که چو بیدار شوی روز بود

(تگ ص ۴۷۷ و تاریخ جهانگشای ج ۲ ص ۳۲) (۶) این مصاف بدندانقان ۸ رمضان سنهٔ ۴۳۱ وقوع یافت، رك بشرح آن در تاریخ بیهقی (ص ۷۷۷ و مابعد)، بیهقی خودش درین مصاف حاضر بوده است و برای العین مشاهده نموده، و آاج ۹ ص ۳۲۹—۳۴۰ (۷) بیهقی ص ۷۸۱—۷۸۲ (۸) فق f. 47b

کوکبهٔ لشکر بداشت و پیاده شد و با وزیر ابو نصر الکندری پیش ایشان آمد و دستهایشان بوسید، باباطاهر پارهٔ سفینه گوه بودی اورا گفت ای تُرك با خلق خدا چه خواهی کرد، سلطان گفت آخ تو فرمایی، باباگفت آن کُن که خدای فرماید، آنه إِنَّ اللهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ[1]، سلطان بگریست و گفت چنین کنم، اما دستش بشد و گفت از من پدرفتی، سلطان گفت آری، اما سر اژدهای شکسته که سالها از آن وصو کرده بود در انگشت داشت بیرون کرد و در انگشت سلطان کرد و گفت ملکت عالم چنین در دست تو کردم بر عَدْل باش، سلطان بوسه آن در میان تعویذها داشتی و چون مصافی پیش آمدی آن در انگشت کردی[2]، اعتماد پاك و صفای عمدت او چنین بود و در دین محمّدی صلعم او دین دار بر و بسیار بر بود، شعر[3]

در آن بخشش که رحمت عام کردند • دو صاحبرا محمّد نام کردند
یکی حکم مؤبّد گشت داشش • یکی حکم ممالك در حیاتش
یکی بُرج عربرا تا ابد ماه • یکی ملك عجمرا خاوران شاه f 44a
یکی دینرا ز ظلم آزاد کرده • یکی دنیا بعدل آباد کرده
زهی باقی که کرد از چشمهٔ نوش • دو عالمرا دو مهمز حلقه در گوش
ز رشك نام او عالم دو نیم است • که عالمرا یکی اورا دو میم است
بزرگان قلم[4] از نسخ[4] تاراج • یکی مهمش قلم[5] نخشد یکی تاج

چون سلطنت او مقرّر شد و عظمت او هر روز در زیادت بود خبر مسعود رسید، که خویش از عرس بیامد با لشکری و عُدّتی تمام و براه نیست

(۱) قرآن ۱۶، ۹۲ (۲) رجوع کنید بآنچه پروفسور براون در باب این حکایت نوشته اند در تاریخ ادبیات ایران (Lit Hist of Persia) ج ۲ ص ۲۶۱–۲۶۲
(۳) از خسرو شیرین نظامی در مدح ابوالمظفر محمّد بن المذکر (چاپ طبع طهران ص ۵۴) (۴–۴) چاپ قی حکم (۵) اصلاً کر

این خبر سلطان طغرلبك و جملهٔ سلاطین وُزَرا و حجّاب و اصحاب مناصب داشتند، وُزَرای او سالار بوزکان[۱] ابو القاسم الکوبانی و ابا احمد الدّهستانی عمروك؛ و عمید الملك ابو نصر الکُنْدُری[۲]، حُجّاب او الحاجب عبد الرّحمٰن الب زن الآغاجی[۳]، توقیع او بے شکل چماقی، مدّت ملکش بیست [و] شش سال، چون ملك تعالی بندهٔرا سعادت ابدی کرامت خواهد کرد و در دنیا و عقبی منزلت اخیار و ابرار ارزانی داشتن اورا بر اعلای معالم شریعت حریص گردانند و در جوهر مطهّر و سینهٔ f.437 پاك او حرصی نهذ بر تقدیم آنچ از برکات آن ملك عالم در قبضهٔ اقتدار او آید و عالمیان غریق و رهین احسان او گردند و مُثنی و شاکر عدل و انصاف او شوند و رایات ملك اسلام از رای صایب او نصرت یابذ و آفتاب جاه و حشمت او بر کافّهٔ خلایق مشرق و مغرب تابذ، و هرچند رُبع مسکونست از بسیط زمین بامارات و ابنیهٔ خیرات سلاطین آل سلجوق آراسته است و هیچ شهری از شهرهاے اسلام از آن زینت و حلیت خالی و عاطل نمانده است و تقدیم آن بر اُمّهات مهمّات واجب دانسته اند، شنیذم که چون سلطان طغرلبك بهمذان آمذ از اولیا سه پیر بوذند بابا طاهر و بابا جعفر و شیخ حمشا[۴]، کوهکیست بر در همذان آنرا خضر خوانند برآنجا ایستاذه بوذند، نظر سلطان بریشان آمذ،

(۱) تگ: تورکان (۲) آ در ذیل حوادث سنهٔ ٤٢٦ می نویسد: «و فیها استوزر السلطان طغرلبك وزیره ابا القاسم علیّ بن عبد الله الجوینی وهو اوّل وزیر وزر له ثمّ وزر له بعده رئیس الرّؤساء ابو عبد الله الحسین بن علیّ بن میکائیل ثمّ وزّر له بعده نظام الملك ابو محمّد الحسن بن محمّد الدّهستانی وهو اوّل من لقّب نظام الملك ثمّ وزّر له بعده عمید الملك الکندری وهو اشهرهم»، و بر خلاف این در زن (ص ۱۰) است که «عمید الملك ابو نصر محمّد بن منصور الکندری هو اوّل وزراء السلجقیّة» (۳) الآغاجی کلمه ایست ترکی بمعنی حاجب و خادم خاصّهٔ سلاطین که واسطهٔ ابلاغ مطالب و رسائل است از پادشاه بسایر اعیان دولت و بالعکس (حواشی چهار مقاله از میرزا محمّد قزوینی ص ۱۳۰) (٤) کذا فی الاصل و لعلّه حمشاد

هزیمت شدن همان[۱]، سلجوقیان چون این مصاف بشکستند خُرّاتی تمام بافتند و غنیمتی عظیم و در خوراسان سراگندند، و طغرلبك بنشابور آمد و بنشادیاخ بر تخت مسعود نشست[۲]، مردم مضطرب شدند منادی فرمود که کس‌را نرنجانند،

السّلطان المعظّم رکن الدّنیا و الدّین ابوطالب طغرلبك
محمّد بن میکائیل بن سلجوق
مَدَّ اللّٰهُ ظِلَّهُ[۳]

در شهور سنهٔ اربع[۴] و عشرین و اربع مائة سلطنت آغاز کرد و سر حلقهٔ ملوك پیش گرفت و آئین جهانداری و رسوم شهریاری ظاهر کرد، حکمت قَالَ اَرْدَشِیرُ[۵] اِنَّ لِلْمَلِكِ حَقّاً عَلَىٰ كُلِّ مَلِكٍ اَنْ تَتَفَقَّدَ وَزِیرَهُ وَ نَدِیمَهُ وَ كَاتِبَهُ وَ حَاجِبَهُ فَاِنَّ وَزِیرَهُ قِوَامُ مُلْكِهِ وَ نَدِیمَهُ سُلْطَانُ عَقْلِهِ وَ كَاتِبَهُ بُرْهَانُ فَضْلِهِ وَ حَاجِبَهُ دَلِیلُ سِیَاسَتِهِ[۶] اردشیر بابك گفت پادشاه باید که وزیری‌را بدست آرد و حاجی‌را نگمارد و ندیمی‌را ندارد و دبیری دارد که وزیر قوام مملکت بود و ندیم نشان عقل شود و دبیر زبان دانش او باشد و حاجب سیاست افزاید، بر قضیّت این امر و ترجمت

(۱) این مصاف در آخر شعبان سنه ۴۲۰ بر در سرخس واقع شد و حاجب سباشی در آن هزیمت مجروح شد (منتظم ص ۶۷۵–۶۷۸ و ابن الاثیر ج ۹ ص ۲۲۷–۲۲۹)

(۲) رأی بسرخ رسیدن ابراهیم ینال (ابن الاثیر) و طغرلبك نشابور و برتخت نشستن طغرلبك در باغ شادیاخ و خطبه شدن نام او در نشابور (منتظم ص ۶۸۷–۶۹۲)، و ابن الاثیر ج ۹ ص ۲۲۹ (۳) کذا (۴) گویا سهو نسّاخ است و باید «تسع» باشد چه باتّفاق مؤرّخین تاریخ جلوس طغرلبك بر تخت سلطنت سنهٔ ۴۲۹ است،

(۵) هو اوّل ملوك آل ساسان من ملوك الفُرس ملك ۱۴ سنه (۲۲۶– ۲۴ مسیحی)

(۶) ص 35 r

می تافت و شعاع آفتاب اقبال از ناصیهٔ دولت ایشان می درخشید و صبح دولت از مطلع رایات ایشان می دمید، شعر:

چو خواهد بود روزی برف و باران * پدید آید نشان از بامدادان

مثل: مَنِ اسْتَعْمَلَ الْعَدْلَ حَصَّنَ اللهُ مُلْكَهُ وَ مَنِ اسْتَعْمَلَ الظُّلْمَ عَجَّلَ اللهُ هُلْكَهُ[۱]، هرکه[۲] عدل ورزد حصن مُلْکش شوذ و هرکه راه ظلم سپرذ نشان هُلْکش بوذ، چو سلطان مسعود از هندوستان با غزنین آمذ[۳] و از استیلای سلجوقیان و شوکت ایشان خبر یافت کس بامیر خوراسان فرستاذ که باید که بجنگ سلجوقیان روی و ایشانرا از ولایت خوراسان دورکنی، امیر خوراسان جواب داذ که کار ایشان بیش از آنست که من و امثال من با ایشان مقاومت توان[۴]، شعر[۵]

منه بیش از کشش تیمار بر من * بقدر بُرد[۶] من نه بار بر من

f. 43a سلطان فرموذ که از کار می گریزذ یا قاعدهٔ خویش می نهذ تا چون کاری بر آید بازار تیز کند، جزمًا بفرموذ که این مهم ترا کفایت می باید کردن[۷] از امتثال چاره نبوذ، شعر:

چنان باید که در نابوذ و در بوذ * ز تو پیوسته باشذ شاه خشنوذ

امیر خوراسان برخاست و لشکر بیاراست، مصاف کشیذن همان بوذ و

(۱) فق f. 14a (۲) نآ: هرج (۳) در جمادی الاولی سنة ۴۲۹، سلطان مسعود بهندوستان از آن رفت که در صفر سنة ۴۲۸ اورا سرسام گرفت و در آن مرض نذر کرد که چون شفا یابد بهندوستان بغزو کفّار رود و قلعهٔ هانسی‌را که تا هنوز کس نگشاذه بود بگشاید (بیهقی ص ۶۶۰) و هرچند که جمله اُمرا مخالف این مهم بودند (ایضًا ص ۶۶۲) زیراکه در خراسان از جهت سلجوقیان خللی عظیم افتاده بود مسعود هیچ نشنید و بر هانسی لشکر کشید و حصار داذ و بستد در ربیع الاوّل سنهٔ ۴۲۹ (بیهقی ص ۶۶۰—۶۶۵) (۴) مراد از امیر خراسان حاجب بزرگ سباشی است که مسعود اورا بجنگ سلجوقیان فرستاذه بود (بیهقی ص ۶۶۷) (۵) از مناجات نظامی در مثنوی خسرو شیرین (۶) قیاسًا باید اینطور باشد، نآ: بور (۷) رک به بیهقی ص ۶۶۷ و مابعد

و تعارت مشغول شدند[۱] اَلْحَاهِلُ یَطْلُبُ اَلْمَالَ وَ اَلْعَاقِلُ یَطْلُبُ اَلْکَمَالَ[۲]، جاهل مال طلبد و عاقل کمال جوید، سلجوقیان رجعتی کردند و مصافی سخت رفت میان ایشان، عاقبت لشکر مسعود بحالی زشت شکسته شدند و سلجوقیان صد بار صد هزار دینار تحمّل و سلاحها و اسباب و چهارپای ایشان برداشتند[۳] شعر[۴]

وَ عُدْتُ بِاَمْوَالِهِمْ[۵] طَافِرًا ٭ کَعَوْدِ اَلْخَلِیِّ اِلَی اَلْعَاطِلِ

و این مصاف در بیابانی بود میان مراو[۶] و شهرستانه[۶]، و باتفاق ار دولت ایشان که مثل اَلدَّوْلَةُ اِتِّفَاقَاتٌ حَسَنَةٌ سلطان مسعودرا دل مشغولی پیش آمد بجانب هندوستان می بایست رفتن تا سلجوقیان ار سر ضرورت مصالحتی بکرد و برفت[۷] و کار ایشان هر روز در زیادت بود و بیرون می فرود و قوّت می نمود و امارات پادشاهی تابید الهی و علامات جهانداری ر وفق کامگاری و تحامل شهریاری ار صفحات احوال ایشان

---

(۱) بیهقی ص ۵۹۹—۶، آ ح ۹ ص ۲۲۵ و ر ن الاخبار f 135b و رت f 44a

(۲) فی f 44b (۳) رک به بیهقی ص ۱ ۶—۲ ۶، بقول صاحب ر ن الاخبار صاحب تکمله‌ی درین مصاف پشت بداد و حسین بن علی بن مکائیل بها بماند و حرب کرد تا بدست ترکمانان گرفتار شد، بعد می گوید «و ما بدین غایت [یعنی تا سنهٔ ۴۴۴ که تاریخ تالیف ر ن الاخبار است] اندر میان ایشان مانده است»

(۴) از قصیده ایست از مسعّی در مدح سیف الدّوله مشتمل بر ۵۲ بیت که مطلع آن این است

اِلَی مَ طَمَاعِیَتُهُ اَلْعَاذِلِ ٭ وَ لَا رَأْیَ فِی الْحُبِّ لِلْعَاذِلِ

(دیوان مسعّی طبع برلن ص ۲۹۵ و مابعد) (۵) در دیوان مسعّی عُدْتَ اِلَی حَلَبٍ بجای «عُدْتُ بِاَمْوَالِهِمْ» (۶) معجم البلدان یاقوت شهرستان «بلده بخراسان قرب نَسَا بینهما ثلاثه امیال» (۷) آ ح ۹ ص ۲۲۶—۲۲۷، رک نامهٔ که سلجوقیان بعد ازین نیز بسلطان مسعود نوشتند (بیهقی ص ۸ ۶)، از روی این مصالحت ولایت نسا و فراوه و دهستان سلجوقیان داده شد، دیگر شرائط صلح و کیفیّت در میان رفتن آن در بیهقی (ص ۷ ۶—۶۱۱) مذکور است،

طغرلبك محمّد و در میان خیل مقدّم و محترم شدند، و چون سلطان محمود سبکتگین از دنیا رحیل کرد در سنهٔ ثمان عشرة و اربع مایة[۱] کس بعمید نیشابور فرستادند سوری بن المعتزّ که قبّهٔ رضا رَضِیَ اللّٰهُ عَنْهُ کرده است[۲] و درخواستند تا در آن نواحی مقام گاه ایشان معیّن کند، عمید سوری نامه فرستاذ[۳] بسلطان مسعود بن محمود و او بجُرجان برابر شرف المعالی نوشروان بن فلك المعالی منوچهر بن شمس المعالی قابوس بن وشمگیر فروذ آمذه بوذ[۴] بطمع مواضعهٔ که میخواست و انتظار حمل رَی که عمید ابو سهل[۵] جمدوی خواست فرستاذ می کرد، مثل: مَنْ رَغِبَ فِی هَدَایَا ٱلْعُمَّالِ رَخَّصَ فِی اِضَاعَةِ ٱلْاَمْوَالِ، هر پاذشاه که راه هدایای عُمّال بخوذ دهذ رخصت اضاعت اموال داذه بُوَذ، مسعود چو نامهٔ سوری بخواند بنیشابور [رفت][۶] تا تدبیر کار سلجوقیان کند: لشکر او از سفر مازندران کوفته بوذند و سلاحها بنم تباه شذه و چنارپای بهار نا خورده، بذات خوذ نهضت آن مهم نتوانست چند امیر سپاه سالار[۷]را از لشکر اختیار کرد و با عُذّتی تمام بجنگ ایشان فرستاذ، شعر:

چه سازی چو چاره بدست تو نیست ، اگر سازی ار نه چنانرا یکیست

آن لشکر برفتند، سلجوقیان ناساخته بوذند این قوم ذگذه بریشان زذند

---

(۱) این مهم است زیرا که بتذکر مؤرّخین وفات سلطان محمود در سنهٔ ۴۲۱ واقع شذه ... رك بشرح آن در تاریخ بیهقی طبع کلکته ص ۱۱۲ (۲) این چنان نامه بود که سلجوقیان بدو فرستاذه بودند و نص عبارت آن در تاریخ بیهقی طبع کلکته ص ... رك بتاریخ بیهقی در وجب سنهٔ ... رك بتاریخ بیهقی ص ... و عمید ... آن ... ابو سعید و این سهو نسّاخ است؛ زیرا که ابو سهل ... روز پنجشنبه ... وجب سنهٔ ... بنیشابور رسید بیهقی ص ... رك بیهقی ... جمله ... سلار بودند و سر ایشان حاجب بکتکین و بکتمر ... حسین ... عبدگیر بود، و پانزده هزار سوار ... آمد از ترکمانان و نو هزار شذه مرد بیهقی ص ...

گفت صواب نباشد ایشانرا بخراسان راه دادن که حیلی بسیارند و سلاح و عُدّت دارند نباید که اریشان فسادی آید که آنرا در توان یافت و تلافی و تدارک ممکن نبود[۱] شعر[۲]

بهرکار اندیشه کردن نکوست * ردن رای با مرد هشیار و دوست

سلطان بخن او التفات نکرد و فرمود که من ایشانرا بطرفدهم که مرا از امثال ایشان اندیشهٔ نواند بود، رخصت داد تا از آب بگذشتند[۳] و ایشان تا محمود زنده بود حرکتی نکردند[۴] در آن میان میکائیل بن سلجوقرا دو[۵] پسر خاستند چغری بك ابو سلیمان داود و ابو طالب

(۱) رکَ به رزَ ص ۵، آآ ح ۹ ص ۴۲۴، بگَ ص ۴۴۵، (۲) شَه ص ۱۸۴ س ۸ (۳) آآ ح ۹ ص ۴۲۳–۴۲۴، بگَ ص ۴۴۵، این در حدود سنهٔ ۴۱۶ بود

(۴) صاحب زین الاخبار که معاصر سلطان محمود بوده است می نویسد که درین میان سلطان محمودرا با ترکمانان (یعنی سلجوقیان) دو مصاف دیگر بوقت و ما عبارت اورا اینجا مصرّف و اختصار مخل نکنیم «و چون سنهٔ ۴۱۸ بآخر رسید مردمان نسا و باورد بدرگاه (یعنی غزنین) آمدند و از فساد ترکمانان نالیدند و امیر محمود نامه فرمود بوشنج سوی امیر طوس ابو الحرث ارسلان الحاجب و اورا مثال داد تا آن ترکمانانرا مانع شود امیر طوس برحکم فرمان بر ایشان تاخت کرد و ترکمانان انبوه شدند و پیش او آمدند و حرب کردند و بسیار مردم بکشتند و بسیاررا مجروح کردند و سپاه مرست امیر طوس بر ایشان تاخت برد هیچ سودمند نیامد کرد پس [سلطان محمود] نامه فرمود سوی امیر طوس بوشنج، او جواب نوشت که ترکمانان قوی گشته اند و تدارك فساد ایشان جز بمراسم و رکاب خاصّه نتوان کرد چون محمود این نامه خواند بگدل شد و لشکر نکشید و در سنهٔ ۴۱۹ از غزنین حرکت کرد، سوی بُست رفت و از آنجا سوی طوس کشید، امیرطوس باستقبال آمد و حقیقت حال باز نمود پس امیر محمود فرمود تا فوجی انبوه تا امیر طوس فرستند بحرب ترکمانان، چون بنزدیك رباط فراوه رسیدند مقابل بکدگر آمدند لشکر [محمود] بر ایشان ظفر یافتند و شمشیر اندر نهادند و چهار هزار سوار معروف از ترکمانان بکشتند و بسیاریرا دستگیر کردند و باقی بزحمت رفتند سوی بیابان و دهستان »

(۵) رآ «چهار» و این سهو واضح است

کنارش پُر از شهریاران بوذ * برَش پُر ز خون سواران بوذ
پر از مرد دانا بوذ دامنش * پر از خون رُخ و چاك پیراهنش
چه افسر نهی برسرت بر چه ترگ * برو بگذرذ پرّ و پیکان مرگ
و دیگر که از مرگ شاهان داذ * نگیرذ کسی یاذ جُز بذ نژاذ)[1]

و پسر اسرائیل قتلمش بنشناس در حوالی قلعه می گشت، چون خبر وفات پذر بذو رسید براه بیابان سرخ کلاهان از هندوستان بسیستان آمذ و از آنجا ببخارا پیش عمّان و احوال بگفت، ایشان خوذ در طلب ملك و فرصت انتقام بوذند و منتظر وقت خروج، مثل: مَنْ تَعَزَّزَ بِاللّٰهِ لَمْ یُذِلُّهُ[2] سُلْطَانٌ وَ مَنْ تَوَکَّلَ عَلَیْهِ لَمْ یَضُرُّهُ اِنْسَانٌ[3]، کِرا خذای عزّ و جلّ عزیز کند هیچ سلطان اورا ذلیل نکند و هر کرا توکّل بر خذای بوذ کس اورا نرنجاند، آنگاه کس بمحمود فرستاذند که مارا این مقام تنگست و این مراعی بمواشی ما وفا نمی کند دستوری ده که ما از آب بگذریم و میان نسا و باورد مقام سازیم[4] ارسلان جاذب[5] که والی طوس بوذ و رباط سنگ بست کردست و آنجا مدفونست[6] سلطانرا f. 42a

(۱) شه ص ۱۶۴۹ س ۱۲—۱۷ و ۲۱ (۲) نَا: یَذِلُّهُ (۳) فق f. 6a

(۴) ازین بیان مستنبط می شود که سلجوقیان این پیغام بعد از وفات اسرائیل فرستاده بودند و این سهو است ظاهراً، سلطان محمود اسرائیلرا در سنهٔ ۴۱۵ (بقول زین الاخبار، و بقول کتب دیگر در سنهٔ ۴۱۹) گرفته بود، و چون اسرائیل هفت سال بعد از گرفتار شدن وفات کرد پس وفات او البتّه در سنهٔ ۴۲۲ (و بقول ثانی در سنهٔ ۴۲۶) واقع شده است و وفات سلطان محمود باتّفاق مؤرّخین در سنهٔ ۴۲۱ بوده است پس چگونه ممکن باشد که بعد از وفات اسرائیل بسلطان محمود پیغامی فرستاده باشند، بقول زین الاخبار سلجوقیان این پیغام در سنهٔ ۴۱۶ که سلطان محمود هنوز بماوراء النّهر بود فرستاده بودند و ظاهراً همین قول درست است،

(۵) کذا فی الاصل و کذا ایضاً فی آ و زین الاخبار و تاریخ بیهقی وع، زتَ و زنَ و تگَ: الحاجب و ظاهراً این اصحّ است (۶) رك به تذکرة الشعراء دولتشاه طبع لیدن ص ۱۷۶

بیامدند و مدتها بر آن قلعه آب کشی کردند، روزی در فرصتی اورا بدیدند و طریقی سگالیدند که اورا در شب بدردیدند، در راه بستهٔ بس آمد راه گم کردند، شعر

جهان بد سگالد نگوید بکس • نیاید بهر کار فریاد رس

دگر روز کوتوال بر او بیامد و اورا بگرفت، چو لشکر بنگ رسید او و برکاباشرا گفت او من طمع ببرید و برادرانرا بگوید که در طلب ملک بکوشید و اگر ده یاران بشکید ومید مشوید و بر مگردید که این پادشاه مَوْلَی زاده است بسی ندارد و عدّارست ملک بر وی نماند و بدست شما افتد[1] مثل لَا تَثِقْ بِالدَّوْلَةِ فَاِنَّهَا ظِلٌّ زَائِلٌ وَ لَا تَعْتَمِدْ عَلَى النِّعْمَةِ فَاِنَّهَا ضَيْفٌ رَاحِلٌ[2]، دولت سایهٔست که هر لحظه بگردد ۱
و نعمت چو مهمان بهرکس بپوندد، و اسرائیلرا با قلعه بردند و بند سخت برکردند و هانجا وفات یافت و بجوار رحمت حق رسید، شعر f 416

بخواهد بُدن بی گُمان بودنی • نکاهد سرمهر افزودنی[3]
بمیرد نا مردم بی هنر • بمرحام هم حالك دارد بسر
(برین داستان رد نکی مهر وش • پرستار با هوش [و] پسندیده توش ۱۵
که هرکو بمرگ کسی گشت شاد • ورا رامش و زندگانی مباد)[4]
بزاید حُر ار مرگ را جانور • اگر مُرد خواهی غم من بخور[5]
اگر خود گُذر نابی ار روزبد • بمرگ کسی شاد نابی بمرد[6]
چنین داستان رد نکی مرد پیر • که گر شادی ار مرگ من تو مگیر[7]
(که حُر مرگ را کس ز مادر نزاد • ز کسری ار آغاز تا نوش زاد ۲
سرپشّه و پیل تا مور و کرگ • رهانیست ار چنگ و منگار مرگ
زمین گر گشاده کند زار جوش • نیماند اندازهٔ کار جوش[8]

(۱) نگ ص ۴۲۵ (۲) من f 62b—a (۳) شَه ص ۴۲۹ س ۶ (۴) ایضاً ص ۱۶۵۱ س ۳—۴ (۵) ایضاً ص ۱۶۵۴ س ۲۵ (۶) ایضاً ص ۱۶۴۰ س ۲ (۷) ایضاً ص ۱۶۴۱ س ۱۵ (۸) مصراع ثانی در شَه بماند سرانجام و آغاز جوش

محمود ازین سخن بیندیشید و اورا فرا گرفت[1]، مثل: مَنْ سَاءَتْ سِیرَتُهُ لَمْ یَأْمَنْ أَبَدًا وَ مَنْ حَسُنَتْ سِیرَتُهُ لَمْ یَخَفْ أَحَدًا[2]، شعر:

بد کنش را امان نخواهد بود . نیک سیرت نترسد از دد و دود

آنگه نان خواست و مجلس بیاراست، نان خوردند و دست بشراب آوردند، سه شبانروز صوحی کردند، محمود خلعتهای خوب باسرائیل و خیل او داد، بعد از آن هر امیری را از لشکر خود فرمود تا سرخیل و مقدّمی را بوثاق خود مهمان بردند و شرابهای گران در دادند و چون مست شدند بندهای گران بر نهادند و او با[3] اسرائیل همان کرد وهم در شب بهندوستان قلعهٔ کالنجر فرستاد، مثل: مَنْ أَطَاعَ هَوَاهُ بَاعَ دِینَهُ بِدُنْیَاهُ[4] هر که بَیَ رویِ هوا کند هر آینه ترک دین و دنیا کند، چون اسرائیل از خواب مستی در آمد خویشتن را خسته و بسته دید، تن در قضا داد، شعر:

ای تن ار چند بسته دامی . در کف دشمنان بناکامی
بقضای خدای راضی شو . تا شوی ساکن و بارامی

و جماعت مقدّمان دیگررا که گرفته بودند بقلاع دیگر فرستاد و بجان امان داد. شعر:

(یکی داستان زد برین بر پلنگ . چو با شیر جنگ آورش خاست جنگ
بنام ار بریزی ز من گفت خون . به از زندگانی بننگ اندرون)[5]
(ز دشمن مکن دوستی خواستار . اگر چند خواند ترا شهریار
درختی بود سبز بارش گزیست . اگر پای گیری سر آید بدست)[6]

و اسرائیل هفت سال در قلعهٔ کالنجر بماند[7] دو ترکمان از خیل او

---

(۱) یعنی در سنهٔ ۴۱۹ (و بقول صاحب زین الاخبار ۴۱۶) رک به تکمّ ص ۴۲۵
(۲) فقَ f. 10½ (۳) نَا: تا (۴) فقَ f. 11½، نَا: «وَدُنْیَاهُ» بجای «بِدُنْیَاهُ»
(۵) تمَ ص ۸۱۵ س ۷—۸، مصراع ثانی در شعر اوّل: چو با شیر جنگی برآمد بجنگ
(۶) ایضاً ص ۱۴۲۳ س ۱۴—۱۵ (۷) تکمّ ص ۴۲۵،

ناممکن باشد، چو پیغام سلطان محمود سمع مبارک ایشان رسید از سر
وفای مسلمانی و صفای ظاهر و باطن اسرائیل[1]را که مقدّم و محترم ایشان f 40b
بود اختیار کردند و در خدمت رکاب میمون او لشکری گران روی بمحمود
نهاد، محمودرا خبر شد مُسرعیرا پیغام داد و پدرهٔ اسرائیل فرستاد که
درین ساعت مدد لشکر حاجت نیست مقصود دیداری و استظهاری ۵ ۲
است، لشکر همانجا بمان و با حاشیگان و اعیان خویش بیای، درین موجب
بیامد، مثل مَنِ اقْتَحَمَ اللُّجَّةَ اَتْلَفَ الْمُهْجَةَ[2] سعر[3]

هر که در شد بحر بی پایان ، تشنه میرد چو آتش اندر آب

چو اسرائیل برسید محمود اورا اکرام تمام کرد و با خویشتن بر تخت
بنشاند و تفرّب و ترحّب و تُرسّل بکو کرد و در اثنای سخن گفت ۱
مارا هر وقت مهد[و]سنان بدرو کافران لشکری گران می باید بلاد
خُراسان معطّل و مُهمل می ماند، آررو چنانست که مثانی و استظهاری
تمام باشد تا اگر از طرق حصنی برخیزد و فتنهٔ انگیزد که بمددی محتاج
شویم استعانت بحبل شما کنیم، اسرائیل در معرض جواب گفت از جانب
ما در بندگی تقصیر نباشد، محمود گفت اگر حاجت افتد بچه نشان مارا ۱۵
مدد رسد وچه قدر بود، اسرائیل کمانی در بازو افگنده بود و [دو][4]
چوبه تیر بند قبا فرو رده از آن یك چوبه محمود داد و گفت بوقت
احتیاج این بحبل ما فرست تُرا صد هزار سوار مدد رسد، محمود گفت
اگر نرسد باشد، تیر دیگر پیش او نهاد و گفت این‌را بلنجان کوه[5]
فرست ترا پنجاه هزار سوار مدد آید، گفت [اگر] نرسد بیابد، کمان بداد ۲
گفت نشان ترکستان فرست اگر دویست هزار سوار حواشی باشد،

---

(۱) آ ارسلان، ن و رض سعو ارسلان (۲) ق f 17a (۳) رآ سعر
(۴) در من اصلی محو شده از رسالهٔ حویی گرفته شد (۵) کوهست در شمال
مشرق خُراسان، آ می گوید « حبل بلنجان (سهوآ جای بلنجان) هو الّذی عند
خوارزم امد » (ج ۹ ص ۳۶۱)

مستظهر شدند و نواحی و حدود ممالک هریک معیّن شد ایلک زبان برگشود و فرا محمود نمود که قوی سالهاست تا در ولایت من آمده اند از ترکستان و مراعی و مرغزارهای نُور بخارا و سُغد سمرقند بدست فرو گرفته، و لشکری بسیار و سپاهی بی شمارند، مقدّم ایشان سلجوق بن لقمان[۱] بود چهار پسر ازو برخاسته اند و در میان خیل مقدّم و محترم شده و اُهْبت و آلت لشکری ساخته و عُدّت و ساز پادشاهی راست کرده خیلی با نیرو و عددی فراوان، ایمن نتوان بود اگر ترا وقتی بطرف هند[و]ستان نهضتی باشد که ازیشان فسادی آید بطلب ولایتی یا قصد ناحیتی و طمع ملکی، با ایشان استظهاری واجبست و نوایی در خواستن متعیّن، مثل: مَنْ طَالَ اَمَلُهُ سَاءَ عَمَلُهُ[۲] امل دراز عمل ناساز آورد، سلطان محمود رسولی چرب زبان بذیشان فرستاد و پیغام داد[۳] که عجب داشتم از کاردانی و عقل شما که بحکم همسایگی تا این غایت از جانب ما التماسی نکردید و آرزویی نخواستید، و مارا بدوستی شما رغبتی تمامست و نیز بمددی، و از معاونتی مستغنی نیستم از جانب شما، اگر چنانک جمله براذران نتوانند آمدن یکی‌را اختیار کنند که بحضرت ما آید، و ما بر کنار آب مقام ساخته ایم تا مسافت نزدیکتر بود که با او عهدی بسته آید و استظهاری کرده شود، این کید بیندیشید و این مثل نشنید، مثل: لَا تَفْتَحْ بَابًا يُعْيِيكَ سَدُّهُ وَ لَا تُرْسِلْ سَهْمًا يُعْجِزُكَ رَدُّهُ[۴]، دری بر مگشای که در بستن آن متعذّر بود و تیری مینداز که دفع آن

به طبقات ناصری ترجمهٔ میجر راورتی H. G. Raverty ص ۱۱۶، ۹۰۳ و ۹۰۴) پس گمان آنست که مصنّف هردو مصالحات‌را (یعنی یکی که با ایلک خان رفت و دیگری که با قدرخان رفت) اینجا مخلوط کرده است و الله اعلم،

(۱) کذا ایضاً فی جت وع و ترجمهٔ طبقات ناصری بحوالهٔ مجمل فصیحی خوافی، ولی در کتب دیگر مثل آا و زت و رص و حس بجای «لقمان» «دقاق» (یا تقاق) است و معنی آن در ترکی بقول زت «القوس من الحدید» (۲) فق f. 56b (۳) آا ج ۹ ص ۴۲۳، (۴) فق f. 18a و نیز امثال ابشیهی (مجانی الادب ج ۲ ص ۷۳ بتصرّف یسیر)

بود و نامشان سُعد سمرقند[۱]، و سلجوق‌را چهار پسر بودند، اسرائیل[۲] که هفتم جدّ سلطان قاهر عظیم الدّهر عماد الدّنیا و الدّین ابو الفتح کیخسرو بن السلطان قلج ارسلان خَلَّدَ اللهُ مُلْکَهُ[۳] بود بزرگتر و از همه داناتر بود، و چون برو ظلم رفت و نسبت غدر محمود سکتگین با او برادران برخاستند و خویشان کین خواستند ملک بگرفتند و اعقاب ایشان ملکتی فسیح و دولتی عریض یافتند و جهان ازایشان بیاسود و معمور بود تا بدین حال که چشم زخم رسید و بسیر اولاد ایشان منکوب شدند و در قلاع محبوس ماندند ملک تعالی از نسل اسرائیل سلیمانی‌را فرستاد که ملک موروث او بمودار عهد بوشروانست و سلیمان وار آدمی و دیو و پری و وحش و طیر [در] حضرتش بساطش خدمت خواهند کسد و رکاب او در جهان گیری سیر عُدُوُّهَا شَهْرٌ وَ رَوَاحُهَا شَهْرٌ[۴] پسه خواهد گرفت، ملکا و پروردگارا اطناب سرادرهٔ دولت او تا دامن قیامت پیوسته دار، و بعد از اسرائیل میکائیل بود و یونس[۵] و موسی بعو[۶]، شعر، ۴۵

چنان چون سرد پادشاهان داد ٭ بزرگ و خردمند و نیکو نهاد

و چون سلطان محمود سبکتگین با الملک خان صلح کرد و محمود بکار خویش آمد[۷] و هم رسیدند و یکدیگررا بدیدند و عواطف و عهود

---

(۱) رن ص ۵، بک ص ۴۳۴ (۲) رب سعو ارسلان المدعوّ اسرائیل، رن بیعو ارسلان، آ ارسلان (۳) رآ بی حرکات (۴) قر ۳۴، ۱۱ (۵) رب و رن و آ هیچ ذکر او نکرده اند (۶) رن و آ و بک فقط «موسی»

(۷) الملک خان از جملهٔ ملوک ترک ماوراء النهر معروف بخانیّه افراسیابیه بوده است، اسمش نصر بن علی بن موسی بن سُبُک است و الملک خان لقب اوست، از سنهٔ ۳۸۳ تا ۴۰۴ سلطنت نمود (خواجهٔ چهار مقاله)، میان او و سلطان محمود در سنهٔ ۳۹۶ مصالحت رفت ولی چنانکه از کتب دیگر مثل تاریخ ابن الاثیر معلوم می شود که سلطان محمود خود برای این مصالحت نیامده بود بلکه بواسطهٔ مراسلت عهد و پیمان در میان رفت، و خُتلی که مقصود مصنّف است در سنهٔ ۴۱۹ (و بقول صاحب زین الاخبار در سنهٔ ۴۱۵) در میان سلطان محمود و قدرخان رفته بود و این قدرخان که برادر زادهٔ (؟) الملک خان سابق الذکر بوده است تا سنهٔ ۴۲۲ سلطنت نمود (رک

(٩) السّلطان غیاث الدّنیا و الدّین ابو الفتح مسعود بن محمّد بن ملکشاه قسیم امیر المؤمنین

(١٠) السّلطان مغیث الدّنیا و الدّین ملکشاه بن محمود بن محمّد یمین امیر المؤمنین

f. 39c (١١) السّلطان غیاث الدّنیا و الدّین ابو شجاع محمّد بن محمود بن محمّد قسیم امیر المؤمنین

(١٢) السّلطان معزّ الدّنیا و الدّین ابو الحرث[1] سلیمان بن محمّد بن ملکشاه برهان امیر المؤمنین

(١٣) السّلطان رکن الدّنیا و الدّین ارسلان بن طغرل [ابن محمّد] قسیم امیر المؤمنین

(١٤) السّلطان رکن الدّنیا و الدّین ابو طالب طغرل بن ارسلان [ابن طغرل] قسیم امیر المؤمنین

[ذکر ابتدای کار سلجوقیان]

f. 30 چنانك در شجره نموذه آمذ ذکر سلاطین آل سلجوق کرده می شوذ که [در] ابتدا آل سلجوق سپاهی کامکار و عددی بی شمار بوذند و مال بسیار داشتند و خیل و حشمی بانظام و عُدّت و شوکت تمام و نعمت و حرمت بکام[2]، مردمانی دین دار بیذار، مثل: مِنْ دَلَایِلِ ٱلْاِقْبَالِ قِلَّةُ ٱلْاِغْفَالِ، نشان آفتاب اقبال ایشان از غفلت دُور بوذن بوذ و اجتناب از دار کفر و میل بجاورت دار اسلام نموذن و زیارت خانهٔ کعبه و تقرّب بایمّهٔ دین پیشه گرفتن چنانك پیغمبر صَلَّى ٱللّٰهُ عَلَيْهِ فرموذه است، خبر: اَلنَّظَرُ اِلَى ٱلْكَعْبَةِ عِبَادَةٌ وَ ٱلنَّظَرُ اِلَى ٱلْعُلَمَاءِ اَحَبُّ اِلَى ٱللّٰهِ تَعَالَى مِنَ ٱلنَّظَرِ اِلَى ٱلْكَعْبَةِ، آن بزرگان از ترکستان بحکم انبوهی خانه و تنگی چراخوار بولایت ماوراء النّهر آمذند[3]، بزمستان منزلگاههاشان نُور بخارا

(١) نآ: ابو الحرب (٢) زن ص ٥، تگ ص ٤٢٤، آآ ج ٩ ص ٢٢١ و مابعد
(٣) یعنی در سنهٔ ٤٧٥ (تگ ص ٤٢٤)

[فهرست اسماء السّلاطين]

الملك چغرى بك ابو سليمان داود بن ميكائيل بن سلجوق[1] f 38a

(١) [السّلطان ركن الدّين ابو طالب طغرلبك محمّد بن ميكائيل بن سلجوق بين امير المؤمنين][2]

(٢) السّلطان عضد الدّولة ابو شجاع الب ارسلان محمّد [بُرهان امير المؤمنين][3]

(٣) السّلطان معزّ الدّنيا و الدّين ملكشاه بن محمّد [الب ارسلان] قسيم[4] امير المؤمنين[5]

(٤) السّلطان ركن الدّنيا و الدّين ابو المظفّر بركيارق بن ملكشاه بين[6] امير المؤمنين

(٥) السّلطان غياث الدّنيا و الدّين ابو شجاع محمّد بن ملكشاه قسيم[7] امير المؤمنين

(٦) السّلطان معزّ الدّنيا و الدّين ابو الحرث[8] سنجر بن ملكشاه بُرهان[9] f 38b امير المؤمنين

(٧) السّلطان مغيث الدّنيا و الدّين محمود بن محمّد بن ملكشاه بين امير المؤمنين[10]

(٨) السّلطان ركن الدّنيا و الدّين ابو طالب طغرل بن محمّد بن ملكشاه بين امير المؤمنين

---

(١) مصنّف اينجا چغرى بك را در زمرهٔ سلاطين شمرده است ولى در ضمن كتاب هيچ ذكرى ازو نكرده است (٢) درين فهرست مذكور است (٣) كذا فى رتّ و تكّ وعّ (٤) رنّ و تكّ بين، سياست نامهٔ نظام الملك امين (٥) نام سلطان محمود بن ملكشاه كه بعد ازين بايد باشد هم اينجا و هم در ضمن كتاب مذكور نيست، مصنّف اورا از جملهٔ سلاطين نمى شمرد (رك مذكر بركيارق در مابعد) (٦) رنّ. بُرهان، عّ. قسيم (٧) عّ. عالم (٨) بّا ابو الحرب (٩) رنّ و رتّ بين (١٠) بعد ازين نام سلطان داود بن محمود بايد باشد كه چند ماه سلطنت كرد، مصنّف اورا هم مثل سلطان محمود بن ملكشاه حساب كرده است

چه سازد با تو فرزندت بیندیش ، همان بیند ز فرزندان پس خویش
بنیك و بد مشو در بند فرزند ، نیابت خود کند فرزند فرزند
چو هرمز دید کان فرزند مقبل ، مداوای روان و میوهٔ دل
بدان فرزانگی و آهسته رایی است[1] ، بدانست او که آن فرّخذابیست
سرش بوسید و شفقت بیش کردش ، ولی عهد سپاه خویش کردش

توقّع از لطف ربّانی آنست که وارث دولت آل سلجوق خداوند عالم پادشاه بنی آدم غیاث الدّنیا و الدّین ابو الفتح کیخسرو بن السلطان العادل قلج ارسلان خَلَّدَ اللّٰهُ دَوْلَتَهُ[2] احیای آن مراسم بکند ، و[3] از تعصّب[4] که میان اصحاب امام ابو حنیفه[5] و اصحاب امام شافعی واقع شوذ دفع کند کی عاقبت تعصّب بدشمنی انجامذ و دشمنی مسلمانان شوم باشذ ، و عمارت اوقاف و مدارس اسلاف [کذ] چه ایشان دولت اسلام[6] از تعصّب دین و تربیت علما یافتند ، و دعاگوی دولت محمّد بن علی بن سلیمٰن الرّاوندی چنانك در فهرست کتاب راحة الصّدور متقبّل شذه است ذکر سلطنت و دولت و شجرهٔ انساب هر سلطانی بر سبیل اختصار می آرذ تا پادشاه عادل سیر حمیدهٔ اسلاف [خوذ][7] بخواند و نهضت ایشان در طلب ملك از ابتدا تا انتها ببیند و آنچ محامد اخلاق و مکارم اعراق هریك بوذه است و محاسن عدل و انصاف از بهرخوذ اختیار کند انشاء الله تعالو ،

---

(۱) خمسه : بدل گفت این پسر فرخنده رایست (۲) نآ بی حرکات (۳) کلمهٔ «و» در حاشیه بخطّ الحاقی افزوده شده است (٤) اینجا در حاشیه بخطّ الحاقی افزوده شده : کی میان اصحاب ایمّه افتذ کی عاقبت تعصّب بدشمنی انجامد و دشمنی مسلمانان شوم باشذ (٥) اینجا بخطّ الحاقی در حاشیه افزوده شده : و اصحاب امام شافعی واقع شوذ دفع کند (٦) کلمهٔ «اسلام» بخطّ الحاقی در بالای کلمهٔ «دولت» افزوده شده است (۷) در حاشیه افزوده شده است

در آن خانه که بود آن روز نحس ٭ بصاحب خانه بخشیدند رخس
پس آنگه اخ چنگی بکشید ٭ ز روی خگس ابریشم گسیید
ساست بس که می کردند ارس بیس ٭ به ا یگانه با دُر دانهٔ خویس
کجا آن عدل و آن انصاف ساری ٭ که با فرزند ار آن سان رفت باری
کنون گر خون صد مسکین بریزند ٭ ز بند بلک فراصه سر بخرند f 37a
جهان را آتش پرستی شد چنان گرم ٭ که بادا رس مسلمانی ترا شرم
مسلمانم ما و او گبر بامست ٭ گر این گبری مسلمانی کدامست
چوخسرو دید کان خواری بزورفت ٭ بکار خویش لختی فرو رفت
درستش شد که هرچ او کرد بد کرد ٭ پدر پاداش او بر جای خود کرد
بسر بر زد ز دست خویش دست ٭ و زآن غم ساعتی از پای بنشست ۱
شبیخ انگبخت پیران کهن را ٭ که مرد شبه برد آن سرو بن را
مگر شاه آن شجاعت در پدبرد ٭ گناه رفته را بر وی نگرد
کفن پوشید و بیخ سر برداشت ٭ جهان فریاد و زساحر برداشت
بپورش پیش می رفتند پیران ٭ پس اندر شاه زاده چون اسیران
چو پیش تخت شد مالید خاک ٭ برسم محرمان بوسید بر خاک ۱۰
که شاها پیش ازین رنج مبای ٭ بزرگی کن بخردان بر بخشای
عیب کن که این سرگشته فرزند ٭ ندارد طاقت خشم خداوند
اگر خرمست اینک بیخ و گردن ٭ ز بوکشان ز من تسلیم کردن
که برگ هیچ دارم پیش راه ٭ ندارم برگ تاخوشودی شاه
بگفت این و دگر ره بر سر خاک ٭ بگریه سر نهاد آن گوهر پاک ۲
چو دیدند آن گروه[1] آن درد باری ٭ همه بگریستند الحق بزاری
و زآن گریه که زاری بر مه افتاد ٭ بگریه های های ابر شه افتاد
که طفلی خرد تا این بارسی ٭ کند درکار این سان خرد کسی
بزرگی که دولت بد نخواهد ٭ خرد اقبال پدر تا خود نخواهد f 38a

(1) ن آن گروه

چو خورشید[۱] از بساط لاجوردی * علم زد بر سر دیوار زردی
چو سلطان در هزیمت عُود می سوخت * علم‌را می درید و چتر می دوخت
عنان[۲] یك رکابی زیر می زد * دو دستی با فلك شمشیر می زد
چو عاجز گشت ازین خاك جگر تاب * چو نیلوفر سپر بفگند بر آب
ملك زاده در آن دِه خانهٔ خواست * ز سرمستی درو مجلس بیاراست
نشست آن شب بنوشانوش یاران * صبوحی کرد با شب زنده داران
سماع ارغنونی گوش می کرد * شراب ارغوانی نوش می کرد f.36l
صراحی‌را ز می پُرخنه می داشت * بمَی جان و جهانرا زنده می داشت
مگر کز[۳] توسنانش بذ لگامی * دهن بر کشتهٔ[۴] زد صبح بامی[۵]
و زین غوری غلامی نیز چون قند * ز غوره کرد غارت خوشهٔ چند
سحر گه کآفتاب عالم افروز * سر شب‌را جدا کرد از تن روز
نهاد از[۶] حوصله زاغ سیه پر * بزیر پرّ طوطی خایهٔ زر
تنی چند ز نادان[۷] که دانی * خبر بردند نزد شه نهانی
که خسرو دوش بی شرمی[۸] نموذست * ز شاهنشه نمی ترسد چسوذست[۹]
ملك گفتا نمی دانم گناهش * بگفتند آنك بیدادست راهش
سمندش کشت زار سبزرا خورد * غلامش غورهٔ دهقان بیازرد[۱۰]
شب از درویش بستد جای تنگش * بنامحرم رسید آواز چنگش
گرین بیگانهٔ بوذی نه فرزند * ببُردی خان و مانش‌را خداوند
زند بر هر کسی فصّاد صد نیش * ولی دستش بلرزد بر رگ خویش
ملك فرموذ تا خنجر کشیدند * تگاور مرکبش‌را پی بریدند
غلامش‌را بصاحب غوره دادند * گلابی‌را بآب شوره دادند

---

(۱) نآ: خورسید (۲) خمسه: عنانرا (۳) خمسه: از (۴) ایضاً: سبزهٔ
(۵) ایضاً: فامی (۶) نآ: ار (۷) کذا فی الاصل و ظاهرًا ابتطور وزن خراب است و خمسهٔ مذکور بجای «ز نادانان» «از گرانجانان» دارد (۸) خمسه: بیرسی (۹) خمسه: چه بوده است (۱۰) خمسه: تبه کرد

دارد باطل اورا نخیف دارد[۱]، گر چون آن انصاف ندید گفت دیبی که در وی چین انصاف باشد الاّ حق بود، دست بر نهاد و زنّار برید و در حال مسلمان شد برکت آن عدل، مثل: مَنِ اشْتَدَّ تَدْبِيرُهُ حَسُنَ تَأْثِيرُهُ، چون تدبیر نیك بود تاثیر نیك آید، خبر: وَ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَ سَلَّمَ أَنَّهُ قَالَ أَشَدُّ النَّاسِ عَذَابًا يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِمَامٌ جَائِرٌ غَيْرُ عَادِلٍ، وَ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللّٰهُ عَنْهُ عَنِ النَّبِيِّ عَلَيْهِ السَّلَامُ أَنَّهُ قَالَ مَنْ وَلِيَ[۲] وَالِيًا فَبَلَغَهُ عَنْهُ ظُلْمٌ عَلَى رَعِيَّتِهِ وَ هُوَ يَقْدِرُ عَلَى عَزْلِهِ وَ لَمْ يَعْزِلْهُ فَقَدْ خَانَ اللّٰهَ وَ رَسُولَهُ، در خبر اوّل گفت ظلم نباید کردن که f 36r روز قیامت عذاب ظالمان از همه محرمان سخت تر بود، و در خبر دوّم بیان کرد که نباید گذاشت تا دیگری ظلم کند و ظلم گاشتگان ار رعیّتان باز نباید داشت، و با این همه اخبار و احادیث چه بد بخت و دوزخی ظالمی باشد که بر جور اقدام نماید و در ظلم سر[۳] گشاید چه کافران در جاهلیّت عدل ورزیده اند و ظلم بر نگزیده اند و نخامت عاقبت آن ندیدند چنانك شاه هرمز با پسر خویش پرویز چه خطاب فرمود، و چون پسر بحق خشنود بود بنایش نوشروان در خواب مکافات نمود، شعر[۴]

چو شه در عدل خود نمود سستی • پدید آمد جهان‌را تن درستی
خرابی داشت ار کار جهان دست • جهان ار دست کار این جهان رست
قضارا از قضا یك روز شادان • بصحرا رفت خسرو بامدادان
تماشا کرد و صید افگند بسیار • دهی خرّم ز دور آمد پدیدار
بگرداگرد آن ده سبزهٔ نو • بر آن سبزه بساط افگند خسرو
می سرخ از[۵] بساط سبز[۵] می خورد • چنین تا پشت نمود این گُل زرد

---

(۱) در حاشیه بطور نسخهٔ بدل آمده: کرداند (۲) ن‌آ وَلِيَ (۳) ن‌آ سر
(۴) از خسرو شیرین نظامی «سیاست کردن هرمز خسرورا» (خمسهٔ نظامی طبع طهران سنهٔ ۱۳۰۱ ص ۱۶۱) (۵-۵) خمسه: بساط سبزه

تعالی داند، و هفت طبقهٔ زمین جمله لشکر من دارند و مرا خبر باشد که تو که سلیمانی کذر می کنی، نرسیدم که یکی از لشکریان تو پای بر موری نهد فردای قیامت مرا بدان نکیرند، انگه از هفتم طبق زمین تا ایشانرا با جای خود برم و مرا کرفتاری باشد[1]. مثل و حکمت: مَنْ کَانَ مَرْتَبَتُهُ عَلَی النَّاسِ بِمَرْتَبَةِ الرِّیَاسَةِ وَ مَرْتَبَةُ الرِّیَاسَةِ فَحَقِیقٌ عَلَیْهِ أَنْ یَحْفَظَ بِحُسْنِ الرِّیَاسَةِ مَرْتَبَتَهُ وَ یَسْتَدِیمَ بِحُسْنِ السِّیَرَةِ مَرْتَبَتَهُ لِیَدُومَ لَهُ الْغِبْطَةُ وَ یَسْعَدَ فِی الدِّینِ وَ الدُّنْیَا[2]. هرکه مرتبت ریاست و مرتبت سیاست بر مردم تقدم یابد باید که ریاست بکو کند و حسن سیرت شعار خود سازد تا بیکخت دنیا و آخرت شود. و محمد بن الحسن الشیبانی[3] رحمة الله علیه است که اکر در مشرق یک درم بناحق از جیبوذی بستاند بر پادشاه مغرب و مسلمانان آنجا واجب باشد رفتن و آن درم باز ستدن و با وی دادن و ذکر نکنند کرفتار شوند زیراکه زیردست او شدند. و هشام بن عبد الملك روزی پیش عمر عبد العزیز شد با قوم خویش، کبری بیامد و کفت با عمر مرا با وی حکومتیست، عمر هشامرا کفت او بر تو دعوی دارد برخیز و با خصم برابر نشین بجای خصمان، هشام کفت وکیل من با وی بنشیند. عمر کفت مرد از تو نه از وکیل تو طلب می کند برخیز و با وی بنشین، هشام برخاست و با کبر بنشست، هر وقت که کبر سخن کفتی هشام از سر سلطنت غلبه کردی، عمر هشامرا کفت در پیش من این تهدید می کنی. کبر چون عدل عمر دید کفت یا امیر المؤمنین این زمین از آبا و اجداد میراث یافته‌ام از من نمی ستانند، هر دو رسجل عرضه کردند حجت کبر قوی تر بود حجت هشام پاره کرد و کبررا کفت اِرْجِعْ اِلَی زَرْعِكَ بر سر ملك خود رو، مثل: مَنْ اَضْعَفَ الْحَقَّ وَ خَذَلَهُ اَهْلَکَهُ الْبَاطِلُ وَ قَتَلَهُ[4]، هرکه حق‌را ضعیف

(۱) رك بحکایات قلیوبی طبع کلکته حکایت ۱۴۹ (۲) فق f. 158 (۳) رك بص ۱۲ ح ۲ (۴) فق f. 144

مقدار باشه از بهیم عصفور وضرر زهر از بیش زنبور منقطع ماند و
چهرهٔ گاه ربای که در فراق رخسار گاه زرد مانند است سرخ شود و
نصادّ و بنای از مزاح طبایع اربعه برخیزد و مزاج گروه از لعاب خویش
دهد، و آنج اسلاف سلاطین آل سلجوق عدل فرموده اند و در انصاف f 35a
فزوده و راحت خلق نموده پس عدل و انصاف این پادشاهی کافی اره
کوهی نماند، در حکایت آورده اند که سلطان محمّد بن ملکشاه مهیب
بودی و برادرش برکیارق لطیف بودی و با همه کس مزاح کردی،
روزی سلطان محمّد مزوارند آنکه را گفت تو مرا دوستر داری یا
برکیارق‌را، مزوارند گفت ای خداوند جهان که مرا دوستر دارم امّا
برادرت‌را چیزی هست که مرا نیست او خوش خوی زیست خُلقی نیکو ۱
دارد و پیشانی تو سهمناکست، سلطان گفت ای مزوارند از برس
پیشانی نیست که هزار فرسنگ در هزار فرسنگان خویش می
تواند دیدن، چه اگر من با همه کس مزاح کنم ازار پای از پای مردم بدر
کند، مثل مَنْ حَسُنَتْ سِیَاسَتُهُ دَامَتْ رِیَاسَتُهُ، هرکرا سیاست نیکو بود
ریاست نماند، و پادشاه که با سهم و سیاست بود جهان آرام بگیرد و ۱۵
ظالمان دست کوتاه بگردانند و رعیّت آسوده نماند، مثل مَنْ ضَعُفَتْ
سِیَاسَتُهُ تَطَلَّتْ رِیَاسَتُهُ (۱)، و از رسول عَلَیْهِ اَلسَّلَامُ روایت کرده اند که
گفت إِذَا جَارَ اَلسُّلْطَانُ قَحَطَتِ اَلسَّنَةُ، چو پادشاه جور نماند و در ظلم
فزاید قحط در آید، و آورده اند در تفسیر این آیت که خدای فرماید،
آیة قَالَتْ نَمْلَةٌ [یَا] أَیُّهَا اَلنَّمْلُ اُدْخُلُوا مَسَاکِنَکُمْ لَا یَحْطِمَنَّکُمْ سُلَیْمَانُ ۲
وَ جُنُودُهُ وَ هُمْ لَا یَشْعُرُونَ (۲)، گفت سلیمان از مله پرسید که تو از
حمله چه دانی، گفت پادشاه انشام، سلیمان گفت مرا لشکر چندست،
مله گفت هفتاد هزار هزار سروران دارم هر یکی هفتاد هزار هزار فرمان
دارند هر یکی از ین فرمان چندان لشکر دارد که عدد ایشان خدای ۲۴

(۱) من 148 f (۲) قرآن ۲۷، ۱۸.